

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8122 (басып чыгаруу)

ISSN 1694-8130 (электрондук версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
**Жылына 4 жолу жарык
көрөт**

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
**Каттоо күбөлүгү
№ 504**

К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтын түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө кирди

ТОГУЗАКОВ О.А. - философия илимдеринин доктору, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - тарых илимдеринин доктору, профессор
БАТАКАНОВА Г.Т. - философия илимдеринин доктору, профессор
ГУСЕЙНОВА И.А. - филология илимдеринин доктору, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - тарых илимдеринин доктору, доцент
ЧЖАН НА - филология илимдеринин доктору, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - филология илимдеринин доктору, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - тарых илимдеринин доктору, профессор (Казахстан)

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

МАХМУДОВ Э.А. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - филология илимдеринин доктору, профессор
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - философия илимдеринин доктору, профессор
САВИН В.Е. - экономикалык илимдеринин доктору, профессор
АКМАТОВ Б.М. - педагогика илимдеринин доктору, доцент
ДЫЛДАЕВ М.М. - география илимдеринин доктору, доцент
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты, доцент
КАДЫРКУЛОВА Ф.Д. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты, доцент
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты, доцент
СЕЙИТБАЕВ С.Т. - саясий илимдеринин кандидаты, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - филология илимдеринин кандидаты, доцент

Редакциянын дареги:

722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспектиси, 27. К.Карасаев атындагы БМУ.

Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

Вестник БГУ БМУ жарчысы

№1 (55)
2021

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор

А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора

Г.М. МУРЗАХМЕДОВА

доктор филологических наук, профессор

ISSN 1694-8122 (печатная версия)

ISSN 1694-8130 (электронная версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТОГУЗАКОВ О.А. - доктор философских наук, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - доктор исторических наук, профессор
БАТАКАНОВА Г.Т. - доктор философских наук, профессор
ГУСЕЙНОВА И.А. - доктор филологических наук, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - доктор исторических наук, доцент
ЧЖАН НА - доктор филологических наук, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - доктор филологических наук, профессор
(Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

МАХМУДОВ Э.А. - кандидат экономических наук, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - доктор филологических наук, профессор
ОРОЗАЛИЕВ Э.С. - доктор философских наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
АКМАТОВ Б.М. - доктор педагогических наук, доцент
ДЫЛДАЕВ М.М. - доктор географических наук, доцент
ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук, доцент
КАДЫРКУЛОВА Ф.Д. - кандидат филологических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук, доцент
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук, доцент
МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук, доцент
СЕЙИТБАЕВ С.Т. - кандидат политических наук, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - кандидат филологических наук, доцент

Научный журнал основан
в 2003 г.

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован в
Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство
о регистрации
№ 504

Бишкекский
государственный
университет
им. К.Карасаева

Журнал входит
в систему РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит в систему
DOI с 2019 г.

Адрес редакции:

722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева. Тел.: (+996)
312 21-87-11, 21-89-61.

Электронная почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

I. ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ПЕДАГОГИКА

УДК: 37.013

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_3

Алыбаева Ж.,

Бишкекский государственный
университет им. К.Карасаева,
преподаватель

ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙДАГЫ СТУДЕНТТЕРДИН БИЛИМИН ТЕКШЕРҮҮНҮН ЖАНА БААЛООНУН ФОРМАСЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада педагогикалык жогорку окуу жайлардагы студенттердин билимге болгон көз карашы жана кесипти туура тандоо, ошондой эле заманбап жабдуулар менен сабактын жүрүшү техниканын жетишкендиги туралуу, студенттин алып жүрүү укуктары камтылат. Студенттердин милдеттери мугалимге колдоо көргөсүүсү. Жогорку билимге даярдоо, кесиптик билим берүүнүн сапатын көтөрүү, кесиптик баалуулуктарды үзгүлтүксүз өстүрүп — өнүгүнүн негизги жолу. Педагогикалык процесстер студент менен мугалимдин өз ара байланыштары ошондой эле кесипке даярдоо, педогогторду методдорунун негизинде окутуу процесстери камтыйт. Студенттердин укуктары да каралган алардын жүрүм туруму, студенттердин милдеттери. Ошону менен бирге модуль боюнча түшүндүрмө, семинар сабактары жөнүндө камтылган, техниканын өнүгүү жолу да кирет. Бүгүнкү учурдун талабына жооп бере турган билимдери каралды.

Түйүндүү сөздөр: Кесиптик билим берүү, педагогикалык процесс, стратегия, лекция, психологиялык-педагогикалык блок, студенттин таанып- билүүсү, студенттин милдеттери, зачеттук китепче, модуль, курстук иш.

ФОРМА ПРОВЕРКИ И ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация

В статье рассказывается об отношении студентов педагогических вузов к образованию и правильному выбору профессии. А также рассматривается ход урока с использованием современных технических средств. В педагогическом процессе содержатся взаимоотношения студентов и преподавателей, также подготовка к профессии, и обучение с помощью педагогических методов. Рассматриваются также права и обязанности студентов и содержатся объяснения к модулям, семинарам с применением новых технологий. Подготовка к высшему образованию, повышение качества профессионального образования - главный способ непрерывного развития профессиональных ценностей, знаний, отвечающих сегодняшним требованиям.

Ключевые слова: профессиональное педагогическим процесс стратегия, лекция, психологический-педогогический блок, познание студентов, обязанности студента, зачетная книжка, курсовая работа, дипломная работа, об-разование.

FORM OF CHECKING AND ASSESSING STUDENTS KNOWLEDGE IN A PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Abstract

In this article we will talk about students in pedagogical institutions about their opinion and how to choose right profession. And about new modern technologies and will also cover students rights. As well as students responsibilities and support teachers. And prepare students how to get high education. And the way how to continuously elevate professionalism. The pedagogical process contains the relationship between students and teachers, as well as preparation for a profession, and teaching using pedagogical methods. The rights and obligations of students are also considered. And provides an explanation for modules, workshops and technology development. And in this article also covered about professions that we need in these days.

Keywords: vocational, education, pedagogical processes, student cognition, student responsibilities, strategies, lecture, record books, modul, course work, thesis.

Педагогика эң байыркы илимдердин бири. Ал философиянын негизинде пайда болуп, ХҮІ кылымга таандык анын составынан өзүнчө илим катары бөлүнүп чыгышына эмгеги зор англиялык философ. Фрэнсис Бэкон себепкер болгон. Азыркы учурда педагогика илими көп тармактуу илимге айланды. Педагогика илими студенттен баштап өспүрүм жаш муундарды тарбиялоо үчүн салымын кошкон илим катары таанымал.

Педагогикалык процесс — студент менен мугалимдин өз ара аракеттенүүсүн атайын уюштуруу процесси. Ал эки тараптуу — бири болсо билим берет (мугалим) ал эми экинчи тарабы болсо бул билим ал (студент) [8.11–12 б].

Азыркы учурда жогорку окуу жайдын билим берүү системасы эволюциялык жол менен көп өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Дал ушундай көп кырдуу процесстерди, анын ичинен азыркы мезгилдеги адам таануу системасында жаңы педагогикалык ойлорду, педагогикасынын методдорун негиздерин, окутуу процессине тийиштүү принциптерин, жаңыланган окутуу усулдары ошондой эле каражаттарын жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөрдүн мерчемдүү түйүнү — бул жогорку окуу жайдын педагогикасы. Азыркы педагогикада кызматташтыктын эки стратегиясы белгиленген кооперация (биригүү) жана конкуренция (атаандашуу).

Кооперация кызматташтыгы ар бир окуучунун колунан келген салымын жалпы ишке кошуу дегенди билдирет. Иш убагында түзүлгөн мамиле — бирге аракеттенүү, бир-бирине жардам берүү колдоо, ишендирүү.

Конкуренция кызматташтыгы эрегишүү, приоритетке ээ болуу үчүн жүргүзгөн иштер. Атаандашуунун он жагы жакшы ийгиликтерге жетиштүү, дагы да көбүрөөк иштеп жеңиштерге ээ болуу. Ал эми терс жагы эрегишүү, чыр-чатака айланып, кемсинтүү, урушууга чейин алып барат. Ошондуктан педагогикалык бирге аракеттенүү стратегиясы (иштөөсү) ушул айтылган экөөнө таянып студент менен мугалимдин ортосундагы жетишкендиктер жана кемчиликтер болуп бөлүнөт. [8. 22–54б.]

— студенттин өнүгүсүнө субъектиси катары мамиле кылуу:

— студент өзүнө ишенип, “мен — реалдуу”, “мен — идеалдуу”? деп өзүнө ишенгенде мугалим колдоо көрсөтүп

— ишендирип, окуу жана башка иштерди аткаруудан коркпой чочулабай иштегенди гана психологиялык статуска ээ болот.

Жогоркуу билимдүү адистерди даярдоо социалдык — экономикалык өнүгүш коомунда ар дайым өзгөчө орунду ээлеп келет. Жогорку билим системасы коомдогу социалдык — экономикалык жана социалдык — маданий өнүгүштүн көрсөткүчү болуп саналат.

Азыркы учурда жогорку окуу жайларда окутуу процессин уюштурууда лекция дээрлик жетектөөчү форма катары таанылган. Анткени окутуу методикасы туура болсо, бардык лекциялык курс рационалдуу өткөрүлсө, лекция илимдин негиздери жөнүндө жалпыланган түрдө билим алуунун кыйла үнөмдүү ыкмасы болуп саналат.

“Лекция” — деген сөз латын тилинен алганда “lectio” — окуу деген сөзүнөн алынган. Бүгүнкү заманбап учурда күндө лекция түшүнүгү илимий материалдык системалуу, ыраттуу берилишин билдирет. Лек-

ция — бул окуу процессинин өзгөчө түзүлүшү. Жогорку окуу жайындагы лекциянын билим берүүдөгү милдети болуп студентти илимге киргизүү, аны илимий билимдердин негиздери менен тааныштыруу эсептелет. Мында студенттер предметтин негизги мазмуну, принциптери жана мыйзам ченемдүүлүктөрү, илимдин ушул жаатындагы башкы идеялары жана өнүгүү багыттары менен таанышуусу керек. Окуу материалдар логикалык жактан ырааттуулукту жоготпостон, бириктирип, топтолуп берилгендиктен, лекция окуу маалыматын берүүнүн бир кыйла ыңгайлуу ыкмасы болот.

Жогорку окуу жайда дагы лекция жөн гана окуу китепти же башка маалыматтарды айтып берүү болбостон, ал кайсы бир илимдин жаатында окутуучунун илимий — педагогикалык чыгармачылыгы болуп эсептелет. Студенттин таанып-билүү кызыгуусу бекемделгенде гана билим берүү өз максатына жетти деп эсептесе болот. Ошондон улам студент таанып-билүүсү ишмердүүлүгүн бекемдейт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, биринчи курстун көпчүлүк бөлүгү өздөрүнүн окуу тапшырмаларынын аткаруудагы жакшы көрсөткүчтөрүнөн аракетчилдигинен байкалат. Бул алардын мектепке салыштырмалуу тапшырмалардын көптүгү, өз алдынча иштөөлөр, өзүн-өзү башкаруу жана убакыттын туура пайдалануу. Кээ бир студенттер мындай талаптарды аткара албай калып акырындык менен лекцияларды коё беришип, жетишпей калган учурлар кездешет.

Педагогдун студенттер менен окуу үстүндө баарлашуусу — анын ыкчамдык менен ар кандай шарттарга жараша маек кура алуусун, пикир алышууда максатка ылайык, туура сөздү, сүйлөмдү, мугалимдин жана студенттердин жеке өзгөчөлүгүнө ылайык келген так, адекваттуу маектешүүнүн түрүн тандап алуусун туюнтат, бардык учурда аудиториядагы кайра кайтарылган байланышты сезет жана колдойт.

Жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын педагогикалык чеберчилиги өз ишине кандайдыр бир деңгээлде психологиялык түзүлүштүн компоненттеринин илимий изилдөөсүн жана ишмердүүлүктү да камтыйт. Ал илимий педагогикалык иштин жалпы продуктусу болуп саналат. ЖОЖдун окутуучуларынын педагогикалык чеберчилигинин деңгээли анын талантына жана ыкмасына байланыштуу болот. Ошондой эле, республикабыздын жогорку окуу жайлары билим берүүнүн болон системасына өтүүгө багыт алуу менен студенттердин өз алдынча ишмердүүлүгүнө басым жасалып жаткан мезгилде, айрыкча элеттик студенттердин эне тилиндеги окууга күчөгөн суроо талабын аз да болсо жеңилдете алдык деп үмүттөнөбүз. Билим берүүнүн мамлекеттик стандарттык талабына ылайык болсо да, айрым түйүндүү маселелер улуттук өзгөчөлүктөргө, элдик педагогикага негизделип, жергиликтүү материалдар студенттердин мугалимдик кесипке байланыштуу жазган сочинениелериндеги мисалдар менен жабдылды. Биздин өлкөдө көптөгөн жогорку окуу жайлар бар, анын ичинде түрдүү багыттагы, адистиктеги окуу жайлары республикада бир топ. Ошондуктан студент өзүнө жаккан мүнөзүнө, шыгына жараша кесип тандаган болсо эч убакта жаңылбайт, кызыгуусу да күчөйт.

Адистикти туура тандап алуу — маанилүү жана та-

таал социалдык працесс. Бирок арасынан “мен кесипти тандадым, бирок мени кесип тандады” дегендер да жок эмес. Мисал келтирсек, кесипи боюнча мугалим бирок өзү иштеген иши башка тармакта дейли, же болбосо мугалим болууну каалаган эмес элем, тагдыр ушундай болуп калды дегендер да жок эмес. Ошондуктан баланы башынан кайсы тарапка жакын экенин карап туруп туура кесип тандоого үйрөтү биринчи оорунда болуш керек. Баланы эч убакта ата-эне кыйнап тапшыртпашы керек эгер окуучу мектепти орто окуса өзү жактырган адистин ээси болсо өздөштүрүп кетет деп ишеним артыш керек. Ошол учун торт этап менен болоуп карайбыз:

1. Жалпы гуманитардык, табигый жана социалдык экономикалык предметтер окуу планынын 26% түзөт. Анын негизги максаты келечектеги мугалимдин дүйнө танып-билүү көз карашын өнүктүрүү, адистик жана турмуштук жолун туура аныктоого шарт түзүү менен катар мугалимди жалпы адамгерчилик маданиятка, түрдүү тилдер жана искусство дүйнөсүнө аралаштырат.

2. Психологиялык — педагогикалык блок, окуу саатынын 16% түзөт да, мугалимдин педагогикалык мүдөөсүн, аң-сезимин өстүрүүгө, педагогикалык ишмердүүлүгүндө айкын байкалган аналитикалык, проектилик жана рефлексивдик шыктарын өнүктүрүүгө багытталат.

3. Атайын кесиптик же предметтик блок. Окуу саатынын 53% түзүп, жалпы адамзаттык маданияттын бөлүгү жана окуучунун инсандык өнүгүшүнүн каражаты болуп эсептелет. Башкача айтканда адистигине жараша негизги кесиптик билим берүүчү окуу предметтерин өз ичине камтыйт. Мисалы: математика мугалими адистигинде окуган студенттер үчүн математика предметтери, тил адистигинде окуган студенттер үчүн тилге байланышкан предметтер басымдуу орунду ээлейт.

4. Жогорку окуу жайлары адис даярдоого жараша өз алдынча киргизген предметтердин көлөмү 5% жакын болот. [7. 130–132-б.]

Студенттин милдеттери:

а) тандап калган адистиги боюнча системалуу жана терең практикалык, теориялык билимге ээ болууга;

б) окуу планында, программасында каралган бардык тапшырмаларды аткарууга жана сабактарды себепсиз калтырбоого;

в) коомдук, пайдалуу иштерге активдүү катышууга;

г) жогорку окуу жайынын ички эрежелерин сактоого жана талаптарын аткарууга;

д) коомдук, мамилекеттик мүлккө аяр мамиле жасоого: жана башка ушул сыяктуу нерселерди аткарууга милдеттүү.

Студенттин укуктарына негизинен төмөнкүлөр кирет:

а) китепкана, окуу залдарынан пайдалануу;

б) ошол өзү окуган жана окуу жайдагы коомдук уюмдарга мүчө боло алат;

в) мамлекеттик документ, эреже жоболордун чегинде башка адистиктерге которулууга окуудан четтетилген учурларда кайрадан калыбына келтирүүсү;

г) түшүнбөгөн бардык суроолор менен окутуучуларга кураторго, деканат жана башка жогорку органдарга кайрылуу. Албетте, студенттик турмушта түрдүү кырдаалдар. Түшүнүксүз маселелер өтө эле көп.

Зачеттук китепче. Жогорку жайына жаңыдан кабыл алынган ар бир студентке белгиленген үлгүдөгү зачеттук китепче берилет. Зачеттук китепче бир гана жолук берилип, окуу мөөнөтүнүн аягына чейин студенттин негизги документи катары саналат. Ага ЖОЖдун проректорунун, факультеттин деканын колдору коюлуп, студенттин сүрөтү жабыштырылган жерге окуу жайынын мөөрү басылат.

Зачеттук китепчеге бүткүл окуу жыл аралыгындагы билими тууралуу баалар, зачеттор, өндүрүштүк практикалардын жыйынтыктары, дипломдук жумуштардын жана мамилекеттик аттестациялардын (экзамендердин) баалары коюлуп, экзаменаторлордун өз колдору менен тастыкталат. Ошондой эле оңдоого тыюу салынат. Эгерде студент тарабынан оңдолсо анда кылмыш катары эсептелет, каттуу жазаланат. Жылына эки жолу зачеттук китепчелерге ревизия жүргүзүлүп, курстан — курска көчкөндүгү тууралуу печать басылып турат.

Окууну аяктаган студент толтурулган зачеттук китепчени деканатка тапшырат, анын негизинде “диплом ыйгарылды” деген жазуу түшүрүлүп, студенттин биринчи курста тапшырган өздүк делосу менен кошо архивде бир топ жыл, керек болсо адам өмүрүнөн узак мөөнөткө чейин сакталат. [4, 15 б.]

Азыркы заманбап техниканын өнүгүп жаткан учурунда ар бир студенти техниканын жардамы менен баасага киргизип текшерүүгө болот. Студенттердин билимин текшерүүдө жумушун алда канча жеңилдетет жана аны алда канча так, объективдүү кылып берет. Жогорку окуу жайлардын студенттеринин билимин текшерүү үчүн бир ыкма бул текст колдонулат. Текст студенттин ишмердүүлүгүн жөнүндө конкреттүү жыйынтыктарды берүүчү ыкмалар катары методиканы байыта алат, бирок экзамен алуучу жана студенттин ортосундагы жеке ишмердүүлүктөн чегинде гана. Эң негизгиси студентке теориялык материалдарды кайталоого жана эксперименттерге тактыкты, лабораториялык курал-жарактарды талкалап алуу коркунучунун азаюусун, студенттердин өз иш аракеттеринде болгон ишенимдерин көтөрөт, эксперименттердин жыйынтыктарын иштетүүдө илимий деңгээлди өстүрөт.

Модуль — билимдин тереңделиши жана бекемделиши менен бирге студенттерди текшерүүчү жана тарбиялоочу кызматты аткаруучу окуу иштеринин бир түрү. Ал студенттердин түшүнүгүн жана окуу материалдын негизги мазмунун өздөштүрүүсүн текшерүү максатында оозеки жана жазуу түрүндө болот. Студенттер алдын ала модулда эмне суроолор болоорун билишпейт. Ушул нусу менен ал семинардык сабактан айрымаланып турат.

Модуль — зачеттон айрымаланып, курстун белгилүү бир бөлүмү боюнча гана жүргүзүлөт. Ал эми экзаменден айрымаланып, модулда суроону мугалим өзү даярдайт жана каалаган суроону каалаган студентке берет. Модул — окуу планына жана сабактардын жадыбалына кирет. Модулду өткөрүү кафедра тарабынан пландашылат жана белгиленет.

Систематизацияны күчөтүү жана материалды бекемдөө максатында студенттерге суроону логикалык ырааттуулукта берүү сунуш кылынат. өзгөчө, бул суроо-жоопту жалпы группа угуп турганда тагыраак айтканда

сүйлөшүү группа менен байланышкан учурунда өтө маанилүү. Модуль жеке студент менен аңгемелешүү формасында деле өткөрүлөт. Кээ бир окутуучулар 2,3 төн студенттин киргизип, көбүнчө оозеки түрдө берилүүчү суроолорду берип жана ойлонууга убакыт берет. Бул учурда мугалим калаган суроону каалагандай ырааттуулукта бере берет. Ал лекциядагы жана башка сабактардын алкагындагы окуу материалын бирге алып карашат. Мугалим студентке материал жөнүндө өзүнүн билимин колдонуу үчүн стандарттуу эмес, изилденбеген ойлондуруучу суроолорду да берет. Семинардык сабактар жалпы курс боюнча темалар менен өтүлбөйт. Ал эми модуль студентти текшерүү максатында семинарларда өтүлбөгөн суроолор да болот.

Жазуу методдоруна токтолсок: студенттердин дил баян, доклад, реферат, курстук иштери, дипломдук иштер. Техникалык методдорго көзөмөлгө алуучу машиналар, техникалык жабдуулар кирет.

Көбүнчө модуль бир нече этап менен өтөт. Биринчи модуль кайсы бир бөлүмдүн аягында семестрдин ортосунда өтөт. Экинчи жана үчүнчү модуль семестрдин аягында өтөт жана формасы боюнча зачетко жакындашат [9, 123-б.].

Негизинен жекеме-жеке аңгемелешүү студенттин билими жөнүндө көп маалымат берет. Модульду коллективдик же группалык формада өткөрүү чоң жыйынтыктарды берет. Анткени, ал материалды системалуу кайталоодо курстагы бөлүмдөр боюнча улам жаңы суроолордун пайда болушун камсыз кылат. Мунун негизинде дискуссиялар пайда болушу мүмкүн жана ага карата окутуучу жаңы тактоолорду, түшүндүрүүлөрдө берет.

Модуль — окуу планына жана сабактардын жадыбалына кирет. Модульду өткөрүү кафедра тарабынан пландашылат жана белгиленет. Кафедра изилдеп, жалпылаштырып жана аны окутуучу менен студенттин ортосундагы чыгармачыл иш катары модульга түзүлгөн суроолордон типтүүлөрөн топтойт. Алардын ичинен ийгиликтүү жаралган тапшырмаларды экзамендик билеттер менен да салыштырмалуу колдонсо болот. Ошентип, жалпы билим текшерүү жана көзөмөлгө алууну методдоруна төмөнкүлөр кирет: оозеки текшерүү, жазуу, графикалык, комплекстүү (практикалык), техникалык.

Оозеки методдорго: текшерүүчү аңгемелешүү, семинардык же практикалык сабакта студенттин сөзүнө анализ, аткарылган тапшырманы аларга түшүндүрүп берүүсү, аткарылган иш тууралуу оозеки отчет, педпрактиканын жыйынтыгы боюнча оозеки отчет, экскурсияга сапарлар жана башка студенттердин оозеки билдирүүлөрү эсептелет.

Жазуу методдоруна: студенттердин текшерүү иштери, дилбаян, доклад, реферат, курстук иштер, дипломдук иштер, макалалар жана билдирүүлөр кирет.

Графалык методдорго: чиймелер, сүрөттөр, таблицалар, курстук иштер дипломдук иштер кирет.

Техникалык методдорго: көзөмөлгө алуучу машиналар, техникалык жабдуулар кирет.

Комплекстүү методдор: болуп, устаканадагы иштер, өндүрүштү, талаада, клиникада, окуу учурунда, өндүрүштүк жана педагогикалык практикада, лабораториядагы иштер саналат. Ошентип, студенттердин билимин көзөмөлгө алуу жана аттестациялоо аларды окуу процессинде окутуу, тарбиялоонун жана жаш адисти ка-

лыптандыруунун бирден-бир жолу болуп саналат. Бирок, студенттердин билимин, ишенимин жана билгичтигин аттестациялоо жана текшерүүнүн метод, жолдору жөнөкөй көрүнгөнү менен педагогикалык процессте эң эле татаал болуп эсептелет. Ал эми мугалимдердин студенттерге болгон иш-аракети көп пландуу болуп саналат. Билимди текшерүүнүн жолу жана методикасы окутуучу студент менен жекеме-жеке иш алып барганда гана педагогикалык жактан майнаптуу болот.

Билимди текшерүү жана көзөмөлгө алуу системасын ишке ашыруу изилдөөчүлөрдө кызыктырып келет жана алар тарабынан дискуссиялар жүргүзүлүүдө.

Семинар сабак — бул студенттин өз алдынча активдүүлүгүн өстүрүүсү үчүн окутуучу көп ыкмаларды туура уюштуруну билиши керек. Семинарга даярданууда студент өз алдынча көп иштерди аткарыш керек:

— тема менен таанышуу; семинарга даярдануу; планын түзүү; темасы боюнча адабияттар менен танышуу; семинардын суроолору боюнча план долбоор түзүү; тушунбөгөн суроолорду жазуу; доклад рефераттарды жазуу;

Талкуулоо семинарда студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүү зарыл. Студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруунун салттык жана иштер-активдүү формалары бар. Салттык формалары реферат жазуу, доклад даярдоо, курустук жана дипломдук иштерди жазуу кирет. Интерактивдүү формага кластер түзүү, слайд жасоо, тематикалык крассворд чийүү, мазмундуу эссе жазып чыгуу жана башка ушу сыяктуу иштер кирет. Дагы бир студенттердин өз алдынчалыгын өстүрө турган ыкма бул курстук иш жана дипломдук иш.

Жогоруда аталган формалар өз таасиринин профессионал адистерди тарбиялоо проблемасын чечүүгө багытталуу менен чектелбестен, үзгүлтүксүз өз алдынча билим алууга жана ар бир студенттин социалдаштыруу проблемасын чечүүгө багытталат. [7, 180,187-б.]

Адабияттар

1. Абасов З. *Проектирование и организация самостоятельной работы студентов* / З. Абасов. // *Высшее образование в России*. — 2007. — № 10. — С.81–84.
2. *Педагогическая психология воспитания*. — М., 1990. — 101 с.
3. Рахимова М. Р. *Педагогика тарыхынын очерктери* / Рахимова М.Р., Панкова Т. В. — Б., 1997. — 387 б.
4. *Педагогика* / Под. Ред. Сластенина В. А. — М., 2000. — 512 с.
5. Рахимова М. Р., Абдыкеримова М. А., Курбанова Н. У. *Педагогиканын теориясы, системасы жана технологиясы* / М. Р. Рахимова, М. А. Абдыкеримова, Н. У. Курбанова. — Б., 2003. — 212 б.
6. Бордовская Н., Реан А. *Педагогика* / Н. Бордовская, А. Реан. — СПб., 2009. — 304 с.
7. Исаев А. *Педагогикалык кесипке киришүү* / А. Исаев. — Б., 2010. — 119-б.
8. Раимкулова А. С., Акиева Г. С. *Жогорку мектептин педагогикасы* / А. С. Раимкулова, Г. С. Акиева. — Б., 2017. — 208-б.
9. Супатаева Э. А. *Модернизация качества образования в Кыргызстане* / Э. А. Супатаева // *Вестник БГУ им. К. Карасаева*. — 2016. — № 1 (35). — С. 212–215.

УДК: 37.091.3

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_7

Рыбина Е.,

Бишкекский государственный
университет
им. К.Карасаева,
и.о. доцента

ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ

Аннотация

В статье рассматривается проблема активизации самостоятельной исследовательской деятельности учащихся, развития их творческих способностей, интереса к учебе. Определяются особенности личностно-ориентированного обучения, для которого характерна ориентация на личность ученика, его жизненный и духовный опыт. Взаимоотношения учителя и ученика рассматриваются, как сотрудничество двух активных участников учебного процесса. В характеристике главных установок личностно-ориентированного обучения выделяются следующие положения: 1) учебный материал должен отвечать требованиям актуальности, проблемности, открытости; 2) основным способом освоения учебного материала является диалог; 3) эффективной формой реализации личностных функций является игра. Подчеркивается особая роль критерия интереса в процессе обучения. Примеры приемов, реализующих установки личностно-ориентированного обучения в преподавании литературы, приводятся из практики автора статьи.

Ключевые слова: Личность ученика, самостоятельность, творчество, субъект-субъектный характер обучения, актуальность, проблемность, открытость, диалог, игра, практика.

ИНСАНГА БАГЫТТАЛГАН ОКУТУУ

Кыскача мазмуну

Макалада студенттердин өз алдынча изилдөө иш-аракеттерин өркүндөтүү, алардын чыгармачыл жөн-дөмдөрүн, окууга болгон кызыгуусун өркүндөтүү маселелери каралган. Окуучунун инсандыгына, анын жашоосуна жана руханий тажрыйбасына багыт алуу менен мүнөздөлгөн инсандык багыттагы окутуунун өзгөчөлүктөрү аныкталат. Мугалим менен окуучунун ортосундагы мамиле билим берүү процессинин эки активдүү катышуучусунун кызматташтыгы катары каралат. Окуучуларга багытталган окутуунун негизги мамилелерин мүнөздөөдө төмөнкү жоболор айырмаланат: 1) окуу материалы актуалдуулуктун, көйгөйлүүлүктүн, ачыктыктын талаптарына жооп бериши керек; 2) бухгалтердик материалды өздөштүрүүнүн негизги жолу - диалог; 3) оюн - бул жеке функцияларды ишке ашыруунун натыйжалуу формасы. Окуу процессиндеги кызыгуу критерийинин өзгөчө ролу баса белгиленди. Адабиятты окутууда студенттерге багытталган окутуунун мамилесин жүзөгө ашыруучу ыкмалардын мисалдары макаланын авторунун практикасынан келтирилген.

Түйүндүү сөздөр: Студенттин инсандыгы, көзкарандысыздык, чыгармачылык, окутуунун субъективдүү мүнөзү, актуалдуулук, көйгөйлүүлүк, ачыктык, диалог, оюн, практика.

PERSON-CENTERED LEARNING

Abstract

The article discusses the problem of enhancing the independent research activities of students, the development of their creative abilities, interest in learning. The special role of the criterion of interest in the learning process is emphasized. In the characterization of the main attitudes of student-centered learning, the following provisions are distinguished: 1) the educational material must meet the requirements of relevance, problemativeness, openness; 2) the main way of mastering the accounting material is dialogue; 3) play is an effective form of realization of personal functions. Examples of techniques that implement the attitudes of student-centered learning in teaching literature are given from the practice of the author of the article.

Key words: student personality, subject-subjective nature of training, relevance, problemativeness, openness, dialogue, play.

Какой подход важнее? Важны оба, но в преподавании литературы предпочтительней, по мнению многих учителей и методистов, является работа, требующая исследования и инициативы. Современный этап в образовании характеризуется приоритетом активной мыслительной и практической деятельности, предельной самостоятельности учащихся. Такой подход требует создания особых условий обучения, а именно:

- отсутствие страха, раскованность учеников;
- интерес к изучаемому материалу;
- актуализация личного опыта;
- диалог учителя и ученика, а не монолог учителя.

На уроке литературы для полноценного восприятия учебного материала обязателен и активный эмоциональный отклик учащихся. «Стремление вызвать у детей активный эмоциональный отклик и есть главное средство активизации», — пишет Р. И. Альбеткова [1, с. 27]. А без обращения к личному опыту, к восприятию самого ученика эмоциональный отклик не может быть пробужден.

Осуществлению современных требований во многом способствует технология личностно-ориентированного обучения. В чем ее сущность?

Писатель и зоолог Дж. Даррел в книге «Моя семья и другие звери» пишет о том, как трудно ему, с детства интересовавшемуся только зоологией, давалась математика. Все изменилось, когда учитель догадался ввести в условия задач примеры из жизни природы. Неспособный к математике Джеральд превратился в сообразительного и умного мальчика. Этот пример раскрывает сущность личностно-ориентированного обучения, которая заключается в идее ориентации на личность ученика, его жизненный опыт, интересы, интуицию, ассоциации.

Эта идея нашла отражение в педоцентризме (американский педагог Джон Дьюи (1896–1952) и конструктивизме (швейцарский психолог Жан Пиаже (1896–1960). Как видим, личностно-ориентированное обучение не новая тенденция, ставшая особенно актуальной в наше время. При личностно-ориентированном обучении характер обучения из субъект-объектного (S O) превращается в субъект-субъектный (S1 S2), где учитель (S1) и ученик (S2) — сотрудники, активные участники учебного процесса. Между прочим, так рассматривал эффективную речевую ситуацию Аристотель еще в V в. до н. э., который считал, что речевое общение будет плодотворным, если оба его участника — активные деятели, субъекты речевого общения.

Каковы же главные условия реализации установок личностно-ориентированного обучения?

1. Характер учебного материала: его критерии — актуальность, проблемность, открытость.

Актуальность: школьник будет учиться, когда материал связан с важными для него вопросами как в плане учебы, так и жизни вообще. Каждый преподаватель должен сам решать, что актуально в его предмете для учеников, и стараться не обходить вниманием те вопросы, которые возникают у школьников в процессе овладения учебным материалом.

Проблемность: создание проблемной ситуации как противоречивой познавательной задачи, не имеющей однозначного, единственно правильного решения, явля-

ется главным приемом активизации мышления ученика. Только спорный материал научит школьника выражать собственную точку зрения. Кроме того, существует масса разнообразных мнений по поводу почти каждого обсуждаемого вопроса, и учитель не должен обходить их вниманием.

Открытость: выражается в том, что ученики имеют возможность высказывать и отстаивать свое собственное мнение, а не приходят обязательно к общему ответу, носителем которого, как правило, является учитель. Показательным в это плане является так называемый «эффект Зейгарник»: Б. В. Зейгарник доказала путем экспериментов эффект лучшего (в 1,9 раза) запоминания незавершенных действий.

2. Диалог как способ освоения учебного материала: урок рассматривается как интерактивная деятельность, направленная на приобретение знаний, умений, навыков. На уроке осуществляется взаимодействие учителя и учеников, ученика и других учащихся, ученика и информации. Учитель выступает как своего рода тренер, координатор деятельности школьников. Он дает им возможность добывать знания самостоятельно и творчески, не подавляя своим авторитетом.

3. Игра как средство реализации личностных функций: игра — один из древнейших методов обучения, который придает обучению личностные значения, способствует получению удовольствия от процесса обучения, вызывает интерес, развивает коммуникативные качества ученика.

Особая роль игры на уроке литературы в том, что игра — исток искусства. Как и художественная литература, она — творчество. Игра способствует вживанию в произведение.

Различные функции игры: развлекательная, коммуникативная, самореализации, социализации, коррекции, — делают игру эффективной формой обучения. Следует отметить, что по мнению отечественных и зарубежных исследователей, в процессе игры усваивается до 90% информации. (Для сравнения: на лекции — 20–30%).

Таким образом, основа, на которой базируется личностно-ориентированное обучение: жизненно важный, проблемный материал — диалог — игра.

Подобный подход к преподаванию литературы осуществлял еще в 80-е годы 20 века учитель Е. Н. Ильин [3, с. 70]. В чем секрет его успеха? Может быть, в том, что Ильин ставил задачи, близкие и интересные ученикам, давал им возможность размышлять и большое внимание уделял игре.

Говоря о личностно-ориентированном обучении, нельзя не подчеркнуть особую роль критерия интереса в процессе обучения. Когда интересно, лучше работает, думается, запоминается. А интерес возникает, если обращаются ко мне, слушают меня, дают возможность мне проявить инициативу.

Об эффективности обращения к личному опыту обучаемых говорят и преподаватели иностранных языков: «С самого начала мы говорим о себе. Я должен как можно скорее научиться описывать то, что наполняет именно мою жизнь. Кто я? Что мне нравится? Что мне не нравится?» [4, с. 142]. Существует много приемов,

реализующих установки личностно-ориентированного обучения. Остановимся на некоторых из них.

Прогнозирование содержания произведения — по названию, опорной лексике, портрету героя. Изучая рассказ М. Шолохова «Судьба человека», мы попытались сделать прогноз по портретной характеристике А. Соколова: что это за герой, как сложилась его жизнь, какую историю он мог рассказать о своей судьбе. Задание заставило учащихся быть очень внимательными к деталям портретной характеристики и сделать верные выводы о характере и судьбе героя. Такая работа рождает догадку о круге выдвигаемых автором проблем, вызывает интерес к тексту [5, с. 12].

Управляемое чтение (или чтение с прогностическими вопросами). Этот прием обостряет внимание к тексту, вырабатывает самостоятельность и творческий подход к чтению.

«Двухчастный дневник» — эффективен в процессе самостоятельного чтения учащихся. В I графу дневника делаются выписки из текста, вторая содержит мысли, чувства, вопросы по поводу читаемого. Особенно продуктивна эта работа, когда учащиеся получают задание прочитать текст дома. Например, при изучении темы «Бородинское сражение как композиционный центр романа «Война и мир» ученики заполнили дневники несколькими цитатами и комментариями к ним. Это заставило их особенно внимательно читать текст и осмысливать впечатления от прочитанного, увязывая содержание текста со своим личным опытом.

Учитель может трансформировать содержание двухчастного дневника, исходя из задач изучения текста. Например, анализируя стихи С. Есенина в 11 классе, можно предложить школьникам заполнить такой дневник:

Тропы из стихотворения	Комментарии к ним

Такая работа, как составление двухчастного дневника, помогает решать и задачи развития письменной речи учащихся. По мнению ученых, одним из важнейших условий успешного развития письменной речи является взгляд на нее как на инструмент мышления и общения. Учитель должен стараться, чтобы его ученики писали на каждом уроке. Существует множество видов письменных работ, которые способствуют развитию воображения, мышления, творческих способностей. Помимо двухчастного дневника, можно отметить эссе по спорным высказываниям или такие упражнения, как «интерпретация цитаты», или «что для тебя значат слова...?» и многие другие [6, с. 50].

Эффективным приемом, реализующим установки проблемного обучения, является Т-схема. Т-схема — графический организатор для записи аргументов и контраргументов. Она состоит из бинарного вопроса или вопроса, на который могут быть даны противоположные ответы, и 2-х граф, в которые записываются аргументы «за» или «против».

Например:

Цель оправдывает средства (Ницше)	Не может быть праведной цель, если в ее основании хоть одна слезинка ребенка (Ф. Достоевский)

Т-схема позволяет рассмотреть проблему с разных сторон и занять осознанную, обоснованную позицию по данному вопросу.

Эффективны групповые формы работы, которые ориентированы на взаимодействие и интерактивную деятельность учащихся. Остановимся на стратегии «чтение — суммирование прочитанного в группах», ее мы использовали при изучении биографии Л. Н. Толстого, совершая заочную экскурсию в Ясную Поляну. Класс был разделен на группы по 3–4 человека. Каждая группа, получив свою часть заранее подготовленного материала, который состоял из текста и изобразительного ряда, знакомилась с ним и обсуждала наиболее эффективные способы его презентации всему классу. Затем каждая группа излагала свой материал перед классом. Ученики могли задавать вопросы, дополнять ответы.

Подобная работа часто занимает много времени, однако жалеть об этом не стоит, так как это наиболее продуктивная деятельность учащихся.

Литература

1. Альбеткова Р. И. Активные формы преподавания литературы: лекции и семинары на уроках в старших классах / Р. И. Альбеткова. — М.: Просвещение, 1991. — 125 с.
2. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Е. В. Бондаревская. — Ростов н / Д., 2000. — 116 с.
3. Заирбек С. И., Муштавинская И. В. Развитие критического мышления на уроке / С. И. Заирбек, И. В. Муштавинская. — М.: Просвещение, 2011. — 210 с.
4. Петров Д., Борейко В. Магия слова: Диалог о языке и языках / Д. Петров, В. Борейко. — М., 2012. — 178 с.
5. Полат Е. С. Новые педагогические и инновационные технологии в системе образования / Е. С. Полат. — М.: Академия, 2003. — 211 с.
6. Бузаубакова К. Д. Особенности инновационной парадигмы образования // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2009. — №1. — С. 49-52.

УДК 37.01

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_10

Кудайбердиева Г.,

Кыргызский государственный
университет им. И. Арабаева,
соискатель

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ

Аннотация

Управление образованием относится к важнейшим проблемам педагогики и нацелена на развитие системы образования. В условиях непрерывного возрастания роли образования в современном мире, совершенствование управления образованием рассматривается как важнейшее средство повышения его эффективности. В статье рассмотрены вопросы о сущности управления образовательной системой. Отмечается, что целью управления является обеспечение требуемого поведения или изменение характеристик образовательной системы. В статье проанализированы работы, посвященные определению сути понятий «управление», «управление образованием». Охарактеризованы свойства, характеристики и уровни управления образованием. Автором предложены этапы управления образованием, охарактеризованы общие и специфические функции управления образовательной системой. Статья адресована исследователям, изучающим проблемы качества школьного образования, вопросы по формированию понятий об управлении образованием.

Ключевые слова: образование, система образования, управление, управление образованием, субъект, объект, система, свойства, функции, этапы.

БИЛИМ БЕРҮҮНҮ БАШКАРУУНУН НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну

Билим берүүнү башкаруу педагогиканын маанилүү проблемаларынан болуп эсептелет жана билим берүү системасын өнүктүрүүгө максатталган. Заманбап дүйнөдөгү билим берүүнүн ролунун үзгүлтүксүз жогорулашынын шартында, билим берүүнү башкарууну өркүндөтүү анын эффективдүүлүгүн жогорулатуунун каражаты катары каралат. Макалада билим берүүнү башкаруу системасынын маңызы тууралуу маселе каралган. Башкаруунун максаты деп билим берүү системасынын талап кылынган жүрүм турумун камсыз кылуу жана анын мүнөзүн өзгөртүү белгиленген. Макалада «башкаруу», «билим берүүнү башкаруу» түшүнүктөрүнүн маңызына багытталган адабияттарга талдоо жүргүзүлгөн. Билим берүүнү башкаруунун касиеттери, мүнөздөмөлөрү жана деңгээлдери мүнөздөлгөн. Автор тарабынан билим берүүнү башкаруунун этаптары, билим берүүнү башкаруу системасынын жалпы жана спецификалык функциялары мүнөздөлгөн. Макада мектептик билим берүүнүн сапатын камсыз кылуу, билим берүүнү башкаруу тууралуу түшүнүктөрдү калыптандыруу проблемасы боюнча иликтенген изилдөөчүлөргө арналат.

Түйүндүү сөздөр: билим берүү, билим берүүнүн системасы, башкаруу, билим берүүнү башкаруу, субъект, объект, система, касиеттер, функциялар, этаптар.

BASIC CONCEPTS OF EDUCATIONAL GOVERNANCE

Abstract

Education management is one of the most important problems of pedagogy and is aimed at the development of the education system. In the context of the continuous growth of the role of education in the modern world, the improvement of education management is considered as the most important means of increasing its effectiveness. The article deals with the questions about the essence of management of the educational system. It is noted that the goal of management is to ensure the required behavior or change the characteristics of the educational system. The article analyzes the works devoted to the definition of the essence of the concepts of «management», «education management». The properties, characteristics and levels of education management are characterized. The author proposes the stages of education management, characterizes the general and specific functions of management of the educational system. The article is addressed to researchers studying the problems of the quality of school education, questions on the formation of concepts about education management.

Key words: education, education system, management, education management, subject, object, system, properties, functions, stages.

Введение. Понятие «управление» является одним из ведущих категорий системы образования и самостоятельным объектом педагогических исследований. С точки зрения методологии управление характеризуется как деятельность, объектом которой является другая деятельность. Согласно кибернетической науке, суть управления состоит в обеспечении оптимального перехода динамичной системы в заданное состояние наивыгоднейшим путем. Для управления процессом образования необходимо непрерывно получить нужную информацию об условиях, в которых находится объект управления и на основе этого осуществить управляющие воздействия. Это во-первых. Во-вторых, следует непрерывно получать информацию о результатах воздействия управляющих сигналов и на основе этой информации принимать решения о характере последующего управляющего сигнала. Учитывая данный факт, академик В. Г. Афанасьев отмечал, что управление — это неотъемлемое, внутренне присущее свойство организационных систем [1]. По мнению М. М. Поташника, управление школой — это особая деятельность, в которой ее субъекты посредством планирования, организации, руководства и контроля обеспечивают совместную деятельность, направленную на достижение образовательных целей [2, с. 171].

В связи с этим, можно понять, что управление обеспечивает функционирование образовательной системы, способствует развитию образовательной системы с учетом потребностей общества, работодателей и потребителей образовательных услуг. Посредством управления образованием могут быть решены задачи обеспечения качества образования, что является одной из целей устойчивого развития [3; 4; 5].

Результаты авторского исследования. Расширение роли самоорганизации, самоуправления в образовательной системе, содержащих взаимосвязанные между собой элементы, нацеленные на целостность, усиливает роль управления в обеспечении качества образования. В педагогической литературе имеются различные по смыслу определения понятия «Управление образованием».

В педагогическом энциклопедическом словаре приводится следующее определение: «Управление образованием, вид социального управления, поддерживает целенаправленность и организованность учебно-воспитательных, инновационных и обеспечивающих их процессов в системе образования» [6, с. 296].

В пособии по совершенствованию управления образованием отмечено, что «Управление образованием,— это взаимосвязанная совокупность циклически повторяющихся процессов выработки и осуществления решений, ориентированных на стабильное и эффективное развитие системы образования и основных ее частей» [7, с. 7].

В учебном пособии «Управление качеством образования» ведется речь не только об управлении как отдельного звена в развитии образования, но и о системе управления, которая характеризуется совокупностью действий, необходимых для осуществления воздействия на объект управления и обеспечивающих его движение в направлении цели [8, с. 229].

В учебнике по менеджменту, управление рассматривается с позиции выполняемых им функций: это процесс

планирования, организации, мотивации и контроля, необходимый для того, чтобы сформулировать и достичь целей организации [9, с. 38].

В советской педагогике Ю. А. Конаржевский сделал важнейший вклад в разработку теоретических основ управления образованием, исходя из теоретических положений социального управления. Учитывая специфику педагогических систем, он уделит внимание на разработку целостного управленческого цикла деятельности школ. Он считал, что управление представляет собой целесообразную деятельность, направленную на упорядочение процесса и его совершенствование [10, с. 5].

Анализ определений понятия «управление» позволяет отметить, что при формальнологическом определении, понятие «управление» характеризуется как часть деятельности, объясняя воздействие на объект образовательной системы. При введении понятия «управление» с помощью термина воздействие, на передний план выдвигаются управленческие функции, этапы, периоды и др.

Для организационных систем можно, на наш взгляд, определить управление как деятельность субъекта, воздействующего на объект с точки зрения его функционирования и развития. Как видно, в этом определении фиксируются важные признаки управления: наличие субъекта управления, наличие объекта управления для осуществления действий с объектом, наличие связи между субъектом и объектом. В теории управления важное значение придается взаимосвязи субъекта и объекта. Наличие прямой и обратной связи является важным свойством управления. При этом более важна обратная связь, с помощью которой можно узнать о состоянии управляемого объекта и предпринимать шаги по улучшению и развитию образовательной системы. В дальнейшем обратная связь прочно закрепила в структуре обучения, как важнейшая характеристика контроля и оценки результатов обучения.

Анализ литератур показывает, что важнейшими характеристиками управления являются:

- целостность, исходящая из свойств системности управления;
- надежность, управление нацелено на развитие образования;
- уровневость, управление может быть осуществлено на различном уровне образования;
- адаптивность, управление адаптируется на различные уровни и ступени образования;
- функциональность, управление образованием выполняет определенную функцию;
- гибкость, управление применимо на разные компоненты системы образования;
- оперативность, характеризуемое числом ситуаций, в которых управление может быть осуществлено;
- эффективность, управление всегда направлена на обеспечение эффективности образовательной системы.

Объектом управления в нашем исследовании выступает система общего среднего образования, которая может и должна реагировать на этот вызов времени, социально-экономической ситуации в Кыргызстане. В основе проектирования и создания управления каче-

ством образования лежит системный подход. Нет сомнения, что системный подход — в основе которого лежит исследование объектов, рассматривая его как систему. Системный подход позволяет раскрыть элементы, найти связи между элементами, нацеленные на обеспечение целостности рассматриваемого объекта. Применение системного подхода позволяет изучить качество образования как систему, раскрыть его структуру полно и содержательно. Исходя из этого можно уловить, что в соответствии с Законом КР «Об образовании» система образования в Кыргызской Республике, как система, представляет собой совокупность взаимодействующих элементов. Он включает в себе органы управления образованием и подведомственные им учреждения и организации; государственные образовательные стандарты и образовательные программы различного уровня; образовательные учреждения различной ступени и организационно-правовых форм.

Управление образовательной системой носит циклический характер. Каждый раз, когда заканчивается очередной цикл, начинается этап нового цикла. Но для того, чтобы обеспечить цикличность управления, необходимо выполнить следующие этапы ее организации: определение цели управления; определение исходного состояния управляемой системы; составление программы воздействия, предусматривающие основные переходы состояния образовательной системы; осуществление обратной связи; осуществление регулирующего воздействия на образовательную систему.

Охарактеризуем каждый из приведенных этапов.

1) Определение цели управления. Цель управления выступает как определение нового состояния образовательной системы. Это новое состояние системы формулируется в виде специально выработанной программы или плана. При этом, программа должна отражать будущее состояние, достижение системы, в конце определенного этапа. Программа должна быть разработана с учетом возможной диагностики ее состояния, т.е. каждый из пунктов программы должен быть измеримым и достижимым.

2) Установление исходного состояния управляющей системы. Данная процедура позволяет узнать состояние образовательной системы в данный момент. Диагностика исходного состояния образовательной системы осуществляется на основе изучения состояния ее компонентов. Для определения исходного состояния используются специально разработанные диагностические средства в виде анкет, тестов и др., с помощью которых проверяется наличие тех или иных доказательных фактов.

3) Программа воздействий, предусматривающая основные переходы состояния образовательной системы. Определение исходного состояния позволяет разработать планы развития, наметить будущее состояние, т.е. достижение образовательной системы. Для этого и необходима программа. Эта программа должна предусмотреть, через какие качественно своеобразные состояния необходимо провести каждый из компонентов системы. Программа должна учитывать возможности образовательной системы, приобретаемые и создаваемые образовательные продукты, наличие проводимых мероприятий. Для обеспечения

управления над образовательной системой необходимо вести непрерывную диагностику состояния системы.

4) Осуществление обратной связи. Согласно теории управления, функция обратной связи состоит в регистрации выполнения или невыполнения пунктов программы. В общем случае, обратная связь означает получение информации о состоянии управляемой системы. Обратная связь должна обеспечить систематическое поступление информации о состоянии образовательной системы.

5) Осуществление регулирующего воздействия. Согласно теории управления, регулирующее воздействие может быть обеспечено с помощью следующих действий: а) посредством реагирования на ожидаемые изменения ситуации; б) посредством реагирования на поступившие изменения ситуации, когда регистрируется уже возможные отклонения в ней; в) посредством реагирования на ошибки. В этом случае имеет место отклонения уже в ходе процесса. Чтобы установить причины отклонений, необходимо расширить число сведений, полученных путем обратной связи.

При анализе и создании механизмов управления образованием важнейшее значение имеет понятие «функции управления». В разработку сути данного понятия внесли вклад В. Г. Афанасьев, Ю. А. Конаржевский, П. И. Третьяков, Н. Ф. Талызина и др. Обобщенно функцию управления можно определить, как назначение управленческой деятельности с целью улучшения состояния деятельности объекта управления. Исследователи выделяют также общие и специфические функции, в зависимости от поставленных перед образовательной системой задач. В качестве общих функций выделяют: планирование, организацию, учет и контроль, анализ достигнутых результатов.

Каждая конкретная функция управления образования представляет собой определенный вид управленческого действия, ориентированного на подготовку и принятие решения в отношении управляемого объекта. Мы считаем, чтобы правильно задать функцию, нужно задать вид управленческого действия и его объект.

Мы выделяем следующие общие функции управления образованием: прогнозирование, программирование, планирование (предварительное управление), осуществление плана (оперативное управление). Каждая из общих функций управления реализуется инвариантным набором частных функций: постановка целей, постановка задач, проектирование, организация, коррекция (регулирование), учет, отчетность.

Заключение. В порядке вывода приводим наиболее часто встречающиеся определения понятия «управление образованием»:

1) Управление образованием представляет собой как вид социального управления, которое посредством воздействия поддерживает целенаправленную и организованную деятельность системы образования.

2) Управление образованием — это целенаправленная деятельность всех субъектов образования, направленная на оптимальное функционирование и развития образования.

Таким образом, анализ рассмотренных выше литератур позволяет нам понимать суть управления образованием как деятельность субъектов управления, направ-

ленной на оптимальное функционирование и развитие образовательной системы. Определение сущности управления системой образования через управленческую деятельность, по нашему мнению, опирается на основные положения и принципы теории управления. Управленческая деятельность в этом случае рассматривается как реализация функций управления, как управляющее воздействие на образовательную систему с целью обеспечения ее развития.

Литература

1. Афанасьев В. Г. *Человек в управлении обществом* / В. Г. Афанасьев. — М., 1977. — 384 с.
2. *Управление развитием школы: Пособие для руководителей образовательных учреждений* / Под ред. М. М. Поташника и В. С. Лазарева. — М.: Новая школа, 1995. — 464 с.
3. Молдосанов У. Н. Влияние цифровизации страны на систему образования (на примере дистанционных образовательных технологий) // *Научные исследования в Кыргызской Республике*. — Б., 2019. — № 4. — С. 217–223.
4. Калдыбаев С. К., Бойко Е. Реализация повестки дня в области устойчивого развития на период до 2030 года // *Alatoo Academic Studies*. — Б., 2018. — № 1. — С. 52–58.
5. Сариева Д. Влияние качества образования на экономический рост // *Alatoo Academic Studies*. — Б., 2017. — № 1. — С. 208–211.
6. *Педагогический энциклопедический словарь* / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. — 528 с.
7. *Нововведения на муниципальном уровне управления образованием: Пособие для руководителей и сотрудников муниципальных органов управления образованием* / Под ред. Н. Д. Малахова. — М.: Институт управления образованием, 1995. — 128 с.
8. *Управление качеством образования: Практико-ориентированная монография и методическое пособие* / Под ред. М. М. Поташника. — М.: Педагогическое общество России, 2000. — 448 с.
9. Мескон М. Х. и др. *Основы менеджмента: Пер. с англ.* / М. Х. Мескон. — М.: «Дело ЛТД», 1994. — 224 с.
10. Конаржевский Ю. А. *Педагогический анализ учебно-воспитательного процесса и управление школой* / Ю. А. Конаржевский. — М.: Педагогика, 1986. — 144 с.

УДК:821.512.154:39:37.013

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_14

Кенжешев К.,
К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ
ОРТО МЕКТЕПТЕ ОКУТУУНУН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТӨН КИЙИНКИ ОКУУ
СТАНДАРТЫНДА ОРУН АЛЫШЫ ЖАНА ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

Кыскача мазмуну

Макалада орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун эгемендүүлүк-төн кийинки окуу стандартында ээлеген орду каралат. Өлкөнүн эгемендүүлүгүнөн кийинки орто мектеп-те окуу стандарты жаңыланып, ага байланыштуу проблемалар пайда болгону, анын бири этнопедагогика экендиги улуттук жалпы билим жана тарбия берүүнүн соңку стандартына негизделип түшүндүрүлөт. Өз-гөчө өлкөдө жаш муундарды улуттук иденттүүлүктө тарбиялоо милдеттери компетенцияларга байла-ныштырылып чечмеленет. Ал көркөм чыгармалардын идеялык мазмунунда терең орун алып, баланын өсүп жетилүү үчүн кандай таасир берүүчү этнопедагогиканын мүмкүнчүлүгү окуу стандартында аныкталган компетенцияларга тиешелүү маселелердин чегинде мисалдар менен түшүндүрүлөт. Проблема акыркы мезгил-дерде окуу процессине кирген парадигмалар менен байланыштырылып талдоого алынат да, анын практикалык иштердин чегинде түзгөн ыңгайсыз жагдайлары эмне себептен болгонун аныктоого аракеттер жасалат.

Түйүндүү сөздөр: адабият сабагы, элдик педагогика, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, жогорку класстын маданий компетенциялары, социалдык-инсандык компетенциялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы, мектеп.

**ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДНЕЙ
ШКОЛЕ НА ОСНОВЕ ЭТНОПЕДАГОГИИ И ЕГО МЕСТО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ
СТАНДАРТЕ ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ**

Аннотация

В статье исследуется место преподавания кыргызской литературы на этнопедагогической основе в средней школе в образовательном стандарте в годы независимости. За годы независимости образовательный стандарт страны обновился, и, в связи с этим, возникли проблемы обучения и воспитания детей на этнопедагогической основе. В частности, воспитание подростков в национальный идентичности определяется компетенциями. Определяется место этнопедагогики в идейном содержании художественного произведения, связь с компетенциями в образовательном стандарте и роль в воспитании и развитии ребёнка. Анализируется взаимосвязь этнопедагогики и парадигмы учебного процесса в последние годы и причины возникновения проблемы в рамках практической работы. Учитель начальной школы должен обладать необходимыми компетенциями, поэтому он обязан иметь специальную этнопедагогическую подготовку.

Ключевые слова: урок литературы, народная педагогика, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, культурные компетенции старших классов, социально-личностные компетенции, государственный стандарт, предметный стандарт, учебный план.

**THE PLACE OF TEACHING KYRGYZ LITERATURE ON AN ETHNO-PEDAGOGICAL
BASIS IN SECONDARY SCHOOLS IN THE EDUCATIONAL STANDARD DURING THE
YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS PROBLEMS**

Abstract

The article examines the place of teaching Kyrgyz literature on an ethno-pedagogical basis in secondary schools in the educational standard during the years of independence. During the years of independence the educational standard of the country has been updated, and in this regard, the problems of teaching and educating children on an ethno-pedagogical basis have arisen. In particular, the education of adolescents in the national identity is defined by competencies. The place of ethnopedagogy in the ideological content of the work of fiction, the relationship with the competencies in the educational standard and the role in the upbringing and development of the child are defined.

Key words: literature lesson, folk pedagogy, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, high school cultural competencies, socio-personal competencies, state standard, subject standard, curriculum.

Кыргызстанга келген эгемендүүлүктүн «шарапаты» орто мектепте предметтерди учурдун талабына ылайык окутуу маселесине өзгөчө мамиле керектигин педагогикалык чөйрөнүн алдына койду. Ал мурда адабият сабагында колдонууга «мүмкүн» деген түшүнүктөр — эл арасында колдонулуп жаткан адамдын социалдык кызыкчылыктарына жооп издөө, көркөм чыгармадагы образдын ордуна өзүн «коюп көрүү менен» кырдаалга баа берүү, талдоо учурунда башка тараптардын да кызыкчылыктарын эске алуу, автор андай сюжет аркылуу эмнени айткысы келгенин, ал позициядан карап көрүү зарылдыгын табуу, эл арасында буга окшош окуя болсо, ага кандай мамиле кылуу ж. б. инсандык белгилерди аңдаштырууну эми адабий чыгармалар аркылуу социалдык жана инсандык жактан окуучулардын компетенцияларын аныктоону аталган предмет боюнча сабактарга киргизүү керек экендигин ачыктады. Анын негизинде бардык орто билим берүү мекемелеринде көркөм чыгарманы ушундай ык-усулдарда окутулушу социалдык зарылдыктан келип жаткан соң, адабият сабагы окутуу процессинде мурда колдонулуп келген тажрыйбаларды өркүндөтүү аркылуу кыргыз элинде далай кылымдан бери колдонулуп бүгүнкү жеткен билим берүүнүн ыйык салттарын кайрадан жандандырып, азыр да инсанга иш-билги (компетенция катары) көндүмдөрдү чыгармага таянып үйрөтүү билим менен социалдык чөйрөнүн ортосунда ички катышты түзүп, билим сапатын жакшыртчу иштердин мазмунуна кошуу керектигин көрсөттү. Андай сапатка жетүү үчүн кыргыз адабиятын окутуунун методикасында мурда иштелген «үлгү сабактарды» азыркы учурга ылайык билим берүүнүн башаты катары карап, социалдык чөйрөдө болуп жаткан проблемага «жол табуучу» багытта өркүндөтүү иштерин түзүү маанилүү экенин да туюндурду.

Окутуу менен байланышкан андай маселе көркөм адабиятта берилген кыргыз баласы сөзсүз таанып-үйрөнүүгө милдеттүү негизги булак экенин окуучуга жеткирүү жана эл өзү кылымдар бою кармап келген «улуттун рухий кодексстерине» (С. Рысбаев) баштоочу жолдун «көзүн» ачат. Ал кыргыз педагогикасында аткарылган болгон-бүткөн жумуштарды кайрадан карап чыгып, алардын арасынан окуучуларга керек окутуунун мазмуну менен формасын балага жетиштүү билим берүүгө пайдалануу да кечиктирилгис милдеттердин бири экенин ачыктап, азыркы педагогикалык процесстин өзүнчө бир багытын түзүп барат. Ал эми мындай проблеманы окуу процессине киргизүү жолдору жылбай турат, анын себеби Кыргыз Республикасы эл аралык билим берүү стандарттарын кабыл алып, сабактарды кредиттик технологиянын талаптарында уюштуруп, биринчи кезекте инсанга көйгөй жараткан маселелерди жеринде чечүү жолдорун караштыруусу менен өлчөнө турган билимди окуучуга сапаттуу жеткирүүнүн теориялык көз карашы — педагогикалык парадигмасы иштелип, баланы мүнөзүнө жараша «үйрөтүү жолдору», тилекке каршы, иштелип чыга элек.

Проблеманын чечилишин изилдөө жолдорунун кечендеши б. а. улам кийинки жылдарга жылдырылышы ошол жылдардын балдарга билим берүүдө «бош кеткенин» көрсөтүү менен борбор жана региондордогу билим-тарбия берүүнүн ортосунда айыр-

мачылыкты пайда кылып койду. Рыноктук мамилелерде окуучунун билимге болгон талабы кантип өзгөрсө, предметтерди окутуу багытында иштердин илимий-педагогикалык жактан жабдылышына да ушундай эле өзгөрүү болушун күткөнү байкалат. Билим берүү мекемелери мындай иштер бар экенин азыр педагогикалык коомчулукка активдүү аралаша баштаган аккредитациялоо жумуштары аркылуу жаңыдан түшүнгөндүктөн, инсанга багыттап окутуу башта иштелген методика илиминен вариативдүү жолдорду, ык-усулдарды пайдаланууга чакырык таштап жатканы байкалат.

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын ички кыймылы окуу процессине керек маалыматтарды сырттаналып келип жатканы менен бул окутуу тармактарына терең сиңбей, ал эми ошол тарапка ооп кеткендер улуттук кызыкчылыктарга негизделген турмуштук «жоболордон» алыстап кетип, билим менен социалдык муктаждыктардын ортосуна байланыш түзүп бере албай, окуучу инсан катары колдонуучу билимдин сапатын таанууга, аны боло келчү турмуш-тиричиликте пайдалануу формаларын айкындоого жол-жоболор адистештириле албай турат. Ошол себептен мурункуларды пайдалануу же тану кандай кыйынчылык жаратса, адабий билимди үйрөтүүдө керектелүүчү критерийлерди туура жолго коюу да ошондой эле маселени көтөрүп жатат. Ал Кыргызстанда жалпы орто билим берүүчү мектептердин 10–11 — класстары үчүн түзүлгөн кыргыз адабияты боюнча предметтик стандартында белгиленген: «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлунан № 403-Токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын жалпы мектептик билимдин мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде түзүлгөн.

Бул стандарт окуучуну “Кыргыз адабияты” окуу предметинин каражаттары менен “Искусство” билим берүү тармагынын максаттарына ылайык тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн жана окутуунун жалпы стратегиясын аныктайт, предметти өздөштүрүүгө коюлган талаптардын жыйнагын камтыйт жана Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилет. Стандарттын жаңылыгы предмет биринчи жолу “Искусство” билим берүү тармагына кошулганы болуп саналат. Бул жаңылык өз кезегинде предметти окутуунун фокусун абстракттуу-илимий, идеологиялык жана таза философиялык ыктан көркөм ыкка өзгөртөт. Көркөм чыгармага адабий талдоо (адабият таануу илимий деңгээлде) жүргүзүүнүн ордуна эстетикалык талдоо менен алмаштырууга умтулууга негиз болот» деген мазмунунда даана көрүнөт. Эгер кыргыз адабиятын жогорку класстарда окутуу жумуштарын бир гана ушул багыт менен чектесек, анда окуучуларга турмушка зарыл болгон башка иш-билгилерди үйрөтө албайбыз. Мунун өзү кыргыз адабиятын окутууда негизги максат эмне экени дагы тактала электигин билдирет. Бул кыргыз педагогикасынын жана билим берүү системасынын дүйнөлүк билим берүүчү орто мектептерден ички айырмачылыгын эсепке албагандык болуп саналат. XI классты аяктагандан кийин көпчүлүк окуучулар чоң турмушка багыт алып, коомдук-социалдык мамилелерге даяр болушу керектигин эсепке алсак, анда алар жашоого үйрөнүүнүн жолдорунун кайдан алат деген суроо чыгат.

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолунан караганда да кыргыз балдарына билим жана тарбиянын бардык түрлөрүн көркөм чыгарманын идеялык мазмунун түшүндүрүү аркылуу калыптандырган болсо, бүгүнкү күндө аны орто мектептин базасында кайсы предмет аткара тургандыгы билим берүүнүн стандартында ачык жазылган эмес. Маселенин өзү көрсөткөндөй адам турмушун социалдык жактан «таануу» проблемасын азыркы учурда кыргыз адабиятынан бөлөк бир дагы предмет жалпы мазмунда аткара албайт. Ырас, эл турмушун окуучунун жеке позициясына калтырып, биргелешип талдоо аркылуу үйрөтүү жумуштарын орто мектептеги бир сабак кыргыз адабиятындай элестүү баяндап, класстагы бардык окуучуларга бирдей жеткиликтүү формада чагылдырып бере элек. Мунун өзү кыргыз адабияты сабагынын турмушка «жакын» экенин көрсөтүп, чыгарманы түшүндүрүүдө бир гана эстетикалык тарбия берүү позициясы менен чектелүү туура эместигин туюндуруп, адабият сабагынын ролун кеңири кароо табиятынпедагогикалык коомчулукка сунуштайт.

Анткени мына ошол эле стандарттын өзүндө окуучу сөзсүз иш-билги (компетенция) катары билүүгө тийиш болгон «баалуулук-маанилик компетенттүүлүк — бул адабиятта чагылдырылган адеп-ахлактык баалуулуктарды жана дүйнө таануу категорияларын түшүнүүгө жөндөмдүүлүгү, ушул баалуулуктарга карата өзүнүн мамилесин аныктоо, негиздөө, гуманисттик адеп-ахлактык позициясына туруу; окуучунун ар түрдүү элдердин, мезгилдердин адабиятын да жаралган дүйнөнүн картинасын өздөштүрүү тажрыйбасын жыйноо менен байланышкан руханий баалуулуктарды түшүнүүгө жана өздөштүрүүгө жигердүү катышуу жөндөмдүүлүгү; көркөм образды кабыл алуу жана анын адеп-ахлактык, эстетикалык маңызын баамдоо жөндөмдүүлүгү» боюнча болуучу иштер бир эле тарбиянын (эстетикалык тарбия берүүнүн) чегинде жөнгө салынбай калышы мүмкүн.

Ошол себептен кыргыз адабияты программасын толук бүтүргөн окуучу чоң турмушка аралаша баштаган шартта керек болуучу мындан башка дагы иш-билгилерди (компетенцияларды) алыш үчүн инсанга багыттап окутуу адабият сабагы аркылуу жаранга жеткирүүдө акын-жазуучулардын чыгармаларын талдоо менен гана аны соңуна чыгара алат. Маселен, бала ааламдашуу доорундагы азыркы адамдын жашоосун туура таануу үчүн учурдагы чыгармалардын темасы жана идеясын башкы каармандардын образдарын талдоо аркылуу жеке, ошол эле мезгилде сабакта окуп-үйрөнүүгө сунушталган адабий чыгарманын сюжетин өздөштүрүүдөн чыккан ой корутундулар менен баалайт деген күндө да, элдин басып өткөн тарыхый жолуна салыштырып, андан жыйынтыктарды кошуп, анан өз пикирин билдириши аталган проблемага терең маани берүүнү айкындайт.

Мындай мамиле адабият сабагына жаңылык эмес, бирок азыркы окуучунун заманга карай көз карашы, дүйнө тааным түшүнүктөрү өзгөргөндүктөн, көркөм чыгарманын мисалында турмуш көйгөйүн таанып билүү сабакта көркөм чыгарманын эстетикалык мазмунун үйрөнүүгө караганда маанилүү болуп саналат. Кайсы көркөм чыгарма болбосун эл турмушу менен байланыштуу болгондуктан, ар бир окуучунун турмуштук позици-

ясы калыптаныш үчүн анда жазылган тарыхый учурлар, андагы кишилер (образдар), алардын басып өткөн жолу жана ошол жашоо-турмуш калыптандырган адамдык позиция менен анын таасиринде болгон мүнөздөр окуучуларга адамдын өзүн жашоо кызыкчылыктарын үйрөтөт. Ошондуктан сабакта жогорку класстын окуучуларынын жаш өзгөчөлүгүнө карап, адабий материалдарды балага турмуштук окуя катары таанытуу маанилүү.

Аны турмуштан алыс көрсөтүү окуучуларга эч кандай жардам бербейт. Автордун чеберчилигин сабакта ачып көрсөтүү үчүн да мындай мамиле таасирдүү болсо, эл арасындагы түрдүү окуяларды сюжеттеги окуяларга салыштыруу менен жазылган чыгарманын кандай тарбиялык мааниси бар экенин турмуш чындыгына жакындаштырып, балдарды андан ары да китеп окуганга кызыктырышы мүмкүн. Акын-жазуучулардын алган объектиси адам турмушу, айткан идеясы турмушту таанып-билүү, артыкчылыгы ал турмушту өзү элестеткендей, көрүнүктүү, эсте калчудай деңгээлде сүрөттөп бергени менен байланыштуу кароо окуучуларга автор тууралуу таасирдүү маалыматтарды берип, чыгармачылык өз алдынчалыктарын табууга жакшы жардам берет. Ырас, жашоодо чындык ар түрдүү болот, бирок окуучулар аны чыгармага салыштырып, ар кыл варианттарда карашы сабакта көп кырдуу түшүнүктөр бар экенинен кабардар кылып, алардын арасынан бирөөнү тандоого мүмкүндүк берет. Чыгарма менен бир гана китеп окууга чакырык таштоо окуучулардын бүгүнкү күндөгү көркөм чыгармага болгон кызыгуусун ойготуп жибербейт.

Анткени анын ордун толтуруучу көркөм адабияттан тышкары көптөгөн маалымат булактары жетиштүү болгондуктан, мына искусство ушул деш баланын азыркы абалындагы психологиялык шарттарды камсыз кыла албайт. Ошондуктан сабакта көркөм чыгарманы көркөм-эстетикалык жактан окуучулар өздөрү «изилденишине» жагымдуу абал түзүп, ар бир бала өзүнүн чындыгын талкууга салып, аны реалдуу окуялардын бир нече вариантында ойлонуп, өз ою, карманган позициясы канчалык туура экенине, туура эмес болсо жаңылыштык кайдан кетип жатканын адабияттагы көркөм образдын мисалында кароого, эгер автор менен «пикир келишпестик» болсо, оюндагы позицияны «далилдөөгө», андан кийин кыргыздын тарыхый жолу менен салыштыруу натыйжа берээри бышык.

Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан бери чет элдик турмуштун таасиринен улам окуучулардын көз карашы таптакыр өзгөрдү. Мындай өзгөрүүгө себеп көп, алардын бири баланын кичине кезинен коомдогу жаңыланууларды теле көрсөтүүлөрдөгү мультфильмдер аркылуу таанып биле баштагандыгы болсо, автордук көркөм элестөөнүн өзгөчөлүгүн да ошол курактан тартып «изилдөөгө» киришкенин эстен чыгарууга болбойт. Бул окуучу жогорку класска келип жеткенге чейин далай өзгөрүүлөргө ээ болуп, ал тургай кээ бир багыттар боюнча көз караштары калыптанып калганын эске алсак, жогорку класстын окуучуларына көркөм чыгарманын поэтикасын, тили жана стилин үйрөтүү кыргыз адабиятын окутуунун миссиясында кызыксыз жана таят-ма болуп калбаш үчүн жогорку класстарга этнопедагогикалык негизде окутууну сунуш кылып жатабыз.

Мындай идея жок жерден пайда боло калган жок, ал кыргыз адабиятында мурдатан келе жаткан салттарды өркүндөтүү, окуучуга улуттук иденттүүлүгүн таанытуу, өзүн кыргыз жараны катары билип чоң турмушка аттанууга, адабият сабактары аркылуу инсанга керектүү элдик сапаттарга ээ болууга, социалдык чөйрөдө улуттук каада-салтты билип колдонууга, жалпысынан турмушка эмне керек болсо ошол иш-билгилерди (компетенцияларды) адабий чыгармалар аркылуу таанып-билүүгө жол ушул багытта деп ойлойбуз. Анын теориялык негиздери Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, Өкмөттүн токтомдорунда, өлкөнүн билим берүү министрлигинин буйруктарында каралган.

Тактап айтканда, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы (2013-ж.), Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы № 403-токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билим берүүнүн Мамлекеттик билим берүү стандарты, Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүконцепциясы (2008-ж.), Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 23-мартындагы № 201 «Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын өнүгүүсүнүн стратегиялык багыттары жөнүндө» токтому жана Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин 2014-жылдын 22-июлундагы № 545/1 буйругу менен бекитилген Кыргыз Республикасынын мектеп окуучуларын жана окуган жаштарын тарбиялоонун 2020-жылга чейинки концепциясын бул изилдөөнү аткарууда жетекчиликке алуу зарылдыгы турат.

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, Кыргыз Республикасында бул изилдөөнү аткаруунун мыйзамдык негиздери аталган документтерде түзүлүп, алардын мазмунунда теориялык база калыптанып калганын көрүүгө болот. Ошол мезгилде аталган документтерге таянып, азыркы жашоого ылайык келүүчү идеяларды адабий чыгармалардын аныктоо, элдин руханий, таалим-тарбиялык байлыгын адабият сабагы аркылуу мектептин жогорку классынын окуучуларына кеңири сиңирүү, андан жаштар көз карашын табууга зарыл болгон каражаттарды талдоо жолдорун үйрөтүү маселелерин чечүү керек. Мындай мамиле адабият сабагына эле тиешелүү болбостон мектептердин жалпы билим берүүчү миссиясына кирет. Аны туура жана сапаттуу аткарыш үчүн мурда өтүлгөн сабактарга таянуу кандай маанилүү болсо, азыркы аламан жашоодо өкүм сүрүп жаткан инсандын рухий «жакырлануусун» жеңүүгө башат болуп берчү адабий-эстетикалык негизделүү, образдын аракети менен кийин кездешчү кырдаалда туура жол табууга үйрөтүү жогорку класстын окуучуларына этнопедагогикалык негизде билим берүүнүн талапка жооп берээрин айкындайт. Ырас, ал мурдатан калыптанган сабактарды ошол турушунда колдонуу дегенге жатпайт. Бул жаңы стандарттык ченемдер менен каралууга тийиш, демек анын окуу жүгүнүн аткарууда өзүнө таандык милдеттери бар экени, ал окуу программасында чагылдырылган шартта окуу процессинде жолго коюлушу керек, мунсуз коомчулуктун талабы жүзөгө ашпайт.

Адабияттар

1. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы / С. Рысбаев. — Б., 2006. — 364 — б.
2. Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептеринин 10–11-класстары үчүн «Кыргыз адабияты» курсу боюнча предметтик стандарты. — Б., 2018. — 3-бет.
3. Кыдыралиев К. Этнопедагогика — улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы / К. Кыдыралиев. — Б., 2010. — 488 — б.
4. Кенжешев К. Д. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери / К. Д. Кенжешев // К. Карасаев атындагы БМУ жарчысы. — 2016. — № 1. — 149 — б.
5. Кенжешев К. Д. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери / К. Д. Кенжешев // К. Карасаев атындагы БГУ жарчысы. — 2017. — № 3. — 52 — б.

УДК:821.512.154:39:37.013

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_18

Кенжешев К.,
К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

ОРТО МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ОКУТУУ ПАРАДИГМАСЫН ТҮЗҮҮНҮН ЗАРЫЛДЫГЫ

Кыскача мазмуну

Макалада орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун парадигмасын түзүүнүн зарылдыгы азыркы окуу процессиндеги абал менен айкалыштырылып каралат. Өлкөнүн эгемендүүлүгүнөн кийин кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун проблемалары жаңы мазмунга өткөнү жөнүндө айтылып, ал этнопедагогиканы улуттук жалпы билим жана тарбия берүүнүн негизин түзө турган парадигмалардын бири катары кабыл алуунун зарылдыгын көрсөткөнү мисалдар менен түшүндүрүлөт. Ал өлкөдө жаш муундардын турмушка ылайыктуу компетенцияларын калыптандыруу маселесинде аткаруучу билим жана тарбиялоо милдеттерине байланыштырылып чечмеленет. Көркөм чыгармалардын идеялык мазмунунда терең орун алган адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн маанисин ачып, аны баланын жеке турмушу менен байланыштыруу маселесинде кыргыз адабиятынын ролу талдоого алынат. Бала социалдык жактан туура өсүп жетилүү үчүн улуттук адабий чыгармалар кандай таасир берүүсү айкындалып, анда этнопедагогиканын мүмкүнчүлүгүнө баа берилет.

Түйүндүү сөздөр: адабият сабагы, элдик педагогика, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, жогорку класстын маданий компетенциялары, социалдык-инсандык компетенциялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы, көркөм чыгарма.

НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ ПАРАДИГМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ НА ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ

Аннотация

В статье рассматривается необходимость создания парадигмы преподавания кыргызской литературы на этнопедагогической основе в средней школе в современном образовательном процессе. Описывается новая содержание преподавания кыргызской литературы на этнопедагогической основе в годы независимости, обозначена необходимость принятия этнопедагогики как основы парадигмы национального общего образования и воспитания, определена её роль в воспитании у школьников жизненной компетентности. Раскрываются нравственные концепции в идейном содержании художественных произведений и их связь с личной жизнью школьника. Определено влияние национальных литературных произведений на социальное развитие ребёнка и оценены возможности этнопедагогики. Этнопедагогика объясняет народную педагогику и предлагает пути ее использования в современных условиях, собирает и исследует опыт этнических групп, основанный на многовековом, естественно развивающемся соединении народных традиций.

Ключевые слова: урок литературы, народная педагогика, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, культурные компетенции старших классов, социально-личностные компетенции, государственный стандарт, предметный стандарт, учебный план, художественное произведение.

THE NEED FOR A PARADIGM FOR TEACHING KYRGYZ LITERATURE ON AN ETHNO-PEDAGOGICAL BASIS IN SECONDARY SCHOOLS

Abstract

The article examines the need for a paradigm of teaching Kyrgyz literature on the ethno-pedagogical basis in secondary school in the modern educational process. The new content of teaching Kyrgyz literature on the ethno-pedagogical basis in the years of independence is described, the need to adopt ethno-pedagogy as the basis of the paradigm of national general education and upbringing, its role in fostering life competence of students is defined. The moral concepts in the ideological content of works of fiction and their relationship with the personal life of the schoolchildren are revealed. The influence of national literary works on the social development of the child is determined and the possibilities of ethnopädagogie are evaluated.

Key words: literature lesson, folk pedagogy, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, high school cultural competencies, socio-personal competencies, state standard, subject standard, curriculum.

Азыркы учурда орто мектепте бардык дисциплиналар боюнча берилген сааттардын көлөмүнүн өзгөрбөй сакталышы республикада кыргыз адабиятын окутуунун азыркы күнгө тиешелүү проблемаларын аныктоого бир аз кыйынчылыктүзгөнү болбосо, негизги иштин аткарылышындагы салттуу эрежелерди кармап турат. Жакшы жагы, педагогикалык багытта изилдөө жумуштарынын салтынбузбай, б. а. окутуу процессинде илимий-теориялык адабияттарды үйрөнүүгө, анализ жана синтез ыкмаларын жүргүзүүгө, алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктоого, педагогикалык эксперимент методдору менен илимий изилдөөнүн корутундуларын окуу жумуштарына сунуштоого мурдагыдай эле шарт түзүлгөндүгү болуп саналат. Ыңгайсыз тарабы, кыргыз адабиятын окутуунун методикасы заманбап талаптарга ылайык аталган дисциплинанын мазмунун тигил же бул багыт боюнча өркүндөтүп изилдөөдө, б. а. орто мектептин жогорку класстарына кыргыз адабияты этнопедагогикалык негизде окутуунун негизги теориялык жана методикалык базасын түзүүдө «даяр материал» болуп бере албаганы. Анткени буга чейин изилдөөлөрдөн чыккан ой корутундулар өтө саясатташып кеткендиктен, элдин социалдык жашоо-тиричилигине керектүү билим берүүдөн тышкары калып, сабакта берилген маалыматтар саясий-идеологиялык кызыкчылыктар менен түшүндүрүү ык-усулдарына басым жасагандыктан, көркөм адабият аркылуу этнопедагогикалык билим берүүнүн маңызы сабактын мазмунуна «сиңбей» тышта калган.

Кыргыз адабияты кыргыздардын тиричилигин ар түрдүү тараптан чагылдырып, аны көркөм образ аркылуу ишке ашыргандыктан, балдарга андай образды социалдык чөйрө менен байланышта кароо улуттун өзгөчөлөнгөн каада-салттарын, үрп-адаттарын, келечекте колдонууга мүмкүн болгон жөрөлгөлөрүн, наасат сөздөрүн, наалат кебин, ыраазычылык айтымдарын, каргап-жемелегенин, каалоо-тилектерин, бата сөздөрүн андаштырууга, андан өзүнө керектүү жашоо принцибин аныктоого, бара-бара жарандык философиясын тандоого жол ачаары мурдатан белгилүү болсо да, андай баам-туюмдун калыптануусуна кеңири багыт албаганы өкүндүрөт. Мунун өзү кыргыз адабияты сабагын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу жумуштарын аткарууда бардык сабактардын жардамы түрдүү кырдаалдан болгону менен алардын бири дагы бул концепцияны жетекчиликке албаганы буга чейин үлгү болуучу сабактардын технологиясы же системасы иштелип чыкпаганын ачыктайт.

Педагогикалык процессте этнопедагогикалык негизде окутуу өз натыйжасын бериши үчүн анын парадигмасын иштеп чыгуу, б. а. бала бакчадан тартып, жогорку жайларына чейин Кыргызстандагы билим берүү тармактарын толук бойдон ичине алган концепцияны түзүү анын негизинде жарандык коомго билим жана тарбия берүүнүн бардык багыттарын жөнгө салуу, эл аралык байланышка ушул тарап менен баруу жолдорун сунуштоо сыяктуу өтө татаал жана түйшүктүү иштерди жасоо керектигин анык кындодо. Албетте, бул багыт азырынча кыял болуп көрүнгөнү менен аны жүзөгө ашыруу керектигин аккредитациянын стандарттык жоболору белгилүү коомчулукка жарыялап жатат. Жогорку класстын окуучулары мектепти аяктагандан кийин баары тең жо-

горку окуу жайга тапшырбай турганын эске алсак, ушул орто билими менен түз эле турмуш жолуна даяр болуп чыгышы керек. Ал эми азыркы мектепте берилген билим алардын коомдук-социалдык керектөөсүн канааттандыруусу зарыл экендигин андаштырсак, анда алар кайсы мекеме-уюм менен кызматташпасын адамдар менен пикирлешип, өз позициясын сүйлөшүүнүн бардык түрүндө оюн так, ишенимдүү, зарыл болсо көркөм сөз каражаттары менен образдуу, жанындагы жарандарды тажыпагыдай элестүү, тамаша мүнөзүндө маанай тартуулоо, көркөм чыгармалардан өздөштүргөн сүйлөмдөрүнө таянып, жеткиликтүү түшүндүрүп берүү иш-билгиси (коммуникативдик компетенциясы) жакшы калыптанышы керек. Мындай максатты кыргыз адабияты сабагы мурда билим берүү «миссиясы катары» койгон эмес. Эгер кыргыз адабияты бүгүнкү күндө эл аралык стандарт аркылуу аныкталган билим берүү формасында аккредитациялана турган болсо, анда адабий билим берүүнүн ушул өзгөчө белгилерин милдеттүү аткарышы керек болот.

Бул тууралуу ойлор дагы далай айтылат, бирок биз азыр орто мектептин жогорку класстарына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу үчүн сабакта чыгарманы талдоонун мурда калыптанган түрлөрүнөн тышкары жаңы критерийлер пайда болгонун эскерте кетели дедик. Өлкөдө билим берүү мекемелери үчүн жаңы концептуалдуу талаптар коюлуп жаткандан кийин жогорку класстарга окутулуучу адабият сабагы да аны менен байланышта туруп, билим сапатын учур талабына ылайык өзгөртүшү маанилүү орунда десек, ал адабият сабагын инсандын турмуштук керектөөсүн толук камсыздай алуусуна буруп, окуу материалдарын турмушту таануучу «объекти» катары алып, анда берилген сюжетти жашоону «изилдөөчү» предметтин бир түрү сымал үйрөнүү маселени түшүнүүгө жеңилдик берет. Орто мектептин жогорку класстарына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу коомдук-социалдык муктаждыктан жаралган концепция болгондуктан, анын ык-усулдары да практикалык жактан колго алына элек. Ошондуктан аны теориялык жактан изилдөө кандай маанилүү болсо, ага ылайык практикалык жумуштарды жүргүзүү ошончолук коомдук зарылдыкта турат.

Ырас, изилдөөнүн объектиси кенен, маселени коомдук-социалдык керектөөнүн бардык позициясынан кароо зарылдыгы турганын эске алсак, адабий чыгармалардын идеялык мазмуну аркылуу мектептин жогорку класстагы окуучуларына [1] көптөгөн маалымат берип, коомдогу не бир татаал кырдаалдагы проблеманы элестетип чечүү жумуштарын түшүндүрүү менен жолго коюуга мүмкүн экендигин окутуунун методикасын изилдеген теоретиктер да, практик-мугалимдер да жакшы билишет. Ошондуктан кыргыз адабияты сабагын адам жашоосун таануу дисциплинасы сымал карап, анын негизинде инсанды изилдөө, каармандын сюжеттеги турмушун предмет алып, ага өзү тиричиликтекездешип калчу болмуштун бири катары мамиле жасоодон тапкан туюмун жеке позициясы, келечектеги ушуга окшош проблеманы аныктоочу критерий, адам баласынын башында турган көп түрдүү көйгөйдү жөндөөчү багыт экенин түшүнгөн окутууну жолго коюу жогорку класстарда кыргыз адабиятын этнопедагогикалык не-

гизде окутуунун «өзөгүн» түзөт. Муну биз азыр биринчи жолу баштап жатабыз деш туура эмес, көркөм чыгарма аркылуу адам жана анын турмушун таануу иштери тээ байыркы замандардан бери эле иштелип чыгып, ал тургай бир нече позициядан кароо принцибин да калыптандырып коюшканын эстен чыгарууга болбойт.

Бул биз тарабынан изилденчү иштин изилдөө материалы буга чейин эле түптөлүп калганын да түшүндүрөт. Мурда иштелген жумуштарды мында даяр түрдө колдонуу мүмкүн эместиги белгилүү, бирок алардын да көркөм чыгарманы этнопедагогикалык негизде окутууда орду болгондуктан, баары бир кайрылып туруунун зарылдыгы болот. Анткени алар өз мезгилиндеги Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана өкмөттүк мыйзам актылары жүзөгө ашырууга аракет кылышып, өлкө жарандарын, же жаш муундарын рухий мурастардын негизинде адеп-ахлактык, руханий-эстетикалык, жактан тарбиялоого, турмушка баа берүү менен эмгекти баалоого, патриоттук сезимдерин калыптандыруу боюнча маанилүү жумуштарды аткарганы белгилүү. Ошондой эле ал эмгектер жаралган учурда заман башка болчу, ал доордун өзү үчүн «аныкталган» мыйзамдары, аны жетектеген концепциясы бар эле. Мектептерде кыргыз адабияты боюнча окутуу ошол концепциялардын нугунда жүргөндүктөн, жогорку класстар үчүн сабактар, орто мектептин ХХI класстары үчүн окуу китебинин мазмуну да ошол концепцияга таянып иштелген.

Ал жылдары кыргыз адабияты академиялык ой жүгүртүүгө жакындаштырылып түзүлгөндүктөн, Кыргыз Республикасында анын орду окуучуларга кыргыз адабиятынын тарыхынан кабар берүү болгон. Азыркы коомчулуктун билимге карата мамилеси өзгөргөнүнө карабастан, адабий чыгармаларды окутуу жумуштары ошол калыптанган традицияны бузбай келет. Жакшы жагы тээ байыркы замандан бери келе жаткан адабий мурастардын баскан жолун толук элестетип түшүнүүгө программанын [1, 4 78-б.] түзүлүшү жооп берет. Анда «Манас» эпосу башында турган кыргыздын элдик фольклорун таанып-билүүгө, андан айырмаланган кол жазма адабиятынын өкүлдөрү — Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Осмонаалы Сыдык уулу, Белек Солтоноев, Казыбек, Ысак Шайбеков, ж. б. жөнүндө кыргыз профессионал адабиятынын жаралышына өбөлгө болгон шарттар менен ага маанилүү салымын кошкон акын-жазуучулар — К. Тыныстанов, С. Карачев, ХХ кылымдын 20–30-жылдарында чыгармаларын жазып, кыргыз адабиятында мурда болуп көрбөгөн жанрлар — аңгеме, повесть, роман, поэма, драма, комедия, ж. б. кыргыз жергесине «көчүрүп» келген А. Токомбаев, Ж. Турусбеков, М. Элебаев, Т. Үмөталиев, А. Токтомушев, Т. Сыдыкбеков сыяктуулардын өмүрү жана чыгармачылыгына обзор берүү болсо, ал ошол маанисин жоготпой сакталып келет. Окуучулар өз алдынча таанып-билүүсү зарыл деп таанылган акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылыгын окуу мурда кандай болсо, дал ошондой жай-жайы менен турат. Андан ары согуш жылдары, ага толук анализ берүү үчүн А. Осмоновдун айрым лирикалык чыгармалары, поэмалары аркылуу сунушталса, согуштан кийинки адабияттагы жаңылануулар М. Алыбаев менен Р. Шүкүрбековдун лирикалык, сатиралык чы-

гармалары менен термелерине байланыштырылган. Ал «1960–2000-жылдардагы кыргыз адабияты» деген бөлүм менен улантылып, анын ичинде 1960-жылдардан тартып башталган адабияттагы урунттуу учурлар, андай кубулуштун жаралуусуна себеп болгон авторлор менен алардын маанилүү деп саналган чыгармалары адабий жанрдын алкагында окутуу керектиги каралган. Улуттук адабияттын сыймыгы катары Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу кеңири сөз болуш үчүн окуу программасында ага саат жетиштүү көлөмдө берилген.

Азыркы кыргыз коомчулугу үчүн «Манас» эпосунун мааниси чоң экенине көңүл бурулуп, окуу программасында [1, 18–20-б.] «Манас таануу» бөлүмү өзүнчө жайгаштырылган. Мындан тышкары «Чыгыш классикасынан» деп Г. Низаминин өмүрү, чыгармачылыгы менен казалдары, «Батыш классикасынан» деп Э. Хемингуэйдин өмүрү, чыгармачылыгы менен «Чал жана деңиз» повести, «Боордош түрк элдердин адабиятынан» М. Ауэзовдун «Абай» романы киргизилген. Окуу программасынын мындай түзүлүшү мурда калыптанган салттар боюнча уланып келе жаткан окуу процессине негизделгендиктен, коомдук талапты канааттандырып жаткандай таасир калтырат. Анда негизинен кыргыз адабиятынын калыптаныш жана өнүгүш этаптарын адабият таануу илими аныктаган түшүнүктөр менен берүүнү жетекчиликке алгандыктан, «системалык курс» көптөгөн автор тарабынан иштелип, адабий процесстеги тарыхый өнүгүштөрдү, алардын калыптанышына карата кыргыз адабиятчыларынын негизги позициялары жеткиликтүү чагылдырган. Андыктан анын мазмунуна карата сунуштар жана сындар, ал тургай вариативдүү ойлор ушул мезгилге чейин боло элек. Бул адабият сабагы календарлык план боюнча [2] окуу процессинде вазыйпасын аткарып, өз нугунда бара жатканынан кабар бергени менен коомдук-социалдык чөйрөнүн ага болгон азыркы учурдагы талаптары дисциплинанын коомчулуктагы милдетине бир катар толуктоо керектигин көрсөтүүдө. Социалдык адабий баалуулуктарга койгон талаптары негизинен көз караштын бир нече вариантынан өзүнө керектүү бирөөнү тандап алуусуна көмөктөшүүчү билимди, ал аркылуу инсанда калыптануучу иш-билгини (компетенцияларды) үйрөнүүгө карай билимдин сапатын аныктай турганын ар бир окуу мекемелерин аккредитациялоочу стандарттын критерийлери ачыктады. Мындай талаптын коюлушу адабият сабагына карата коомчулуктун пикирин эле өзгөртпөстөн, автор көркөм чыгармада берген ойду бир нече вариантта кабыл алуу менен түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк жаратып отурат.

Окуучуларда көз караштардын вариативдүү болушу коомго керектүү ойдун иргелишин, балада жеке позициянын калыптануусун, ачык сүйлөөгө үйрөнүүсүн (окуучуну субъект катары таануу), башкы орунга алып чыгууда. Ал адабий чыгарманы талдоо жумуштары менен түздөн-түз байланышта болуп, сабактын «адам таануучу» кудуретин арттырып турат. Бул боюнча кыргыз адабият сабагы окуу программаларына, окуу китептерине жана түрдүү усулдук колдонмолорго жайгаштырганы бар, ал азыр деле жүргүзүлүп келет. Бирок буга чейинки «адам таануу» адабият сабагына окуучуну байкоочу, сырттан «көз салган» инсан катары катыштырса,

эми түздөн-түз жан дүйнөсү менен аралашуусуна жетишүү маселесин коюп отурат. Демек, көркөм чыгарманы окуп-үйрөнүү менен тексттерден жашоо-турмушка байланыштуу көптөгөн теориялык таанып билүүчүлүктөн, реалдуу практикалык маселелерге өтүп, сабактын тарбия алуучулук негизин турмушка даярдануунун башаты катары айкындоо зарылдыгы коюлууда. Текст турмуштун элесин түзүп, окуучуларга элестетүүдөн логикалык жактан туура ойлонууга, турмушта баары болушу мүмкүн экенин сюжеттик окуялар аркылуу таанып-билүүгө, кармандын аракетин талдоо келечекте өзү кабылып калчу татаал кырдаалдын бири деп түшүнүүгө керек каражат катары окутуу зарыл шарттардын бири болуп жатат.

Бала сабакта объекти эмес, субъекти болушун азыркы педагогикалык процесс талап кылууда. Мындай шартта кыргыз адабияты сабагы окуучунун жашоо кызыкчылыктары, анын адам катары жетилүүсүнө кызмат кылып берчү каражаттар жөнүндө ойлонуусу маанилүү болуп саналат. Анда кыргыз адабияты мугалими адегенде окуучунун мектепти аяктагандан кийинки абалын көз алдыга кетирүү менен сабакта үйрөтүүчү иш-билгини (компетенцияны) бөлүп, атайын ага басым жасай турган каражаттарды чыгарманын сюжетинен таап, анын тиричиликке керектүү жагын окуучулардын элестөөсүнө коюп, ойлордун карама-каршылыктуу демилгесинде балдар «баш оорутуу» ыгында керектүү чындыкты өзү «таап алгыдай» сабакты уюштуруусу зарыл экени педагогикалык коомчулуктун кызыкчылыгында турат.

Сабак кандай формада уюштурулбасын талкууга коюлган көркөм образдар окуучунун инсандыгын калыптандырууга өз салымын кошкон кырдаал балалык дүйнөдөн чыгып, ата же эне болгондо колдонууга зарыл маселени тигил же бул автор түзгөн көркөм образдуулуктан сюжет аркылуу кездештирип, классташтары менен бирдикте чындыкка жол салган «чыйыр» экенин мугалим биле баштады. Талап окуу иштерине киргизилгени менен ал аймактарда толук жүзөгө аша элек. Шаардын балдары мындан таптакыр алыс калганын да белгилей кетели. Окуу процесси окуучулардын инсандыгын таанып, бардык окуу-усулдук жумуштарын ага ылайыктап жатканы менен проблеманы туура жолго коё албай жатабыз. Буга окуу программасы түзүлүп, окуу китептери чыгып, анын негизинде салттуу сабактарын өтүп жаткан мугалимдер күнөөлүү эмес.

Ал Кыргыз Республикасында рыноктук мамилени, б.а. конкуренцияга туруштук берүүчү салттардын негизи мурдаган иштелип чыкпагандыгы менен түшүндүрүлөт. Мындай иштер эгемендүүлүктүн ыргагында түптөлүп, «көч өзүн бара-бара түздөп», жетишпеген тарабын башкалардан үйрөнүп, алган кеп-кеңешти практикадан өткөрүп, андан чыккан жыйынтыктардан сабак алып, алга жылуу тууралуу маалыматтарды окутууга киргизип, дордон артта калбаштын камын көрүп баратсак, мына бул да анын бир тарабы болуп саналат. Ошондуктан биз муну мектептерде буга чейин аткарылып келген салттардын уландысы, соңку кырдаалга карата педагогикалык коомчулук оюн, негизги идеясын дүйнөлүк билим берүүдөн чыккан ой корутундулар толуктап, улуттук дидактикалык салттарга ылайыктап, «өз вариантын» берип жаткандай кабыл алышыбыз керек. Антпесек адабият мугалими

этнопедагогикалык негизде окутуу жумуштарын эскирген түшүнүктөй кабыл алып, сабактын мазмунун аныктоочу каражаттарды, б.а. урпактардын дүйнө таануусун түптөөчү сюжеттеги түрдүү окуялардан сабак алуу (аны турмушунда кайталап пайдалануу же таптакыр алыс болуу) — чыгарган жыйынтыгын колдоно билүү, маңызын түшүнгөнүнө жараша бүтүмүн сунуштоо, этнопсихологиялык туюмга ылайыктап ой корутунду чыгаруу, көркөм чыгарманын тилин сүйлөшүүдө керектөө, чыгармадагы образдар аркылуу тиричиликке анализ берүү салттарынан сабакта пайдалануудан алыстап барат.

Азыркы кыргыз адабият сабагынан кабары бар адамдардын баары билет, өтүлчү темалар окуучулар тарабынан даяр аныктамаларга негизделип, көпчүлүк учурда окуу китебинде, андан алыс кетсе интернеттеги маалыматтарды баяндап берүү менен чектелип, мурда айтылган ойлорго сунуш кылчу эч нерсени жок, адабий образды жеке турмушу менен байланыштырууга кудурети жетпей, кыргыз элинин улуттук салттарынан таптакыр алыс экенин сезбей, кыялында Американы эңсеп, өз өлкөсүнө жийиркенип караган балага үлгү болуучу «сабак таппай» баарыбыз кыйналып отурабыз. Окуучуларга кайрылып алар эмнени билиши керектигин сурап, «Манасты» билбеген адам — маңкурт дешет, бирок ошол балдардын бири дагы эпостун текстин өз алдынча окуп, толук өздөштүргөн эмес.

Кыргыз адабиятынын классикалык үлгүлөрүн окуганга караганда теледен сериал көргөндү жактырышат. Себебин издеп, сурамжылоо жүргүзгөндө, көбү өздөрү окуганда түшүнбөй тургандыгын мойнуна алышкан. Мындай көйгөй кайдан чыкканын суроолор менен тактап көрсөк, алардын көбү кичинесинен эле көркөм чыгармаларды окубагандыгын жазуу жообунда билдиришсе, айрымдары окуган тексттерин окуп бүтөөр замат унутуп коёрун суроого берген жоопторунда белгилеп өтүшкөн. Кызык жери, сурамжылоого катышкан «наچار окугандардын» баарысы ата-бабанын салтын кармоого, үй-бүлөгө ырыскы «алып келүүчү» ишенимдерди тутууга, ата мурасын сактоого, келин алуу, кыз берүүдөгү жөрөлгөлөргө урмат көрсөтүүгө, баланы бешикке салуу, тушоо той берүү, бата алып, тилек тилөө ырымдарын канчалык даражада биле тургандыгына карабай (билбегендердин пайыздык көрсөткүчү жогору эле) дайыма үйрөнүү керектигин бир ооздон айтышат.

Ал эми аларды кайдан үйрөнүүгө боло турганын сураганда мектептеги сабактарды бири дагы белгилешкен эмес. Мунун өзү мектепте окутулуп жаткан сабактар баланын жашоо турмушунан «алыс» экенин туюндурат. Мектепте окутулган бардык предметти окуучунун турмушу менен байланыштырып, кайсы сабак окуучуга кандай иш-билги (компетенция) үйрөтүшү мүмкүн экендигине келгенде кыргыз аздектеген улуттук салттарын уул-кызына бир гана адабият сабагы окутуп чыгармалардагы кыргыз жашоосуна, үй тиричилигине, буюм-тайымдарды кармоо аракетине, бир үй-бүлөнүн, андан ары айылдын турмушуна, жарандардын өз ара мамилесине, адамдык сыйына, ата наасатына «баа берип», адабий чыгарма элдик көркөм мурас, руханий байлык экенин түшүндүрө алат.

Мындай маселе жаңы эле чыга калган жок, окуу про-

цессинде ушул идеянын эң алдыга суурулуп чыгышы үчүн далай окумуштуулар менен практик мугалимдер аракет кылышкан. Методисттердин андай эмгеги үлгү сабактардын дайыма сап башында турганы менен бүгүнкү окуучуларга аларды ошол турушунда колдонууга болбойт. Себеби жашоо кандай өзгөрсө, предметтин окуу процессинде аткаруучу кызматы да дал ошондой жаңыланып, турмуштук керектөөгө жараша колдонуу шартын түзүп берет тура. Сабактын багытын талдоо инсанга багытталган билимдин сапаты менен түздөнтүз байланыштуу болгондуктан, калк сактаган көркөм чыгармадагы таберик наасаттарды иргеп, адамдык мамиленин ыйыктыгына көрсөтүүчү баалуулуктарды көркөм сөздөр аркылуу жашоонун өзүндөгүдөй түшүндүрүп берүүгө басым жасоо маанилүү экенин туюндурат.

Бул адабият сабагын бир нече өңүттөн кароону талап кылат, б. а. көркөм чыгармадагы идеяларды кыргыз элинин тарыхый баскан жолу, улуттун жөнөкөй жашоосу, андагы ишенимдер, ар бир үй-бүлөгө ырыскы, дөөлөт алып келе турган салт-санаалар, ошондой эле ар түрдүү кыйынчылыктардын болуу себептерин да окуучу инсан катары көркөм адабияттардан гана окуп-билүү менен үйрөнө алышат. Анын тарбиялоо жагы активдүү колдонулуп келе жаткан педагогиканын негизги принциптери аркылуу бир кылымга жакын убакыттан бери эле каралып келе жаткандыктан, теориялык негиздери кайсыл өңүттөн болбосун түзүлүп калган десек болот.

Адабияттар

1. *Кыргыз адабиятынын программалары. Жалпы орто билим берүүчү мектептердин V–XI класстары үчүн: 3-басылышы.* — Б.: «ТАС», 2003. — 33–53-б.

2. *Календарлык пландар: Кыргыз тили жана адабияты. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин жана гимназиялардын мугалимдери үчүн.* — Б., 2011. — 119 — б.

3. *Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы / С. Рысбаев.* — Б.: 2006. — 3 — б.

4. *Кенжешев К. Д. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери / К. Д. Кенжешев // К. Карасаев атындагы БГУ жарчысы.* — 2016. —

149 — б.

5. *Кенжешев К. Д. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери / К. Д. Кенжешев.* — *К. Карасаев атындагы БГУ жарчысы.* — 2017. — 52 — б.

УДК: 94:392.1(575.2)(04)
DOI:10.35254/bhu/16948130_2021_55_23

Таиштанова Б.,
Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимий
академиясы,
аспирант

XX К. АЯГЫНДА БИШКЕК ШААРЫНЫН ЖАҢЫ КОНУШТАРЫНДА НАРИСТЕЛЕРДИ ТАРБИЯЛООДОГУ КААДА-САЛТТАР

Кыскача мазмуну

Макалада, XX к. аягында Бишкек шаарынын тегерегинде пайда болгон алгачкы жаңы конуштарда жашаган кыр-гыз үй-бүлөлөрүндө наристе балдарды тарбиялоодогу каада-салттар иликтөөгө алынды. Негизги көңүл, бала төрөлгөндөн кийинки алгачкы жылга бурулуп, ошол мезгилдин ичинде баланы дени сак кылып чоңойтууга багытталган аракеттер иликтенди. Мында баланы багуудагы азыркы мезгилдеги заманбап салттар, ыкмалар элдик тажрыйбага, ишенимдерге негизделген ырымдар, жөрөлгөлөр менен айкалышып тургандыгы көрсөтүлдү. Ошону менен катар эле жалпы социалдык-маданий өнүгүү деңгээлинин, шаарлашуунун тийгизген таасирлери менен болгон айрым өзгөрүүлөр аныкталды. Наристенин ата-энесине, бир туугандарына тартуулаган жагымдуу эмоциялык маанай тууралуу сөз козголду. Баланы багып тарбиялоодогу кыйынчылык жараткан жагдайлар учкай талдоого алынды. Козголгон маселе, ошол жылдары өлкөдө болуп өткөн чоң саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен байланышта каралды.

Түйүндүү сөздөр: жаңы конуш, наристе, сүйүнчү, ороо-чулгоо, бешик, жентек, кырк көйнөк, чач алдыруу, ишеним, ат коюу.

ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ В ВОСПИТАНИИ МАЛОЛЕТНИХ ДЕТЕЙ В НОВЫХ ЖИЛЫХ МАССИВАХ Г. БИШКЕК В КОНЦЕ XX ВЕКА

Аннотация

В статье исследованы обычаи и обряды, связанные с воспитанием грудных детей в семьях, затрагиваемая проблема рассмотрена в контексте со значительными политическими, социально-экономическими изменениями, которые произошли в те годы у кыргызов, проживавших в новых жилых массивах г. Бишкека, образованных в конце XX века. Основное внимание уделено первому году жизни младенца, исследованы предпринимаемые усилия по уходу за ним, в целях обеспечения здорового развития. Показано, как современные средства и методы могут сочетаться с ритуалами и празднествами, которые основаны на народных традициях и верованиях. Наряду с этим, определены некоторые трансформации, происходящие под влиянием общего социально-культурного развития, урбанизации. Ведется речь о создании для ребенка положительной эмоциональной атмосферы в кругу родителей и братьев-сестер.

Ключевые слова: новый жилой массив, малолетний ребенок, сүйүнчү, пелёнка, колыбель, жентек, кырк көйнөк, стрижка волос, поверье, имянаречение.

CUSTOMS AND RITES RELATED TO UPBRINGING OF BABIES IN KYRGYZ FAMILIES RESIDING IN NEW HOUSING ESTATES IN BISHKEK CITY AT THE END OF XX CENTURY

Abstract

In the paper customs and rites related to upbringing of babies in Kyrgyz families residing in new housing estates in Bishkek city at the end of XX century. A special attention is paid to the baby's first year, to provide healthy development, ongoing baby care efforts are investigated. It is demonstrated how up-to-date means and methods can combine with rites and celebrations based on folk traditions and beliefs. Also, some transformations going on under influence of general social-cultural development and urbanization. Considered creation of positive emotional media for the baby among parents and siblings. Some problems connected with difficulties in baby education are studied.

Keywords: new housing estate, baby, süiüinchü (gift for communicating good news), diaper, cradle, jentek (feast on birth), forty-days-underwear, haircut, popular belief, name-giving.

XX к. акыркы он жылдыгына чейин эле чоң шаарларда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн салыштырма салмагы кыйла эле төмөн болгон. Алардын басымдуу бөлүгү элет жерлеринде жашап, кыргыз элинин эски салттарын, социалдык нормаларын, үрп-адаттарын сактап келишкен. Ошону менен катар эле, СССРдеги кайра куруу саясаты жүргүзүлгөн 1980-жылдардын акырында шаарда жашаган айылдан чыккан тургундардын, айрыкча иштеген жумушу бар, бирок, турак-жайы жок жаштардын саны көбөйө баштаган. Анын үстүнө алардын негизги массасы бой жашаган адамдар эмес, балалуу үй-бүлөлөр болгон [1, 79-б.].

Ушул жылдары окуу жайларды бүткөндөрдүн ичинен да ар кандай жолдор менен шаарда калууга умтулгандар көбөйө баштаган. 1991-ж. мурдагы союздук мамлекет ыдырап, ага кирген республикалар мындан аркы өнүгүү жолун өзүлөрү колдоруна алып, эл аралык укуктун субъектисине айланышкан. Бул жылдар экономикалык байланыштардын үзүлүшүнө, системалык кризиске, инфляциянын болуп көрбөгөндөй өсүшүнө алып келген. Жаңы мамлекеттердин түзүлүшү, өзүлөрүн бөтөн сезип, жаңы пайда болгон өлкөлөр менен келечектерин байланыштырбаган адамдардын, үй-бүлөлөрдүн тарыхый мекенине туруктуу жашоо үчүн кетүүсүнө түрткү болгон. Мындай жүрүм Кыргызстанда да орун алып, орус, украин, немец ж.б. улутундагылардын далайы Россияга, Германияга ж.б. өлкөлөргө кетишкен. Алардын ичинде урбандашкан калктуу пунктарда, Бишкек, Ош сыяктуу чоң шаарларда жашап келгендер көп болгон.

Шаардагы жашаган кыргыз улутундагы калктын салыштырма салмагынын аз да болсо өсүшүнө, башка улуттагы элдердин бир бөлүгүнүн тарыхый ата мекенине кетиши менен катар, 1989-ж. Фрунзе шаарынын чеке белинен турак-жай салууга жер участкаларын бөлүп берүү да таасир берген. Каттоодон өткөн жаңы конуштардагы кыргыз тургундарынын эсебинен борбордо жашаган кыргыздардын саны сезилээрлик көбөйгөн. Кеткен эмигранттардын үйлөрүн сатып алган кыргыздар шаардын борбордук бөлүгүндө да жашай башташкан. Бул жүрүмдөр, шаарда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрдөгү балдарды тарбиялоого таасирин тийгизбей койгон эмес. Постсоветтик мезгилдеги кыргыздардын ички миграциясы каада-салттардагы регионалдык айырмачылыктардын жоюлушуна шарт түзгөн. Айрыкча мындай корүнүш Бишкек, Ош ж.б. шаарлардагы жаңы конуштардын тургундарына мүнөздүү болгон [2, 510-б.].

Көп жылдардан бери Фрунзе сыяктуу чоң шаарда жашап, андагы жашоо тартиптери, коомдогу жүрүм-турум нормаларын өзүлөрүнө сиңирген ата-энелер менен айыл-кыштактарда чоңоюп, салттуу маданиятты алып жүргөн шаарда салыштырмалуу кийин жашай баштаган үй-бүлөлөрдө балдарды тарбиялоодо айрым айырмачылыктар кезиккен. Булардын биринчисинде балдарга эркиндик көбүрөөк берилип, үй ичиндеги айрым жумуштар менен чектелген. Ал эми шаарга кийин келген үй-бүлөлөрдө элдик тарбиянын ыкмаларына басым жасалып, балдары сырттагы чарбалык иштерге көбүрөөк аралашкан.

Үй курууга жер участокторуна ээ болгон жаш үй-бүлөлөрдүн 1990-жылдардагы негизги күч-аракеттери

өзүлөрүнүн менчик турак-жай маселесин чечүүгө бурулган. Курулуш материалдарынын тартыштыгы, акча каражаттарынын жоктугу чоң көйгөйлөрдү жараткан. Мындай шарттарда бардык эле ата-энелер, балдардын социалдашуусуна толук кандуу оң таасир бере алган эмес. Анын негизги себептеринин бири катары, өзүлөрүнүн жашоосун камсыздоо үчүн көп иштеш керек эле, анын үстүнө көптөгөн завод-фабрикалар, кыйроого учураган. Бара-бара мамлекеттик менчиктен ажыратылган мындай ишканалар менчиктештирилип жеке колдорго өткөн.

XX к. акыркы он жылдыгындагы гиперинфляция, жумушсуздук менен коштолгон системалык кризис жылдарында балдарга тарбия берүүгө таасир бере ала турган агенттер бул ишке мурдагыдай тартыла албай калган. Каражаттын, убакыттын тартыштыгы, керек болсо кризис жылдарындагы жалпы маанай балдарды тарбиялоодо өзүнүн терс таасирин берген. Анын үстүнө мамлекеттик, муниципалдык, айрым мекемелердин бала-бакчаларынын саны да кыскарган. Мындай шарттарда, жаңы шаардыктардын көпчүлүгү эле кылымдар бою кыргыздардын ата-бабалары топтогон элдик бай тажрыйбаны колдонуу менен өз балдарын тарбиялоону улантышкан. Буга алардын салттуу соционормативдик маданиятты алып жүргөндүгү мүмкүндүк бергендигин белгилеп коюш керек. Ошону менен бирге эле Советтер Союзунун акыркы жылдары сезиле баштаган үй-бүлө статусунун төмөндөө тенденциясынын азыркыга чейин тийгизип жаткан терс таасирин белгилебей коюуга болбойт. [3, 92–94-б.]

Республикадагы 1990-жж. түзүлгөн экономикадагы, социалдык мамилелердеги кризис шарттарында наристелерди тарбиялоодо колдонулган каада-салттар, тыюулар кызыгууну жаратат. Салттуу жөрөлгөлөрдүн, ырымдардын шаар четиндеги жаңы конуштардын тургундарында сакталышы жана айрым өзгөрүүлөргө учурашы жалпы социалдык-маданий өнүгүү деңгээлине, урбандашууга ж.б. факторлорго байланыштуу болгон.

Бардык эле үй-бүлөлөрдө келиндин төрөтүнө жакындаганда алдын ала наристеге кийимдерди, ороо-чулгоолорун даярдап коюу жасалган эмес. Анын себебин, мурдтан ороо-чулгоолорду камдап коюу баланын төрөлүшүнө залакасын тийгизип коюшу мүмкүн деген ишеним менен түшүндүрүшөт. Айрыкча бул келиндин биринчи төрөтүндө көбүрөөк колдонулган. Ошондой болсо да, алдын ала жалаяктарын, распашонка деп аталган көйнөктөрүн, жылуу момозуй кофталарды, топуларын, одеялын, жуурканын (аны колго да жасачу) базардан же дүкөндөрдөн алып алдын ала эле даярдап койгондор көп эле болгон. Эмчектеги наристелерге чыптама, түймө байпак, пинетка, ползунка (аталган кийимдердин аталыштары орус тилинен өздөштүрүп алынып, кеңири колдонулган — Б. Т.) сыяктуу кийимдер кийгизилген. Моюну токтосун деп башына жоолук салып орошкон.

Келин төрөт үйүнө кирген эшиктен эмес, башка эшиктен чыкканын учурларды айтышкандар бар. Бала төрөлгөндө мурда эненин көкүрөгүнө жылаңач жаткырган эмес. Аны өзүнчө бөлмөдө кармап, оролгон абалында эмизгенге алып келген. Акушер врач, медайымдар сыртта күтүп турган күйөөсүнө же башка жакын туугандарына сүйүнчү деп жакшы кабарды айтышкан. Адатта сүйүнчүсүнө акча беришкен. Салттуу коомдо сүйүнчү

берүүдө айырмачылык байкалып, төрөлгөн эркек бала үчүн, кызга караганда көбүрөөк бергендигин Д. Молдокулованын талаа этнографиялык материалдары көрсөтүп турат [4, 46-б.].

Мурдагы салттуу коомдо адаттагы көрүнүш болгон киндик эне деген түшүнүк шаардыктарда бул жылдары колдонуудан чыгуусу тереңдеген. Киндик энеси ким дегенде айрым респонденттер, төрөттү кабыл алган акушер, гинеколог же медайым да деп жооп бергендер кезигет. Мунун объективдүү себеби, төрөттү үй шартында кабыл алуунун жокко эсе болушу менен түшүндүрүлөт. Аялынын төрөтүн кабыл алууга катышкан шаардык кыргыздар 2000-жылдардын ортосунан тартып болушу ыктымал. Андай мисалдардын бирин белгилүү журналист МЭ өзү массалык маалымат каражаттары аркылуу кабарлагандыгы кызыккандар үчүн белгилүү.

Эгемендүүлүктүн алгачкы он жылдыгында балдарга коюлган аттарда эркиндикке, адилеттүүлүккө, илим-билимге умтулуу, экономикалык кризиске байланыштуу жашоо-шарттын оордугуна карабастан, жаш көз каранды эмес мамлекеттин жаралганына кубануу балдарга ат тандоого таасирин бергендиги байкалат. Албетте, мааниси жакшы, мурдатан коюлуп келе жаткан аттар колдонула берген. Ат коюу укугу жаңы конуштарда жашаган жаш үй-бүлөлөр биринчи балдарынын аттарын коюп берүү укугун өз ата-энесине берген учурлар көп кезиккен.

1990-жылдары ошол кездеги көз каранды эмес мамлекеттердин жетекчилеринин, башка таасирдүү саясатчылардын ысымдарын тандагандар да кезиккен. Алардын ичинде Кыргызстандын алгачкы президенти А. Акаев, Казакстандын президенти Н. Назарбаевдей эл башкарган чыгаан адамдар болсун деген ой менен алардын аттарын балдарына койгондор болгон. Коюлган аттардын ичинде өлкөдө тынчтык болуп, элдердин ортосунда ынтымак болсун деген тилек менен коюлган аттар да кезиккен. Буга мисал катары Ак-Өргөө конушунда жашаган Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери 1990-ж. төрөлгөн баласына Элбир деген ат койгонун келтирсек болот. Кыргызстандын түштүгүндө ушул жылы улуттар ортосундагы жаңжалга айланып кеткен окуя, ар улуттагы элдердин ортосундагы биримдиктин маанисин терең түшүнүп балаш керек деген ойго түрткөн. Ошондуктан өлкөнүн эли бир эле деп кабылдаш керек деген ойдо, баласына жакшы тилек менен ушундай ат койгом дегенин этнограф А. З. Жапаровго көп жыл мурда айтып берген.

Баланы каттоо кыргыз элинин салтына жараша жүргүзүлүшү керектигин киргизген официалдуу чечимге ылайык эркек балдарга мурда дээрлик бардык граждандар колдонгон фамилиянын ордуна уулу (м: Асан уулу Эркин), ал эми кыздар үчүн кызы (м: Жаныбек кызы Кымбат) деген норма колдонула баштаган.

Жаңы төрөлгөн баланы төрөт үйүнөн чыгаруу чакан майрам уюштуруу менен коштолуп, ал жакка эң жакындары барган. Ата-энеси төрөттү кабыл алган врач, медайымдарга ыраазычылыгын билгизип, гүл тартуулашкан. Шампан ачып каалоо-тилектерин айтышкан, же коробкадагы шоколад, коньяк же башка спирт ичимдиктери салынган баштыкты белекке беришкен. Төрөт үйүнүн алдынан сүрөткө чогуу түшүү салтка айланып калган.

Ал эми үйүнө келип босогону аттаардан мурда, баланын башынан сууну тегеретип анын ден соолугун, аман-эсен чоңоюшун тилеген сөздөрдү айткан. Андан кийин чыныдагы сууну төгүп, сыртка көмкөрүп коюп баланы үйгө киргизген. Баланы алып келгенде ырым кылып сен келдиң сен менен кошо жакшылыктар келсин деген сөздөр айтылат. Өмүрү узун, дени сак, келечеги жакшы болсун деп сары май менен оозандыруу ырымын жасагандар кезиккен.

Шаардагы жаңы конуштарда жашаган көпчүлүк үй-бүлөлөрдө төрөгөн келин жаш сорпо ичип тыңысын деп кой, козу союп, же базардан эт сатып алып бышырып беришкен. Мындай келиндердин төрөттөн кийин тиши бошоп калбасын деп бөйрөк тиштетишкен. Баланын моюну шылкылдабай түз өссүн деген ишеним менен, кайнатылып бышкан моюнду сындырбай таза мүлжүгөндөн кийин, айрым учурда ортосунан шиш өткөрүп бийик жерге тикесинен илип койгон. Аталган ырым азыркы күндөрдө да айрыкча айыл-кыштактардагы үй-бүлөлөрдө наристенин дене бою, акыл-эсинин жакшы өсүшүнө оң таасир берет деген ишеним менен кеңири колдонулуп жаткандыгын айтууга болот.

Жаңы төрөлгөн наристенин өсүшүнө жылуу сууга салуу жакшы таасир берет тургандыгы белгилүү. Алгачкы жолу сууга салып киринтүүдө баланын энесине кайын энеси же бул боюнча тажрыйбасы бар башка жакын тууганынын бири жардам берген. Баланы киринтүүдө туздуу сууну, колдонуу ит уйгак (череда) сыяктуу чөптүн тундурмасын колдонушкан. Кыркын чыгарганча наристени тез-тез эле сууга салып турушкан. Бул мезгилдин ичинде тырмагы алынган эмес. Андан кийин гана тырмагы, карын чачы алынган жана аларга байланыштуу ырым-жырым, жөрөлгөлөр жасалган. Кыркы чыкканга чейин баланы башкаларга көрсөтпөй багыш керек деген ишенимге байланышкан тыюуну сактагандар да болгон.

Мурдагы салттуу коомдо кыркын чыгарганда кырк көйнөк деп аталган курак көйнөк кийгизген. Мында айылдагы кадыр-барктуу адамдардын эски кийимдеринен алынган айрындылардан куралып тигилген кырк көйнөктү тигип, бала ошолордой даражага жетсин деген тилек менен кийгизишкен. Энелер анын оң таасир бере турган магиялык касиетине ишенишкен [5, 126-б.]. Бирок, бир системадан экинчи системага өтүп жаткан, кыйынчылык менен коштолгон өткөөл мезгилде, шаардык кыргыз үй-бүлөлөрүнүн баары эле кырк көйнөк кийгизе бербегендигин талаа этнографиялык материалдары көрсөттү.

Жентек — адамдын өмүр сүрүүсүнө байланыштуу өткөрүлө турган алгачкы той. Ал азыркы күндө да ар бир үй-бүлөдө өткөрүлүп келе жатат. Тойго жакын туугандары, кошуналары чакырылган. Көк-Жар, Ак-Өргөө сыяктуу жаңы конуштарда кошуналар менен алака катыш мамилелер түзүлгөн учурлар көп кезигип, аларды өзүнчө чакырып сый көрсөтүү менен батасын алуу адатка айланган. Бишкек шаарында жашаган, жердиги өлкөнүн түштүк райондорунан болгон келиндин ата-энелери адатта белекке бешик алып келишкен. Мурда жентек тойду бала төрөлгөн күнү эле өткөрүп, келгендер көрүндүк беришсе, азыркы мезгилде аталган тойду кырк күндөн кийин жасап жүрүшөт. Салттуу кыргыз коомунда наристе төрөлсө ачып, жентек кылабыз

деп карынга сары май куюу кеңири колдонулган. Ал эми шаардык кыргыздарда XX к. 90-жылдарында жен-теkte карынга куюлган сары май ачуу сейрек учураган.

Шаардык үй-бүлөлөрдө жаңы төрөлгөн балдар-дын баары эле бешикке салына бербейт. Баласын ма-нежге жаткырууга артыкчылык бергендер да көбөйө баштаган. Салтты бекем сактап, бешикке бөлөө балага да, энеге да тынч, гигиеналык жактан таза болот деген ой менен колдонгондор болгон. Андай үй бүлөлөрдө бешикке салууга байланыштуу ырым-жырымдар атка-рылып, чакан тойго айланган. Бул аземге келген аял-дар бешиктин ороосуна жарай турган мата, ороо-чул-гоо, башка белек алып келишкен. Чүкө, балка, тыйын, кайчы, бычак сыяктуу буюмдарды колдонуу менен ырымдар жасалган. Баланы бешикке бөлөп жатып Батма-Зуура, Умай эненин колу менен аткарылып жаткандай сөздөрдү айтып, наристеге жакшы тилектерди тилеш-кен [6, 44-б.]. Бирок, шаардык айрым үй-бүлөлөрдө той кылбастан эле бешикке бөлөгөндөр болгон. Бала-ны коргоочусу болуп эсептелген Умайдан образы кы-ргыз эле эмес, башка түрк элдеринин маданиятында да кеңири тараган. Кыргыздардын мисалында ал оку-муштуулардын бир тобу тарабынан изилдөөгө алынган.

1990-жылдары баланын чачын биринчи жолу алды-рууга байланыштуу жөрөлгө шаардагы жаңы конуштар-да жашаган кыргыздар тарабынан элет жерлериндеги-дей эле колдонулуп келген десек жаңылышпайбыз. Бул салтка ылайык, наристенин ата-энеси, жакшы алака-катышта болуп жүрсөк деген тилек менен жакын са-наган кишиникине баласынын чачын алдырганы ба-рышкан. Ал үчүн печенье, конфет, кант ж.б. азыктардан турган дасторкон, белекке берчү көйнөк, жоолуктарын алдын ала даярдашкан. Айрымдары дасторконго арак, коньяк сыяктуу ичимдиктерди кошкон учурлар болгон.

Адатта баланын таякесинин бирине жээнинин чачын ырымдатып алдыруу басымдуулук кылган. Мында үй ээси кой же козу союп, дасторкон жайып келгендерди коноктошкон. Балага жакшы тилектер айтылган. Сый тамак желип бүткөндөн кийин балага бата берилген. Ал эми чач алган киши, өзүнүн экономикалык абалына, көңүлүнө жараша наристеге мал энчилеген (кой, торпок, тай). Мал тартуулоо айрыкча шаардык үй-бүлө айыл же-риндеги тургандардыкына барганда болгон. Ал эми ша-ардык үй-бүлөгө биринчи чачын алдырганы келгенде бе-лек акчалай түрүндө берилген. Карын чачты кыргыздарда кырк күндөн кийин алдырган деген маалымат Ф. А. Фи-ельструптун эмгегинде келтирилген [7, 79-б.]. Бирок бул мөөнөт кийинки мезгилдерде шарттуу мүнөзгө ээ бол-гондуктан, ал так сакталбагандыгын белгилесе болот.

Баланын өмүрүнүн алгачкы жылдары үй-бүлөдө, эне-атасы менен бир туугандарынын жанында өтөт. Анын тишинин жарылышы, күлкүсү, жөргөлөй башташы, кас туруп, кадам шилтегенге умтулушу аларга жакшы эмоци-оналдык маанайды жаратат. Бала жана өспүрүм кездеги социалдашууда, дал ушундай жаш кезинде нормативдик-баалуулуктар жана психологиялык каркас калыптанып, инсандык өнүгүүсүн аныктап жаткан мезгил болгондук-тан аларга таасир бере турган үй-бүлө болуп эсептелет [8, 14-б.]. Наристени торолтуп, чоңойтуу бир топ түй-шүктү жаратат. Анын ар кандай илдеттерге, оору-сыр-

коолорго туруштук берип өсүшү үчүн шаардыктар неги-зинен врачтарга кайрылышкан. Ошону менен бирге эле элдик тажрыйбага, ишенимдерге байланыштуу эмдеп-домдоолорду да колдонгон учурлар көп эле кезиккен. Айрыкча бул көз тийгенге байланыштуу кирнелегенге тиешелүү. Балдардын итий, быжы, эненин эмчегинин сезгенүүсү сыяктуу ооруларды ар кандай ырымдарды жа-соо менен дарылаганга умтулушкан мисалдар жетиштүү.

Ошол жылдардагы наристелерди ар кандай шылды-рак, ышкырык сыяктуу добуш чыгарган оюнчуктар ме-нен алаксытып ойнотушкан. Жаңы конуштардан алынган маалыматтарга караганда, ал жылдары кичинекей балдар-га жумшак гана оюнчуктарды тандоо деле болгон эмес.

Жыйынтыктап айтканда, баланын төрөлүшү жана эң алгачкы жылдагы өмүрүнө байланышкан салттуу када-лар менен жөрөлгөлөр шаардык тургундардын катары-на кийинчерээк кошулган жаңы конуштардагы кыргыз үй-бүлөлөрүндө кеңири колдонулган. Ошону менен ка-тар эле наристенин төрөлүшүнө, тарбияланышына бай-ланыштуу каражаттардын, ырым-жырымдардын кээ бир-лери колдонуудан чыга баштаган.

Адабияттар

1. Костюкова И. А. *Сельско-городские мигранты социальные проблемы и участие в национально-политическом движении* / И. А. Костюкова // *Этносоциальные процессы в Кыргызстане*. — М. 1994. С. 75–93.
2. Асанканов А. *Кыргызы* / Отв. ред. Асанканов А., О. И. Брусина, А. З. Жапаров. — М.: “Наука”, 2016. — 623с.
3. Молдокулова Д. Т. *Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы — XX кылымдын башы)*. — Бишкек: Ж.И. “Сарыбаев Т. Т.”, 2016. — 150 с.
4. Токсонбаев Р. Н. *Социалдык-экономикалык кризис шарттарындагы заманбап кыргыз үй-бүлөсүнүн абалы* / Р. Н. Токсонбаев, Г. С. Мамбетказиева // *Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы*. — 2019. № 47. — 92–94-б.
5. Жапаров А. З. *Биографическое время в традиционной культуре кыргызов* / А. З. Жапаров // *Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана*. — Бишкек: “Илим”, 2005. С. 122–131.
6. Усубалиева А. С. *Адам жашоосуна байланыштуу каада-салттар*. — Б. “Maxprint”, 2016. — 164 б.
7. Фиельструп Ф. А. *Из обрядовой жизни киргизов начала XX в.* — М.: “Наука”, 2002. — 300 с.
8. Селеня Л. П. *Социализация детей и подростков в условиях городской среды: автореф. дисс... канд, социол. наук*. — М. 2008. — 26 с.

УДК: 37.013.

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_27

Сабырова Э.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети
Алымбаева Б.,
Педагогика жана
профессионалдык
билим берүү лабораториясы

БАЛДАРГА ТУУРА ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨГҮ УЛУУ ОКУМУШТУУЛАРДЫН КӨЗ КАРАШЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада авторлор, балдарга туура тарбия берүүдөгү улуу окумуштуулардын көз карашын калыптандырууну карашкан. Руханий дөөлөттөрү бай жана бекем үй-бүлө бардык мезгилдерде, баардык коомдордун бакубаттыгынын пайдубалы катары каралган. Балдарды туура тарбиялоо маселеси стратегиялык маселе катары ар дайым мамлекеттин көңүлүнүн чордонунда турушу зарыл деп эсептешет. Анткени балдарды тарбиялоо адамзат, улут, социум топтогон социалдык-тарыхый тажрыйбаны, маданиятты, руханий адеп-ахлак салттарын муундарга мурастан өткөрүүнүн куралы катары көрсөтүшкөн. Макалада педагогикалык-теориялык ойлордун негизинде тарбиялоо көрсөтүлдү. Өсүп келе жаткан муундардагы мыкты адамдык сапатты тарбиялоо жөнүндөгү ойду акыл-ойчулдар дайыма айтышкан жана дагы айтып келишүүдө. Авторлор, тарбиялоонун жашоо-тиричиликтеринин мүнөзү кандай гана өзгөрбөсүн, үй-бүлөлүк тарбия берүүдө, эреже катары, эл акылынан эленип чыккан үй-бүлөлүк осуяттарды карманаары зарыл деп карашкан.

Түйүндүү создор: үй-бүлө, мектеп, билим, эмгекке тарбиялоо, тарбиялоо, үй-бүлөлүк тарбиялоо, адеп-ахлактык, руханий баалуулуктар, окумуштуулар, көз караш.

МНЕНИЕ ВЕЛИКИХ УЧЕНЫХ О ПРАВИЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Аннотация

В данной статье авторы и педагоги сосредоточили внимание на формировании педагогических и теоретических подходов к работе с родителями. Они считают, что вопрос воспитания детей в семье и в школе всегда должен быть в центре внимания государства как стратегический вопрос. Потому что воспитание детей было представлено как инструмент передачи социально-исторического опыта, культуры, духовно-нравственных традиций, накопленных человечеством, нацией и обществом. В статье на основе педагогических и теоретических представлений показана роль родителей и школы в образовании. Показано, что в этнопедагогике воспитания является основной задачей родителей. Авторы статьи уделяют главное внимание трудовому в воспитании правильному образу жизни, уважения к многовековому наследию кыргызского народа и дается характеристика семейным традициям, обычаям и нравам.

Ключевые слова: семья, школа, образование, трудовое воспитание, воспитание, семейные традиции, нравственно-духовные ценности, ученые, мнение.

THE OPINION OF GREAT SCIENTISTS ON THE CORRECT UPBRINGING OF CHILDREN

Abstract

In this article, the authors and teachers focused on the formation of pedagogical and theoretical approaches to working with parents. They believe that the issue of raising children in the family and at school should always be in the center of attention of the state as a strategic issue. Because the upbringing of children was presented as a tool for the transfer of socio-historical experience, culture, spiritual and moral traditions accumulated by humanity, nation and society. Based on pedagogical and theoretical concepts, the article shows the role of parents and schools in education. The authors of the article devote the main attention to labor in the upbringing of the correct way of life, respect for the centuries-old heritage of the Kyrgyz people, and characterizes family traditions, customs and morals.

Key words: family, school, education, labor education, education, family traditions, moral and spiritual values, scientist, opinion.

Тарбия берүү процесси тарбиячы менен тарбиялануучунун өз ара таасир этүүлөрүнүн натыйжасы. Тарбиячы тарбиялык мазмундагы аракеттер менен тарбиялануучуларга таасир этет. Тарбиялануучу тарбиялык таасирлерге пассивдүү түрдө таасирленүү менен гана чектелбестен, өзү да тарбиячы-педагогдорго, өзү мүчө болгон тайпага (группага) таасир этип алардын өзүнө жасаган мамилесин өзгөртүүгө учуратат.

Негизинен алганда, тарбиялоо процесси менен окутуу процесси дайыма жарыш жана айкалышып жүрөт. Себеби, окутуу процессинде окуучулар билимге, билгичтикке жана көндүмгө ээ болуу менен бирге алардын белгилүү касиеттери, кулк мүнөздү калыптоо сөзсүз түрдө жаңы нерселерди үйрөнүү менен жүрөт. Ошондуктан, тарбиялоо процессине окутуу процессинин негизги закон ченемдүүлүктөрү дагы тиешелүү болот. [1, 42—6.]

XVI — кылым орус маданиятынын орто кылымдын алкагындагы абдан гүлдөгөн мезгили болгон.

Балдарды тарбиялоо процессин ишке ашырууда тарбиячынын ролу чоң экендигин ачып көрсөтүү үчүн көрүнүктүү орус педагогу А. С. Макаренко тарбиячыны багбан менен салыштырып, ага окшоштурган. Багбан дарактагы ашыкча, керексиз бутактарды кыркып жоготкон сыяктуу эле, тарбиячы да балага терс тарбиялык таасири бар зыяндуу, пайдасыз таасирлерден балдарды арылтат, пайдалууларын балага багыттайт. Тарбия деген баланы курчап турган ар кандай тарбиялык таасирлерди (күчтөрдү) билинер-билибес кылып ордун өзгөртүү (алмаштыруу), коррективкалао болуп саналат. Ушундай жол менен гана мугалим баланын өз айланасындагылар менен болгон бүт мамилерин өзгөртүү аркылуу баланы тарбиялайт. [4, 14-6.]

И. Г. Песталоцци — швейцариялык гуманист-педагог, демократ. Руссонун идеяларынын таасири менен Песталоцци балдар “табияттын” жетекчилиги менен, б. а. табият менен бирдикте окушу жана тарбияланышы керек деп эсептеген. Тарбиячы бак-даракты жакшылап багып, алардын өсүшү үчүн жагымдуу шарт түзгөн багбанга окшош. Бирок багбан бак-дарактардын өсүшүнө жана гүлдөшүнө таасир көрсөтө албайт, аны табият өзү жөнгө салып турат. Тарбиячы да ушул сыяктуу эле абалда болот. Тарбиячы табияттын айрым күчтөрүнүн өнүгүү процессин эч кандай сырткы күч токтотпошуна жана ага жолтоо болбошуна гана кам көрөт”.

Табияттын өзү баланын эне менен мамиле түзүүсүн жекече инсанды социалдаштыруунун биринчи баскычы табигый тарбиянын фактору катары бекемдеген. Балдардагы моралдык сезим баланын энеге болгон мамилесинен келип чыгары жөнүндө Песталоццинин айткандары менен макул болбой коюуга болбойт. “Баланын төрөлгөн сааты”, — деген аныктама абдан таамай айтылган. Бала чоңоё баштаган сайын анын байланышуу чөйрөсү да кеңейе баштайт, тактап айтканда: эне менен түзүлгөн мамиледен жамааттын мүчөлөрү менен мамиле түзгөнгө чейин, үй-бүлөлү мамиледен граждандык мамилеге чейин эле башталат.

Песталоцци аял-эне жөнүндө, анын бийик кадырбаркы жөнүндө, балдарды тарбиялоодогу зор жоопкерчилиги жөнүндө жалындуу жана көңүл эргитип жазган.

Башка педагогдордон айырмаланып, Песталоцци

үй-бүлөлүк тарбия берүүдө бирдей маанилүү роль энеге да, атага да таандык экендигин далилдейт. Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоо — оор жана жооптуу иш. Ошондой болсо да, Песталоцци “адамдардын үй-бүлөлүк кубанычы — жашоодогу эң сонун окуя. Ал эми ата-энеге балдары тартуулаган кубаныч — бул өтө эле ыйык кубаныч” — деп белгилеген.

Улуу педагог К. Д. Ушинский белгилегендей, мугалим окутуучу эле эмес, бир эле мезгилде тарбиячы да болуш керек. Себеби, мугалим окуучунун мээсин көптөгөн билимди топтогон кутучага эмес, эң биринчиден, адамдык асыл сапаттарды сактап, аны менен таза ой жүгүртүп, мекен үчүн ак кызмат өтөгөн, боорукер, адамгерчиликтүү, акылдуу, адилеттүү, ыймандуу инсанды тарбиялап, калыптандырып чыгууга милдеттүү. [7, 51-6]

Өсүп келе жаткан муундарды татыктуу тарбиялоо маселеси узак мөөнөттүү келечекке эсептелген стратегиялык маанидеги мамлекеттик жана коомдук эң зарыл милдет болуп саналат. “Туура тарбиялоо — бул биздин бактылуу карылыгыбыз, жаман тарбиялоо — бул биздин келечектеги кайгыбыз, көз жашыбыз, башка адамдар алдындагы бүт өлкө алдындагы күнөөбүз” (А. С. Макаренко). [3, 123-6]

Н. И. Новиков өзүнүн агартуу ишмердүүлүгүн кеңири жайылткан. Ал падышачылык бийликке көз карандысыз болгон элдик окуу жайын уюштуруу боюнча коомдук кыймылды жетектеген, эл үчүн мектеп түзүүгө багыттаган. Ал үй-бүлөлүк мугалимдерге балдарды туура жол менен окутууга жардам берүүгө аракеттенген жана көптөгөн окуу адабияттарын, түрдүү предмет боюнча окуу китептерин чыгарган. Тарбиянын максатын ата-мекенге жана замандаштарына пайда келтирүү үчүн өз ишмердүүлүгүн багыттоочу активдүү инсанды калыптандыруудан көргөн.

Дагы адептик тарбия берүү тармагында да Новиков көптөгөн баалуу сунуштарды жасаган. Ал балдарды сүйүүнү жана сыйлоону, аларды жакшы мисалдар менен тарбиялоону зарыл деп эсептеген.

Академик Л. Новикова (Россия) бүгүнкү күндөгү мектеп тарбия иштерин жакшыртуу, биз жогоруда айткан мектеп менен үй-бүлөнүн байланышы туурасында айтып келип, учурда стереотип болуп калыптанып калган: “мектеп — окутат, үй-бүлө — тарбиялайт” деген маселени чечмелейт. [5, 214-6].

Тарбиялоо аракеттерин камсыздоо үчүн, педагогдун өзүнүн жүрүм-туруму төмөнкүдөй ченемдери бар гуманитардык талаптарга жооп бериши керек:

1. Педагог — идея сунуштарды тез кабыл алган, ачык айрым болушу керек, окуучулардын аракетин, сезимин колдоп, аларды тынчсыздандырган

маселеде бирге болот;

2. Педагогдун жүрүм-туруму, кыймыл-аракети, жасаган иши окуучулардын көз алдында болуп, өз алдынча ойлоноуга түртөт;

3. Окуучулардын кызыкчылыгын коргоп, аларга талаш-тартыш, жагымсыз кырдаалда жардам берет.

Немец педагогу И. Ф. Гербарт “Тарбиялоонун максатынан келип чыккан жалпы педагогика” деген илимий эмгегинде тарбиялоо процессинин теориясынын негиздерин көрсөткөн.

Орус сынчысы В. Г. Белинский эл педагогикасынын биринчи жана башкы башаты үй-бүлөлүк турмуш экендигине токтолуп, орус эл жомокторунда элдин акылы жана фантазиясы, идеалы жана ыймандык багыттары берилгендигин айтат.

Н. Г. Чернышевский эл чыгармачылыгынын эстетиктери элдин сезимин, үрп-адатын, салттарын, ойло-рун, тилектерин акыл-эстүүлүк менен, максаттуулук менен, калк кыялын “таза, сулуулуктун башаты кандай болсо ошондой” бергендиги менен айрымаланат дейт.

Н. А. Добролюбов эл тиричилигин жана чыгармачылыгын үйрөнүү ошол элге жалпы мүнөздөмө берүү үчүн зарыл экендигин, анткени аларда элдик акылмандык тазалыгы, баеолугу, назиктиги өз алдынча башкаларга окшобостугу менен көрүнүп, тамшандыра-рын билдирет. Андыктан да К. Д. Ушинский айткандай эң биринчи тарбиячы — бул эл. Ал орус эли канча-дан бери жашап келе жатса, анын тарбиясы да ошон-чо кылымдан бери жашап келе жаткандыгын айткан.

И. З. Гликмандын пикири боюнча, орус педагогика-сындагы “воспитание” (тарбия) термини ар кандай маз-мунда чечмеленет.

1. Балдарды тарбиялоо — адамдын (баланын) өзүнө чейинки топтолгон маданиятты, чоң муундун тажрыйба-ларын үйрөнүүсү (бул терминдин мазмунун кең мааниде түшүнүү — инсанды өнүктүрүүгө, тарбияга мектеп, чөй-рө гана эмес, башка таасирлер да таасир этерин туюнтат).

2. Балдарды тарбиялоо — жаш муундарга максат-туу түрдө адамзаттын маданий тажрыйбасын берүү жана максаттуу түрдө инсанды калыптандыруу (мын-да терминдин мазмуну тар мааниде түшүнүлүп, пе-дагогикалык ишмердүүлүк жөнүндө гана сөз жүрөт).

3. Балдарды тарбиялоо — максаттуу жана ырат-туу түрдө инсандын сапаттарын калыптандыруу.

Азыркы күндөгү педагогикалык билимдердин өнүгүш деңгээлинен туруп И. З. Гликман тарбияга төмөнкүдөй аныктама берген: “Тарбия (воспитание) — адамдын мүнөзүн, эрктик сапаттарын, инсандын ба-гыт алуусун жана инсандын сапаттарын калыптандыруу үчүн максаттуу түрдө атайын шарттардын түзүлүшү жана коррективдик иштеринин жүргүзүлүшү” [4, 18-б.].

Педагогика илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошкон педагогдордун бири И. В. Гербарт: баланы тарбиялоо ар тараптуу процесс болгон окутуунун натыйжасы деп эсеп-теген. “Воспитание через преподавание” деген идеяны айткан. Мына ушундан тартып окутуу аркылуу окуучу-ларга тарбия берүү жүрөт деген идея коомдук аң сезимге үстөмдүк кыла баштаган. Буга кошумча XIX кылымда Европада агартуу тармагынын дүркүрөп өнүгүшү ин-сандын өнүгүшүндө окутуу чоң мааниге ээ экендигин баса белгилөөгө алып келген. Ошол кезден тартып мек-тепте окулуучу предметтерди өздөштүрүү баланы тар-биялап, аны турмушка даяр кылат деген жаңылыш пи-кирдин жаралышына, сакталышына алып келген. XX кылымдын башында бул көз караш өзгөрүүгө учурай баштаган. Баланын өнүгүшүнө, тарбияланышына оку-туудан башка да оюн, эмгек, баланын чөйрөсү, бала өзү мүчө болгон топтун (группанын) турмушуна каты-шуусу өтө күчтүү таасир этээри жана алардын балага тарбия берүүдөгү ролу чоң экендиги мааниге ээ боло

баштаган. Айрыкча А. С. Макаренко, Дж. Дьюи ж. б. пе-дагогдордун эмгектери тарбияга болгон көз караштар-ды өзгөрткөн. Окутуу, билим берүү аркылуу гана адам-ды турмушка даярдоо мүмкүн эмес (бирок бүгүнкү күндө да айрым адамдар окутуу аркылуу гана баланы тарбиялоого-турмушка даярдоого болот деген иллюзи-яда жашашат) деген көз караш үстөм боло баштаган.

Тарбия деген эмне? Тарбия деп — инсандын аде-бин, аң-сезимин, ыймандуулугун максатка ылайык си-стемалуу калыптандыруу процессин түшүнөбүз. Тарбия деп — жалпы адамзаттык маданиятты улуу муундан кий-инки муунга өткөрүү процессин түшүнөбүз. [2, 67-б].

“Тарбия дегенибиз — адамзаттын социалдык та-жрыйбасын өздөштүрүү” — деген. Тарбия баланы ма-даний турмушка даярдоого багытталат. Үй-бүлөдө, мектепте, мектептен тышкаркы мекемелердин бал-дар жана жаштар уюмдарында, коомчулуктун бирдик-түү аракети аркылуу тарбия жүзөгө ашат. Инсандын калыптанышына коомдук маданий турмуш, мамле-кеттин жүргүзгөн саясаты, илимдин ар кандай тарма-гынын өнүгүшү, искусство, жалпыга маалымдоо кара-жаттары таасир этет. Эгемендүү мамлекет болгонубуздан бери традициялуу диндер, традициялуу эмес диний агымдар, коомдогу формалдуу жана формалдуу эмес бирикмелер, псевдо — маданий чөйрөлөр да балдардын аң-сезимине (оң, терс) таасир этип жатышат. [6, 45-б]

Тарбия берүү өсүп келе жаткан муундун турмуш — тиричилигинин табигый булагы катары алгачкы коом-до пайда болгон. Кул ээлөөчүлүк доорунда ал кыйла өркүндөтүлгөн формага жеткен. Дал ошол учурда бай-ыркы Чыгыш өлкөлөрдө (Кичи Азия, Африка, Байы-ркы Кытай, Байыркы Индия) жазуу пайда болуп, ал-гачкы мектептер ачылган, окутуу менен тарбиялоонун ыкмалары жана эрежелери түзүлө баштаган. Мек-тептер менен педагогикалык ойлор Байыркы Греци-яда жана Байыркы Римде өнүгүүгө ээ болуп, мында өсүп келе жаткан муунду тарбиялоо, окутуу мамле-кеттин маанилүү милдеттеринин бирине айланган. Байыркы Грецияда азыркы педагогиканын өзөгүнө шайкеш келген педагогикалык теория пайда болгон.

Тарбиялоо процесси — ар бир окуучуга түздөн-түз багытталган процесс.

Педагогика илиминин башаты эң байыркы Кы-тай, Индия, Египет, Греция жана башка цивилизация-ларындагы жаш муундарды тарбиялоо боюнча су-нуштардын, пикирлердин жыйындысында жатат. Педагогикалык ой толгоолор байыркы ойчулдардын эмгектеринде айрым бир бөлүктөрү катары кезде-шет. Байыркы Грецияда жаштарды тарбиялоо, алар-ды калыптандыруу боюнча негизги сунуштар, жобо-лор пайда болгон. Ошол эле учурда, тарбиялоонун айрым бир багыты боюнча атайын эмгектер жаралган.

Сократ (б.э.ч. 469–399) жаңы нерселерди үйрөтүүдө суроо жооп методдун иштеп чыккан. Үйрөнүүчүнүн тигил же бул багыттагы ой толгоосун сурамжылап, ага жаңы ишмердүүлүктөрдү, жаңылыктарды түшүрүү жолу эффективдүү болоорун аныктаган.

Платон (б.э.ч. 427–347) илимий трактаттарында тар-биялоо процессинин маңызын, анын мазмунун жана аларды уюштуруу формалары боюнча илимий көз-ка-

раштарды жазган.

Аристотель (б.э.ч. 348–322) адеп-ахлактык, акыл-эс, дене тарбиясы боюнча классикалык эмгектерди жазып, биринчилерден болуп окутуу процессинде окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүгүн эске алуу зарылчылыгын белгилеген. Анын педагогика илимине арналган “Этика”, “Жан жөнүндө”, “Саясат” жана башка эмгектери жарык көргөн.[6, 70-б]

Педагогдун жеке мүнөзү тууралуу көпчүлүк сурамжылоодо белгиленгендей, мугалимге акылдуу, билимдуу, өз ишин билген профессионал, эмгекчил, борукер, камкор, тартиптуу, тил табыша билген деген сыяктуу мүнөздөмө берилет. Көпчүлүк мүнөздөмөлөр мугалимдин адеп-ахлактык сапаттарына тиешелүү.

Жыйынтыктап айтканда, педагогика жаатындагы кесип так компетенттүүлүк менен жеке сапаттардын биримдиги баланын, өспүрүмдүн, жаш балдардын жүрүм-турумуна жана ой жүгүртүүсүнө сереп салууга көмөк бериши керек. Билим берүү уюмдарынын администрациясы жана мугалимдер ар бир баланын тарбиялоо диагностикасынын тажрыйбаларын билиши жана алардын өсүшүнө көмөк бериши зарыл [8, 160-б.]. Жемиштүү тарбиялоону уюштуруу үчүн, педагогдордун эн маанилуу иши — бул ата-эне менен окуучулардын ортосундагы карым-катнашты бекемдөөсү болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары / Алимбеков А. — Б.: Алтын тамыр. — Б., 1997. — 62 — б.
2. Кукушин В. С. Основы педагогики. / В. С. Кукушин. — М., 2002. — 218с
3. Макаренко А. С. Книга для родителей / А. С. Макаренко. — М., 1986. — 463 с
4. Мурзаев М. С. Тарбиялоонун психологиясы / Мурзаев М. С. — Ош, 2008. — 80-б
5. Новиков А. М. Основания педагогики / Новиков А. М. — М.: Издательство «Эвес», 2010. — 208 с.
6. Рахимова М. Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы / М. Р. Рахимова, Т. В. Панкова, А. Т. Калдыбаева. — Б., 2002. — 256-б.
7. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании / К. Д. Ушинский. — Избр. пед. соч.: В 2 томах. — т. 1. — М.: Педагогика, 1974. — 123 с.
8. Гуль Муаммед. Формирование гуманистической позиции подростков через привитие нравственно-духовных ценностей // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2014. — №4 (30). — С.159-161.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

УДК 94. (510) (572.2)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_30

Абулаити А.

Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева,
аспирант

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ КНР СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В 1983-1994 ГГ.: ВЗГЛЯД ИЗ КИТАЯ

Аннотация

Статья посвящена историческим предпосылкам становления и развития китайско-центральноазиатских отношений. Одной из важных предпосылок формирования торгово-экономических взаимоотношений между Китаем и странами Центральной Азии является советский период, во время которого страны данного региона находились в составе СССР. Во время «перестройки» начинается медленное экономическое сближение КНР и советской Центральной Азии, что стало основой для развития торгового сотрудничества в последующий период. Появление пяти независимых государств в центральноазиатском регионе в 1991 г. стало ключевым фактором развитию трансграничной торговли между западными регионами КНР и странами Центральной Азии. Основная роль в развитии торгово-экономических отношений переходит в руки так называемых «челноков», которые существенно расширяют возможности торговли между КНР и странами региона.

Ключевые слова: Китай, СССР, Центральная Азия, Кыргызстан, экономические отношения, трансграничная торговля, реформы Дэн Сяопина, “Перестройка”, челночные трейдеры, Синьцзян.

КЫТАЙ ЭЛДИК РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН БОРБОР АЗИЯ МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ОРТОСУНДАГЫ СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК МАМИЛЕЛЕРИНИН ОНУГУШУНУН ТАРЫХЫЙ ОБОЛГОЛОРУ

Кыскача мазмуну

Макала Кытай-Борбордук Азия мамилелеринин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн тарыхый өбөлгөлөрүнө арналган. Кытай менен Орто Азия өлкөлөрүнүн ортосунда соода-экономикалык мамилелерди түзүүнүн маанилүү өбөлгөлөрүнүн бири бул аймактын өлкөлөрү СССРдин курамында болгон советтик мезгил болуп саналат. «Кайра куруунун» мезгилинде КЭР менен Советтик Борбордук Азиянын ортосунда жай экономикалык жакындашуу баишталды, ал кийинки мезгилде соода кызматташтыгын өнүктүрүүгө негиз болду. 1991-жылы Борбордук Азия чөлкөмүндө беш көзкарандысыз мамлекеттин пайда болушу КЭРдин батыш аймактары менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ортосундагы чек ара соодасынын өнүгүшүнүн негизги фактору болуп калды. Соода-экономикалык мамилелерди өнүктүрүүдөгү негизги роль КНР менен региондун өлкөлөрүнүн ортосундагы соода мүмкүнчүлүктөрүн кыйла кеңейткен «челнок соодагерлери» деп аталган адамдардын колуна өтөт.

Түйүндүү сөздөр: Кытай, СССР, Орто Азия, Кыргызстан, чек ара соодасы, Дэн Сяопиндин реформасы, “Кайра куруу” (“Перестройка”), алып атарлар, Шинжан- Уйгур автономдук району.

PRECONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC RELATIONS AND TRADE BETWEEN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN 1983-1994: A LOOK FROM CHINA

Abstract

The article is devoted to the historical preconditions for the formation and development of Sino-Central Asian relations. One of the important prerequisites for the formation of trade and economic relations between China and the countries of Central Asia is the Soviet period, during which the countries of this region were part of the USSR. During the «perestroika», a slow economic rapprochement between the PRC and Soviet Central Asia began, which became the basis for the development of trade cooperation in the subsequent period. The emergence of five independent states in the Central Asian region in 1991 became a key factor in the development of cross-border trade between the western regions of the PRC and the countries of Central Asia.

Key words: China, USSR, Central Asia, Kyrgyzstan, economic relations, cross-border trade, Deng Xiaoping's reform, “Perestroika”, shuttle traders, Xinjiang.

Современные торгово-экономические отношения КНР и Кыргызской Республики, а также других республик Центральной Азии достигли нового этапа и продолжают непрерывно развиваться, в значительной мере ускоряясь на фоне развития китайской инициативы «Один пояс — один путь», в частности, ее сухопутного трансевразийского проекта «Экономического пояса Шелкового пути». Однако процессы становления и развития данных взаимоотношений прошли сложную историю и первоначально имели довольно скромные стартовые возможности.

Точкой их отсчета можно считать начало 80-х годов прошлого века, когда впервые за несколько десятилетий оживляются контакты между Китаем и СССР. Их оживление приходится на непростой исторический период, который отмечен глобальными изменениями — период окончания биполярной системы международных отношений, заката СССР и появления на мировой арене независимых государств Центральной Азии — Кыргызстана, Казахстана, Таджикистана, Узбекистана и Туркменистана. Поэтому ранний этап оформления и развития торгово-экономических отношений КНР с центральноазиатскими странами, хронологически охватывающий с 1983 по 1994 гг., вызывает значительный интерес.

Данный период условно можно разделить на три основных этапа:

- 1983–1986 гг. В течение данного этапа в 1983 г. впервые товары китайского производства начали перевозить через центральноазиатскую границу Советского Союза. Но в то же время он отличается жестким регулированием трансграничных обменов СССР и КНР и товарооборот в это время был сравнительно невысоким.

- 1986–1988 гг. На этом этапе была проведена децентрализация торговых обменов между Китаем и Центральной Азией. Поэтому его главными особенностями стало то, что китайские местные и региональные власти могли вести переговоры о заключении соглашений с советскими республиками Центральной Азии, а оно в свою очередь получают возможность вести прямые переговоры с китайскими предприятиями и заключать с ними контакты [2].

- 1989–1994 гг. В конце 1980-х годов так называемые торговцы-«челноки» из Центральной Азии начали совершать регулярные поездки в Китай, что ознаменовало новый этап в коммерческих отношениях. После распада СССР в 1991 г. резко возрос объем «челночных» перевозок из Центральной Азии, к ним также присоединились жители СУАР, которые направлялись в Центральную Азию также для продажи китайские товары. В начале 1990-х годов «челночные» трейдеры занимались индивидуальной трудовой деятельностью, осуществляли мелкомасштабные операции по обмену, использовали для перевозки товаров трансграничное транспортное сообщение, как правило, в обход государственного торгового регулирования [5, р. 334–350].

Итак, период с 1983 по 1994 гг. стал начальным этапом становления китайско-центральноазиатской торговли, которая явилась результатом политико-экономических реформ в КНР и СССР. Последние в свою очередь сопровождались потеплением отноше-

ний между ними в конце «холодной войны», что стало существенной историко-правовой предпосылкой для последующего развития торгово-экономических взаимоотношений Китая с суверенными странами ЦА.

Решающим фактором для становления торгово-экономических отношений между Китаем и Центральной Азией в конце 1980-х годов были политические преобразования в Китае после смерти Мао Цзэдуна в 1976 г. Приход к власти Дэн Сяопина (1904–1997 гг.) в ходе третьего пленума XI ЦК КПК, 18–22 декабря 1978 г., положило начало процессу экономических реформ, которые в течение следующего десятилетия окажут преобразующее воздействие на всю страну, включая северо-запад [7, р. 263–264].

В 1981 г. китайское правительство ввело так называемую систему ответственности домохозяйств (*jiating lianchan chengbao zerenzh'i*), в соответствии с которой крестьянским домохозяйствам, пилотно в провинциях Аньхой и Сычуань, было разрешено продавать излишки продукции на нерегулируемых рынках.

Хотя эта инициатива началась в сельских районах, принцип максимизации личной прибыли получил широкий отклик, и к началу 80-х годов в городских районах также начали открываться малые предприятия. Это вызвало двойной резонанс в приграничных регионах Центральной Азии. Во-первых, это свидетельствует о смещении акцента с макроэкономики как единственного приоритета государственного развития. Во-вторых, система внедряла индивидуальное предпринимательство, не мешая государственной торговле. Система ответственности домохозяйств в принципе стала приемлемой для мелкой торговли.

В связи с исторически сложившимся неравенством в развитии между прибрежными и внутренними районами Китая, правительство столкнулось с трудностями в реализации данной политики по всей стране. К примеру, процесс экономической либерализации, идущий в прибрежных районах под управлением Дэн Сяопина, медленно протекал в таких пограничных районах, как Синьцзян, не имеющий выхода к морю. Помимо удаленности, в 1981 г. в регионе проживало всего лишь 12,93 млн. жителей, его общий объем промышленного и сельскохозяйственного производства занимал пятое место среди 29 провинций и городских административных районов. Не менее важно и то, что Синьцзян также является приграничным районом, в котором проживает этнические меньшинства, а граница с враждебным с точки зрения КНР на тот момент Советским Союзом была милитаризована. Все это повлияло на характер и темпы реформ — когда экономическая либерализация пришла в Синьцзян, она первоначально была результатом возрождения конгломерата военных ферм в регионах — Синьцзянского корпуса производства и строительства (СКИП).

В соответствии с новой инициативой по модернизации государственных ферм в Синьцзяне, включая СКИП, поощрялось производить продукцию сверх государственной квоты и продавать излишки на открытых рынках, хотя прибыль не распределялась между рабочими, а направлялась на государственную ферму. К тому же, экономическая база региона являлась слабой, и возникло понимание того, что любые попытки модернизации должны предприниматься с учетом местных

условий. Практика, успешно применяемая в прибрежных районах, не могла применяться к пограничному Синьцзяну. Однако, важным шагом в направлении реализации реформ Дэн Сяопина и открытости внешнему миру стало открытие в 1983 г. аэропорта г. Урумчи — первого и важнейшего торгового пункта Синьцзяна.

Параллельные тенденции перехода к экономической либерализации, допускающей мелкое предпринимательство, и согласованные усилия по обеспечению более широкой открытости для внешнего мира в КНР, и приход М. С. Горбачева к должности генерального секретаря Коммунистической партии Советского Союза в 1985 г., и начало политики «перестройки и гласности» в СССР — взаимодополняющие процессы, стимулирующие индивидуальное предпринимательство — способствовали развитию трансграничной торговли с Центральной Азией. Однако для возобновления торговли через китайско-центральноазиатскую границу необходимо было улучшить отношения между Китаем и Советским Союзом, которые к началу 1980-х годов воспринимали друг друга врагами, а границы считались враждебными и одним из самых милитаризованных линий периода «холодной войны».

До этого времени советско-китайские отношения были напряженными и усугубились в 1962 г., когда около 60 тыс. коренных жителей Синьцзяна мигрировали в советскую Центральную Азию. Миграция была вызвана советской пропагандой в этом регионе КНР, которая обострила недовольство местного населения политикой «Большого скачка» направленной на коллективизацию, трансформации пастбищных земель для сельского хозяйства и создания коммун. В ходе охлаждения китайско-советских отношений и последующей конфронтации в 1960–1970-х годах граница Синьцзян и советской Центральной Азии была сильно милитаризована [8, р. 11–13].

Двусторонние отношения еще более ухудшились после ввода советских войск в Афганистан. Так как китайско-афганская граница напрямую соприкасалась с советским Таджикистаном, то советское присутствие в Афганистане только усилило опасения Китая по поводу советской угрозы. Поэтому вскоре после этого китайское правительство в лице Дэн Сяопина, затем вице-премьера КНР осудили СССР, призвав другие страны выступить против советского гегемонизма и обвиняя его в стремлении к мировому господству. А через год КНР продолжила осуждение СССР за советскую поддержку вьетнамского вторжения в Камбоджу — традиционного союзника Китая.

Однако, несмотря на резкую критику Советского Союза со стороны КНР, в следующем 1982 г. Китай и Советский Союз сделали первые шаги в направлении примирения. Изменение позиции обеих сторон, хотя на данном этапе оно и не столь заметно, было вызвано позицией Р. Рейгана (1981–1989 гг.), который активно выступал за восстановление глобальной мощи США. В связи с чем Вашингтон вызывал куда большее опасение для Москвы, чем Пекин. В частности, поддержка моджахедов в Афганистане со стороны Вашингтона привела к существенному ухудшению отношений между СССР и Соединенными

Штатами. В случае с Китаем позиция администрации Рейгана была выражена в поддержке США Тайваня, которую Пекин рассматривал как зону особого интереса и считал чисто внутренним вопросом [4, р. 326–339].

В этих условиях глава СССР Л. И. Брежнев (1964–1982 гг.) в своей речи в Ташкенте 24 марта 1982 г. обратился к Китаю. Хотя в ней он продолжал критиковать КНР, обвиняя ее в сговоре с ведущим империалистом — Соединенными Штатами, он в то же время делает четыре примирительных замечания:

1. В то время как СССР критиковал политику Китая (включая его внешнюю политику), она никогда не стремилась вмешиваться во внутренние дела страны и никогда не намекала на то, что Китай не является социалистической страной;

2. Советский Союз никогда не поддерживал концепцию «два Китая»;

3. СССР не претендует на китайскую территорию и никоим образом не угрожает Китаю, вместо этого он стремится к взаимоприемлемой делимитации границы;

4. Ссылаясь ранее на дружбу между двумя странами, Советский Союз был готов без каких-либо предварительных условий договориться о мерах, приемлемых для обеих сторон, по улучшению советско-китайских отношений на основе взаимного уважения интересов друг друга, невмешательства в дела друг друга и взаимной выгоде [1, р. 186].

Китай отреагировал на это с осторожностью. Цянь Цичэнь (позже министр иностранных дел Китая), генеральный директор информационного бюро, которому было поручено отвечать на советские предложения, в своем выступлении перед иностранными журналистами сказал, что Китай отметил «то, что сказал Брежнев, но что Китай придает “значение фактическим деяниям Советского Союза”». Позиция Китая заключалась в том, что СССР должен был убрать три основных барьера, прежде чем отношения могли быть нормализованы: вывести советские войска из Монголии, вывести советские войска из Афганистана и убедить Вьетнам вывести войска из Камбоджи. Цянь озвучил эти требования с той целью, чтобы риторика китайско-советских дискуссий сместилась с идеологического момента в плоскость реалистичных вопросов и национальных интересов.

С этого момента китайско-советские отношения вступили в стадию длительных переговоров. Хотя Китай по-прежнему твердо придерживался трех основных требований, связанных с советским влиянием в Афганистане, Камбодже и Монголии, к концу 1982 г. было заключено соглашение о пограничной торговле между китайским и советским министерствами внешней торговли с целью создания торговых пунктов в Хоргосе, связывающих северный Синьцзян с Казахской ССР, и в районе перевала Торугарт соединяющего Западный Синьцзян с Кыргызской ССР. Кроме того, в северо-восточной части Китая, в провинции Хэйлунцзян был открыт торговый пункт с Советским Союзом, а в следующем году был открыт еще один аналогичный пункт между Внутренней Монголией и СССР.

Начиная с 1982 г., нормализация отношений между Китаем и СССР позволила осуществлять обмен това-

рами через границу Центральной Азии. В следующем, 1983, году трансграничная торговля стала одной из мер укрепления доверия. Впрочем, в отличие, к примеру, от торгового пункта на советско-китайской границе в провинции Хэйлунцзян, где местным жителям разрешалось торговать мехами, древесиной, мясом, маслом и другой сельскохозяйственной продукцией, товарообмен вдоль границ Синьцзяна и советскими республиками Центральной Азии строго регулировался. Были согласованы условия обмена — советские грузовики, нефть, прокатная сталь, цемент и химические удобрения в обмен на китайские товары сельского хозяйства и легкой промышленности, торговые посты должны были открыться 1 июля 1983 г. Торговые отношения на данном этапе приняли форму контракта между двумя странами, в котором оговаривались товары и количества, подлежащие обмену в целях обеспечения сбалансированности торговли.

В то время не предполагалось, что возобновление торговли ознаменует новую главу в двусторонних отношениях. В материале агентства Reuters, поданном 28 июня 1983 г. из г. Фрунзе (ныне г. Бишкек), говорится, что отношение советских властей к ним было прохладным: «официальные лица заявили, что возобновление торговли, которое должно начаться через три дня, не получит официального освещения в СМИ». К тому же вскоре официальный старт торговых отношений между КНР и СССР вовсе был отложен. Причиной задержки, инициированной китайской стороной, по словам заместителя министра иностранных дел КНР Цянь Цичена, послужило наличие «больших разногласий между Китаем и СССР, препятствующих нормализации отношений».

Однако 16 ноября 1983 года открылся торговый пост в Хоргосе и китайцы приняли первые советские грузовики. Объем торговли через Хоргос в 1983 г. составил 25 тыс. тонн и оценивался чуть меньше \$24 млн. В следующие годы, китайская сторона наала рассматривать расширение пограничной торговли, о чем свидетельствует строительство пяти складов и расширение шоссе Урумчи — Инин (Кульджа) до границы в Хоргосе. На советской стороне был построен транспортный узел в Талды-Кургане. Таким образом, контракты увеличились на 16% и составили \$27,6 млн. в 1984 г., а в следующем году достигли \$57 млн. Помимо официальных грузов, перевозимых грузовиками, водители грузовиков возвращались из Синьцзяна с личными покупками (кожаные куртки, термосы, радиоприемники японского производства) и «подарками» (кассетами из КНР и холодильниками из СССР) [10].

Последующее дальнейшее улучшение в китайско-советских двусторонних отношениях, связанное с исторической речью М. С. Горбачева во Владивостоке 28 июня 1986 г., в которой он объявил, что СССР начинает вывод войск из Афганистана. Кроме того, он также призвал к демилитаризации пограничных районов с КНР, совместному пользованию ресурсам реки Амур и предложил построить железную дорогу, связывающую Казахскую ССР и Синьцзян. В итоге в июле 1985 г. Китай объявил о планах строительства железнодорожной линии, которая свяжет Урумчи с Алашанькоу (Алатау) на советской границе, где она соединится с советской железной дорогой

на станции Дружба (Достык). А в январе 1986 г. Пекин и Москва разрешили региональным властям непосредственно осуществлять пограничную торговлю. С этого же момента начинают организовываться торговые выставки.

К 1989 г. были созданы совместные предприятия металлургических заводов и фабрик по производству красок и удобрений. Универмаги в Алма-Ате и Талды-Кургане налаживали деловые контакты со своими партнерами в Урумчи и Куче. Также открылось автобусное сообщение между г. Панфилов (ныне г. Жаркент) и Инином (Кульдзой), открылись границы для туристов, все больше резидентов из центральноазиатских республик СССР начинают посещать КНР.

Итак, к времени крушению Советского Союза его торгово-экономические связи с соседними районами Китая постепенно развиваются. Товарообороту КНР со странами Центральной Азии, прежде всего, способствовала экономическая либерализация в самом Китае (экономические реформы при Дэн Сяопине), а также политика «перестройки» М. С. Горбачева в СССР, создавшие условия для поощрения индивидуальное трансграничное предпринимательства. Хотя первоначальный объем торговли был мал, это служило мерой укрепления взаимного доверия. Нормализация китайско-советских отношений вкупе с китайскими реформами и советской «перестройкой» привели к возобновлению коммерческого обмена через китайско-центральноазиатскую границу.

Фактически к концу десятилетия были выполнены все предварительные условия для свободного перемещения товаров через общую границу Синьцзяна и советских республик в Центральной Азии. В этих целях начинает постепенно налаживаться транспортная инфраструктура, снимаются ограничения, запрещающие гражданам с любой стороны въезжать в другую страну для осуществления личной или коммерческой деятельности. Что в итоге приводит к росту различных видов коммерческой деятельности: пограничной торговли на государственном и локальном уровне, организации взаимных торговых ярмарок и выставок, налаживанию деловых контактов и пр. Отдельным феноменом трансграничных советско-китайских связей в Центральной Азии становится появление феномена торговцев-«челноков».

На рубеже 1980-х и 1990-х годов происходит повсеместно крушение коммунистических режимов в Восточной Европе после череды так называемых «бархатных революций». Существенно сдает свои позиции и Советский Союз. Тем не менее, во время своей поездки в Москву в апреле 1990 г. премьер-министр КНР Ли Пэн подчеркнул значимость для КНР сохранения тесных отношений с СССР после событий на площади Тяньаньмэнь и последующей международной изоляции Китая.

С распадом СССР в 1991 г. и обретением независимости центральноазиатскими республиками трансграничная торговля продолжит расти по двум причинам: внутренняя динамика реформ в Китае и резкий экономический спад в постсоветских республиках, который привел к вовлечению в «челночную» торговлю с КНР беспрецедентного количества людей в них.

Развитию этих процессов во многом способствовали реформы в Северо-Западном Китае, которые с 1990 г. ки-

тайским руководством здесь в заметной мере ускоряются. расширив свою открытость для Центральной Азии. И далеко не последним фактором в этом была возможность расширения торгово-экономических связей с западными соседями, в которых Пекин вполне обосновано видел источник для развития этой части Китая. Поэтому еще со второй половины 1980-х годов расширение трансграничной торговли также было обусловлено передачей полномочий по принятию решений местным органам власти. К 1986 г. власти в Синьцзяне получили существенную самостоятельность в развитии приграничной торговли. В 1988 г. она была передана уже на уровень префектур и уездов, а к 1992 г. — на уровень округов. До начала 1990-х годов политическая элита Синьцзяна выступала за продолжение трансграничной торговли в качестве средства укрепления экономической базы [10].

Начиная с восьмого пятилетнего плана (1991–1995 гг.) Государственный совет КНР сосредоточил свое внимание на западных районах. Учитывая удаленность Синьцзяна и его ограниченную инфраструктуру, модернизация пограничной торговли считалась наиболее эффективным и непосредственным способом ускорения регионального экономического развития. Растущий дисбаланс между прибрежными районами и внутренними районами порождал все более острую необходимость развития западных районов. В декабре 1990 г. Дэн Сяопин отметил, что такое положение может привести к напряженности в отношениях на межэтническом уровне в данном регионе Китая, так как во многом приграничная торговля развивалась в районах, населенных этническими меньшинствами.

В 1991 г. центральноазиатские республики провозгласили независимость: Кыргызстан и Узбекистан — 31 августа, Таджикистан — 9 сентября, Туркменистан — 27 октября и Казахстан — 16 декабря. Хотя Россия оставалась доминирующим торговым партнером Центральной Азии, новые независимые государства постепенно расширяют и углубляют торговые связи с Китаем. Что нашло свое отражение закономерное отражение в статистических данных об официальной торговле между Китаем и Центральной Азией в последующие годы: \$459 млн. в 1992 г., \$608 млн. в 1993 г., \$578 млн. в 1994 г., \$782 млн. в 1995 г. и \$775 млн. в 1996 г. [3]. Как из нее видно, с обретением независимости пятью центральноазиатскими государствами начинается быстрый рост их торгового оборота с Китаем.

В то же время китайское руководство также активно стремилось к более глубоким коммерческим связям с Центральной Азией в рамках политики экономических реформ в самом Китае. В сентябре 1992 г. премьер-министр КНР Ли Пэн лично посетил на первую торговую ярмарку в Урумчи, на которой присутствовали правительственные чиновники и торговцы из Центральной Азии. В своем приветственном выступлении на ее официальном открытии он отметил, что построение «социализма с китайской спецификой» (*Zhongguo tese shehuizhuyi*) — это следование реформам и открытости, и в рамках этого курса для Китая наступил благоприятный момент для развития приграничной торговли, которая, несомненно, должна иметь долгосрочный и стратегический характер.

Для расширения приграничной торговли в июле 1992 г. Государственный совет КНР принял преференциальных мер, включая:

- открытие новых приграничных торговых пунктов;
- обновление транспортной и логистической инфраструктуры в Синьцзяне, начиная с Урумчи;
- предоставление поселков и городам, расположенным в приграничных районах — в первую очередь, Боле (Боротала), Тачен (Чугучак) и Инин (Кульджа), полномочий на развитие торговли с Центральной Азией;
- разрешение городам, уездам и префектурам в южной части Синьцзяна создавать пограничные торговые предприятия с минимальным государственным контролем;
- поощрение местных средних и крупных предприятий к участию в пограничной торговле [9].

Кроме того, большое значение в трансграничной торговле играли «челночные» трейдеры из Синьцзяна, доставлявшие товары на такие крупные транзитные рынки, как Дордой, хотя к середине 1990-х годов мелкой торговле с Китаем мешала оптовая торговля со стороны Хэйлуцзяна. В то же время все более настороженное отношение к транснациональным исламистским волнениям в независимой Центральной Азии негативно сказалось на возможности коренных народов Синьцзяна торговать с Центральной Азией к середине 1990-х годов. Однако, несмотря на данное обстоятельство, происходит заметное увеличение объемов приграничной торговли, что отразилось на количестве людей, посетивших этот регион в торгово-экономических целях. К примеру, в 1992 г. оно составило 130 тыс. человек из бывшего СССР, преимущественно из стран Центральной Азии, а в 1993 г. число прибывающих из Кыргызстана, Узбекистана и Пакистана уже достигало 500 чел. в день [6].

Ключевым фактором, влияющим на рост торговли приграничных районов и независимых республик Центральной Азии, было то, что в первые годы независимости ВВП постсоветских стран, в том числе и Кыргызстана, резко сократился, значительная часть промышленных предприятий перестает работать, безработица достигает критического уровня. Для людей различных профессий (учителя, инженеры, рабочие и пр.) торговля с Китаем стала средством выживания в переходный период. К тому же наличие такого феномена как торговцев-«челноков», обладавшие огромной мобильностью, открывали тем самым новые возможности в торгово-экономических отношениях двух стран, а также в определенной мере способствовали дальнейшему политическому сближению КНР и стран Центральной Азии, так как их активность требовала соответствующего договорного оформления.

В период с 18 по 28 апреля 1994 г. премьер-министр КНР Ли Пэн посетил с официальным визитом Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан и Узбекистан, во время которого говорил о диверсификации сотрудничества, совместной разработке природных ресурсов региона, улучшении путей сообщения и предоставлении китайской помощи молодым экономикам региона. И что немаловажно — он предлагал реализовать сотрудничество по данным направлениям под эгидой строительства «Нового Шелкового пути». Вследствие этого все чаще употребляются

в китайской политической риторике понятия, описывающие евразийскую интеграцию как «Новый шелковый путь», «Экономический пояс Шелкового пути» и т. п., иллюстрируя формирование качественно новой внешнеполитической концепции КНР по отношению к странам Центральной Азии. Руководствуясь новым курсом, Китай в последующие годы существенно углубил свое экономическое и стратегическое взаимодействие с регионом при сотрудничестве с Россией. В частности, в 1996 г. в рамках Шанхайского форума была начата многосторонняя дипломатия, параллельно с двусторонним взаимодействием и увеличением инвестиций, главным образом, в энергетический сектор стран, которая вскоре приводит к образованию новой региональной международной организации — Шанхайской организации сотрудничества (ШОС)

Риторика «Шелкового пути» в политических дискуссиях является продуктом периода после окончания «холодной войны», в основе которой лежит концепция необходимости построения трансевразийской модели экономической интеграции. При этом очень важно рассматривать ее в тесной взаимосвязи с понятием «китайской мечты» (Chinese Dream, Zhongguo meng), поэтому неудивительно, что у истоков экономической интеграции в рамках Евразийского континента стоит современный Китай. По этой причине предложенный и активно реализуемый Си Цзиньпином проект «Экономический пояс Шелкового пути» во многом восходит к визиту Ли Пэна в 1994 г. в государства Центральной Азии и является долгосрочной стратегией в регионе для КНР, стремящегося к ключевой роли в Евразии.

Литература

1. Brezhnev L. *President Brezhnev's Speech / L. Brezhnev // Survival: Global Politics and Strategy*. — 1982. № 24 (4). — P. 186.
2. *Dangdai Zhongguo dui wai maoyi [Современный Китай и внешняя торговля]*. — Beijing: Dangdai Zhongguo chubanshe, 1992. — 1323 p.
3. *Jiefangjun bao // FBIS-CHI93-05117*. — Mapm. 1993.
4. Hilali A. *China's Response to the Soviet Invasion of Afghanistan / A. Hilali // Central Asian Survey*. — 2001. № 20 (3). — P. 323–351.
5. Karrar H. *The resumption of Sino-Central Asian trade: confidence building and reform along a Cold War fault line / H. Karrar // Central Asian Survey*. — 2016. № 35 (3). — P. 334–350.
6. Karym kyzy G. *Kyrgyz Shuttle Trade in Crisis // CACI Analyst. August 1. 2001: сайт. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.cacianalyst.org/publications/field-reports/item/7347-field-reports-caci-analyst-2001-8-1-art-7347.html> (дата обращения 13.03.2021)*
7. Millward J. 2007. *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*. / J. Millward. — New York: Columbia University Press, 2007. — 440.
8. *The International Situation. Beijing Review*. — January 5. 1981.
9. *Xinhua // FBIS-CHI-92-1293*. — Июль. 1992.
10. Xue J., Xing G. *Zhongguo yu Zhongya [Китай и Центральная Азия]*. / J. Xue, G. Xing. — Beijing: Shehui

kexue chubanshe, 1999. — 275 p.

УДК: 342(575.2)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_37

Мохаммад Исаак Шафак,
Бишкекский государственный
университет им. К.Карасаева,
аспирант

ПЕРСПЕКТИВЫ АФГАНИСТАНА В СВЯЗИ С СОГЛАШЕНИЕМ ПРАВИТЕЛЬСТВА США И ДВИЖЕНИЯ ТАЛИБАН

Аннотация

В статье автор исследовал тему недавно подписанного Соглашения Администрации США с руководством Талибана по выводу иностранных войск с территории Афганистана. Соглашение предполагает, что талибы выполняют обязательства, в дальнейшем откажутся от нападений на территории Афганистана и получают преференции по включению талибов в политическую жизнь страны, таким образом будут заложены основы для строительства нового Афганистана. Но стоит вопрос о том, сможет ли вооруженное радикальное формирование Талибан партнёрствовать с официальной властью после соглашения с администрацией США? Автором исследованы риски и вызовы, которые могут возникнуть в ходе выполнения данного соглашения, и приведены мнения экспертов по проблемам Афганистана, многие эксперты не верят выполнению данного соглашения.

Ключевые слова. Группировка Талибан, Исламский эмират Афганистана, радикальные группировки, Этнические меньшинства Афганистана, Усама бен-Ладен, Трамп, Ашраф Гани, Несокрушимая свобода, соглашение в Дохе, спецпредставитель администрации США Залмай Халилзад.

АКШ ӨКМӨТҮ МЕНЕН ТАЛИБАНДЫН МАКУЛДАШУУСУНА БАЙЛАНЫШТУУ ООГАНСТАНДЫН КЕЛЕЧЕГИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада изилдөөчү жакында эле АКШ өкмөтү Ооганстандан чет өлкөлүк аскерлерине чыгаруу тууралуу талибдердин жетекчилиги менен келишимге кол коюшун келечекте кырдаал кандай болорун иликтейт. Сүйлөшүүлөрдүн түпкү максаты 20 жылдан бери уланып жаткан согушту токтотуу болгон. Бирок АКШ администрациясы менен макулдашуудан кийин куралдуу радикалдуу талибдер расмий бийлик менен өнөктөш боло алабы деген суроо туулат? Талибтер келишим боюнча мындан ары кол салбоо милдеттенмелерин аткаруу турат, алар үчүн артыкчылык алып келет жана Ооганстан саясий жараянында тең катышуучусу деп кабыл алынат. Бул келишим Ооганстан калкынын келечекте тынч жашоосун куруу максатын коёт. Бирок, 20 жылдан бери согушуп келген Талибан кыймылы менен расмий бийлик келечекте бирлешип иштөөсүн серепчилер күмөндүлүккө алат.

Түйүндүү сөздөр: Талибан, Афганистан Ислам Эмирлиги, радикалдык топтор, Афганистандын азчылыктары, Усама бен Ладен, Трамп, Ашраф Гани, Чексиз эркиндик, Доха келишими, АКШ администрациясынын атайын өкүлү Залмай Халилзад.

AFGHANISTAN'S PROSPECTS IN CONNECTION WITH THE US GOVERNMENT-TALIBAN AGREEMENT

Abstract

In the article, the author explored the topic of the recently signed Agreement between the US administration and the Taliban's leadership on the withdrawal of foreign troops from Afghanistan in exchange for which the deal implies that the Taliban will fulfill their obligations to refuse to attack in Afghanistan and receive preferences for including the Taliban in political life, thus historical perspectives will be laid for the construction of a new Afghanistan for a peaceful life of the population. But the armed radical formation of the Taliban has been at war for 20 years, whether it can partner with the official authorities? The author examined the upcoming risks and challenges that may arise during the implementation of this agreement in the coming year, and presents the opinions of experts on the problems of Afghanistan, who for the most part do not believe in the implementation of this agreement.

Key words: The Taliban, the Islamic Emirate of Afghanistan, radical groups, Ethnic minorities of Afghanistan, Osama bin Laden, Trump, Ashraf Ghani, Enduring Freedom, the Doha Agreement, U.S. Special Representative Zalmay Khalilzad.

Недавно в Дохе были подписано соглашение между США и «Талибаном», суть исполнения которого означает наступление новой эпохи для Афганистана. 11 сентября 2001 года были обстреляны знаменитые башни-близнецы, которые вследствие обрушились. Тогда ответственность за теракт взяла на себя группировка «Аль-Каида», которую афганское движение «Талибан» взяло под крыло как «братьев по вере» и отказало выдать по требованию США, что послужило причиной ввода американских военных сил 7 октября 2001 года на территорию Афганистана. Эта операция была названа «Несокрушимая свобода». В течение 19 лет со стороны движения Талибан велась война против интервентов «до полного освобождения Афганистана», как они выражаются. Какое бы будущее ни ожидало Афганистан, нельзя не признать огромного значения событий 11 сентября, приведших к падению Талибана. [1, с.4]

Эта затяжная гражданская война могла не случиться, если бы тогдашняя администрация Буша не решила использовать ситуацию со взрывами в США для вторжения, эта причина была исключительно формальной, сам факт терроризма на территории США не был доказан, кроме признания самой группировкой «Аль-Каиды». Также в террористических актах на территории США не участвовали граждане Афганистана. В Афганистане, в лагере Талибана, находился предполагаемый главарь «Аль-Каиды» Усама бен Ладен. Была принята резолюция № 1386 20 декабря 2001 года Советом ООН, инициированная США, которая санкционировала военное присутствие в Афганистане. Были организованы международные силы содействия безопасности (ISAF) под эгидой НАТО, основной контингент был составлен из американских военных и достигал 101 тыс. человек на пике операции в 2011 году.

Прошло 19 лет, но за время своего присутствия США не удалось разгромить Талибан, они начали мирные переговоры в обход официальной власти Афганистана, это означает, что США признает движение Талибан полноценным партнером, ведущей политической силой страны. Это пример того, как США в регионе преследует, прежде всего, собственные национальные интересы, принижая роль власти Кабула, отстранив его от переговорных процессов. Это также можно объяснить слабостью центральной власти, которая контролирует только часть территории Афганистана, не сумев выстроить полноценное государственное управление, несмотря на громадную финансовую и техническую помощь.

Президент США Барак Обама заявил о начале вывода американских войск из Афганистана, о чем он говорил в своем обращении к народу 22 декабря 2011 года. По плану администрации, обнародованной тогда процесс, должен был завершиться, а к 2014 году процесс вывода должен быть завершен. Президент Барак Обама: «Как только афганские силы безопасности примут на себя всю полноту ответственности, наша миссия там изменится: из боевой она станет поддерживающей. К 2014 году процесс передачи полномочий завершится и афганский народ будет нести ответственность за свою собственную безопасность [2].

Суть действий администрации США было постепен-

ное сворачивание нахождения своих войск взамен занимающейся подготовкой афганских военных. В Афганистане на военных базах постоянно пребывает примерно 14 тыс. солдат и офицеров США (точные цифры не озвучены).

Также реакция на нахождение армии США в Афганистане 49% процентов американцев относились отрицательно, считая, что цели вторжения военные США не достигли, поскольку искоренения терроризма не произошло.

Наконец, Вашингтон, присутствовавший на территории Афганистана с момента объявления Талибан террористической организацией в 2001 года, только сейчас вознамерился пойти на переговоры с руководством Талибана, поменяв принцип непримиримости к талибам на противоположную. Такое изменение в политике Белого дома согласиться на присутствие талибов во власти Афганистана. Причем, это же можно считать признанием поражения, хотя и не озвученным. Также первопричиной были предвыборные обещания Трампа, вывести войска из Афганистана, которые надо выполнить хотя бы перед следующими для него президентскими выборами [3].

Некоторые эксперты по Афганистану считают, что у США перед вторжением иные цели, чем были озвучены. «Говоря о целях, нужно разграничивать те, что ставились реально, и те, что декларировались для граждан, в том числе своих собственных», — считает эксперт Александр Князев. «На самом деле, — считает данный эксперт, — США выполнили задачи, которые ставили в сентябре 2001 года, и сейчас держат ситуацию в Афганистане под контролем, но изначально, вошли не за тем, чтобы искоренить там терроризм и исламизм. Реальные интересы США в утверждении своего долгосрочного военного присутствия в Афганистане, для получения влияния на региональные процессы. Противодействие интересам соседнего Ирана, влиянию России в регионе, проектам Китая».[4]

И эту мысль повторяет эксперт по Афганистану Дмитрий Верхотуров подтверждает, что главная цель американской политики в Афганистане заключается вовсе не в борьбе с терроризмом и наркопроизводством, считая, что крупные авиабазы для возможного использования в дальнейшем, а что творится вокруг, их беспокоит меньше всего.

Поэтому эта война стала продолжительной из-за двойственной стратегии администрации США. Между тем и можно увидеть извечную цель: предлагая Афганистану амбициозные планы и проекты, зарубежные участники при этом просчитывают будущие политические и экономические дивиденды для себя. [5, с.4]

Ранее происходившие многосторонние переговоры с талибами и другими странами, например, Московские переговоры, США отклонили по причине того, что привыкли считать, что проблемы Афганистана могут решать исключительно собственными силами без участия других стран. Хотя целью стран-участников этих переговоров была всесторонняя поддержка диалога между США и талибами с целью вывода американских войск. На переговорах «московского формата» не было официальной власти в лице Ашраф Гани, под предлогом, что переговоры с Талибаном должны проводиться под руководством афганского правительства.

Вашингтонский спецпредставитель США по Афганистану Залмай Халилзад после встречи с лидерами талибов в Катаре, заявил агентству Reuters: «Никакое правительство, в том числе российское, не может заменить афганское правительство в прямых переговорах с Талибаном».

Так, 29 сентября 2019 года спецпредставитель США по Афганистану З. Халилзад сообщил точку зрения администрации США, готовой сесть за стол переговоров с талибами без предварительных условий. Талибы же настаивают, что мирный процесс не может начаться без вывода всех иностранных войск из Афганистана. Но США добились своей линии, чтобы вести переговоры с талибами в двустороннем формате без участия каких-то ни было сторон, считая только их прерогативой в вопросе переговоров с талибами. И ради укрепления своих позиций в афганском вопросе пошли на компромисс с теми, кого считают террористами. Так при любом раскладе будут выигрыше они, тем более вывод войск будет рассматриваться при сохранении военных баз США на территории Афганистана.

Учитывая разрозненность Талибана, и существование группировок, которые выступают против переговоров с США, сложно предугадать исход соглашения. Но надо все равно учитывать никогда Талибан не потерпит военного поражения и невосприимчив к внешней критике и своеобразно воспринимает его. [6]

Предварительные переговоры до подписания соглашения были начаты еще в августе 2019 года в том же Катаре, тогда провели первый раунд переговоров, подписание которого в 2020 году произошло. Такое рвение администрации связывают с предвыборным обещанием Дональда Трампа перед избирателями. Профессор по международным отношениям Университета Питтсбурга Майкл Бреннера, скептически отнесся к данному соглашению, раскритиковал стратегию Белого Дома, что эти обещания уже провалились при двух предыдущих президентах США, что в 2014 году на церемонии в Белом доме Обама официально объявил о завершении войны в Афганистане, представив тем самым желаемое за действительное, а Трамп в ходе своей предвыборной кампании в 2016 году заверил избирателей, что выведет войска Соединенных Штатов из Афганистана. Сравнив действия Трампа и его администрации с действиями шимпанзе, который быстро находит правильные решения своих задач, нежели президенты США.

Все действия, цели, озвученные всеми президентами начиная с Буша-младшего, который начал войну, Билла Клинтона и Барака Обамы, проблемы Афганистана, не достигли военной победы. Поэтому, можно и сегодня сказать, что на лицо проигрыш без победителей, который не хотят признавать в администрации США, как факт.

Талибы за время правления имея финансовую и военную подпитку из других исламских стран стали мощной организацией, контролирующей достаточно большие территории Афганистана, с ней приходилось считаться официальной власти Кабула и западным союзникам. Талибан с 2003 года признан террористической организацией и несмотря на это многие политики, включая западных, призывают договориться с ними.

Можно допустить тот факт, что, благодаря вооружен-

ной борьбе Талибан за время своего существования превратился в мощную военно-политическую организацию со своей идеологией против агрессоров в лице иностранных военных. Талибану зачастую проигрывает официальная власть Афганистана, они контролируют большую территорию Афганистана. Этому способствуют различные факторы, это — первое, что есть заинтересованные в нагнетании обстановки в Афганистане — Пакистан, Иран и другие исламские страны, как Саудовская Аравия, Объединённые Эмираты. Второе — слабость центральной власти, которую финансово подпитывают зарубежные доноры, желающие установить новую политическую систему западного образца с учетом элементов местного колорита. До сегодняшнего дня, к сожалению, борьба с формированиями Талибан правительственными войсками при помощи иностранной военной силы продолжается, кроме них против официальной власти борются различные исламские группировки, включая ДАЕШ (Исламское государство). Это затрудняет установление реальной публичной власти во всех регионах страны.

Талибан за время своего пребывания научился не только бороться, но и экономически выживать для сохранения своей власти, различными путями добывая средства, такими как противоправные действия против населения (поборы, грабежи), установление сети наркоторговли для реализации выращенных на огромной территории опийного мака.

Но стоит ли верить реализации 11 пунктов подписанного соглашения администрацией Трампа с Талибаном? Да, этот документ наиважнейший после проведенных выборов и признания легитимности президента Ашрафа Гани 18 февраля и проведенной инаугурации 9 марта 2020 года. Именно его администрации придется работать над реализацией соглашения для доказательства приверженности мирным переговорам с талибами, тем более он сам ранее в 2017 году также призывал признать талибов политической силой и сесть за стол для подписания мирного соглашения. [7]

Подписанное соглашение предполагает, что в дальнейшем, стороны де-факто должны быть готовы к мирному сосуществованию и самостоятельному социально-экономическому развитию страны. Какова же реальность на самом деле?

Официальная власть Афганистана не раз пыталась вступить в переговоры с представителями движения Талибан, но те выдвигали условия вывода иностранного военного контингента, также признания политической силой движение Талибан. Учитывая факт подписания мирных переговоров, можно считать, что талибы стали полноценной политической организацией и равноценными партнерами официального Кабула, это показывает растущее влияние радикалов в глазах мирового общества. Данная ситуация подстегнет официальный Кабул стать решительным, поскольку для сохранения своей власти нужны действенные стратегии, иначе можно стать аутсайдером. Талибы не преминут воспользоваться ситуацией, чтобы вернуть власть, утраченную в 2001 году.

За время присутствия военной силы США и Запада Афганская Армия не стала более боеспособной, она занимает только 78 место в рейтинге оценки военной

мощи Global Firepower Index, это означает, что Армия Афганистана одна из самых слабых в мире. Задача у нее сложнейшая — удерживать ситуацию под контролем с действующими на территории Афганистана вооруженными формированиями различного толка, как ИГ, «Ал-Каида» и другие.

Учитывая, что реализация соглашения займет как минимум год, то пока армия США будет присутствовать на территории Афганистана, все ожидаемые ситуации, связанные с вооруженными столкновениями, могут демпфироваться с её помощью.

Да, в действительности, ситуацию в Афганистане не смогли нормализовать присутствие на территории иностранных войск, по причине того, что вооруженные формирования ведут «необъявленную» партизанскую войну, когда гибнут люди и расходуются огромные средства, здесь нет открытой войны, она идет локально, причем зачастую на территории, где проживает мирное население.

Сейчас начались обсуждения, что однозначная перспектива мирного сосуществования официального Кабула и Талибан под большим сомнением. Также под сомнением, что США на самом деле выведет свои войска. За эти годы Вашингтон потратил, по сведению экспертов, более триллиона долларов. Многие исследователи считают, что ввод иностранных войск было преступлением против Афганистана. Государственным обустройством должны заниматься сами афганцы, что пока маловероятно для осуществления такой политики, так как это связано с большими рисками для соседних стран. Пока никто из сторон не доказал готовность взять ответственность за страну, все противоборствующие стороны не представляют большинство населения, хотя есть органы политической власти, но и они недоговороспособные.

Требования по разоружению разрозненных группировок, находящихся под руководством различных полевых командиров, боевиков Талибана, могут осложнить условия выполнения мирных переговоров. Талибан — не единая жесткая военная организация с центральным командованием, это различные группировки и разрозненные, и рассеянные по всей стране ячейки со своими полевыми командирами, которые могут выйти из подчинения в случае несогласия.

Еще одна группа проблем, связанных с выполнением соглашения, сейчас имеет место в афганской общественно-политической ситуации, эти проблемы связаны с политиками, представляющими интересы национальных меньшинств страны и не поддерживающими восстановление положения, которое существовало до осени 2001 года, когда их оттеснили от управления страной [8, с. 45]. Тогда Талибан по религиозным причинам уничтожал меньшинства на севере страны, например, шиитов-хазарейцев. Многие политики на севере Афганистана не признают Талибан и были против подписания соглашения.

Если будут проведены переговоры с властью Афганистана по созданию коалиционного правительства с участниками переговорных процессов и политической элитой, представляющих различные группировки, и Талибаном, что тоже могло бы ускорить мирные процессы. Это потребует от всех участников

соглашения компромисса и готовность к сотрудничеству. Талибан сложно воспринимать надежным партнером в переговорных процессах ввиду нарушений, происходящих сразу после подписания соглашения.

Афганистан пока при любом раскладе не готов к мирному существованию. А политическая обстановка, противоречия между различными группировками, делящихся по религиозным, этническим, идеологическим признаками, продолжают. Так что не приходится говорить об объединении под общей идеологией. Вместо этого факт подписания соглашения между США и «Талибаном» создаёт для Афганистана новый внутривнутриполитический конфликт сторон. «Талибан» обладает территорией, вооружёнными силами, легитимный пусть и несистемный орган. Признание их политической силой создает проблему для официальной власти. Поэтому исход будущих переговоров «Талибана» с правительством Ашрафа Гани, как и политические перспективы Афганистана вызывают опасения. Раздробленность страны может продолжиться, ухудшая и без того положение социально-экономической сферы.

Американцы проигнорировали мнение президента Ашрафа Гани, который на сегодня обладает легитимной властью, он не приветствовал соглашение США с талибами, выражая свое несогласие. Тем не менее 11 марта, вновь избранный президент подписал указ об освобождении 1500 заключенных боевиков Талибана из тюрем в качестве попытки начать прямые переговоры с талибами.

Можно предвидеть, что позиции талибов все равно будут усилены, поэтому в выигрыше останутся только США и талибы, но не народ Афганистана. При слабой афганской армии также в дальнейшем нужна внешняя помощь. И тогда придет режим талибов и наступит теократический режим в Афганистане и начнется новый хаос, возможно даже затяжная кровопролитная война, и тогда решить комплекс проблем будет еще сложнее для всех сторон. Но возможен другой сценарий для будущего Афганистана, который поддерживается всеми участниками.

По истечении некоторого времени после подписания договора в Дохе вице-президент Афганистана Мухаммад Сарвар Даниш, насколько мы теперь понимаем, все же не был недоволен теми переговорами и выразил надежду, что администрация США теперь уже под руководством Джо Байдена пересмотрит свое отношение к мирным переговорам по Афганистану. Так как талибы не стали выполнять условия договора, хотя добились важных уступок со стороны официальных властей Афганистана. И Соглашение на сегодняшнее время не решило ни одной поставленной задачи. В отличие же от него бывший президент США Дональд Трамп избрал путь скорейшего вывода войск ценой сдачи завоеванных США позиций и фактической сдачи официального Кабула и «поэтому Д. Трамп был так любим талибами», — поясняет аналитик А. Серенко.[9]

В пользу этого его тезиса говорит заявление «Талибана», в котором движение настаивает на приверженности соглашению, подписанному в Дохе. В свою очередь, Джо Байден будет ставить более жестче своего и вывод войск из Афганистана начавшийся, когда он был вице-президентом при администрации Обамы, при всех тактиче-

ских различиях линия на то, что нужно сокращать или выводить американские войска из Афганистана, основана на двухпартийном консенсусе в США по этому вопросу, численность американских войск в Афганистане будет снижаться, но полного их вывода ожидать не следует.

Разница подходов также очевидна: для НАТО миссия в Афганистане имеет колоссальное репутационное и политическое значение. «Альянс не может себе позволить выйти из этого проекта проигравшей стороной. Дональду Трампу это было все равно, Джо Байдену — нет. Будет восстановлена трансатлантическая солидарность, и вывод войск будет приостановлен», — прогнозирует аналитик ЦИСА. При этом он ожидает, что администрация Байдена будет уделять большее внимание всему постсоветскому пространству. Что означает — все стратегии администрации США в Центральной Азии будут рассматриваться в увязке с Афганистаном.

Литература

1. Рашид Ахмед. Талибан. Ислам, нефть и Большая игра в Центральной Азии / Ахмед Рашид. — М.: Библион — Русская книга, 2003. — 368 с.
2. США объявили о начале вывода своих войск из Афганистана. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://rus.azattyk.org/a/24244010.html>. (дата обращения 10.06.2020).
3. Трамп намерен вывести войска из Афганистана до выборов 2020 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://www.dw.com/ru/> (дата обращения 11.06.2020).
4. Бовдунов А. Цель Вашингтона — не борьба с терроризмом: чего добились США за 17 лет военного присутствия в Афганистане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://russian.rt.com/world/article/561920-afghanistan-ssha-17-let-itogi>. (дата обращения 10.06.2020)
5. Афганистан в начале XXI века. — М.: Институт изучения Израиля и стран Ближнего Востока. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://www.sawater-info.net/afghanistan/pdf/afg21.pdf>. (дата обращения 10.06.2020).
6. Jason Motlagh. Why the Taliban is winning the propaganda war. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,1895496,00.html>. (дата обращения 10.06.2020)
7. Асатрян Г. Соглашение США с талибами: признание провала американцев в Афганистане? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://tass.ru/opinions/7876949>. (дата обращения 11.06.2020).
8. Абдымомунова К. С. Основные тенденции моделей политических лидеров в условиях глобализации // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2010. — № 2 (17). — с. 44–46.
9. Отменит ли Байден соглашение Трампа с «Талибаном» по Афганистану? [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://www.dw.com/ru/chego-centralnoj-azii-zhdut-ot-bajdena-v-afganistane/a-55577253>. (дата обращения 16.06.2020).

ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ

УДК:811.161.1:2:37.091.3

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_43

Кадыркулова Ф.,

К.Карасаев атындагы

Бишкек мамлекеттик университети,

профессор,

Узбекова С.,

К.Карасаев атындагы

Бишкек мамлекеттик университети,

окутуучу

СҮЙЛӨМДҮН СЕМАНТИКАЛЫК ЫКМАСЫ

Кыскача мазмуну

Азыркы ааламдашуу шарттарында тектеш жана тектеш эмес тилдерди лексика-семантикалык жана грамматикалык жактан салыштырып изилдөө жалпы тил илими жана ар бир жеке тилдин өнүгүүсү үчүн маанилүү роль ойнойт. Эгерде тектештирме-тарыхый тил илими шайкештиктерди, окшоштуктарды аныктоого негизделсе, салыштырма тил илиминде эки тилдеги айырмачылыктарга басым жасалат. Үйрөнүп жаткан тилди башка тилдерге салыштырбай туруп анын өзгөчөлүгү теориялык лингвистикада гана эмес, чет тилин практикалык жактан дагы өздөштүрүү мүмкүн эмес. Ошондуктан немис жана кыргыз тилдериндеги грамматикалык айырмачылыктар жана жалпылыктар жалпы тил илиминде актуалдуу маселе болуп саналат. Макаланын негизги максаты - эки тилдеги грамматикалык категориялардын өзгөчөлүгүн жана алардын жалпылыгын тиешелүү мисалдар менен көрсөтүү.

Түйүндүү сөздөр: грамматика, кыргыз тили, немис тили, айырмачылыктар, жалпылыктар, бирдик, категория, лингвистика, салыштыруу, илим.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРЕДЛОЖЕНИЮ

Аннотация

В данной статье сопоставляются синтаксические структуры, при котором учитывается их тесная связь с морфологическими и лексическими явлениями сравниваемых языков. Различия на уровне синтаксиса нередко обуславливаются различиями в системной организации и функционировании морфологических категорий; отсутствием в одном языке категорий, существующих в другом. Подобные различия определяют цель и предмет сопоставительных исследований. При реализации семантического подхода к сравнению между двумя языками устанавливаются следующие соответствия: тождества, частичного тождества, полного различия. При установлении межъязыковых соответствий можно избежать причины переводческих ошибок на иностранном языке. Для достижения данной цели были использованы сравнительный и описательный методы. Следует сделать вывод, что кыргызский и немецкий — это разные типы языков по генетической и морфологической классификации.

Ключевые слова: синтаксис, структура, различия, тождество, морфология, лексика, категория, сравнение, описательный, метод, наука.

SEMANTIC APPROACH TO THE SENTENCE

Abstract

This article compares syntactic structures, which take into account their close relationship with the morphological and lexical phenomena of the compared languages. Differences at the level of syntax are often due to differences in the system organization and functioning of morphological categories, and the absence of categories in one language that exist in another. Such differences determine the purpose and subject of comparative researches. When implementing a functional approach to the comparison between two languages, the following correspondences are established: identity, partial identity, and complete difference. While establishing cross-language correspondences, it is possible to avoid the cause of translation errors in a foreign language. To achieve this goal, comparative and descriptive methods were used. It should be concluded that Kyrgyz and German are different types of languages according to the genetic and morphological classification.

Keywords: syntax, structure, differences, identity, morphology, lexicon, category, comparison, descriptive method, science.

Чындыкты таанып билүүдө салыштыруу өзгөчө мааниге ээ. Курчап турган дүйнө бир нерсени, кубулушту экинчи бир өзүнө окшош же айырмаланган нерсеге, кубулушка салыштыруу аркылуу таанылат. Аларды бири-бирине салыштыруу аркылуу өз ара окшош жана айырмаланган белгилерди, кубулуштарды аныктоого болот.

Салыштырма тил илими чет тилин окутуу тажрыйбасынын негизинде пайда болгон. Чет тилин үйрөткөн окутуучу жана үйрөнүүчү башка тилди өзүнүн тилине сөзсүз түрдө салыштырат.

Эгерде бир нече тилди өз ара салыштырса, алардын ортосундагы айырмачылыктар менен жалпылыктар аныкталат.

Кыргыз өлкөсү өз алдынча мамлекет болгондон бери улуттук аң-сезим башкача өңүттө өнүгүп, тилчи-окумуштуулар арасында кыргыз тилин башка дүйнө тилдерине салыштырып изилдөө маселесине өзгөчө кызыгуу башталды. Мындай изилдөөлөрдүн ичинде немис жана кыргыз тилдерин салыштыруу маселеси тил илиминде актуалдуу болуп, бир катар салыштырма изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

Эгерде тектештирме-тарыхый тил илими шайкештиктерди, окшоштуктарды аныктоого негизделсе, салыштырма тил илиминде эки тилдеги айырмачылыктарга басым жасалат. Салыштырма методу теориялык жактан Бодуэн де Куртэнэ тарабынан негизделген [1,286.]. Немис тили боюнча адис катары пикир алышууда кыргыз тили менен немис тилинин окшоштуктарына жана айырмачылыктарына дайыма көңүл бурулат. Бул жерден В. П. Даниленконун «...үйрөнүп жаткан тилди башка тилдерге салыштырбай туруп анын өзгөчөлүгү теориялык лингвистикада гана эмес, чет тилин практикалык жактан өздөштүрүү мүмкүн эмес» деген көз карашын толук колдоого болот [2, 1-б.].

Методология. Бул макалада кыргыз жана немис тилинин грамматикасы салыштырылып жаткандыктан, алгач аталган тилдердеги жалпы окшоштуктар жана айырмачылыктар белгиленет.

Кыргыз тили менен немис тили бири-биринен бир топ эле айырмаланат. Алардын эң негизги айырмачылыгы тилдердин генетикалык жана морфологиялык жактан классификациясы боюнча бөлүнүшүнөн башталат. Бул классификация боюнча түрк тилдери агглютинативдүү тилдерге кирет. Кыргыз тили түрк тилдеринин тобуна киргендиктен агглютинативдик типтеги тил болуп саналат. Ал эми немис тили тилдердин флективдүү тибине кирет, т.а., латын жана орус тилдери менен катар эле флективдүү тилдердин классикалык үлгүсүн түзөт.

Демек кыргыз тили менен немис тили ар кандай типтеги тилдерден болуу менен бирге грамматикалык жактан бири-биринен бир топ айырмаланат деген жыйынтык чыгарууга болот.

Белгилүү болгондой, грамматикалык айырмачылыктар морфологиялык жана синтаксистик мүнөзгө ээ. Тилдердин морфологиялык курамын салыштырууда негизги үч маселеге көңүл бурулат: грамматикалык категориялар, грамматикалык формалар жана грамматикалык маанилер. Анткени бул маселелер өз ара карым-катышта келип, тилдин грамматикалык өзөгүн түзүп турат [3, 83 — 6.].

Анализ. Немис жана кыргыз тилдериндеги грамма-

тикалык айырмачылыктар катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Кыргыз тилиндеги зат атооч сөз түркүмүнө род категориясы мүнөздүү эмес. Ал эми немис тилинде род категориясы өзгөчө мааниге ээ болуп, артикль кызматчы сөзү (der, die, das, die) аркылуу туюндурулат.

2. Немис тилинде төрт жөндөмө (Nominativ, Genitiv, Dativ, Akkusativ) жана жөндөлүштүн үч тиби (күчтүү, күчсүз, родко тиешелүү) болсо, кыргыз тилинде алты жөндөмө (атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш) категориясы жана жөндөлүштүн эки тиби бар.

3. Немис жана кыргыз тилдериндеги көптүк форманын уюшулушунда айырмачылыктар бар. Кыргыз тилинде көптүк форма зат атооч сөзгө —лар мүчөсүнүн (варианттары менен) жалганышы аркылуу жасалат.

Мисалы: *мектеп* — *мектептер*.

Ал эми немис тилинде көптүк форма төрт түрдүү жол менен жасалат:

а) суффикстин жардамы менен: das Kind — die Kinder; das Bild — die Bilder;

б) уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: der Vater — die Väter; der Apfel — die Äpfel;

в) суффикстердин жана уңгудагы үндүүнүн өзгөрүшү аркылуу: der Baum — die Bäume; das Haus — die Häuser; die Stadt — die Städte;

г) суффикс катышпайт, уңгудагы үндүү өзгөрүп, көптүк сандын формасынын милдетин артикль аткарат: das Gebäude — die Gebäude; der Fahrer — die Fahrer;

4. Немис тилинде сын атоочтордун жөндөмө жана сан категориялары бар, ушуга байланыштуу форма жаратуучу татаал системага ээ. Тагыраак айтканда, сын атоочтор сан боюнча өзгөрөт: Мисалы, dunkel (каралжын) — der dunkle Anzug же dunkler Anzug (каралжын костюм); golden (алтын) — ein goldner Ring (бир алтын шакек). Ал эми кыргыз тилинде сын атооч сан боюнча өзгөрбөйт.

5. Немис тилинде да, кыргыз тилинде цифрадан кийин зат атооч сөз келсе, көптүк мүчө жалганбайт: 1 студент, 5 студент — 1 Student, 5 Studenten.

6. Дүйнө тилдеринин бардыгына чак категориясы мүнөздүү. Этиштин чактары боюнча эки тилде сандык жана сапаттык жактан айырмачылыктар бар. Алсак, немис тилинде этиштин алты чагы белгиленет: Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futurum I, Futurum II, ал эми кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар, алардын ар бири кыймыл-аракеттин аткарылышына карай ичинен топторго бөлүнөт.

Чак	Мисалы	Кыргыз тилине которулушу
Präsens (учур чак)	Ilona besitzt ihr eigenes Haus.	Илонанын өзүнүн үйү бар.
Präteritum (өткөн чак)	Ilona besaß ihr eigenes Haus.	Илонанын өзүнүн үйү болгон.
Perfekt (өткөн чак)	Ilona hat ihr eigenes Haus besessen.	Илонанын өзүнүн үйү бар болчу.
Plusquamperfekt (өткөн чак)	Ilona hatte ihr eigenes Haus besessen.	Илонанын өзүнүн үйү бар болгон эле.
Futurum I (келер чак)	Ilona wird ihr eigenes Haus besitzen.	Илонанын өзүнүн үйү болот.

Futurum II (келер чак)	Wenn wir unser Haus bis zum Ende bauen, wird Ilona ihr eigenes Haus schon längst besessen haben.	Биз үй куруп бүткүчө Илонанын өзүнүн үйү болот.
------------------------	--	---

7. Немис тилинде сүйлөм ичинде өзгөчө мааниге ээ болгон модальдик этиштер болсо, кыргыз тилинде андай этиштер жок. Немис тилиндеги негизги модальдик этиштерге: *können* (мүмкүн, колуна келет), *müssen* (кылыш керек), *sollen* (кылыш керек, милдеттүү), *wollen* (каалоо), *dürfen* (мүмкүн, уруксаат алуу) жана *mögen* (каалоо-тилек). Кыргыз тилинде мындай модальдик этиштердин функциясын көмөкчү этиштер аткарат.

8. Немис тилинде этиштерге эки түрдүү залог (*Aktiv*, *Passiv*) мүнөздүү болсо, кыргыз тилине мындай аталыштагы категория жок. Бирок функциялык жактан бул категорияга кыргыз тилинде этиштин туюк мамиледеги формасы туура келет. Мисалы: *Der Kraftfahrer hat einen Fussgänger überfahren.* — Жүк ташуучу машиненин айдоочусу жолдо өтүп бара жаткан жөө кишини сүзүп кетти (*Aktiv*)

Der Fussgänger wurde von einem Kraftfahrer überfahren. — Жөө жүргүнчү жүк ташуучу машине тарабынан сүзүлдү (*Passiv*). [4, 91-б.].

9. Этиштин ыңгай категориясы боюнча да эки тилде айырмачылыктар бар: кыргыз тилинде этиштин беш ыңгайы (баяндагыч, буйрук, шарттуу, тилек, ниет) болсо, немис тилинде үч ыңгай (*Indikativ*, *Imperativ*, *Konjunktiv*) белгиленет.

10. Жактама ат атоочтор боюнча кыргыз тилинде род категориясы мүнөздүү эмес, немис тилинде *er* (ал – муж. род), *sie* (жен. род), *es* (жансыз нерселерге) ат атоочтору колдонулат.

11. Кыргыз тилинде предлог сыяктуу кызматчы сөздөр жок, немис тилинде өзгөчө грамматикалык топту түзүп турат. Предлогдордун милдетин кыргыз тилинде жандоочтор же кыйыр жөндөмө мүчөлөрү аткарат. Бирок сүйлөмдө жандоочтор сөздөн кийин келет, ал эми предлогдор сөздүн алдында келет. А. Жолдошбековдун изилдөөсүндө азыркы немис тилиндеги предлогдор жана алардын функциялык жактан кыргыз тилиндеги грамматикалык бирдиктерге шайкештиги талдоого алынат. Анткени кыргыз тилинде, башка түрк тилдери сыяктуу эле, предлог категориясы жок. Ошондуктан немис тилиндеги бир эле предлогго кыргыз тилиндеги ар кандай тилдик каражаттар туура келет. Типологиялык пландан алганда немис тилиндеги предлог менен кыргыз тилиндеги жандоочтордун ортосундагы жалпылыктар катары алардын синтаксистик катыштарды туюндурушу, этиштер аркылуу башкарылышы, кызматтык элементти аткарышын жана сүйлөм мүчөсү менен айкашуусун көрсөтүүгө болот [5, 157-б.].

Немис тилинин грамматикасында жандоочтор өзүнчө кубулуш же категория катары каралбайт, бирок тилде өзгөчө орунду ээлейт. Мисалы, *entlang* (немис тилинин грамматикасындагы салттуу аталышы) предлогу негизинен, жандооч (*den Fluß entlang*) болуп саналат. Немис тилинде жандоочтун милдети сыяктуу *meiner Meinung nach*, *von Kindheit an*, *von seinem Platz aus* сөз айкаштары аткарат [6, 1-б.].

12. Немис тилиндеги этиштерге кыргыз тилинен айырмаланып префикс, мүнөздүү. Немис тилинде көптөгөн этиштер префикстин жардамы менен өзгөрүп, башка мааниге өтөт. Этиштин жак, чак формаларында кээ бир префикстер өзүнчө жазылса, кээ бирлери сөздөн бөлүнбөйт: *anstehen* — бөлүнгөн приставкалар — *ich stehe an*, *du stehst an*; *bestehen* — бөлүнбөгөн приставкалар — *ich bestehe*, *du bestehst*.

Немис тилинде 8 бөлүнбөгөн приставка бар: *be-*, *ge-*, *er-*, *ver-*, *zer-*, *ent-*, *emp-*, *miss* —.

Бөлүнгөн приставкалар: *ab-*, *an-*, *auf-*, *aus-*, *bei-*, *ein-*, *los-*, *mit-*, *nach-*, *her-*, *hin-*, *vor-*, *weg-*, *zu-*, *zurück* —.

13. Сөздөрдүн айкалышынан сөз жасоо немис тилинде кеңири кездешет, ал эми кыргыз тилинде сөз жасоонун мындай ыкмасы салыштырмалуу сейрек. Немис тилинде курамында эки, үч, төрт сөздөн турган татаал сөздөр кеңири колдонулат: *der Handschuh* — *die Hand* (кол) + *der Schuh* (бут кийим) = мээлей, кол кап; *der Hexenkessel* — *die Hexe* (жез кемпир) + *der Kessel* (казан) = тозок; *die Hornhaut* — *das Horn* (мүйүз) + *die Haut* (тери) = айнек чел (көз); *die Kornblume* — *das Korn* (дан) + *die Blume* (гүл) = козу уйгак [7, 351-б.].

Немис жана кыргыз тилдерин синтаксистик планда салыштырганда грамматикалык төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар:

1. Немис жана кыргыз тилдериндеги жай сүйлөмдө сөздөрдүн орун тартиби боюнча айырмачылыктар бар. Кыргыз тилинде баяндооч сүйлөмдүн аягында келсе, немис тилиндеги этиштик баяндооч өзгөрмөлүү келип, экинчи позицияда жайгашат. Мисалы: *Die Kinder spielen auf der Strasse* — балдар эшикте ойноп жүрүшөт [8, 2-б.].

2. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр курамындагы компоненттери боюнча немис тилиндеги жөнөкөй сүйлөмгө туура келбейт. Алсак, Кечээ киного бардым. Бул сүйлөмдө баш мүчөлөрдөн баяндооч гана катышып, бир тутумдуу сүйлөм формасында түзүлгөн. Аны немис тилине которгондо эки тутумдуу сүйлөм формасында келет: *Gestern bin ich ins Kino gegangen*. Демек, немис тилинде эки тутумдуу сүйлөм басымдуулук кылат. Бул өзгөчөлүк немис тилиндеги белгисиз ат атооч *man*, жаксыз ат атооч *es* бирдиктеринин болушу менен түшүндүрүлөт.

3. Немис тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн багыныңкы бөлүгү баш сүйлөм менен байламта жана байланыштыргыч сөздөр менен тутумдашуусу кеңири таралган. Ал эми кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө атоочтуктун, чакчылдын мүчөлөрү менен байланышат [9, 314-б.].

4. Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмү көпчүлүк учурда, багыныңкы бөлүгүнөн кийин келсе, немис тилинде багыныңкы компоненти баш сүйлөмдөн кийин же мурда келе берет.

5. Немис тилиндеги *es* *donnert* тибиндеги жаксыз сүйлөмгө кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштарга, бир тутумдуу жаксыз сүйлөмдөргө туура келет. Немис жана кыргыз тилдериндеги жаксыз сүйлөмдөрдүн грамматикалык конструкциялардын структуралык-мазмундук жагы көпчүлүк учурда мазмундук планга шартталат [10, 344-б.].

6. Мезгил жана себеп багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм немис тилинде кыргыз тилине са-

лыштырмалуу арбын кездешет. Ал эми кыргыз тилинде мындай типтеги сүйлөмдөргө атоочтук, чакчыл аркылуу туюндурулган жаксыз баяндоочтор туура келет.

Жыйынтыктап айтканда, тектеш эмес тилдерге кирген немис жана кыргыз тилдеринде жалпылыктарга караганда, айырмачылыктар басымдуу келет. Эң негизги себеби, бул эки тилдин тектеш эместиги, типологиялык жактан бири агглютинативдик тилдерге кирсе, экинчиси флективдик тилдерге кирээрин тактап, анализ жүргүзүлдү.

Адабияттар

1. Бодуэн де Куртэнэ И. О смешанном характере всех языков/ И. Бодуэн де Куртэнэ. — М., 1963. — 28 с.

2. Баскаков Н. А. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков/ Н. А. Баскаков. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <https://books.google.kzisbn=5458323602>. (дата обращения: 01.04.2021).

3. Жолдошбеков А. Предлоги немецкого языка и их функциональные соответствия в кыргызском языке/ А. — Жолдошбеков. — Фрунзе, 1971. — 83 с.

4. Чойбеков Р. Безличные предложения в немецком языке и их киргизские соответствия/ Р. Чойбеков — Фрунзе, 1973. — 91 с.

5. Немис жана кыргыз тилдеринин фономорфологиялык типологиясы /Түзгөндөр: А. Жолдошбеков, О. С. Абдыкаимова. — Б., 2016. — 157 б.

6. Даниленко В. П. Общая типология языков / В. П. Даниленко. — [Электронный ресурс]. URL: <https://books.google.kzisbn=5458323602>. (дата обращения: 01.04.2021).

7. Кодухов, В. И. Введение в языкознание: Учебник для студентов пед. ин-тов / В. И. Кодухов. — М.: Просвещение, 1979. — 115 с.

8. Флективные языки. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Флективные_языки. (дата обращения: 01.04.2021).

9. Кадыркулова Ф. Д. Проблемы типологического сопоставления синтаксических систем в немецком, кыргызском и русском языках (Опыт функционально-грамматического исследования/ Ф. Д. Кадыркулова — Б., 2014. — 314 с.

10. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache für Studenten der Hochschulen/ O. Moskalskaja — М., Vysshaja Schkola, 1983. — 344 p.

УДК: 316:811.111.

DOI: 10/35254bhu/16948130_2021_55_47

Mashkova E.,
KRSU them. B. Yeltsin,
graduate student

ASPECTS OF GENDER ASYMMETRY IN SPEECH

Abstract

The article is devoted to the issue of gender differences in speech, namely differences in speech between men and women in European, Kyrgyz and Russian cultures. It also explains how these features are caused, and the views of scientists on this problem are collected. Examples are given in English and their equivalent translation into Russian. The purpose of this article is to compare the English language of women and men, to compare social problems and the social system of European, Russian and Kyrgyz society, as well as to trace the development of the language in the aspect of gender linguistics.

Keywords: gender linguistics, gender differences in speech, sociolinguistic analysis, reflection, nature of women and men, tools of gender science, language criticism, genderology, linguocultural aspect, stereotype in speech.

КЕПТЕ ГЕНДЕРДИК АСИММЕТРИЯНЫН АСПЕКТИЛЕРИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада эркектер менен аялдардын ортосундагы сөзүндө гендердик айырмачылыктар боюнча европа изил-дөөчүлөрдүн илимий иштин баяндамасы болуп саналат, ал америкалык коомдогу акыркы жыйырма жылда байкалган. Атап айтканда, акыркы жыйырма жылдын ичинде англис жана америкалык коомдо эркектер менен аялдардын сөз айырмачылыктары, сөз гендердик айырмачылыктарга багытталган. Жөн гана, бул өзгөчөлүктөрдү улам бул маселе боюнча окумуштуулардын пикирлерин чогултуп, аны түшүндүрүп берет. Мисалы, англис тилинде берилет жана орус тилине барабар котормо жатат. Бул макалада акыркы жыйырма жыл аралыгында жашап англис аял менен эркек салыштырып, алардын коомдук көйгөйлөрдү жана бүгүнкү күндө коомдун коомдук түзүлүшүн, гендердик илими тармагында тилдин өнүгүшүнө байкоо салыштырып, окурманга мисал катары айтып берүү болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: гендердик тил илими, сөз гендердик айырмачылыктар, социолингвистикалык талдоо, ой жүгүртүү, табияты аялдар менен эркектер, гендердик илимдин инструментарийи, тил сын, гендерология, лингво-культурный аспект, сүйлөөдөгү стереотип..

АСПЕКТЫ ГЕНДЕРНОЙ АСИММЕТРИИ В РЕЧИ

Аннотация

Статья посвящена вопросу гендерных различий в речи, а именно различиям в речи мужчин и женщин в европейской, кыргызской и русской культурах. Также здесь объясняется, чем вызваны данные особенности, собраны взгляды ученых по этой проблеме. Приводятся примеры на английском языке и их эквивалентный перевод на русский язык. Цель данной статьи - сравнить английский язык женщин и мужчин, сопоставить социальные проблемы и социальный строй европейского, русского и кыргызского общества, также проследить развитие языка в аспекте гендерной лингвистики. К тому же, в статье приводится культурный аспект, который дает нам социальную классификацию - «мужское» и «женское». Также, прослеживается гендерная асимметрия на всех уровнях языка и в нескольких сферах интернет-пространства.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, гендерные различия в речи, социолингвистический анализ, рефлексия, природа женщин и мужчин, инструментарий гендерной науки, языковая критика, гендерология, лингвокультурный аспект, стереотип в речи.

In the modern world increased attention is paid to the interests of the linguistic personality and in particular gender. All aspects and issues related to the relationship between language and personality, the problem of reflecting gender in language, the relationship with thinking, as well as the speech behavior of men and women, their social and cultural differences are considered within the framework of gender linguistics. Particular attention is paid to the study of the concept of «gender» as a kind of construct that emphasizes the sociocultural and biological characteristics of individuals and represented in the language.

We live in an era of rapidly growing economic, social and cultural development, where the problem of gender relations and the distribution of roles in society is acute. Such an increased interest in this problem determines the linguistic interest in studying the specifics of the speech behavior of men and women. Due to the fact that gender relations are expressed in language, various aspects of the language can be described using the analysis of language tools taking into account gender.

In this way, the purpose of this research work is to consider the similarities and differences in the language of men and women.

The relevance of the research work can be proved by the following: with the development of feminist movements and language criticism since the early 80s, gender linguistics is gaining momentum and becomes one of the topical topics among linguistic scholars and students of linguistic directions. This study will help to better understand the impact of gender on language and vice versa.

At the end of the twentieth century, the concept of «gender» began to develop rapidly and be interpreted in different ways by numerous researchers and became one of the central categories of the interdisciplinary scientific direction, called «gender studies».

For the first time, psychologist Robert Stoller and endocrinologist John Money introduced a distinction between the two terms «sex» (biological sex) and «gender» (sociocultural gender). And the clearest definition of these terms was given by Ann Oakley, who explained that gender is a cultural subject, which refers to the social classification into «masculine» and «feminine», while sex is the biological difference between a man and a woman [1, p. 443].

The emergence of the concept of gender is not accidental. This term belongs to the English language and its definition was borrowed by the Russian language, due to the lack of an adequate translation. We can say that «gender» is an integral part of the modern process of globalization, understood as the involvement of the whole world in a single universal process that began in the period of the great geographical discoveries of the 15th century. And it was the Western civilization that came to a stage in its development when gender analysis and gender changes became a necessity.

In our time, there is a growing interest in the study of gender studies. Such a science as gender linguistics arose at the intersection of the sciences of gender studies and linguistics. At the same time, it has close ties with such sciences as sociolinguistics, psycholinguistics, political science, sociology, etc. A. G. Kirov in his article defines gender linguistics as a subject that studies language and

speech behavior using the tools of gender science. Initially, gender studies in language appeared in the West in the 60s and 70s thanks to the women's movement in the USA and Germany, and the first works were based on groups of Germanic and Romance languages. In Russia, this trend began to manifest itself only in the 1980s and 1990s. At the end of the 90s, vigorous research began in linguistic genderology, focused on stereotypical ideas about the speech behavior of individuals in connection with belonging to a particular gender, the representation of the gender category in the language, the presence of gender asymmetry [2, p. 92–99].

At the present stage, a number of works have appeared, such as A. V. Kirilina *Gender: linguistic aspects*, M., 1999, work by R. Lakoff «Language and place of women», works by S. Tremel-Pletz «Linguistik und Frauensprache» and L. Push «Das Deutsche als Männersprache», where an attempt is made to systematically comprehend and describe the language in connection with the phenomenon of gender, a theoretical model of gender is created and methodological approaches to the study of the problem of gender in linguistics are systematized [3].

Now in the West, there are three main approaches to consider the current state of gender studies. The first approach boils down to interpreting the exclusively social nature of the language of women and men and is aimed at identifying those linguistic differences that can be explained by the peculiarities of the redistribution of social power in society. At the same time, «masculine» or «feminine» language is defined as a kind of functional derivative form of the main language, used in cases where speech partners are at different levels of the social hierarchy. The second — the sociopsycholinguistic approach — scientifically reduces the «female» and «male» language to the peculiarities of the linguistic behavior of the sexes. For scientists working in this direction, statistical indicators or the determination of average parameters are of fundamental importance and constitute a framework for constructing psycholinguistic theories of male and female types of speech behavior. Representatives of the third direction generally emphasize the cognitive aspect of differences in the language behavior of the sexes. For them, it turns out to be more significant not only to determine the frequency of differences and operate with its indicators, but also to create integral linguistic models of the cognitive foundations of the linguistic category. In the modern scientific paradigm, all three approaches are considered complementary and only in their totality do they have explanatory power [4, p. 26].

It is important to note that any gender studies in linguistics are comparative in nature. A. V. Kirilina believes that any area of linguistics can be viewed from a gender perspective. Also, conducting a more systematic analysis in linguistic genderology, Kirilina identifies six methods for studying this area: sociolinguistic gender studies, feminist linguistics, gender research proper, studying the language behavior of both sexes, studies of masculinity (the youngest direction, which emerged at the end of the 20th century), psycholinguistic research, cross-cultural, linguocultural studies, including the hypothesis of gender subcultures [5, 36].

It is generally accepted that gender linguistics was preceded by feminist linguistics, which arose in linguistics in

the 60–70s. The patterns revealed by her prove the presence of gender asymmetry in the language system. In turn, the emergence of feminist criticism of language was facilitated by the emergence of a number of other scientific areas in linguistics itself, such as psycholinguistics, quantitative sociolinguistics, pragmatics and communication theory.

Based on the research carried out in our time, it can be argued that all languages of the world are androcentric. Androcentrism is a deep cultural tradition that reduces universal human subjectivity to a single male norm, represented as universal objectivity. Language creates a picture of the world based on the masculine point of view, where all feminine is secondary. Linguists distinguish the following signs of androcentrism: identification of the concept of «man» and «man». If you look at many European languages, you can see that they are denoted by one word: man in English, homme in French, Mann in German. Also to denote persons of any gender, the formation of feminine nouns comes from the masculine gender, and not vice versa. Androcentrism is associated with the fact that it reflects the socio-cultural picture of the world in which men occupy dominant positions. In our patriarchal society, everything that is inherent in men is primary, and the image of a woman, reflected in the language, is provided with negative connotations and characteristics.

In many European languages, exclusively negative qualities are attributed to the image of women, this can be especially clearly seen in various phraseological units.

On this issue A. P. Nielsen, for example, notes that quite often words containing masculine characteristics have the status of prestigious. That is why many of them served as the basis for the formation of complex words and phrases such as mankind, brotherhood, Irishman, Frenchman, Scotsman, spokesman, bachelor's & master's degrees, fraternity, fellowship. The existence of these words for a long time limited the cognitive activity of a woman, thereby alienating her from the spheres of politics, sports, education, and so on [6, 11].

There is a great example that shows that masculine nouns that are defined as gender neutral still make you think of a man. Father and son were in a disaster in which their father died. The son was taken to the hospital in serious condition. When the surgeon saw him, he refused to operate on the child, saying: "There is nothing I can do (that is, operate). This is my son «. To many who heard this story, it seemed like a scene from the theater of the absurd, since the fact that the surgeon could be a woman and the mother of a boy did not fit in the minds of almost any of the listeners.

In general, the language has long remained and remains a sphere of professional discrimination against women. Thus, in the professional world there is a double standard for female and male referents, emphasizing the psychological and cognitive inferiority of women. The first woman, a priest of the Church of England, A. Bernes-Wilson, also spoke about professional discrimination. The male clergymen early in her career were fond of her office, contemptuously referring to her as «pristess.» In English, this word is absent at all, there is only the word «priest» (priest). The addition of the suffix «ess», denoting feminine persons by profession or status in society, gives the meaning

of the word a kind of absolute absurdity, proceeding from the principle «there is no such thing, because it cannot be».

A. P. Nielson writes that while studying Webster's dictionary, she found 517 profession names with signs of two genders, 385 with signs of only masculine gender and 132 with signs of a feminine gender. This has developed in connection with the historical division of professional activity, where men have an undeniable superiority. It should also be noted that for five names of male professions, there is one female. However, feminist linguist D. Cameron noted that in English there are 220 words characterizing women of easy virtue, while for men there are 10 times less.

At the end of this paragraph, we would like to note the importance of feminist linguistics on gender issues in linguistics. Feminist linguistics has introduced a number of new linguistic concepts and expanded the interpretation of the traditional concepts of «linguistic behavior» and «meaning». The study of gender asymmetries of the language also contributed to a deeper study of the derivational and nominative systems of the language, as well as cultural stereotypes of femininity and masculinity in general. She also contributed to the improvement of methods of discourse analysis and discourse practices. And, importantly, this discipline allows women to be heard and express themselves differently.

Most scholars who have done gender research, especially gender differences in speech, argue that there is a difference between the way men and women speak.

For example, V. P. Belyanin, in «Psycholinguistics» proposed the features of the use of language by men and women. The peculiarities of the speech style of men and women are manifested at two levels — speech behavior and speech. For example, men are more categorical, striving to control the topic of the dialogue. Male sentences are usually shorter than female sentences. Men in general are much more likely to use abstract nouns, while women use concrete ones (including proper nouns). Men are more likely to use nouns (mostly specific) and adjectives, while women use more verbs. Men use more relative adjectives, while women use more quality ones. Men are more likely to use the perfect verbs in the active voice [7, p. 85].

Women's language is considered a reflection of their individual qualities: emotions, sensitivity, sociability, expressiveness, solidarity, etc. The language of men is proof of their status, independence, control, etc. In general, women are considered politer than men, and sometimes this reflects their social insecurity. Linguistic politeness is usually described by low tone of voice, gentleness, and down-to-earthness. When a person wants to emphasize a statement, they usually use amplifiers, such as raising their voice.

The most noticeable difference between male and female speech is the pitch of the voice. It's all about the length of the vocal cords: in men, they are longer, and in women, shorter. It is in order to accommodate them that men have an Adam's apple on their necks. The vocal cords are arranged like the strings on a guitar: if the string is clamped and thus shortened, the tone becomes higher. Biologists believe that long ligaments are an evolutionary adaptation: the owner of a low voice seems larger than the owner of a high voice, and therefore natural enemies are

afraid to contact him. Long vocal cords and a deep voice attracted women to men and scared away predators [8].

But linguists know that women and men differ not only in the pitch of their voices: grammar, stylistics, and communicative behavior all give away the gender of the speaker. For example, in Japanese, depending on gender and status, even the first-person pronouns differ: men say «boku» to themselves, and women — «atashi».

Grammar is the most tyrannical part of the language system: it is it that determines what meanings the speaker of the language must express. For example, in Russian we are obliged to designate the person and number of the doer for verbs in the present tense (пишу, пишешь, пишут), but in Swedish — not («to write» in the present tense will be «skriver» regardless of the person and number). But in the singular of the past tense in Russian, the verb necessarily denotes gender, so we cannot describe any of our actions in the past tense without revealing our gender: it is necessary to say either «я пришел», or «я пришла». And, for example, in Portuguese, grammar requires you to tell the gender when you thank: “thank you” from a woman’s mouth is “obrigada”, and from a man’s mouth is “obrigado” (literally, “grateful” and “grateful”). Why there are such grammatical categories in a language and not others is an unanswered question: in the case of genus, it is tempting to look for a connection between language and culture, but there is no reliable evidence of this.

Sometimes they write that there are languages in which there is a male and female version. This is reported about Japanese, Chukchi, and many American Indian languages. So, in the Chukchi language, women speak [ts] where men pronounce [r] and [h]: for example, a man will call the Arctic fox the word “rekokalgyn”, and a woman will say “tsegokalgyn”. In the Yana language (California, USA) some words are longer for men than for women: if the word «tree» is pronounced by a man, he will say «' ina », and if a woman, she will say «' i^h». However, if you take a closer look, it turns out that these are not absolute differences of sexes, but differences in style: the female language is usually neutral, and the male language is more coarse, as in Japanese, or more formal, as in the Yana language. It turns out that among the Yana Indians, the language, which was previously considered masculine, is used in communication between men, in official speech, as well as in a conversation between a man and his mother-in-law — and female in all other cases by both women and men. This example shows that there are no purely feminine and purely masculine versions of the language, but there are styles that are more or less associated with masculine or feminine behavior [9, p 110–118].

People of different genders differ in what they talk about and in what situations. We used to think that women talk a lot and interrupt a lot — but research has shown that this stereotype is wrong. In mixed groups, men talk more and interrupt more often. But women are more likely to compliment others: this may seem unexpected (after all, we are used to the idea that men give compliments to women), but such is life. And if you don’t believe it, open Facebook and see what happens when a girl uploads a new photo. Her friends immediately write in the comments «How beautiful you are!», And men do it much less often — perhaps fearing that their intentions will be misinterpreted.

In short, men and women communicate in different ways, but it is clear that there are always exceptions to the rule.

To explore the similarities and differences between masculine and feminine speech, we will take several aspects and provide examples.

And the first point we will look at is the differences in vocabulary between men and women. We may notice that men and women tend to choose different words to express their feelings.

It can be noted that men and women are different in their choice of adjectives. Women love to use a variety of adjectives in their speech, such as cute, wonderful, wonderful, gorgeous, charming, fantastic, while men avoid these words. When a woman leaves the restaurant, she says, «Great food.» If a man wants to express the same thought, he can only say, «Good food.» Using additional adjectives to describe things can show that women’s speech is richer than men’s.

It is also worth noting that women are happy to use words that make their speech brighter and more expressive. These words include amazing, unusual, unique, mind-blowing. Also, if we talk about color, then men do not dare to pronounce words such as purple, lilac, lavender, azure, aquamarine, etc. in their speech.

Due to the prevailing stereotype that women are softer and softer, they try to avoid foul language and foul language. Women try to pay attention to the grace of their speech, so as not to be poorly represented in the light. We rarely hear from women the expression “damn it, fuck you, damn it, etc.”, and more often “Oh my God! Wow », etc. However, men do not skimp on expressing their emotions with foul language. The word «pancake» or its rougher interpretation is one of the main words in the vocabulary of any man. Let’s take a look at the following examples:

Woman: Oh my God! Do you always get up so late? The hour has come!

Man: Damn! The train is late again!

But times are changing, and now we can say with confidence that obscene language is fully included in women’s speech. And it’s worth noting that this does not make women less attractive and men stronger and more intimidating. Women prefer to use first-person plural pronouns. Whereas men tend to use the first person singular. Example: Women: We need to hurry. Men: You need to act quickly.

In the modern world increased attention is paid to the interests of the linguistic personality and in particular gender. All aspects and issues related to the relationship between language and personality, the problem of reflecting gender in language, the relationship with thinking, as well as the speech behavior of men and women, their social and cultural differences are considered within the framework of gender linguistics. Particular attention is paid to the study of the concept of «gender» as a kind of construct that emphasizes the socio-cultural and biological characteristics of individuals and represented in the language.

We live in an era of rapidly growing economic, social and cultural development, where the problem of gender relations and the distribution of roles in society is acute. Such an increased interest in this problem determines the linguistic interest in studying the specifics of the speech behavior of men and women. Due to the

fact that gender relations are expressed in language, various aspects of the language can be described using the analysis of language tools taking into account gender.

Upon completion of this research work, we can say that we have considered all the tasks. Gender as an analytical category continues to motivate researchers in many areas. In this work, we saw the difference between the use of language by men and women in some ways, and we can notice that there are many differences in the use of language between the two sexes, as well as how gender linguistics has changed over time. We believe that as society develops, there will be fewer differences in language use. Language as a tool for human communication will improve day by day, and this requires the efforts of both men and women. «The creation of women's research initiatives has evolved out of this sense of the community of women, as well as the realization that women are excluded from much of public and academic life.» The greater the participation in public life, business, academia, and so on, there will be other changes in the future. Changes in language may indicate an improvement in the social status of women.

We can also note that the main goal of our work has been achieved. We examined the similarities and differences between male and female speech. After the above research, we can conclude about the complex relationship between gender and language. Having studied this problem in more detail, we saw clear similarities and differences between masculine and feminine languages. Having comprehensively studied the teachings about gender and language, it can be noted that language is an important communicative tool in human society and it is very useful for us to have a comprehensive knowledge of gender and language in this area of sociolinguistics.

Литература

1. Ярцева В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: «Советская энциклопедия», 1990. — 443 с.
2. Земская Е. А. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании / Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. — М.: Наука, 1993. — 90–136 с.
3. Горошко Е. И. Гендерная проблематика в языкознании. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://www.owl.ru/library/043t.htm> (дата обращения: 15.02.21).
4. Gayle R. *The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy» of Sex* // *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*. Ed. By Linda Nicholson. N.Y. and L., Routledge. 1997. — P 26.
5. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. — М.: Изд-во «Институт социологии РАН», 1999. — 36 с.
6. Колосова О. А. Когнитивные основания языковых категорий. (На материале современного английского языка). Диссертация доктора филологических наук. — Москва, 1996. — 157 с.
7. Белянин В. П. Психолингвистика: Учебник/ В. П. Белянин. — М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. — 232 с.

8. Воронина О. А. Словарь гендерных терминов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: <http://www.owl.ru/gender/010.htm>. (дата обращения: 12.02.21).

9. Перехвальская Е. В. Гендер и грамматика // Материалы международной научной конференции «Язык — гендер — традиция». — 2002. — 25–27 апреля. — С. 110–118.

УДК:37.013.811.111

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_52

Ниязова Ж.
Кыргыз билим берүү
академиясы,
аспирант

МЕДИК СТУДЕНТТЕРДИН АНГЛИС ТИЛИНДЕ КЕСИПТИК БАЙЛАНЫШ КЕБИН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЫК-УСУЛДАРЫ

Кыскача мазмуну

Макалада медик студенттердин англис тилинде кесиптик байланыш кебин калыптандырууга тоскоол болгон көйгөйлөр жана аны медициналык багыттагы кесиптик билим берүүдө чечүү жолдору талдоого алынат. Азыркы коомго мүнөздүү рыноктук мамиледе конкуренцияга туруштук берүү талаптарын сапаттуу аткаруу үчүн медициналык кесиптик билим берүүнү инсанга багыттап окутуунун зарылдыгы, сабактын мазмунунда адистин турмушунда керек болгон көндүмдөрдү үйрөтүү менен окутуу формаларын тандоо жолдору чечмеленет. Кыргызстандын медициналык кесиптик билим берүүсү өзүн илимий жактан ала электиги, адистиктин ички сырларын толук өздөштүрүү үчүн жарандын муктаждыгын чечүүдө кандай шарттарды эске алууну талапка ылайык аткара албай жатканы макалада мисалдар менен көрсөтүлөт. Жарандык коомдо түзүлгөн инсандын кесипке болгон социалдык керектөөсү англис тилин үйрөнүү үчүн маанилүү экени да макалада кеп болот.

Түйүндүү сөздөр: медициналык педагогика, кесиптик билим берүү, англис тилин үйрөтүү, англис тилин окутуу, никирлешүү, маалымат алмашуу, педагогика, рынок мамилеси, компетенция, мамлекеттик стандарт.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И МЕТОДЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируются проблемы, препятствующие формированию профессиональных коммуникативных навыков студентов-медиков на английском языке, и пути их решения в профессиональном образовании в сфере медицины. Для того, чтобы качественно удовлетворить требования конкурентоспособности в современной рыночной экономике, потребность в лично-ориентированном медицинском образовании, содержание курса объясняет выбор форм обучения, обычных навыков, необходимым для жизни специалиста. Статья иллюстрирует тот факт, что медицинское профессиональное образование в Кыргызстане ещё не получило учёную степень, и не отвечает требованиям по учету потребностей граждан для полного овладения секретами профессии. В статье также обсуждается важность социальных потребностей человека в профессии для изучения английского языка.

Ключевые слова: медицинская педагогика, профессиональное образование, изучение английского языка, преподавание английского языка, общение, обмен информацией, педагогика, вопросы рынка, компетенция, государственные стандарты, конкуренция.

PROBLEMS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS OF MEDICAL STUDENTS IN ENGLISH AND METHODS OF THEIR SOLUTION

Abstract

The article analyzes the problems that hinder the formation of professional communication skills of medical students in English, and the ways of their solution in professional education in the field of medicine. In order to qualitatively meet the requirements of competitiveness in a modern market economy, the need for personality-oriented medical education, the content of the course explains the choice of forms of education, teaching the skills necessary for the life of a specialist. The article illustrates the fact that medical professional education in Kyrgyzstan has not yet received in academic degree, and does not meet the requirements for taking into account the needs of citizens to fully master the secrets of the profession. The article also discusses the importance of a person's social needs in the profession for learning English.

Key words: medical pedagogy, vocational education, teaching English, learning English language, communication, information exchange, pedagogy, market issues, competence, government standards, competition.

Кыргызстан эгемен мамлекет экендиги кесиптик билим берүү саясатын Мамлекеттик тилде жүргүзүлүшү керектигин ачыктап барат. Анын акырындап жолго коюла баштаганын эске алсак, окутуу кыргыз тилинде жүрүшү мыйзам чегинде да, теориялык жактан да туура болоорун сезген окуу жайлар орус тилиндеги кесиптик терминдер менен түшүнүктөрдү Кыргызстандык студенттерге которуп окутуу [1, 5131.] зарылдыгын күн тартибине коюп келет. Ал бул багытта окутуунун жол-жоболорун иштеп чыгышын окуу жайларга милдеттендире баштады. Мындай көрүнүш англис тилин үйрөтүүгө карата башка өлкөлөрдөн айырмачылыкка ээ миссиянын аткарылышын бардык окуудан жайдан талап кыла турганын аккредитация аркылуу туюндурду. Азыр даяр формада кабыл алынган стандарттарда шарттуу түрдө берилген түшүнүктөрдү жарандын социалдык керектөөсү менен караганда бул даана көрүнөт. Кесиптик билим берүү инсандын социалдык кызыкчылыгы менен керектиги күн өткөн сайын белгилүү болуп баратышы мамлекеттик стандарттарда ачыкталбаган критерийлердин көрсөтүлбөгөн белгилерин элдин турмуш-тиричилигине айкалыштырып кароо менен аныктай баштады.

Маселенин социалдык жактан чечилиши жана анын илимий-теориялык багытта изилдениши зарыл проблема болгондуктан [2, 46 б.], ага тиешелүү чен-өлчөмдөрдү тактоодо англис тилин Кыргызстанда окутуунун тажрыйбаларын талдоо реалдуу практикалык иштерге негизделишин айкын көрсөтөт. Буга чейин дүйнө элдериндеги ири жетишкендиктерди көчүрүп келүүгө басым жасаган болсок, медик студенттердин кесипкөйлүгүн аныктоочу аккредитациянын талабын аткаруу — мамлекеттин кесиптик билим берүүгө жүктөгөн саясаты менен эсептешүү, медик студенттердин кыргыз, орус жана англис тилдери боюнча кесиптик байланыш кебин өлкөнүн көп улуттуу эли менен кызматташуу деңгээлинде билүүсүн камсыздоо, тил сабактары аркылуу мурда мектепте үйрөнгөн сабаттуулугун жогорулатуу, окутуу тажрыйбасын өркүндөтүү менен иш-кагаздарын туура уюштурууга көнүктүрүү сыяктуу жумуштарды жасоого бардык жогорку окуу жайларын милдеттендирет. Мазмуну бирдей көрүнгөн компетенциялар ар бир окуу жайдын өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай критерийлер менен аныкталып, ал медицина кызматкерине карата коюлган кесипкөйлүктүн талабына ылайык өзгөрүп, кайда болбосун жасалчу жумуштун өзөгүн түзгөн коомдук-социалдык керектөөнүн сапаттуу аткарылышына көз каранды болгон түшүнүктөр аркылуу туюндурулууга тийиш. Анын ченемдери абстрактуу көрүнгөнү менен реалдуу турмуш чындыгы тарабынан өлчөнүүчү конкреттүү факторлорго алып барат. Бир тарабын Кыргызстандын тоолуу аймактарында тиричилик кылган жарандарынын оорусун аныктап, аларды айыктыруу менен байланышкан медик кызматкеринин кесиптик аракети түзсө, экинчи тарабын чет өлкөлөрдүн биринде алган диплому боюнча жумуш жасап, ал жердеги бейтапка өзүнүн кызматын сунуштаган Кыргызстандык жарандын облиги турат. Экөө тең бир окуу жайдан билим алганын элестетсек, медик студентке жогорку окуу жайы кандай кесиптик билим бериши керектиги даана көрүнөт. Тактап айтканда, Кыргызстанда окуган медик студенттин кесиптик

байланыш кеби жогоруда биз белгилеп өткөн кептик-коммуникативдик муктаждыктарды толук канааттандырып, ким менен болбосун кызмат абалында жеке оюн түшүндүрүүгө жана алган билиминин негизинде ооруну дарылап, бейтаптын көңүлүн табууга жетишкен, гумандуу мамиле кылуу көндүмдөрүнө ээлик кылган адистин “паспортун” ишке ашыруу зарыл экени ачыкталат.

Негизги басым мында компетенцияларга жасалгандыктан, жогорку окуу жайларында тил үйрөтүү жумуштары дайыма окутуунун жаңыча усул-ыкмалары менен жабдылып [3, 5.], ар бир өтүлгөн сабак педагогика илиминде аныкталган же тилдери үйрөтүүнүн дүйнөлүк практикасында иштелип чыккан илимий-методикалык норма-эрежелердин шартында аткарылууга тийиш. Анын сапаттуу аткарылышы үчүн иштелип чыккан концепция болушу зарыл экенин, ал университет тарабынан мыйзамдаштырылып белгилүү бир жобонун негизинде өндүрүшкө киргизилиши керектигин бизге аккредитациянын талаптары түшүндүрдү. Мындан ары биз ушул багытка бара жаткандан кийин эл аралык деңгээлде жүргүзгөн практикалык жумуштардын үлгүсүндө иш алып барып, кайсы кесипте болбосун өлкө жаштарынын кесиптик билимин ага ыңгайлаштыруу менен алган миссияга жетүү туура жол болуп эсептелет. Маселе жалпы көрүнгөнү менен аны ишке ашыруу окуу стандарттарында белгиленген компетенцияларды — “жалпы” делген компетенциялардан тартып, кесиптик компетенцияларга чейин медик студенттерде калыптанышын камсыздоочу сабактарды окуу пландарына жайгаштыруу, анын негизинде иштелип чыккан силлабустар менен окуу-методикалык комплексттерди түзүү конкреттүү дисциплиналардын окуу жайда аныкталган билим берүү концепцияга көз каранды болоору анык. Ошондуктан медик студенттерге кесиптик билим берүү окуу жай тарабынан аныкталган “паспортто” толук чагылдырылышы керек. Биз медик студенттердин англис тилиндеги кесиптик байланыш кебин өстүрүү багытында иш алып баруу үчүн Кыргызстанда орун алган бир нече окуу жайдагы медициналык факультеттердин ушул тарапта жүргүзүлгөн иштери менен таанышып, ал жерде аткарылган жумуштардын мазмунун жергиликтүү бейтаптын жана дүйнөлүк медициналык кесиптик билим берүүдөгү медик студенттерге коюлган компетенциялардын чен-өлчөмдөрүнөн караганда бир катар проблемалар бар экенин байкадык. Алар:

1) Медик студенттер окуу жайды аяктагандан кийин кесиби боюнча англис тилинен кандай тилдик жана кептик-коммуникативдик компетенцияларга ээлик кылышы так аныкталбагандыгы, б.а. окуу стандарттарында студенттин кептик көндүмдөрү так белгиленбегендиктен, аны ар бир окуу жай түрдүү вариациялар менен берип, студенттин англис тилинде алчу билиминин натыйжасы даана көрсөтүлбөй калган. Тактап айтканда, англис тилинин кыргыз жана орус тилдери менен болгон катышы, ооруну дарылоодон тартып, врачтын иштөө чөйрөсүнө керектелүүчү тилдик каражаттар жана анын түрдүү кептик байланыштарда колдончу формалары бир дагы окуу жайда медик студенттин практикалык иштерине ылайыкташтырылып түзүлбөй, окуу материалдары баягы совет мезгилиндей эле жалпы түшүнүктөрдүн мазмунунда берилген. Мындай көрүнүш жогорку окуу

жайындагы англис тили сабактарын орто мектептеги сабактардан эч нерсеси айырмаланбай, студент кесиптик көндүмүнө тиешелүү маалыматтарды албай тургандыгын көрсөтөт. Бул ошол эле медик студентти адистиги боюнча туура жолго коюла электигин толук ырастайт.

2) Медик студенттер кесиби боюнча бардык билимди тил аркылуу ала турганы баарыбызга белгилүү, бирок Кыргызстанда бир да медициналык багытта кесиптик билим берүүчү окуу жай тил үйрөтүүчү сабактар менен кесипке үйрөтүүчү сабактардын ортосундагы өтмө катар байланышты түзө электиги, б.а. англис тили сабактары эч бир окуу жайда студентке кийин керектелүүчү кесиптик кептик көндүмдөрдү үйрөтпөстөн, Россияда түзүлгөн окуу китептерин пайдаланып келе жатышат. Ырас, окумуштуу адистер тарабынан иштелип чыккан даяр окуу китебин колдонбогула деш туура эмес, бирок ошол окуу китеби Кыргызстандагы медик студенттин англис тилине болгон кесиптик муктаждыгын канааттандырбай, окууну аяктагандан кийин жумушта керектелүүчү компетенциялар — тилдик, кептик, жалпы-маданий, инсандык жана кесиптик көндүмдөргө ээ болуу жагы окуу жайдын өзүндө өтүлгөн сабактарда аткарылбай, ошол эле студенттер англис тилиндеги кесиптик байланыш кебин үйрөнүү үчүн курстарга барып жатканы буга мисал болуп берет.

3) Чет өлкөдөгү медициналык багыттагы жогорку окуу жайлары менен кызматташуу керектигин азыр өлкөдөгү ар бир окуу жай билет, бирок андай өз ара студент, аспирант жана докторант “алмашууда” англис тилинин ролу тактала электиги, б.а. студенттердин кесипке болгон даярдыгы англис тилинде окуп жана угуп түшүнүүсү, түшүнүп жазуусу, көрүү жана угуу органдары аркылуу кабыл алуусу, эске тутуусу, тил үйрөнүүчүнүн аң сезимдүү кабылдоосу сыртка кеткен маалда текшерилбегендиктен, алардын кандай максатта барып-келгени, эмнени өздөштүргөнүнүн натыйжасы көрүнбөйт. Мында негизги максат медик студенттердин англис тилинде жумуш аткаруу жөндөмдөрүн өнүктүрүү болгону менен анда андай көндүмдөрдү калыптандырууга колдонулган ык-усулдардын бирдиктүү системасы иштелип чыкпагандыктан, окуу процессинде жүргүзүлүүчү сабактардын мазмуну кесиптик байланыш кебин өстүрүүчү көндүмдөрдүн окуу жайда түптөлүшүн, аны белгилүү бир талап кылынган деңгээлде өздөштүргөн алдыңкы студенттер гана чет өлкөлөрдүн биринде билимин өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк түзбөй, “алмашуу” бизде стихиялуу жүрүп жатат. Андай стихиялуу абалдан кимдер пайдаланып жатканы азыр баарыбызга белгилүү.

4) Орто мектептерде окутулган англис тили сабактарынан медик студенттерге үйрөтүлүүчү англис тили сабактарынын ортосунда сөзсүз айырма болушу керектигин сыртынан баары эле сезишкени менен ошол өзгөчөлүк кандай критерийлерге негизделишинин ачыкталбагандыгы, б.а. жогорку окуу жайындагы сабактар деле мурда иштелип чыккан окутуунун салттуу формалар — сөз жаттатуу, сүйлөм түздүрүү, грамматиканы үйрөтүү, сөз байлыктарын өстүрүү, жат жазуу жана дил баян жаздыруу, сабаттуу жазууга жетиштирүү сыяктуу ык-усулдар аркылуу аткарылып келет, бирок алар менен жасалган жумуш азыркы учур талап кылган тилдик каражаттарды кептик-коммуникативдик байланышта кол-

донуу компетенцияларын калыптандыра албай жатат.

5) Дүйнө элдери менен медицина тармагы боюнча кызматташуу үчүн Кыргызстанда англис тилинин илим жана билим тили боло албагандыгы, б.а. медицина тармагында дүйнө калкында болуп жаткан түрдүү жетишкендиктен маалымат алып, ооруну сапаттуу дарылоонун ар кыл методикасын салыштырып колдонуу бүгүнкү күдө бардык жагынан маанилүү экени талашсыз болсо да, аны кыргыз жергесинде жайылтуу англис тилиндеги терминдерди, кесиптик түшүнүктөрдү кыргызчага которуу аркылуу кыргыз медицинасына керектелүүчү илимий-теориялык лексиканы калыптандыруу жумуштарынын англис тили сабактарынын окуу материалы катары окулбагандыгынан байкалат.

6) Кайсы өлкө болбосун өзүнүн мамлекеттик тилинде кесиптик иш кагаздарды, тигил жана бул тармактар боюнча илимий-теориялык түшүнүктөр менен терминдерди иштеп чыгуу аракетин көрүшү эл аралык деңгээлде туура чечим катары кабыл алынгандыктан, андай максаттуу жумуштар биздин өлкө үчүн эске алсак, анын реалдуу иштөө кызыкчылыктары толук бойдон кесиптик билим берүүгө көз каранды экендиги, б.а. окуу процесси улам жаңы муун менен толукталып, коомдун өнүгүүсүнө таянган инновациялык технологияларга негизделүү аркылуу жакшы билим берүүнү көздөгөндүктөн, ал башка тармактарга караганда дүйнөлүк жаңыланууну тез кабылдап, аны медик студенттерге даяр түрүндө берүү мүмкүнчүлүгү бар экенин эске алып, англис тилинен кыргыз тилине которуу иш-чараларын да жогорку окуу жайындагы тил үйрөнүү сабактары жөнгө сала албай жатат. Бул медицина илимине анчалык маанилүү болбогону менен кесиптик билим берүүдө анын орду чоң. Эгер Кыргызстандагы медик студенттердин англис тилин кесиптик байланыш кебин өстүрүүдө кыргызчага которуу жумуштарын колго албаса, мамлекеттин кесиптик билим берүүдөгү улуттук саясаты ишке ашпай, медицина тармагын тейлөөчү кесиптик лексика менен терминдерди жергиликтүү шартта пайдалануу көндүмдөрү тилдик, кептик-коммуникативдик компетенциялардан чыгып калышы мүмкүн. Сыртынан анча байкалбаганы менен ал мамлекеттин негизги кызыкчылыгына каршы келип, коомдук-социалдык чөйрөдө англис тилин түпкү элдин тилине айкалыштырып, кесиптик байланышта кептик аракеттер аркылуу колдонуу ишмердүүлүгүн солгундатат.

Медициналык педагогика мына ушул маселелерди чечүү камылгасын көрүп, медик студенттердин инсандык касиеттери жакшы калыптаныш үчүн кыргыз эли байыртан иштеп чыккан адеп-ахлактык түшүнүктөрдү улууга урмат, кичүүгө ызаат кылган адамкерчиликти, сылык-сыпаа сүйлөгөн кептик байланыштарды, бейтаптын оорусун түшүнүү менен жасалган жылуу мамилени да тил үйрөтүү учурунда кесиптик байланыш кебин өстүрүүнүн атрибуттары катары карап, ошол эле мезгилде педагогикалык психология аныктаган [4, 21–99-б.] жагымдуу эмоцияларды жумуш үстүндө көрсөтүү үчүн англис тилинин кептик курамында айтылчу сөз айкаштары менен сүйлөмдүк айтымдарды колдонуу этикетин үйрөтүү аталган сабактын вазыпасында турат. Окуу стандарттарында жалпы компетенциялар катары орун алган мындай көндүмдөр азырынча англис тили

сабактарынын мазмунуна кире элек. Медик студенттер арасында сурамжылоо жүргүзүп, кесиптик байланыш кебин өстүрүүдө окуу материалдары ушундай болушуна карата пикирин билүү максатында суроолорду бергенибизде ага катышкан 207 студенттин 73, 2 пайызы колдой турганын билдиришкен. Эмне үчүн ушундай пикирге келишкенине карата берилген суроолорго окуу материалы өздөрүнө керектүү кептик-коммуникативдик байланышты үйрөтүүгө багытталганын, ал студенттерди бири-бири менен сүйлөшүүгө үйрөтүп, кесиби боюнча сүйлөө деңгээлин жогорулатууга жардам бергенин, бирөөлөрдүн өз ара көмөгүндө кесиптик байланыш кебин өстүрүүгө жагымдуу жагдай түзүлгөнүн айрым мисалдарды келтирүү аркылуу далилдешкен. Экинчи жагы, алардын берген жооптору Кыргызстанда жаңыдан түптөлө баштаган медициналык педагогиканын дидактикалык мазмунуна [5, 20–27-б.] таянып, англис тилин жогорку окуу жайларында окутууда медик студенттердин кесиптик байланыш кеби кандай этикеттерден түзүлүшү мүмкүн экендигин тактоого ыңгайлуу шартты жаратты десек болот. Анткени студенттерден алынган жооптор алардын англис тилине карата кызыкчылыктары кандай мазмунда толук канааттандырылышын так көрсөтүү менен бирге Кыргызстанда англис тилин чет тил катары окутуу жумуштарына карай коюлган талаптарды даана ачып бере алган. Ошондой эле кыргыз орто мектебин бүтүп келген медик студенттер англис тилиндеги кесиптик байланыш кебин өстүрүүдө аны орус тили аркылуу өздөштүрүүсү абдан кыйынчылык түзүп, эки тилди англис тили сабагында бирдей колдонуу экөөнү тең начар билген боюнча калтырып жатканына айрыкча басым коюшканын көрсөттү. Алар англис тилиндеги кесиптик байланыш кебин кыргызчага которуу менен окушса, аны түшүнүү да, колдонуу да жеңил болоорун бир катар мисалдарды келтирүү далилдешкен. Медик студенттердин андай пикирлери демократиялык көз карашка, инсанга багыттап окутуу парадигмасына туура келет.

Шарттуу түрдө жалпы компетенциялар деп алынган менен медик студенттердин тилдик жана кептик көндүмдөрү англис тилиндеги кесиптик байланыш кебин өстүрүүчү окуу материалдары аркылуу калыптанары бышык. Ошондуктан окуу материалдарын түзүүдө англис тилин окутуунун усулдук колдонмолору совет мезгилинде иштелген структурадан чыгып, биринчи кезекте медик студенттин адистешүүсүнө маанилүү роль ойной турган кесиптик байланыш кебин өстүрүүчү кырдаалдык-тематикалык бөлүктөрдөн турушун сунуш кылууга болот. Мындай мамиле аккредитациянын талаптарына да толук жооп берет. Аны ишке ашыруу медициналык педагогиканын милдеттерине кирет десек, ага кайдигер карабаган англис тилчи окумуштуулар өз ойлорун айтышаары белгилүү. Себеби, бул багытта окутуу иштерин сапаттуу уюштуруп, жогорку медициналык кесиптик билим берүү боюнча эл аралык конкуренциядан артта калбай келе жаткан Россияда медициналык педагогика англис тилине дал ушундай мамиле жасоонун натыйжасында алдыңкы катарлардын биринде турат. Эгер эмгек базарына ушул багыттагы билимибизди коюп ийгиликке жетүүнү кааласак, анда Кыргызстанда аны турган турушу менен өздөштүрүп, болгону элдин

эң аялуу катмарынын ден соолугун сактап, алардын арасынан да ден сак, акыл-эси жакшы өнүккөн балдардын төрөлүшүн камсыздай алуучу концепцияга жеткирүү зарылдыгы жашап жатканын эстейли. Ырас бул Россиянын кесиптик билим берүүсүн турган турушу менен көчүрүп алуу эмес, дүйнөлүк масштабда медицина илими менен ошол тармак боюнча адистерди окуп-тарбиялоонун ири жетишкендиктерине таянуу, аларды жергиликтүү элдин талабына ылайык чыгармачылык менен өздөштүрүү, Кыргызстандын калкы үчүн пайда болгон жактарын өркүндөтүү, аткарылуучу жумуштарды практикада тажрыйбадан өткөрүп, өтө натыйжалууларын андан ары улантып пайдалануу сыяктуу маселелер менен байланышта каралууга тийиш. Компетенттүүлүккө негиздеп окутуу багытында окуу стандарттарынын биздин өлкөгө киришине он жылга жакын убакыт болуп, бул боюнча аткарылган жумуштардын алгычкы түшүмүн өндүрүштөн көрүп калдык. Ал бизге медициналык тармактарда жогорку кесиптик билим берүүдө жүрүп жаткан бардык окуяларды көз алдыга келтирүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, ийгилиги кайсы, кетирген кемчилдиктерибиз кандай экенин даана ачыктап бергендиктен, азыр ошол мүчүлүштүктөрдү жоюунун үстүндө иш алып баруу зарылдыгы да байкалууда. Проблемага так жана туура жооп берүү үчүн биз Кыргызстанда медициналык багытта жогорку кесиптик билим берген окуу жайлардын баарынын окуу пландарын жана англис тили сабагы үчүн түзүлгөн силлабустар менен окуу-методикалык комплекстерин карап, салыштырып чыктык. Алардын ортосунда кескин айырмачылыктын кездешпегени баары акылдашып, бир максатты көздөө менен иш алып барып жатканын туюндурат. Бир караганда туура, бирок ар бир окуу жай өлкөнүн түрдүү аймагында жайгашып, биринчи кезекте жергиликтүү элге кызмат көрсөтүү багытында жумуш аткарып жаткандыктан, алардын ар биринин алдына койгон миссиясында белгилүү бир өзгөчөлүктөр болушу керек эле, бир мындай көрүнүш байкалбады. Мунун өзү кесиптик билим берүүгө багыт алган жогорку окуу жайлар жергиликтүү элдин адистикке болгон муктаждыгын дагы эле толук үйрөнө электигин көрсөтсө, экинчи жагынан ички жана тышкы конкуренцияга кантип катышууга боло турган мүмкүнчүлүктү дале өздөштүрө албай жатканынан кабар берет.

Проблемага терең үңүлүп кирүүдөн биз медициналык кесипти толук кандуу өздөштүрүү үчүн жогорку окуу жайында окутулуп жаткан англис тили кандай иштерди аткаrsa медик студенттер сапаттуу билимге ээ болушу мүмкүн экендиги да тактала электигин байкадык. Аны силлабустар менен окуу-методикалык комплекстер ачык эле көрсөтүп турат. Ошондой эле медик студенттердин адистешүү компетенцияларын аныктоодо бул багыттагы мамлекеттик окуу стандарттары англис тилин билимдин төмөнкү (А 1) чегинде алган. Мындай көрүнүш окуу жай үчүн жеңилдик болгону менен Кыргызстанда билим алган студенттин кесиптик даярдыгы эл аралык конкуренцияга туруштук берүүчү чен-өлчөмдөн төмөн экенин айкындап турат. Ал эми окуу жайлардагы практикалык абалга байкоо салганда жогоруда белгиленген талап боюнча медик студенттердин англис тилине таандык тилдик жана кептик-коммуникативдик компетенци-

ялары сөздүк менен иштөө деңгээлинен чыга албаганын ачыктайт. Тактап айтканда, окуу стандарттарында белгиленген жалпы-маданий компетенциялардан (ЖМК-5; ЖМК-6 орусчасы ОК-5; ОК-6) жана инструменталдык компетенциялардан (ИК-2; ИК-3) айрым пункттарын аткаруу менен медик студенттердин кесиптик даярдыгын жогорулатуу максатында маалымат алуу, кептик-коммуникативдик ишмердүүлүгүн калыптандыруу багытында иш-чараларды жөнгө салууну көздөп, англис тилинин фонетикасын, морфологиясын, синтаксисин, б.а. лексикалык-грамматикалык түзүлүшүн Англиянын маданияты менен тарыхын таанып-билүү деңгээлинде билишин (знает), аны текстти окууда, которууда, аудио жана видео пайдаланууда, түрдүү социалдык-маданий коммуникациянын каражаты катары керектөөдө, кесибине ылайык маалыматтарды алууда, оозеки жана жазуу кепте колдонушун (умеет), иш-кагаздар менен иштөөдө, которууда жана окууда тиешелүү көндүмгө ээ болушун (владеет) талап кылат. Окуу процессинде жүрүп жаткан абалдан караганда эч кандай кынтык табууга болбойт, англис тилин мындай мазмунда окутуу жумуштары өткөн кылымдан бери түптөлүп, сабак берүүнүн ык-формалары салтка айланып калган. Баарыбыз ага ыңгайлашып бүткөнбүз, бирок англис тили боюнча сабактардан алынган натыйжа окуу стандарттары койгон результаты бербей жатышы мурда иштелип чыккан окуу материалын жаңылоону аудио жана видео каражаттарынын ички табиятын бүгүнкү күндүн талаптарына алып келүү, окуу, которуу, сүйлөө жана сүйлөшүү тексттерин кесибине тиешелүү түшүнүктөргө жеткирүүнү окуу процессине милдеттендирет. Ал англис тилчи окутуучулар менен профессорлор жамаатын биргелешип, чыгармачылыкта иштөөсү керектигин көрсөтөт. Ырас, мурда мындай иштер Россия тарабынан түзүлүп [6] анан аймактарга тараган болсо, азыр Кыргызстандын англис тилчи окумуштуулары проблеманы чечүү жагын өз мойнуна алышы зарыл болуп турганын бул жерде айтпай кетүүгө болбойт.

Англис тилинде медик студенттердин кесиптик байланыш кебин талаптагыдай өстүрүү үчүн окуу процесси аяктагандан кийин алынып жаткан результатты карап, ошого жараша окутуу жумуштарынан алынган жыйынтыкка баа берүү туура болоору баарыбызга белгилүү. Маселен, Кыргызстанда медициналык багытта жогорку кесиптик билим берип жаткан окуу жайларда эмгектенген мугалимдер, окутуучу-профессорлор тарабынан түзүлгөн окуу-методикалык комплекстерге байкоо салсак, медик студенттердин англис тилинде кесиптик байланыш кеби социалдык чөйрөдө иштиктүү мамиле кылуунун бир атрибуту катары каралып, сүйлөө жана сүйлөшүүдө өз оюн чагылдырып жаткан Мамлекеттик же расмий тилдин бир кичине бөлүмчөсү сыяктуу белгиленип калган. Тактап айтканда, окутуунун результаты медик студенттин окуу стандарттарында белгиленген компетенцияларга толук ээ болушунун (ОР = ЖМК 5 + ЖМК 6 + ИК 2 + ИК 3) натыйжасы катары белгиленген. Чечмелей келсек, окутуунун результаты (ОР) — эл арасында сүйлөө кебинде англис тилинде өз оюн логикалык жактан так, жеткиликтүү аргументтештирген, кесиби боюнча полемикага катыша алган, толеранттуу жана зарыл болгон шартта түрдүү конфликттерди жөнгө салган (ЖМК-5);

оозеки жана жазуу кепте колдонулган коммуникативдик каражаттарды кыргыз жана орус тилине которуп пайдаланган (ЖМК-6); англис тилинде күндөлүк турмушта керектелүүчү кептик байланышты жүргүзүүгө мүмкүнчүлүгү жеткен (ИК-2); англис тилинде илимий-теориялык аныктамаларды, илимий адабияттарды, оорунун аталыштары менен ага колдонуучу дары-дармектерди окуп түшүнүү жана которуу жумуштарын аткарууга (ИК-3) ээлик кылган компетенциялардын болушун түшүндүрөт.

Адабияттар

1. Мукамбетова А. С. Кош тилдүүлүк боюнча мыйзамдын чыгышы Мамлекеттик тилди окутуунун жаңы баскычка көтөрүлүшү. / А. С. Мукамбетова. // К. Карасаева атындагы БМУнун Жарчысы. — Б.: 2007. № 1 (7). — 131-134-б.
2. Бараник Е. В. Формирование основ профессиональной компетентности как одна из основных задач языковой подготовки в вузе. / Е. В. Бараник // Высшее образование сегодня. — 2008. — № 3. — С. 45 — 47
3. Таишанкулова Ж. Ж. Долбоорлук технологиянын негизинде бакалавр студенттерди орус тилинде оозеки баарлашууга үйрөтүү. Пед. илим. канд. дисс. автореф. / Ж.Ж.Таишанкулова. - Бишкек, 2017. – 21-б.
4. Выготский Л. С. Педагогическая психология. / Л.С.Выготский. — М., 2005. 367 с.
5. Волохова Е. А., Юкина И. В. Дидактика: Конспект лекций. / Е.А.Волохова, И.В.Юкина. — Ростов на Дону: Феникс, 2004. — 423 с.
6. Маслова А. М. Essential English for Medical Students. / А.М.Маслова М., 1998. 394 с.

ЛИТЕРАТУРА

УДК:821:82-3(575.2)(04)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_57

Билбаева Г.,
Департамент науки
при МОиН КР,
и.о. директора

К.АКМАТОВДУН «МЕЗГИЛ» РОМАНЫНДАГЫ КӨРКӨМ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада К.Акматовдун «Мезгил» романындагы психологизм-көркөм деталын ыктуу пайдалануу менен, ошол замандын кайталангыс образдарын жана кыргыз элинин 20 кылымдын башында өткөн тарыхый окуяларын өзгөчө чеберчилик менен ачып берет. Чыгармада деталдардын бардыгы автор тарабынан абдан аргументтелип, ишенимдүү жана көркөм сүрөттөлгөндүгү менен айырмаланат. Ал жазуучунун чеберчилигинин айкын мисалы. К.Акматовдун чыгармачылыгында көркөм деталын колдонуу чеберчилиги. Көркөм деталь жазуучунун өнөрканасындагы көркөм каражаттарынын бири. Көркөм деталь чыгарманын мазмунуна жараша бир нече түрлөргө бөлүнөт. Ал жазуучунун көркөм образды, мүнөздү жаратууда айта турган оюн кучотуп, дааналап, белгилүү бир идеялык-көркөмдүк жүк көтөрүп турат. Көркөм каражаттарын негизги кызматы чыгармада жандуу дүйнөнү, көркөм образды жаратуу жана окурманга объективдүү дүйнөнү таанытуу.

Түйүндүү сөздөр: көркөм детал, көркөм каражаттар, детал-психологизм, роман, психологиялык роман, чеберчилик, кеңири сүрөттөө, символ, көркөм сөз чеберчилиги, конфликт-деталь.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МАСТЕРСТВО К. АКМАТОВА В РОМАНЕ «ВРЕМЯ»

Аннотация

В статье автор акцентирует внимание на художественной детали, как одной из важных художественных средств в творческой лаборатории писателя. Указывается, что деталь несет определенную идейно-художественную нагрузку при создании литературных характеров. К. Акматов в романе «Время» виртуозно использует детали-психологизмы в описании исторических событий кыргызского народа в начале 20 века, создавая неповторимые художественные образы и характеры той эпохи. Создавая произведение искусства, К.Акматов использует соответствующие художественные средства: метафору, эпитет, метонимию, символы и другие, главная задача которых заключается в том, чтобы создать в произведении живой мир, художественный образ. В творчестве К.Акматова рассматриваются также художественная, конфликтная, портретная, подтекстовая, характерная, психологическая и другие детали.

Ключевые слова: художественная деталь, художественные средства, деталь-психологизм, роман, психологический роман, мастерство, художественная подробность, символ, художественное слово, конфликт-деталь.

ARTISTIC MASTERPIECE IN K. AKMATOV'S NOVEL «TIME»

Abstract

The paper is devoted to the research about the art details of K. Akmatov's works as writer. A detail is one of the important artistic tools in creative laboratory of writers. It also gives a certain ideological and artistic information in creation of literary characters. The writer of the novel «Time», K Akmatov has masterfully used the “details-psychologisms” tools in describing the historical events of the Kyrgyzs people in the early 20th century, thus he created the unique artistic images and characters of that Era. The exact and well-argued details were selected in artistic details, which proves the mastery of the writer.

Keywords: art detail, artistic tools, detail-psychologism, novel, psychological novel, mastery, artistic specifics, symbol, artistic word, conflict-detail.

Көркөм чыгарма жаратууда жазуучу-суретчү тиешелүү көркөм каражаттарын пайдаланат, алар: метафора, эпитет, метонимия, символдор жана башкалар. Алардын негизги кызматы чыгармада жандуу дүйнөнү, көркөм образды жаратуу жана окурманга объективдуу дүйнөнү таанытуу. Алардын бири — бул корком деталь. Корком деталь чыгарманын мазмунуна жараша бир нече түрлөргө бөлүнөт, алардын бири психологизм деталына көңүл бурсак [2, 25-б.].

Кыргыз элинин улуу муунга кирип калган көркөм сөз чеберлеринин бири К. Акматовдун «Мезгил» романы өз учурунда адабий коомчулук тарабынан жакшы кабыл алынган, ал кыргыз адабиятынын тарыхынан туруктуу орун ээлеген психологиялык романдын бири. Чыгармада «Прогресс» деп аталган совхоз кандайча уюшулганынан сөз башталат. Көл боюндагы «Долоноту» деген жерге эки жер ченегич келет. Анын бирөө Аламанов Кошой ошол жаңы уюшулуп жаткан совхоздун директору болуп дайындалыптыр. Бала кезинде «ал атасынын күлкүтөрүн чаап жүрүп Чүй боорундагы жалпы журтка аттын кашкасындай белгилүү «кызыл ооз бала» аталыптыр. Совет чыкканда «атасынын күлкүтөрүн кедейлер ортолугуна сала бергенде анын жакшы ата жаман уул» [1, 6-б.] деп шылдыңдап да жүрүптүр. Ошол мезгилдин татаалдыгы төмөнкүдөй таамай деталь аркылуу сүрөттөлөт: «Жаңы заман өлкөнү ташкын суудай каптап, эл-журт аптыгып, көбү түшүнгөндү бири түшүнбөй, бири түшүнгөндү көбү түшүнбөй, турмуш көңтөрүлүп ала салып, биринин чамгарагы кулап, экинчиси коломтодо жаңы от тутанып, үчүнчүсү эси кетип энөө болуп турган кез. Эски менен жаңынын ортосунда адашып турган кез» [3, 7-б.]. Мында «мурда чардап жүргөндөрдүн доору бүтүп» дегенди «чамгарагы кулап» деп өтмө мааниде түшүндүрүп, ал эми кедейлер үчүн жагымдуу бийлик келди дегенди «коломтого от тутантып» деп таржымалайт. Бул эки мезгилдин күнү бүтүп, жаңынын доору башталгандыгын туюнткан жакшы деталь...

«Прогрестин» тарыхын ар ким ар башка түшүндүрүшөт экен, бирок, бул келечекте жылкы заводу боло тургандыктан, Кошой алгачкы курулуштардын бири катары ат кароого көңүл буруп, жерин ченеп, таш менен белгилептир да, ошол аймакка ошондой ат короо бир жыл ичинде курулуп бүтүптүр. Үй-бүлөсү эсинен чыкпай кыйнала баштаганда Чүйдөн катынбалдарымды көчүрүп келем деген чечимге келип, камынып жатканда бир окуя болот: «Погресс» асыл тукум жылкы заводуна Россиядан таза кандуу эки айгыр жөнөтүлдү деген кабар келип, Кошой баш болгон совхоздун эли бүтүндөй бүлүнүп жатып калды» [1, 11-б.]. Романдын түйүндүү көркөм деталынын башталышы ушул. Калган проблемалар эски менен жаңынын күрөшү ошол зоот эки айгырдын айланасына топтолгон.

Эки айгыр көл бетине биринчи из салган алгачкы кеме менен алынып келинген. Бул жакка цивилизациянын оой баштаганын кабарлаган дагы бир деталь. Антпесе Ысык-Көлдө буга чейин мындай окуя эч болгон эмес экен. Жээкке жакын айылдардан «укмушту» көрөбүз деп чогулган эл көп эле. Аскер адамдары ойногон оркестр кулак тундурат. Ошондогу элдин манайы мындайча сүрөттөлгөн: «Долонотунун бою бүтүндөй

дүркүрөп, бүтүндөй күнгөй өрөөнү, бүтүндөй Ала-Тоонун ичи толо кыйкырык чууга жаңырып жатты. Бул укмушун курган окуянын шаңы көкүрөгүнө сыйбай кеткен кээ бирөөлөр көздөрүнө жаш толгончо айкырышып, карап эле турган коңшусун ийнинен жулка «ой, тигини кара, шумдугун кургур, карачы ой!» дешип, дилгирленип кыйкырып жатышты» [1, 13-б.].

Жаңылыкка кубанган, суктанган калың элдин манайын төмөндөгү үзүндүдөн да байкаса болот: «Бир топко дүпүлдөтүп жатып, анан араң дегенде токтоду окшойт оркестр. Ошол замат кемедеги күтүп турган эл шар коюп, трапка төгүлдү. Беридеги тосуп тургандар эң адыда келген кеменин капитанын — күмүш кокардалуу көк шапкечен жигитти улам бири кучактай калып өөп, аңгыча делөөрүп антаандашкан тиги тарап, бу тараптын эли сен ким, мен кими жок эле туш келди кучакташып, айкалышып өбүшүп жатып калышты» [1, 13-б.].

Эл жүктөрүн алып, тарап, ар кимиси өз тиричилиги менен алектенип жатканда «кеменин артындагы биржага атайлап чүмкөнүп жасалган паромдун оозу ачылып, андан чоктой болгон бири-биринен айрып алгыс эки чымкый жээрде жылкыны жетелеп чыгып келатышкан экен» [1, 15-б.]. Ал эки айгырга «чиркин» деп суктанган биринчи үндөн кийин ага каршы «эл ичинде турган Бекнияз аттуу кара сур жигит кекээр күңк этти: Шашпа, бу тукум бузарлар Камбар ата тукумун доңуз кылганда анан чиркинди көрөсүңөр!» [3, 16-б.].

Айгырларды жетелеген «шыйрактай узун бойлуу, боюна жараша сөлбүрөгөн кара драп пальто кийген, ийinine арта салган таар баштыгы бар бышалак сары жигит эле» [1, 16-б.]. Деталь-портретте анын орус адам экени кийген кийими жана өңү-түсү аркылуу туюнтулду, анткени, 20-жылдардын баш ченинде драп пальто бул аймакка кире элек болчу. Андан ары орустун эмнегедир «чочулагандай түрүнө» да көңүл бурулган. Мында кийинчерээк ачыла турган сыр бар эле. Ат жетелеген адамга «ыңгыранып жол бошотуп, көпчүлүк ичинде бул көрүнүштү, өзгөчө зоот айгырлардын келгенине жетине албай барбалактаган Кошойду жактыргандар да, жактырбагандар да болду» [2, 16-б.].

Мына ошентип, прологдо эки жаңылыкка эки башка мамиле байкалды. Көпчүлүк көлгө алгачкы келген паракходго тегиз сүйүнсө, эки айгырга андай бир ыңгайдагы реакция байкалган жок. Бирөөлөр айгырларга суктана таңыркаша карашса, экинчилери аны сөгүп турду. Конфликт-деталдын башаты белгилүү болду. «Прогрессе» он беш чакты адам иштейт: Кошой (директору), Красин (ат баккыч), Ажы Шатман (ат короонун күзөтчүсү), анын «тикенектей тик өздүү» байбичеси Кызтуубас, Шеркул деген жылкычы жигит, Айжамал аттуу ашпозчу келин ж.б. «Бирок, булардын кошойдон башкасынын баары аркы өйүздөгү Долоноту айылына жек көрүнчү атанып «элден-журттан бөлүнүп запкозго өгүп кетти» делген адамдар [5, 17-б.].

Ушулардын ичинен айрымдарынын портреттик деталдары мындайча тартылат: «Ажы» деген аттан айлансын! Шатман ажы эмес эле каракчы! — дешти жаны күйгөн кемпир-кезектер. Шатмандын илгери жаш кезинде ажыга барып келери менен каракчы атанганын эстешип. Совхозго өткөндөн бери Шатман ошентип

кайрадан каракчы Шатман атанган болчу. Анын тик көз, сары чийкил кемпири жөнүндө болсо эч ким «абу» деп кеп-сөз кылган жок, анткени, Кызтуубас мисирейип кишини таамай караганы менен өзү оозунда лам деген сөзү жок Шатмандын көлөкөсү сыяктуу жанынан бир карыш чыкпай дабышсыз жүрө берген, бирок, эл касиеттүү деп ыйбаа кылган жоош кемпир эле» [6, 17-б.].

«Прогрессчилер» ошол кемени жана зоот айгырларды тоскон күнү күжүлдөтө таруу көжө кайнатышып, кечке майрамдашты. Кечинде эл тараганда конок алуу расмиси боюнча кезек Шатман ажыга келген экен. Красин ошонукка бармак болду. Аны биринчи көрүшүндөгү кемпирдин портрет-деталы сырдуу мүнөздө берилген: «Качыр-кучур каалга ачылып, чоочун киши кирип келгенде, үлпөткө барбай калып, кечтен бери үйүндө жалгыз отурган Кызтуубас «ай!» деп чоочуп кое таштады. Босогосуна кирген адамды байбичеси мынчалык суз тосконун Ажы Шатман мурда көргөн эмес эле. Адатта, бейтааныш кишини бир азга селее карап алып, анан «мен куруюн» деп бүлүнүп калчу. Бул сапар каны ичине тартып, сустайды да калды» [1, 20-б.].

Зейнеп Долонотудан атасы Шатман ажынын совхоздогу үйүнө көчүп келип, Кошойдун тапшырмасы боюнча өзү бир ай окуп, кат сабатын ачып, анан үйүндө балдарга арип таанытып жүргөн. Бир күнү атасы түрмөдөн чыгып, эч кимге айтпай эле чоң жолдон жалгыз аяк чаң жолго бурулуп, Абышка келатканын балдар көрө калышат да, аны көздөй чуркашкат. Зейнеп да алардын ичинде: «Адеп кучагына жыгылган небересин көкүрөгүнөн жыттап, анан балдардын бардыгын бирден өөп чыкты Шатман. Зейнепке жеткен кезде ал көзүнүн кычыктарынан сызыла түшкөн жашын ала качып, тескери карап кетти» [1, 120-б.].

Түндөсү Шатман ажыга учурашабыз деп, Кошой менен Красин келип кетишет: Орустан коркуп, үрккөн сыяктуу эле Зейнеп качып жүргөн. Өзүнүн турмушундагы арманды айтайын, түшүндүрөйүн деп баласы Күлчорону да арага салып көргөн. Эми Шатманга байланыштуу кирип калган кездеги Красиндин маанайы мындай деталь менен сүрөттөлөт: «Зейнеп кармаган чырактын үлп эткен жандуу жарыгы денесине жумшак тийип турганга анын көңүлү опсуз удургуп жатты. Сыйкырдуу жарык анын туюм-сезимдерин бүтүндөй бийлеп, адамдын деми сыяктуу дене боюн жылытып тургансыды» [1, 123-б.].

Зейнепте жарыктын жылуулугундай анча-мынча мээрим барбы, жокпу, азырынча белгисиз, бирок, Красин ошондой туюп-сезди. Шатман Күлчородон Бекнияз жөнүндө сурайт: «Келип-кетип турдубу?» дейт. Бала мукактанып жооп бере албайт. Анда Шатман «Күлчоро жердигинде жаман жигит эмес эле» деп, жооткотуп бирдеме айтымыш болот. Бала болсо тирүү туруп атасынан ажыраганына кайгырат, анын үстүнө теңтуштары аны атаң «качкын» деп шылдыңдашат, ыза кылышат. Чоң ата менен небере көл жээктеп жүрүп, сугатка келген аргын кулундарды көрдү. Ошол тушта Күлчоро таятасына «Күкүк-Зейнеп» деген күүнү чоордо ойноп берип жаткан.

Шатмандын ичинде Зейнепке таарынычы бар эле: «Асырап баккан кызыма боорго тептирип, карыганда нетемин? Эрин калкалап, эч нерсе билмексен болуп кала бербедиби. Айыпсыз өгөй атадан айыптуу өз эрим

кашымда турсун дебедиби. Калыстык кылбадың кызым, калыстык кылбадың!» [1, 127-б.]. А бирок, атты өлтүргөн Бекнияз экенин билген Зейнеп ага кантип каршы чыкмак. Балким ошол тушта эл жерип жаткан зоот айгырды Зейнеп деле ичинен жаратпай жүргөндүр. Анын үстүнө күйөөсүнүн кыялын билет, бетине чыкса, өлтүрүп коюудан деле кайра тартпас. Шатман ажы ушулардын бардыгына акыл тегеретип көрсө, балким, кызына таарынбас беле?! Красин Күлчорону ат чапкыч (жокей) кылганга апасы Зейнепти көндүрө албай коюп, эми Шатманга даттанат. Анан көл жээгине айгырды ойготуп келген Красин Шатман менен Күлчорого жолугуп, ошондо биринчи жолу Күлчоро Силачка жайдак минет. Бул 1937-жыл эле.

Силач менен Арча торуну стадиондо (ат майданында) жөн эле тамашага салып жарыштыра кетсе, орустун аты буга атым артта калган имиш. Бул кабар сарайда пилораманы иштетип, сынап жүргөн Кошойго жетет: «Мындай кашандын тукумун жергебизге жайылтып эмне кылабыз!» деген нааразылык сөздөр чыгып жатты эл арасынан.

Бул кабар кантондук комитетке чейин жетип, ал жактан айгырды жарышка салганга ким уруксат берди деген мазмундагы катты алган Кошой, Красин экөө Күлчорого келип, иштин жөн-жайын сураштырды. Күлчоро жөн эле «кел жарышалы» деген үчүн балалык кылып койгонун айтты. Жетекчилик Силач менен Арча торуну Октябрь майрамында кайра чаап, элдин ишенимине кирүү керек деген чечимге келишти.

Ошентип, эки аттын жарышы (мелдеши) эски менен жаңынын ортосундагы күрөштү түшүндүргөн эң маанилүү көркөм деталга айланып, ал романдын негизги идеялык-эстетикалык концепциясын көтөрүп турат. Күлчоро Силачка абдан ынак болуп, Красин экөө аны таптоо менен алектенип жүрөт. Кээде отуруп сүйлөшө калышканда Емельян айтат: «—Сен түшүнбөйсүң, Күлчоро. Мага да сендей бала керек. Ал жаш чайган көзүн баладан ала качып. Күлчоро ат үстүндө «айгыр зоң-зоң этип желген сайын как ээрге өйдө-ылдый сүрүлө берип, анын жука такымдары кызыл жоор болуп кеткен. Силачтын үстүндөгү үртүгүнөн буу булоолонуп, чаты ылдый ак көбүк кетмейинче айдаганы айдаган. Силач эми катуу эреже менен тапталып жатты» [1, 134-б.].

Күлчоро эс тартып чоңоюп, эрезеге жеткенсип, кандайдыр бир туюкта эркектик сезим козголо баштаганы Гүлзада деген жаш келин менен «Жоолук таштамай» оюнунда таанышкан кезинен башталат. Оюнда жеңилип калган Күлчорого штраф-доо катары келин чоор тартып берсаин деген талап коет. Ошондо чоорун алып келиш үчүн үйгө чуркап барып, чуркап келгенче эси оойт. Бирок, учуру өтүп кеткен соң анын алып келген чоорун эч ким этибарга албайт, Гүлзада да оюн учурундагыдай ага жакындоого шылтоо таппай калат: «Гүлзадага сугун артып, балалыктын күчтүү кумарына мас болуп жүрдү Күлчоро ошол аралыкта» [141-б.]. Жаш каармандын чоорго дилгирленип, сонун күүлөрдү безелентип сайратышы «Кош теректеги» боз чымчыктын сайрашы менен катар коюлуп, подтексттик-деталдык милдет аткарат: «Боз чымчык болсо же көзгө көрүнбөйт, кай теректин башында, кай бутакта отурганы да билинбейт. Болгону — таң безере сайраган үнү. Эгер зирек тыңшап уккан адам бул чымчыктын ыры адамдардын ырына окшош

экегин, анын үнү не комуздун, не чоордун миң бир түрдүү кайрыктарына окшош экенин балким туяр беле? Балким, анын ошо кош теректин, Долонотунун, күңгөйдүн, бүтүндөй Ала-Тоонун шыңгыр үндөрүн чогултуп, таңдайына эритип ырдап жүргөнүн баамдар беле? Бул чымчык тим эле түн уйкусу бузулуп чочуган бир киши чоочуган бир куш эмес экенин билер беле? Ошол киши боз чымчыктын адамдардын көкүрөк черинен бүткөн алдагандай жан экенин тааныр беле?...» [1, 141–142-б.].

Күлчорого бүткөн талант, балким, ошол боз чымчыктыкы сыңары өз жеринин табиятынан, сүйүүсүнөн улам келип чыккан керемет күүлөр бекен?! Боз чымчык мекендеген Кош терек жаштардын көңүл ачуучу жайына айланды. Ал жерге чымчыктын сайраганын угуп, жаштардын зоогун көрөбүз деп кээде карылар да келишет. Бир жолу Красин да Силачты минип, бул жакка бурулуп калган эле. Анан ал «Кирковьяк» деген күүнү чоордо ойнотуп, атын бийлетип, аягында Зейнептин алдына алып келип, бутун бүктүрүп жүгүнтөт. Элдин баары таңгалат. Бирок, Зейнеп эмнегедир ызаланып, уулун ээрчитип, ал жерден кетип калат. Күлчоро ичинен капа болуп келатты: «Апасы дайыма Красинден оолактап качып жүргөнүн ал билчү. Бирок, тигинтип акылдуу атын бийлетип, алдына жүгүнтүп жатканда эмне үчүн ачууланат? Жок дегенде эл менен кошо тим эле күлүп койсо эмне?» [3, 144-б.]. Апасы Айжамал ашпозчу менен Красин тууралуу бирдемелерди сүйлөшүп, анан боорун тыгып күлүп калганын байкап жүрчү да, өзүнчө «апасы Красинге анчалык деле ачуулу эмес экенин ичинен туюп жүрчү» [4, 144-б.]. Күлчоро Красин үйгө келип турса, Зейнеп аларга куурма чай жасап берсе, анан алар ичип алып стадионго ат ойнотконго кетсе деп ойлойт, бирок, ал тилеги бүгүнкүдөй болуп ишке ашпай келет.

Атты бир километр аралыкка чабышта Арча тоору дагы биринчи келип: «Ошондон тарта Арча тору «Прогрестин» эң каардуу душманына айланды. Ошол сааттан баштап тоо-тоолоп, жаңыга моюн сунбай мойноп жүргөн бир топтордун көтөргөн байрагы болуп, алардын колундагы жаңы заманга каршы шилтенген саясий куралы болду. Ошентип, жаратылыш-табияттын эки асылы Силач менен Арча торунун эч айыпсыз жарышын адамдар бири-бирине каршы ырайымсыз күрөшкө айландырып алышты» [1, 151-б.]. Мына эми эки айбан малдын кадимки эле айыпсыз жарышынан эки башка көз караш — эски менен жаңынын күрөшү ачыкка чыкты. Мында Силач менен Арча тору эки башка позициядагы адамдардын маанайын туюндуруучу символ-подтекст деталга айланды.

Кошой совнаркомдун буйругу менен кызматтан алынды. Муну сезип жүрчү, анткени, канткомдун секретары аны бир жолу бюродо катуу сындаган. Кошойду ал мурда мактап жүрчү. Демек, бул жолу ал башка бирөөнүн сөзүн сүйлөп жаткандай сезилди ага. Райкомдун катчысы келип, Кошойдун ордуна совхоздун директору кылып Сатылганов Орозбай дегенди дайындаган буйрукту окуду. Жапжакшынакай иштеп жаткан адамды ошентип негизсиз иштен алышты. Мындай жорук совет доорунда боло келген. Көрсө түбүнөн эмес, орто жолдогулар туура эмес кабар жеткиришип, анан ошондой адилетсиздиктер да кездеше калчу. Бирок, «ак ийилет, бирок, сынбайт» деген накыл сөз совет коомуна туура келет. Акыр түбү

адилеттик жеңип келген. Красин Кошойдун иштен алынганына өтө капа болуп, Балыкчыга, Фрунзеге чейин келип, көп эшикти аттады, бирок, эч нерсе чыгара албады. Андан көрө алиги атанган даңазалуу ат менен дагы бир жолу беттешкенге даярдангыла деп сооротуп коюшту.

Кошойдун жаны жаралуу болуп жүргөндө тажаал катыны Фатиманын да жаагы басылбайт, улам кычык сүйлөп, анын жинине тиет: «Катын-балаңы бир карабай сабап иштечү элең, кана эми ошонунду билип койгон ким бар, телтейип талаада калдың». «Сокуяп кимди күтүп отурасың? Эрте жарыкта келген жагыбызга көчүп кетели, унаа тап же сени бирөө барктап алдыңа келе калат бекен!» деп Кошойдун жүрөгүн мыкчып-мыкчып салып, анан өзү көзүнүн жашын төгүп жатып калчу» [1, 173-б.]. Бул Фатима окшогон аялдар үчүн өтө мүнөздүү деталь. Өзү канаты кайрылып, ак жеринен күйүп отурган эрин жөлөп-таяп, колдоонун ордуна ого бетер кырына чыгып тепсеген зулум, долу шүмшүк катындар далай эр-азаматтардын мээсин жеп, о дүйнөгө узатты го! Кошой бир топ күн отурду да «Прогресске» жылкычы болуп алды. Балдарына бул кызмат абдан жакты, апасынын Чүйгө кетебиз деген сөзүнө бирөө да кулак салган жок. Бирок, директор Кошойду төрт комнаталуу үйдөн эки комнаталуу үйгө көчүргөн кезде аялы жүктөрүн Чүйдү көздөй алып кетип калган. Кошой бул жакта калды, бирок, санаа чегип аябай жүдөгөн, өңдөн азган.

Сатылганов деген директору «бөрк ал десе баш алган» неме экен. Кош теректе көңүл ачып жаткандарга түндөсү келип «жалаң эски ырларды ырдайт экенсиңер» деп, зооктогуларды кууп таратып, ошол жерде жүргөн Күлчоро да камчы жеди. Аны «тукуму бузук» деп тилдеди. Зейнеп баласын издеп келген го, аны көрүп «сен совхозго зыянкечсиң» деп опузалады. Анан кимдир бирөө анын атын үркүтүп жиберип, ал кулап түшөт, бети-башы сыйрылат. Сатылганов тура калып, селкинчектеги кыл аркандарды макиси менен кескилейт. Эртеси кош теректи кыйдырат. Зейнепти иштен алат (ал мугалим болчу). Сатылганов диктатор-террористтердин тибин элестетет. Теректе жашап, тукум өстүрүп жүргөн боз чымчык чырылдаса, анын жини келет: «Эч пайдасыз ушундай жапайы немелерди бүтүндөй кырып таштасак кана? Зыяндан башка пайдасы жок булардын!» [183-бет]. Демек, ал адмдардын эле эмес, табияттын да душманы.

Директор оюн-зоокту жек көрчү. Жигит кезинде жоро-бозого барып, ыр кесе келсе, ырдын ордуна мөөрөп берип кутулчу экен. Комуз черткен жерге барса, коңурук тартып уктап калчу дешет. Теректерди кыркып бүткөндөн кийин анын бирөөндөгү боз чымчыктын уясын бузуп, жумурткаларын чөнтөгүнө салып кетет. Боз чымчык анын артынан учуп үйүнө чейин келет. Ошондо Сатылганов бир «селт» этип, «душманын көргөнсүп» чочуйт.

Кошой менен Сатылгановдун карама-каршылыгы күч алып, акыры аны каматып түрмөгө салат. «Совет чарбасына каршы иш жүргүзүп, «Прогресс» совхозунун тамырына балта чаап «жаткандыгы» үчүн деген айып тагылат. Демек, бул окуялар 1937-жылдын оор мезгилдин элесин берген деталдар болуп эсептелинет [4, 17-б.]. Ал заманда Кошой өңдүү ак жүрөк активисттер ошондой адилетсиздиктерге көп дуушарланышкан. Красин Сатылгановду элге жат адам деп бетине чыгып,

бир жолу аны «иуда» деп көзүнө айтты. Ал Кошойду каматканы үчүн абдан жек көрүп, аны менен ыркы келбей жүрдү. Емельян Зейнеп менен бирге түнөп жүргөнүн Шатман ажы билип, экөөнү тең катуу жектейт. Бир жолу Күлчорону колунан бек кармап, эшикке чыгып Бекнияз атам тирүү деп кыйкыр деп кыйнайт. Бул анын Зейнепти айыптаганы эле. Шатман Фрунзедеги чоң ат чабышка небересин жибербей, Емельянга жинденип жаткан кезде «Күлчоро эшикке атып чыгат да:

— Мен кеттим таята! Өзүм кеттим. Кош! деди бала качып баратып эчкирип ыйлап» [1, 200-бет]. Ошондо ажы Шатман бүк түшүп кала берди. Баланын Бекнияздан качышы анын чыныгы эл душманы экенине көзү жеткенден кийин болот. Көрсө Красинди жектей турган негиз жок экен. Ал адамдарга пайдалуу жумуш жасоо үчүн алыскы Россиядан атайын келип отурат. Күлчоронун көзү ушуга толук жетет. Демек, жаңынын жеңишин далилдеген бир мүнөздүү деталь ушул экен. [5, 22-б.]

«Мезгил» деген чыгармага коюлган символдук-подтексттик мазмун ушундайча чечмеленет. Бекнияз эски Мезгилди коргойм деп чоң жаңылыштык кетирди, анткени, жаңы келген Мезгил элдик болчу. Ал ошолордун колдоосуна ээ болгон, ошондуктан анын жолу түз болчу. Красин жаңы Мезгил үчүн жан аябай кызмат кылып, ошонун курманы болду. Бекнияз бир кишини атты, бирок, мезгилдин алга жылышын токтото алмак эмес. Шатман ажы деле Бекнияз камчысын мойнуна салып, кечирим сурап келсе, жаңы Мезгил жазаламак, бирок, ошону менен күнөөсү жуулмак деп ойлоп жүргөн. Ал ага барган жок. Акырында жаңы Мезгилдин жактоочусу баласы да атасынан баш тартып, бетин карабай качып жөнөдү. Бекнияз каарданган боюнча калды, бирок, анын күнү эчак бүткөн.

Романдын финалдык деталынын мааниси мында: жылкыдан жаңы аргын тукум алынды, Красинден да тукум калды, демек, анын кыргыз жерине жылкынын жаңы тукумун таратуудагы аты өчпөйт, анткени, ал тукум өзүнүн турмушка жарамдуулугун толук далилдеди. Мезгил дагы алга жылат. Ошондо учурдагы көп оош-кыйыштар жолго коюлат. Кара ниет, жанбакты Сатылганов окшогондор Мезгилдин жолунан алынып ташталат, кошой сыяктуу ак ниет адамдар кайра келип, Мезгилдин даңгыр жолуна түшүп, адилет ишин андан ары улантат. Романды окуп бүткөндөн кийин мына ушундай логикалык корутунду чыгат, анткени, ага ылайыктуу көп психологиялык деталдар берилген. Алсак, Сатылгановдун өзүнчө тирдик кылып жүргөн бир боз чымчык менен кармашуусу эмне деген келе-соолук. Ак ниет адамдарды, табиятты (оюн зооктун очогу болгон «Кош терек» мазарын кыйдырганы) ушунчалык жек көргөн адамды Мезгил өзү жазалайт [6, 79-б.]. Ансыз да «боз чымчык» анын жан-дүйнөсүнө кирип алып, аны кыйнап, азабын берип жүрөт.

Жыйынтыктап айтканда, «Мезгил» романы психологиялык деталдарга өтө бай. Мына ошолорду ыктуу колдонуунун негизинде чыгарманын көлөмү чакан, бирок, мазмуну терең [7, 151-б.]. Эгерде психологиялык деталдарды кайра бир сыйра санай турган болсок, алар төмөнкүлөр:

1. Жазуучу көркөм сөз устаты. Ал мазмун жактан да, формасы боюнча да изденүүгө тийиш. Мында өзгөчө көркөм деталь маселеси бирден — бир маанилүү орунда

турат.

2. Зоот айгырдын бирөөнүн өлтүрүлүшү — эски менен жаңынын күрөшүнүн символу.

3. Ээн талаага «Прогресс» деген совхозду уюштурам деп жүрүп, Кошойдун Чүйдө калган үй-бүлөсүн бир жыл бою көчүрүп алууга чамасы келбегендиги жаңы коомду куруудагы жаңы адамдардын күжүрмөн эмгегин типтештирген деталь.

4. Силачтан жаңы тукум алуунун башталышы жаңынын өтө оор кыйынчылыктар менен алга жылышынын далили.

5. Силачтын ат жарышта үч жолу жеңилип, төртүнчүсүндө чыгып келиши жаңынын салтанаттай башташынын бир көрүнүшү.

6. Красиндин Бекнияз тарабынан атылышы — жаңы коомду куруудагы жоготууларды элестеткен дагы бир деталь.

7. Күлчоронун Бекниязга жолобой качышы — жаңы муундун өкүлүнүн коомдук өнүгүүнү, б.а. жаңы Мезгилдин маанисин туура түшүнгөндүгүнүн далили.

Мына ушул деталдардын бардыгы автор тарабынан абдан аргументтелип, ишенимдүү жана көркөм сүрөттөлгөндүгү менен айырмаланат. Ал жазуучунун чеберчилигинин айкын мисалы.

Адабияттар

1. Акматов К. Мезгил / К. Акматов. — Ф.: Кыргызстан, 1979. — 228-б.

2. Горький М. О литературе / М. Горький. — М.: СП, 1953. — 326–327 с.

3. Гапаров М. Кара-Көлдүн каздары / М. Гапаров. — Ф.: Мектеп, 1973. — 75–76-б.

4. Добин Е. В. Искусство детали / Е. В. Добин. — М.: 1979. — 126 с.

5. Добин Е. С. Сюжет и действительность. Искусство детали / Е. С. Добин. — Л., 1985. — 211 с.

6. Мурзахмедова Г. М. Типология художественного вымысла / Г. М. Мурзахмедова // Социальные и гуманитарные науки. — 2009. — № 1. — 368 с.

7. Обозканов А. Жазуучунун көркөм дүйнөсү / А. Обозканов // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2007. — № 1. — С. 148–153.

УДК: 37.013.77

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_62

Дүйшөбаева А.,
И.Арабаев атындагы
Кыргыз мамлекеттик
университети,
аспирант

Ч. АЙТМАТОВДУН «ЖАМИЙЛА» ПОВЕСТИНИН БАШ КААРМАНЫ ЖАМИЙЛАНЫН ОБРАЗИНА ПСИХОЛОГИЯЛЫК АНАЛИЗ

Кыскача мазмуну

Макалада Чынгыз Айтматовдун «Жамийла» повестинин башкы каарманынын тагдырына психологиялык анализ берилген. Чыгарма өткөн кылымдагы 1941-1945-жылдардагы согуш учурундагы окуяларды чагылдырат. Макалада аталган повесттин башкы каарманы Жамийланын ала качуу аркылуу турмуш курууга аргысыз болгондугу, жана бул «ала качуу» сыяктуу кээ бир эски адаттардын бүгүнкү күндө дагы уланып жатышына өзгөчө көңүл бурулган. Ала качуунун Жамийланын психологиясына тийгизген кесепеттерине да изилдөө жасалган. Макаланы жазууда эмпирикалык изилдөө жүргүзүп учурдагы коомчулуктун Жамийланын абалына жана ала качуу боюнча көз карашын билүү үчүн он-лайн анкеталык сурамжылоо жүргүзүлдү. Макаланын ичинде сурамжылоодо алынган маалыматтардын жыйынтыктарына да кеңири орун берилди. Ошону менен бирге алынган маалыматтардын баарына психологиялык, теориялык көз караштар менен анализ жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: Жамийла повести, ала качуу, ала качуунун таасири, ырым, Кыргыз элинин маданияты, үй-бүлө баалуулугу, салттуулук, жубайлардын көнүшүүсү, интеграция, субмаданият.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ГЛАВНОЙ ГЕРОИНИ ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА «ДЖАМИЛЯ»

Аннотация

В статье проводится психологический анализ судьбы главной героини повести Чынгыза Айтматова «Джамиля». Произведение освещает события войны 1941-1945 годов прошлого века. Особое внимание уделяется на те моменты, в которой Джамиля вышла замуж по принуждению. Описывается такой старый обычай кыргызов, как «похищение невест», которые встречается и наши дни. Изучены также психологические последствия «похищения невесты». На момент написания статьи были проведены эмпирические исследования и онлайн-опрос, для того чтобы выяснить, как в настоящее время люди воспринимают состояние Джамили и похищение невесты с целью вступления в брак. Результаты опроса также подробно освещены в статье. При этом все данные были проанализированы с психологической и теоретической точек зрения.

Ключевые слова: повесть Джамиля, похищение невесты, последствия похищения невесты, ритуал, кыргызская культура, семейные ценности, традиции, семейная адаптация, интеграция, субкультура.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS ON THE IMAGE OF THE MAIN HEROINE OF CH. AITMATOV'S STORY «JAMILA»

Abstract

The article provides a psychological analysis of the personal character of Chyngyz Aitmatov's story "Jamilya". The work covers events during the war of 1941-1945 of the last century. The article pays special attention to those moments in which Jamilya was forcibly married by abduction and to those old customs like «bride kidnapping». As of this writing, there has been done empirical research in order to finding out how people currently perceive Jamila's condition and bride kidnapping. The survey results included in the article and all the data were analyzed from a psychological and theoretical points of view.

Key words: Jamil's story, bride kidnapping, consequences of bride kidnapping, ritual, Kyrgyz culture, family values, traditions, family adaptation, integration, subculture.

Кыргыз элинин тарыхында «ала качуу» терс кабыл алынгандыктан дээрлик болгон эмес. Бирок мындай терс адаттар элибиздин турмушунда орун алгандыгы чындык. Чындыгында ала качууну, ошол учурдагы кыз балдардын өзүнүн тандоосу үчүн болгон күрөш катары баалоого болот. Себеби көпчүлүк учурларда кыздарды күйөөгө берүүдө ата-энелери эле өз ара сүйлөшүп чечип коюшкандыктан, кыздар өз оюн жана эркиндигин билдирүү үчүн нааразычылык, каршылык акт катары билдирип, өз сүйгөндөрүн ээрчип, турмуш жолуна аттанып, атасынан үйүнөн качып кетишкен. «Кыз качыруу» адаты бара-бара өзүнүн баштапкы формасын жоготуп башкача, зордук-зомбулук коштолгон «ала качуу» деген түшүнүккө өзгөрүп ала качуу адаты пайда болуп жосунсуз жорукка айланып кеткен. Ч. Айтматовдун “Жамийла” чыгармасында кызды ала качып кетишкендиктен, аны турмуш курууга эрксиз мажбур болгондугун көрүүгө болот. Туугандарынын айтканына аргасыз көнүп, ала качып келинген жеринде келин болуп отуруп калган. Бир чети «таш түшкөн жеринде оор» деген «жасалма салттуу» жолдон чыга албай калган. Бирок анысын ичинен басып, Сыдыкты көңүлү сүйбөсө да, башын байлап жашоосун улантып чогуу жашай берүүгө бел байлаган. Бул абалды психологиялык ракурстан карай турган болсок секелек курактагы жаш кыз, өзү тааныбаган чоочун эркек менен турмуш курууга аргасыз болгон себептүү ичинде кандайдыр бир деңгээлде нааразылыгы, өктөсү калган деп айтууга болот.

2021-жылдын 8-Январынан баштап 6-Мартка чейин болжолдуу эки айдан ашык убакыттын ичинде, Жамиянын абалына учурдагы коомчулугунун көз карашын билүү үчүн, жана бүгүнкү күндөгү кыргыз жаштарынын үй-бүлө тууралуу пикирин билүү үчүн он-лайн анкеталык сурамжылоо жүргүздүм. Бул анкеталык сурамжылоого жалпысынан 18 суроону камтыдым. Эки ай аралыгындагы жүргүзгөн он-лайн анкеталык сурамжылоодо менин социалдык тармактар аркылуу жакындарымдын баары, кошуналарым, досторум, жоро

жолдошторум аркылуу жалпысы 372 респондент катышты. Аталган бул он-лайн анкеталык сурамжылоодо 16-, жана 17-суроолордо Жамийла повестиндеги, Жамийланын ала качуудан кийинки абалына тийиштүү суроолор камтылган ошол суроолордун жыйынтыгын мен бул жерде анализ катары берүүнү туура көрдүм.

Аталган анкеталык сурамжылоонун 16-суроосунун жыйынтыгын, 1-диаграммадан көрүүгө болот. “Жамийла повестинде, Жамийланын Данияр менен кетип калышына кандай карайсыз?” деген суроо берилген. Сурамжылоого катышкандардын 45.2% — “Жамийланын өз эрки”, 27.8% — “Ал повестти жакшы билбейм”, 20.2% — “Туура эмес кылган”, 6.8% — “Башка ” деп жооп берген.

Кыскача респонденттердин жообуна карата психологиялык анализ жүргүзүп турган болсок аталган диаграммада респонденттердин 45,2% — “Жамийланын өз эрки” жооп бериши респонденттердин көбү үй-бүлө маселесине өзүмчүлдүк позициясынан карап жатышкандыгын байкайбыз. Муну менен, “азыркы заманбап сурамжылоого катышуучулар жана ошондой эле жаштар үй-бүлөгө жеңил көз карашта карашат” деп айталабыз. Алар үчүн үй-бүлөдөн дагы жеке адамдын индивидуалдуулугу жогору турат ошол себептен алар Ч. Айтматовтун Жамийла повестинде Жамийланын турмуш курган жолдошу Сыдыкты таштап, башка эле бир Данияр аттуу киши менен кетип калышын алар туура эле кадам деген сыяктуу санашат. Демек бүгүнкү кыргызстандыктардын да, өзгөчө жаштардын аң-сезимим дүйнөдө болуп жаткан ааламдашуу процессинин таасирине катуу таасирленип жатышкандарын байкоого болот.

Ал эми катышкан респонденттердин 27,8% — “Ал повестти жакшы билбейм” деп жооп бергени таңкалаарлык көрүнүш. Себеби Жамийла повестти, Кыргыз элинин эле эмес дүйнөлүк көркөм чыгармаларда классикага айланган белгилүү чыгарма болуп саналат. Ошол чыгарманы кыргызстандын жарандарынын, ал повестти жакшы билбейм деп жооп бериши учурдагы кыргызстандыктар арасында

1–Диаграмма

китеп окууга, өзгөчө көркөм адабиятка кызыгуунун жок болуп калганын билдирет. Бул жооптон коомдун көркөм адабияттарды окубай калгандыгын көрүүгө болот, айрыкча мектеп курагындагы же болбосо меткепти бүтүргөн жаштарыбыздын дагы бул сууроого так ушундай жооп бериши, кыргызстанда билим берүүнүн сапатын өтө төмөн түшүп кеткенин, бул сурамжылоо аркылуу көрүүгө болот.

Баса белгилеп айтып кете турган дагы маселе учурдагы жаштарыбыздын жана жалпы эле жарандарыбыздын социалдык медиага (фейсбук, твиттер жана башка социалдык тармактар) өтө жакын болуп китеп окууга көңүл бурушпаганын, даяр материалдардын интернеттен көчүрүп алууга көнүп калышкандарын, жалпылап айтканда жаңы технологиянын пайдасы менен катар эле, кыянат колдонуу менен анын зыянын да тартып жатышкандарын баса белгилеп айттуу туура болот.

Ушул эле диаграммага респонденттердин бир тобу 20,8% — “Жамийла туура эмес кылган” деген пикирлерди билдиришкен бул жоопторго карап туруп учурдагы катышкан респонденттердин 20,8% үй-бүлө баалуулугун сыйлагандар экенин, салттуулукка көңүл бургандар жана Жамийла повестин окугандар түзөөрүн айтууга болот. Бул албетте өз учурунда коомчулукта көркөм адабиятка кызыгуучулардын 20,8% тегерегинде калган деген бүтүм чыгарууга дагы негиз боло алат.

Жамийланын абалын ар кандай ракурстан кароого болот. Мисалы, Ж. Бегалиева «Үндөбөй макул болуш керек, антпесе — уят» аттуу макаласында ошол доордо пайда болгон жоруктардын, адамдын аң-сезимин туткундаган стереотип болуп калыптанып калгандыгын, бир канча пунктта төмөндөгүчө баса белгилейт. [5]

1) Эгерде ала качылып келинген кыз, кетем деп, эшикке чыгууга аракеттене турган болсо, ошол жердеги аялдардын улгайып калганы босогого туура-сынан жолду тороп жатып алышкан «ал жатып алган аялды аттап өтүп кетип калса каргышка калат» деген ырым Кыргыз жана Казак элдеринде дагы деле бар.

2) Эгерде ал кызга ата-энеси, туугандары менен байланышуу мүмкүнчүлүгү болуп, абалын билдире турган болсо, туугандары — анын ошол жерде калуусун сунуш кылышат. «Антпесең үй-бүлөбүз менен уят кыласың» деп көндүрүүгө аракет да кылышат.

Адам психологиясында конфликттердин пайда болуу себептери тууралуу А. П. Новгородцева «Өспүрүм курактагы ички конфликттер» аттуу илимий ишинде «Конфликт — ар түрдүү көз караштардын, баалуулуктардын, ж.б.д.с. кызыкчылыктардын, каршылашуусунан же кагылышуусунан келип чыккан психологиялык абал. Мындай карама-каршылыктуу абал адамдардын ортосунда болгон сыяктуу эле, жеке адамдын жан-дүйнөсүндө да болуп турат» деп жазат. [2, 32-б.]

О. Г. Прохорова «Жубайлардын көнүшүүлөрү, интеграция никенин баштапкы бөлүгүнө мүнөздүү. И. В. Гребенниковдун аныктамасы боюнча: «Үй-бүлөдө жубайлардын көнүшүүлөрү — бул жубайлардын үй-бүлөгө карата бири-бирине ыңгайлашуусунда. Тең жактуу көнүшүүлөрдүн психологиялык маңызы, жубайлардын жүрүм-турумдарынын, ой-кыялдарынын, сезимдеринин өз-ара бири-бирине окшошууларында» [3, 78–79-б.] деп белгилеген.

Бул тууралуу Ж. Жумалиева «Жаш курак психологиясы» аттуу эмгегинде төмөндөгүдөй интерпретация берет «Өспүрүм жашындагы баланын абалы өзгөрөт, мамилелердин системасы татаалдашып, социалдык активдүүлүгү жогорулайт. Бул курактагы балдарда ата-энеси, мугалим, коллективдеги жолдоштору менен түзүлгөн татаал мамилелердин системасы, алардагы өз алдынчалыкты, керектөөлөрдү канааттандырууга умтулууну пайда кылат. Алар чоң адамдардын иш аракеттерине кийлишип, аралашууга умтулушат. Мындай өзгөчөлүк жаш курак психологиясында «чоң болууга умтулуу», «чоң кишидей сезүү» деп белгиленет». [1, 204-б.]

Өспүрүм курагынан өтүп өткөөл мезгилге келген кезде жаштардын аң-сезими туруксуз болуп ою бир жерге токтобойт. Бир туруп бала кезиндегидей бала кыялданып ойноп кетсе, бир туруп кайра өзүн чоң кишидей сезип баштайт. Мисалы, Жамийланын станцияга барганда өзү теңдүү жигиттер менен кубалашып суу чачышып ойногону, суу чачышып ойноп жаткан кезде Данияр менен бетме-бет келип калган учурда, дароо кыялы өзгөрүп өзүн чоң кишидей сезип «оюн бир, тамаша эки» деп кубалашып суу чачышып жүргөн балдарды кагып урушуп салышы, Жамийланын мүнөзүндө толук калыптануу аягына чыга электигине далил болуп берет. Жамийланын тагдырынын оош-кыйыштуу болуп кетишине ошол доордун өзү дагы олуттуу таасир эткен. Согуш учуру болгондуктан, кылымдап сакталып келе жаткан Кыргыздын салттарынын ырааты бузулуп, Советтик турмуштун талаптарына жараша трансформацияланып, форма, ченемдери өзгөрүп турган абал эле.

Ж. Жумалиева «Өспүрүмдө турмуш тажрыйбасынын жетишсиздигине карабастан, өзүн чоң кишидей сезүү пайда болот. Ал чоң кишилердин жүрүм-турумуна жана мүнөзүнө кызыгып, өзүн алар менен салыштыруунун негизинде «мен» деген түшүнүктү иштеп чыгып, турмушта өз ордун аныктоого умтулат. Жашоодо башка адамдарга окшош болом деп өзүнүн идеалын издейт» деген аныктама берет. [1, 205-б.]

Ушул эле аныктамага үндөш көз карашты, С. Байгалиев «Өспүрүм курактагылар... Башкалардын көзүнчө олуттуу, маанилүү көрүнгүсү келет. Бөлөктөр тарабынан бааланууну, моюнга алынууну, көңүлдүн борборунда турууну көөдөнүндө каалап, тегерегиндеги балдарга өзүнүн ким экендигин далилдөөгө, каарман, кыйын болуп көрүнүүгө, өзүнүн МЕНин бекемдөөгө умтулат» деп белгилейт. [4, 17-б.]

Ал эми он-лайн анкетабыздагы сурамжылоолордун 17-катарындагы “Ала качуу туурабы” деген суроосуна алынган жыйынтыктар 2-диаграммада көрсөтүлгөн. Алынган жыйынтыктар бир топ кызыктуу фактыларды көргөзүп берет. Катышкан респонденттердин 85,2% — “каршымын” деп жооп беришкен 8,7% — “Туура эле болсо керек” деп жооп беришсе жана калган 4,3% — “Башка” пикирлерди билдиришкен.

Респонденттердин өтө көп пайызы атап айтканда 85,2% — “Ала качууга каршымын” деген пикирди билдириши, коомдо эски адаттарга карата кандайдыр бир каршы түшүнүктүн пайда болуп калганын билдирет. Себеби көпчүлүгү ала качууну мажбурлоо аркылуу турмуш куруу катары же болбосо мыйзамга каршы иш кылуу ка-

2 — Диаграмма

тары кабыл алышы толук мүмкүн. Бирок бул жердеги коомдун өтө чоң пайызынын ала качууга каршы деп жооп бериши кыргызстанда ала качуунун жыйынтыгында болгон кээ бир коркунучу окуяларга байланыштуу болушу мүмкүн. Мисалы менен айтканда 2018-жылы, Бурулай аттуу кыздын сүйлөшкөн жигити тарабынан ала качуу уйуштурулуп, бирок жолдон укук коргоо кызматкерлери тарабынан тосулуп кармалышы, жыйынтыгында Бурулайдын өлүмү менен бүткөн сенсациялуу кайгылуу окуя, буга олуттуу таасир бериши мүмкүн. Себеби Бурулайдын өлүмү ошол учурда жалпы массалык маалымат каражаттарында ошону менен бирге фейсбук, твиттер, инстаграмм сыяктуу бардык социалдык тармактарда коомчулук тарабынан катуу талкууга алынып элдин аң сезими ала качууга каршы деген пропагандалык иш чара жүргүзүлгөн. Мына ошол себептен дагы бүгүнкү коомдо мейли жашы улуулар болсун, мейли жаштарыбыз болсун бул диаграмма көргөзүп тургандай негизги көпчүлүгү ал качууга каршы экендигин билдиришкен.

Көңүл бурууга аргасыз кылган дагы бир көрүнүш респонденттердин 8,7% — “Ала качуу туура эле болсо керек” деп жооп беришкен. Бул көрсөткүч коомчулукта дагы деле “ала качуу” жоругун туура көрүшкөн адамдар бар дегенди билдирет.

Кылымдар тогошуп, дооролор алмашкан сайын, элдердин да маданияты бири-бирине аралашып тураары айныгыс факт. Бирок сырткары элдердин биздин элдин маданиятына аралашып кетип жаткан «субмаданияттары» алдын ала иргеп, жаш муундун психологиясын таза сактап калуу биздин интеллигенциянын бирден бир милдети [6, 239-б.].

Адабияттар

1. Жумалиева Ж. Жаш курак психологиясы. Окуу куралы / Ж. Жумалиева. — Б., 1999. — 255 б.
2. Новгородцева А. П. Внутренние конфликты подросткового возраста // Psy Journals.ru, Вестник Московского психолого-педагогического университета. — 2007. — № 3. — 273 с.
3. Прохорова О. Г. Основы психологии семьи и семейного консультирования. Методическое пособие / О. Г. Прохорова. — Москва, 2005. — 395 с.
4. Байгазиев С. Кыргыз Элинин этикалык жана этнопедагогикалык асыл нарктары. — Б., 2019. — 250 б.

5. Бегалиева Ж. Үндөбөй макул болуш керек, антпесе — уят. URL: <https://www.currenttime.tv › women-rights-kyrgyzstan> (дата обращения: 31.03.2021)

6. Арстанбекова Ж. А., Караханиди К. С. Трагическое как основа эпического мышления Ч. Айтматова / Ж. А. Арстанбекова, К. С. Караханиди // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2014. — №1. — С. 238-240.

УДК: 821.161.1

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_66

Асаналиева А.,
Бишкекский государственный
университет
им. К.Карасаева,
старший преподаватель

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДРАМАТУРГИИ Л.Н.АНДРЕЕВА

Аннотация

Драматургия Леонида Николаевича Андреева, одного из самых интересных и выразительных художников своей эпохи – глубоко своеобразное, внутренне неоднородное явление, отражающее различные художественные тенденции, соотносимое с разными эстетическими системами. С первых шагов объявляя себя реформатором драмы, Андреев создал образцы произведений, впоследствии причисленных исследователями и к реалистическому, и к модернистским направлениям. Андреев вернул в драму давно забытые античные композиционные элементы: пролог, эпилог, развернутые монологи, хоровое многоголосье. В изучении драматургии писателя на современном этапе актуальным стал философский аспект осмысления пьес. Исследователи рассуждают о направленности его произведений на решение вечных общечеловеческих вопросов. В данной статье дается некоторый анализ трилогии Л.Андреева “Жизнь человека”, “Царь голод” и “Анатэма”.

Ключевые слова: модернизм, реализм, экспрессионизм, неореализм, драма, пьеса, трагедия, бытие, Анатэма, философия.

Л.Н.АНДРЕЕВДИН ДРАМАСЫНЫН КӨРКӨМ ОРИГИНАЛДУУЛУГУ

Кыскача мазмуну

Эң кызыктуу жана экспрессивдүү жазуучулардын бири Леонид Николаевич Андреевдин драматургиясы ар кандай эстетикалык тутумдар менен байланышкан, ар кандай көркөм тенденцияларды чагылдырган, терең, кайталангыс көрүнүш. Андреев өзүн драманын реформатору деп жарыялаган алгачкы кадамдарынан тартып, изилдөөчүлөр тарабынан реалисттик жана модернисттик тенденциялар катары бааланган чыгармалардын үлгүлөрүн жараткан. Андреев драмага көптөн бери унутулуп келе жаткан байыркы композициялык элементтерге кайтып келди: пролог, эпилог, кеңейтилген монологдор, хор полифониясы. Азыркы этаптагы жазуучунун драматургиясын изилдөөдө пьесаларды түшүнүүнүн философиялык аспектиси актуалдуу болуп калды. Изилдөөчүлөр анын эмгектеринин түбөлүк жалпы адамзаттык маселелерди чечүүгө багытталгандыгы жөнүндө талашып-тартышышат. Бул макалада Л.Андреевдин «Адам жашоосу», «Ачкачылыктын падышасы» жана «Анатэма» үчилтигине айрым анализдер берилген.

Түйүндүү сөздөр: модернизм, реализм, экспрессионизм, реализм, драма, оюн, трагедия, Анатэма, философия, композиция.

THE ARTISTIC ORIGINALITY OF THE DRAMA OF L.N. ANDREEV

Abstract

The dramaturgy of Leonid Nikolaevich Andreev, one of the most interesting and expressive artists of his era, is a deeply peculiar, internally heterogeneous phenomenon, reflecting various artistic tendencies, correlated with different aesthetic systems. From the first steps, proclaiming himself a reformer of drama, Andreev created samples of works that were subsequently ranked by researchers as both realistic and modernist trends. In the study of the writer's drama at the present stage, the philosophical aspect of comprehending the plays has become relevant. This article provides some analysis of L. Andreev's trilogy «Human Life», «King of Hunger» and «Anatema».

Key words: modernism, realism, expressionism, unrealism, drama, play, tragedy, being, Anatema, philosophy.

Леонид Николаевич Андреев сравнительно поздно обратился к драматургии. Его первые пьесы появились в печати и на сцене в годы первой русской революции, когда он уже был знаменитым писателем, каждое новое произведение которого с жадным интересом встречалось в читательских кругах и вызывало полемическую бурю в критике. При этом многие, писавшие о Л. Андрееве, неизменно подчеркивали редкую оригинальность его таланта, необычность и широту проблематики, умную парадоксальность ее художественной разработки.

Философская устремленность обозначилась с первых шагов Л. Андреева в литературе. «Проблема бытия — вот чему безвозвратно отдана мысль моя, и ничто не заставит ее свернуть в сторону» [2, с. 85], — неоднократно утверждал писатель в 1906 г.

Большая часть драматического наследия Л. Андреева является попыткой превратить драму в средство анализа и истолкования основных мировоззренческих проблем и заставить зрителей вместе с действующими лицами напряженно искать их решения. Создавая свою социально-философскую драму, Л. Андреев в равной мере опирался и на художественный опыт драматургии Чехова и Горького, и на достижения русской прозы, в первую очередь романа Ф. М. Достоевского с растворенными в нем принципами трагедии и философского диспута.

Первые пьесы Л. Андреева создавались в рамках сложившейся к тому времени драматургической системы с явной ориентацией на Чехова и Горького. Но уже тогда молодой драматург обдумывал иной тип драмы, с которым связывал честолюбивые надежды на обновление всего театрального дела. Доказывая Вл. И. Немировичу Данченко необходимость постановки «Жизни человека», Л. Андреев гордо заявлял, что «когда-нибудь, по-помните мое слово, Владимир Иванович! — эта пьеса... будет началом нового театра, как чеховская „Чайка“ в свое время... будет новый театр и близится время его» [2, с. 157].

Откликаясь на общетеоретические, общеполитические запросы эпохи, Л. Андреев задумал создать цикл драм, посвященных жизни человека и человечества. Правда, он не был осуществлен в полной мере. Андреев писал 5 мая 1907 года Вл. И. Немировичу Данченко: «Жизнь человека» является первой в цикле пьес, связанных односторонностью формы и неразрывным единством основной идеи. За «Жизнью человека» идет «жизнь человеческая», которая будет изображена в четырех пьесах: «Царь Голод», «Война», «Революция» и «Бог, дьявол и человек». Таким образом, «Жизнь человека» является необходимым вступлением, как по форме, так и по содержанию, в этот цикл, которому я смею придавать весьма большое значение» [2, с. 112].

Уже сам по себе этот грандиозный драматургический замысел, в котором должны были быть увязаны между собой судьбы отдельных людей с судьбами всего человечества, четко соотносился с острейшими философскими запросами времени и по-своему отражал потребность в новом уровне философско-исторической и художественно-философской мысли.

Трилогия «Жизнь человека» (1906–1908), «Царь Голод» (1907) и «Анатэма» (1909) объединена не сюжетно,

не фигурами действующих лиц, а «неразрывным единством основной идеи»: единой трагедийно-героической философией, утверждавшей борьбу и подвиг, постоянную войну с «непреклонным» в качестве тех самых ключей, которыми только и открывается таинственный лабиринт, содержащий в себе «тайну жизни».

Проведенный в прологе ко всему циклу по основным ступеням «Жизни человека», зритель в последующих пьесах поднимается уже по ступеням «жизни человечества» — от первых «голодных бунтов» до революции, а в финале вновь, на высшем этапе приобщается к важнейшим философским проблемам бытия.

Новаторские идейно-художественные задачи побудили Л. Андреева, как он сам говорил, уже в «Жизни человека» попытаться реформировать драму. Писателю требовались простота, ясность, доходчивость и обобщенность. И он нашел эти качества в синтезе новой драмы с формами и приемами античного и народного искусства. Так появился жанр пьесы-притчи, в которой тесно сплелись назидательность и философичность. «Драму жизни», Л. Андреев свел к античной простоте столкновения человека с судьбой, с роком. И «Жизнь человека», лишенная полнокровного реализма XIX века, но приобретающая взамен отчетливость основной мысли, еще раз в обобщенно-схематизированном виде показала, что человек утверждает себя только в борьбе, а его место в истории определяется верностью общечеловеческим идеалам.

Драма XIX века обычно изображала какой-либо отрезок из жизни того или иного героя, событие в биографии одного человека или группы людей. Сущностью драмы было столкновение между людьми, порожденное реальными общественными противоречиями. Такое понимание драмы было закреплено и в теории.

Задача «Жизни человека», по мысли Л. Андреева, принципиально иная. Ему нужна вся жизнь человека в ее основных этапах, потому что драматична вся жизнь человека. Писателю нужно показать, как ничтожно то, во имя чего порой идут на преступление, продают талант, изменяют своим убеждениям, смиряются. Ему нужно показать, что почти на всех этапах жизни перед человеком существуют хотя бы два пути: бунта или смирения, протеста или мольбы, жизни для себя или для других. Такой замысел необходимо влек Л. Андреева к нарушению эстетических норм девятнадцатого столетия [8, с. 49].

Сгущая до предела обстоятельства человеческой жизни, драматург создает образ Некогого в сером. Но для Л. Андреева это прежде всего воплощение законов природной необходимости. Его функция в пьесе не так уж велика. Он не является властелином жизни Человека, не руководит его судьбой. В сущности, он лишь «наемный чтец», «с суровым безразличием читающий Книгу Судеб». Его фигура лишь напоминание о том, что люди — временные жители земли и могут прожить свою жизнь по-разному.

Добиваясь дидактического воздействия своей пьесы на зрителей, Л. Андреев уже в «Жизни человека» стремится прежде всего к интеллектуальному воздействию на зрителей. Задача зрителя, по Л. Андрееву, не

в том, чтобы взволноваться показанной ему в достаточной степени тривиальной историей, а в том, чтобы дать себе труд наконец ее осмыслить. Драматург настойчиво повторял, что «Жизнь человека» не драма, а представление, что сцена «должна дать только отражение жизни» [2, с. 187]. Почему драматург так настаивает на «отражении», на «искусственности» своей пьесы? Почему он так боится сопереживания зрителей? Потому что достоверности жизни он противопоставляет наглядность и глубину модели, схемы. Он не копирует, а моделирует действительность.

Дальнейшее развитие принципов новой драмы, которые сам драматург определял, как «упразднение натуралистической видимости при сохранении строго реалистических основ», получили во второй пьесе цикла «Царь Голод». Л. Андреев не был вполне удовлетворен опытом своей «неореалистической драмы», считал, что ему не удалось в полной мере достичь именно картинности представления, что в пьесе осталось слишком много «чисто драматических проявлений» (молитва отца, смерть сына и т. п.). Однако «Царь Голод» показывает, что пошел Л. Андреев дальше все-таки по другому пути. Во всяком случае, количество драматических мест в новой пьесе не только не уменьшилось, но даже возросло. А главное, совершенно изменился характер действия. Если о «Жизни человека» многие современники писали, как о статичной пьесе, то «Царь Голод» напряженно действен. Его завязка, по сути дела, возникает уже в прологе. От «социологии» отдельной личности драматург переходит здесь к исследованию уже более сложного явления — первой стадии массового общественного протеста, к «социологии бунта».

Это исследование потребовало от писателя введения в пьесу фольклорных образов, так сказать, образов народной социологии: Царя Голода, Смерти и Времени-звоняря. Именно они и позволили писателю с большой силой решить задачу изображения голода как огромного бедствия. Вместе с тем эти образы, отражая определенный уровень народного сознания, безоговорочно свидетельствуют о том, что писатель стремился представить в пьесе именно первоначальную стадию протеста — голодный бунт. Вся художественная система пьесы несет на себе отпечаток народнопоэтических, но вместе с тем и наивно утопических представлений. Такова фигура Времени-звоняря, тяготящегося своей бесконечностью и связанного с утопическими представлениями о «золотом веке», когда история остановится и «времени больше не будет». Такова же и фигура Смерти — традиционный образ народной фантазии и вместе с тем жестокая реальность. Но особенно интересна и важна в этом плане фигура Царя Голода, главного героя пьесы.

Таким образом, перед нами именно бунт, и притом относящийся к ранней стадии развития народного сознания. Его единственной движущей силой является Царь Голод. Бунт этот лишен какой бы то ни было революционной сознательности, организованности, программы действия. Естественно, что обречен на неудачу.

В трагедии «Анатэма», наследовавшей первоначальному замыслу пьесы «Бог, дьявол и человек», Л. Андреев

возвращается к философско-этической проблематике «Жизни человека», к той «загадке действительности», которую он прежде разрешал подвигом борьбы, а теперь разрешает подвигом любви и самопожертвования.

В пьесе создан двоящийся образ дьявола. Он наделен гордой надменностью, беспокойным умом, жаждущим познать загадки бытия, и сознанием своего бессилия; жалостью к человеку и презрением к нему. Анатэма жаждет воцарения социальной справедливости и отрицает возможность ее. «Все в мире хочет добра — и не знает, где найти его, все в мире хочет жизни — и встречает только смерть» [3, 752].

Философской проблематике пьесы, ее масштабу мировой трагедии соответствует и в высшей степени условное место, в котором происходит действие. Это обожженная солнцем земля с убогими лавочками и полуразрушенными каменными оградами. В этих от века не меняющихся декорациях и разворачивается старая как мир, но неизменно повторяющаяся трагедия, смысл которой, как всегда по-своему, истолковывает Л. Андреев. Действие трагедии завязывается уже в первой картине, на грани умопостигаемого мира, куда приходит Анатэма — Некто, преданный заклятию, чтобы вновь, уже в который раз попытаться своим рассудочным, односторонним умом проникнуть в тайны вселенной.

Анатэма — это Мефистофель XX века, скорее богоскатель, чем богоборец, жалкий позитивист, тоскующий о мировой гармонии, как мещанин о спокойной жизни, и в то же время постоянно творящий зло.

Отрешенный от тайн бытия, не способный за видимым хаосом разглядеть гармонию вселенной, Анатэма хочет дать последний бой Разуму Вселенной и в свой конфликт с ним вовлечь людей, дабы метнуть в небо, еще одну горькую правду о судьбе человека, твердого в непорочности своей, ни разу не согрешившего ни против бога, ни против человечества.

Жизнь Давида Лейзера представляется почти полной реализацией этих соображений М. Горького. Л. Андреев последовательно проводит своего героя через серию драм, включая сюда и богатство, и власть, и славу, и гибель детей, а потом и смерть от рук тех, кому Давид отдал все, что имел. Лукавый Анатэма задумал свой вариант жизни Давида. На каком-то этапе Лейзер, в сущности, покорно шел за Анатэмой. Но потом пути человека разошлись с путями дьявола. Возвратив принесенные Анатэмой деньги тем, кому они на самом деле принадлежат, то есть людям, Давид совершает свой первый подвиг самопожертвования. Поэтому ему дано уже в четвертой картине понять ту «великую правду о судьбе человека», которая так никогда и не откроется лишенному сердца Анатэме. Смысл этой правды в том, что подвиг во имя людей приобщает героя к преемственно-поступательному движению человечества.

Громадное место в развитии действия пьесы занимает мотив любви Давида к людям, не связанным с ним узами кровного родства. Если героя «Жизни человека» гибель единственного сына вела, в конце концов, к «последнему отчаянию», то Давид, потерявший нескольких детей, находит радость и счастье в любви

к чужим детям, ощущая всех детей земли как своих.

Определяя содержание своей пьесы, Л. Андреев писал, что она «посвящена вопросу о путях к бессмертию для человека» и этот «вопрос решается любовью». Это дало основание критике трактовать «Анатэму» как отступление Л. Андреева в сторону христианства.

Продолжая трилогию Л. Андреев пишет пьесу «Черные маски» (1908), как наиболее точное толкование сути и пути русской революции. В пьесе «Черные маски» есть светлый образ революции — молодой, радостный, вдохновенный Лоренцо, но есть и образ смертельного ее врага — Бунта. Бунт выступает уже не близнецом Революции, а ее двойником, пытающимся захватить ее место. Бунт является органической частью Революции, в нем воплощаются темные, вытесненные стороны истории Революции. Вспыхивает борьба между ними, борьба между светом и тьмой, Богом и Сатаной, но их лики удивительно похожи. Но за Бунтом придут еще Черные Маски, темная, иррациональная сила, перед которой даже Бунт бледнеет от ужаса. Черные Маски находятся по ту сторону Добра и Зла. Их дело — сплошное разрушение, окончательное уничтожение света. Правда, в пьесе предвидится возможное спасение. Революция гибнет, но в очищающем огне она при этом освобождается от «черных масок».

И как это случилось, что трагедия личности, какою была эта пьеса, стала трагедией истории, революции.

Художественной природе творчества Л. Андреева свойственны философский аспект видения мира, склонность к кардинальному пересмотру всех моральных, философских и социальных представлений прошлого, оценка современности в свете будущего, наконец, чисто просветительский перевес осмысления над изображением.

Литература

1. Андреев Л. Н. S.O.S: Дневник (1914–1919). Письма (1917–1919). Статьи и интервью (1919). Воспоминания современников (1918–1919) / Л. Андреев. — М.: СПб., 1994. — 102 с.
2. Андреев Л. Н. Романы. Повести. Рассказы / Л. Н. Андреев. — М., 2008. — 832 с.
3. Вопросы театра. — М., 1966. — 279 с.
4. Бондарева Н. А. Главная тема творчества Леонида Андреева / Н. А. Бондарева // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. — 2009. — № 3. — С. 43–46.
5. Дубровина А. Тема детства в рассказах Л. Н. Андреева и Ф. К. Сологуба: выпускная квалификационная работа. — Тюмень, 2017. — 42 с. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=463296>. (дата обращения: 02.04.2021).
6. Иезуитова Л. А. Леонид Андреев и литература Серебряного века: избранные труды / Л. А. Иезуитова. — Санкт-Петербург: Петрополис, 2010. — 738 с. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=253847>.
7. Андреев Л. Н. Дневник. 1897–1901 / Л. Н. Андреев. М.: ИМЛИ РАН, 2009. — 211 с.
8. Асаналиева А. Д. Экспрессионизм пьесы Л. Андреева «Жизнь человека» / А. Д. Асаналиева // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — год, №, — С. 48–51

УДК.821.512.154:

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_70

Беркмаматова А.,
К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети,
аспирант

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН «КАССАНДРА ТАМГАСЫ» РОМАНЫНДАГЫ МЕЗГИЛДИН ФАНТАСТИКАЛЫК ЖАНРДА БҮГҮНКҮ КҮНДҮН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИНИН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Кыскача мазмуну

Чынгыз Айтматовдун «Кассандра тамгасы» романын башталышына эпиграф катары - көзү ачык Кассандра жанундө көөнө мифтен үзүндү жана Екклесиастын: “Экөөнүн ичинен күн астында болуп жаткан жаман иштерди көзү көрүп жашай элеги эн бактылуу” — деген айтылуу сөзү алынган. Айтматовдун прозасына, анын кат-кат катмарланган чабытуу татаал симфония тутумуна негизги тон берип турган камертон мына ушулар. Романдын идеялык унгусунда философиядагы таптакыр эки башка-экзистенциализм жана натурфилософия-агымдары эриш-аркак эрчишип уюп калгандай. Ошондогу өлбөс-өчпөс окуяда болгондой «Кассандра тамгасынын» баяны мына ушинтип баиталат. Падышанын көзү ачык кызы Кассандра Троя кыйраарын алдын ала кыйытып айтса, ага эч ким ишбей койгонун билүүгө болот. “Кассандра – эмбриондорунун саны тынымсыз өсүүдө жана акыр кыямат алааматы жакындап калганын энесинин курсагынан туюп, эмбрион-эсхаттын кадр артындагы уну деп эсептөөгө болот.

Түйүндүү сөздөр: миф, фантастика, роман, сөздөн-сөз, ыйман, окуялар, аң-сезимдүүлүк, проблема, тарых, улут.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОТРАЖЕНИЯ СОВРЕМЕННОСТИ В ФАНТАСТИЧЕСКОМ РОМАНЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «ТАВРО КАССАНДРЫ»

Аннотация

Эпиграф к началу романа Чынгиза Айтматова «Письмо Кассандры» представляет собой отрывок из старинного мифа о ясновидящей Кассандре и цитату Екклесиаста. Именно эти камертоны задают основной тон прозе Айтматова и его многослойной замысловатой симфонической системе. В идеологическом тоне романа как бы сосуществуют два совершенно разных течения в философии - экзистенциализм и натурфилософия. Так начина-ется история «Письма Кассандры», как и в бессмертной истории того времени. Если бы ясновидящая дочь царя Кассандра предсказала гибель Трои, было бы ясно, что ей никто не поверил». как мука за рамкой зародыша-эсхата.

Ключевые слова: миф, фантастика, роман, от слова, к слову, вера, история, сознание, проблема, история, национальность.

REFLECTION OF TOPICAL ISSUES OF MODERNITY IN THE FICTION GENRE OF THE TIME IN THE NOVEL BY CHINGIZ AITMATOV “CFSSANDRAS BRAND”

Abstract

The epigraph to the beginning of the novel «Cassandra's Brand» by Chingiz Aitmatov was an excerpt from the myth of the melon at Cassandra with open eyes and Ecclesiast's words: «of the two, the happiest is when the eyes see all the bad things that happen under the sun.» It is the tuning fork that sets the main tone for Aitmatov's prose, his multi-layered, complex symphonic system. In the ideological plan of the novel, two completely different trends in philosophy-existentialism and natural philosophy-seem to merge together. Thus, begins the story of the «Cassandra's Brand», as in the immortal history of that time. Although the king's clairvoyant daughter Cassandra predicted that Troy would be destroyed, it is safe to say that no one believed her: «The number of Cassandra's embryos is constantly growing, and the approach of the Doomsday tribulation can be seen as an intuitive voice from her mother's womb, the voice of the embryo-Escheat behind the scenes.

Key words: mif, fantasy, novel, history, consciousness, problem, from a word of words, Vera, history, national.

Айтматов бул китебине өзү өмүр бою өжөрлүк менен изденип жүрүп келген. Жазуучу басып өткөн адабий-чыгармачыл жолго серп салсак, «Тоолор жана талаалар баянынан» тартып, ортодогу «Кылым Кары-таар бир күн» менен «Кыямат» чыгармасынан терең философиялуу «Кассандра тамгасы» интеллектуалдык романына чейинки узак аралыкта кандай татаал жана машакаттуу чыгармачыл узануу процессин баштан кечиргенин көрөбүз. Эгер ачыгын айтсак, Айтматовдун «Кассандра тамгасын адегенде айрым адабиятчысын-чылар менен көпчүлүк окурмандар анча жакшы кабыл алышкан эмес экендигин окууга болот. Алар аны автордун мурдагы чыгармаларына салыштырмалуу адабий-эстетикалык сапаты анча эмес жана көркөмдүк шөкөт-төлүшү да тумсак туундулардын катарына кошушкан.

Албетте, азыркы дүйнөлүк адабият өкүлдөрүнөн ким эле жер жүзүндө болуп жаткан антропологиялык кристистин тамырлары менен кесепеттерин Айтматовдон да өткөрө курч көрө билип, андан да ашыра терең жана керкөм андап, жалпылап жазган. Арийне, космостук Филофей кечилдин бейнеси сыяктуу бир катар жанылыктарына карабастан, окурмандардын белгилүү бир бөлү менен айрым адабий адистер романды кантсе да көркөм сүрөттөп көрсөтүү кудурети жагынан баштагыларына караганда кыйла жармач абалда калган алешем чыгарма катары кабыл алышкан. Романдын идеялык ун-гусунда философиядагы таптакыр эки башка — экзистенциализм жана натурфилософия — агымдары эриш-аркак уюп калгандай. Абай салсаң, чыгарманын өзөгүн мындай кой, аталышынын өзүндө да — контраст. Изилдөөчү Г. Гачев «анда Айтматовдун өзүнүн интеллектуалдык-көркөм өсүп-өркүндөөсүнүн эки уюлу эриш-аркак түйүлгөнүн: «тамганы» айылдагы ар жаш бала таанырын, а бирок падышанын көзү ачык кызы Кассандра Троя кыйраарын алдын ала кыйытса, ага эч ким ишенбей койгонун билүү. — бул деген кылдат гуманитардык билимдин жана мүлдө адамзаттын ааламдык сюжеттери менен ой жоруунун орошон белгиси» экенин туура байкаган [1, 112 — б].

Уяда болгондой» «Кассандра тамгасынын баяны мына ушинтип башталат: Айтматов кайрадан классикалык чыгармага кайрылат, Идеялык — философиялык мазмуну боюнча, бул башталыш «Кыямат» менен «Кассандра тамгасын байланыштырган жип болуп саналат Экөөндө тен адамдын бүт күнөөсүн кең пейиддик менен кечирген мээримдү сүйүү: куну канчалык кымбатка турары-на карабай, ааламды сактап калуу аракетин. А бирок эң кейиштүүсү прогресс дегенин езунун өзөк табияты боюнча — болбосо бут баары, эч жок деген эле нерсе да — Анда эки эле багыт бар « бири жогору, экинчиси темөн карай ара жолдо асылып кала берүү мумкүн эмес; цивилизация же өйдө өсүп өркүндөнүн өрүн көздөй өнүгөт, же туңгуюкка тунгуюка туш болуу кыйроо кургуйга кулоо жан буткөндүн баарын жалмаган акыр кыямат башка жолу жок.

Романдын сюжеттик коллизиясы космостук монах Филофейдин азирети ыйык Рим папасына жолдогон катынын айланасында чиликнет. Жатында жатан алгачкы апталарда эле болочок өмуру болбогон бир мааниманызсыз апурталдуу жашоо болорун сезип, ошондой эсхатологиялык коркунучтан улам жарык дүйнөгө көз

жаргысы келбей, думөктүү силнал жиберип атышкан кассандоа эмориондор жонундо ал ачып чыккан теориялык жанылык бу жер жузун чан тополон дүрбөлөнгө тушурөт: Кассандра эмбриондордун саны тыннимсыз өсүдө. Ага себеп ааламдык ан сезимдин мээ кыртышында эгерим экстремал абалдан башы чыкпай койгон адам затынын кокуй жашоосунун акыр кыямат алааматы жакындап калганын энесинин курсагынан туюп эшиткен эмбрион-эсхаттын кадр артындагы уну деп кабыл алсак болчудай. Бүгүнкү күндөгү жер шаарында күн сайын тынымсыз болуп жаткан жүрөк өйүткөн окуялар: мыкаачылык менен адам өлтүрүүлөр, улуттар аралык, уруу ичинде болуп жаткан кагылыштар, атасы баласын бакпай басып кеткендер, эр жеткен баласы атасын сабагандар, ал тургай тогуз ай омурткасы сыздап жарыкчылыкка алып келип, ак сүтүн берип чоңойткон энесине кол көтөргөндөр, атасы кызынын абийирин төгүп кордогондордун аягы качан суюлат [2, 98 — б]. Ч. Айтматов айткандай “Канткенде адам уулу адам болот? Бул кесепеттердин келип чыгышына эмне түрткү болууда? Эмне себептен мындай жат көрүнүштөр токтобой келет? Ушундай суроолор биринин артынан бири чубурат. Бул суроолорго жоопту “Кассандра тамгасы” чыгармасынан издөөнү туура көрдүм. Космостун монахы Филофей көтөрүп чыккан адамзаттык теориясын келечекти кыраакылык менен көрө билген, чынчыл, абийирдүү, илимдин өсүп-өнүгүшү үчүн күйүп — бышкан футуролог Роберт Борк акыл-эстүүлүк, сабырдуулук менен кабыл алат. Анын бул илимдеги ири ачылыштын бир түрү катары мамиле кылышы өзгөчө таасир калтырды. Ар ишке терең баа берип, кылдат талдап мамиле жасай билүүгө багыт берди. Роберт Борк адам баласын эне-ата боло турган жаштарды ыйманын, рухун тазалоого чакырды. Футуролог көктөн түшкөн Филофейдин теориясына ынанды, адамзатында болуп жаткан жана боло турган коогалаңдуу терс көрүнүштөрдүн башаты кайдан келерине көзү жетти. Ошондуктан аны менен түз эфирде пресс-конференция өткөрүүгө ниеттенди. Бууракандап, албуутанып жаткан адамдарды тынчытып акыл калчоого чакыргысы келди. Филофейдин ачылышын адамзат рухунун эволюциясындагы жаңы кадам катары баалаган. Бирок бул максатына жетпей акыл-эссиз жана аеосуз дүрбөлөңдүн курмандыгы болду. Эмне себептен адамдар өз кемчилигин уккусу келбейт? Аны оңдоону ойлонуп да койбойт. Бүгүнкү күндөгү жаш-кары дебей болуп жаткан ыпласчылыктарды канткенде тизгиндейбиз. Учурда жер жүзүндө жашап жаткан 7,2 миллиард адамдын руханий дүйнөсүн ким тазалап, ынтымакка чакырат? Ансыз деле калктын санынын тездик менен өсүшүнүн аркасында адамзат жаныбарларды эсепке албаганда таза аба, суу, тамак-аш жана күйүүчү майга өтө муктаждыкта жашап келет экенбиз. Башкача айтканда, жер шаарындагы адамдын баары өз каалагандай жашашса мындай планетадан дагы бешөө керек [3, 285-б]. Бул тартыштыктарда аң-сезимдүүлүк менен мамиле жасабаган адам өздөрү менен өзү кырылып келет. Келечегибиз белгисиздиктин чеңгелинде тургандыктан, мурда жасап келген каталарды эле жакшыртуу эмес. Биз сөзсүз түрдө дагы башка нерсе табышыбыз керек. Бүгүн биз ой жүгүртүү жашоо жана карым-катнаш жолдорун өзгөртүүгө болуп көрбөгөндөй

муктаж экенбиз. Ага карабай адамдар ач көздүүлүктүн, кайдыгерликтин көрө албас ичи тарлыктын туткунунда калгандайбыз. “Кассандра тамгасы” чыгармасындагы жаш, келечекке терең ишеним менен караган Энтони Юнгердин тандаган жолу бирден бир айкын тандоо болду. Ал өтө билимдүү, адамгерчиликтүү болуу менен ишине тындыгы мага чоң таасир берди [4, 119—6].

Энтони Юнгер коомдун коркунучка кептелип бара жатканын байкап, Роберт Борктун оюн колдоп жамы журтка түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө белсенип киришет. Футуролог чындык үчүн, адамдардын тааныгысы келбеген абийири үчүн курман болгондон кийин да, ал буга чейинки чечкиндүү кадамынан тайбайт. Кайра чыйралып Толгонай эненин чыйырын улап тирүүчүлүк түгөнүп калбайт, жашоо үчүн, чындык үчүн дагы күрөшүүгө белсенет [5, 98-6]. Ал мага көк деңизде Ак кеме менен жалгыз сүзүп жүргөндөй элес калтырды. Ал кемеге мен да барып кошулуп адамзатты аруулукка чакырып, чындыктан тайбай каталыкты оңдой билүүгө үндөйт элем. Ал эми келечекти көрө билген футуролог биз менен кошо жүрөт. Кыргыз эли Манастын тукуму Ала-Тоосундай ар дайым ак калпагы менен аруулуктун жарчысы болуп дүйнө элдерине үлгү болоруна терең ишенем деп бутурууну туура кордум.

Адабияттар

1. Гачев Г. *Задумавшийся скиф и космический монах* / Г. Гачев // *Свободная мысль*. — 1995. — 251-б.
2. Акматалиев А. Чынгыз Айтматов. Илимий публицистикалык макалалар / А. Акматалиев. — Б.: «Бийиктик», 2008. — 256-б.
3. Дуйшонбаев П., Дуйшонбаев М. Чынгыз Айтматовдун экологиялык этикасы / П. Дуйшонбаев, М. Дуйшонбаев. — Б., 2005. — 396-б.
4. Чынгыз Айтматов жана маданият. Макалалар жыйнагы. — Б., 1999. — 258-б.
5. Айтматова Ч. *Тавро Кассандры* / Айтматов Ч. // *Философия свободного духа*. — М., 1996. — 216-б.
6. Садыгалиева А. С. *Нравственные искания героя в романе «Тавро Кассандры»* / А. С. Садыгалиева // *Вестник БГУ им. К. Карасаева*. — 2006. — № 1. — С. 83–86.

УДК: 811.512.1:2-335

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_73

Сатиев А.,

К. Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университети,
аспирант

ТҮРК ТИЛИНДЕГИ МУРАСТАРДЫН АЛГАЧКЫ ҮЛГҮЛӨРҮ

Кыскача мазмуну

Байыркы доорлордо жана Орто кылымдардын баштапкы мезгилдеринде Борбордук Азиянын мейкиндеринде жашаган түрк тилдүү элдерден чыккан ойчулдар, илим-билимдүү чыгармачыл инсандар түрк тилдеринде түрдүү формадагы жана мазмундагы эмгектерди жарата башташкан. Алар синкретикалык, универсалдуу мүнөзгө ээ болуп, көп жактуу маалыматтарды камтыйт. Бул доорлордун адабий эстеликтерин Түрк цивилизациясынын үлгүлөрү деп саноого болот. Түрк тилиндеги эң алгачкы эстеликтердин бири болуп Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиги» («Кут алчу билим») эсептелет. Анын жаралышы менен түрк жазма тили пайда болуп, түрк тилиндеги адабияттардын өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген. Түрк тилиндеги мурастардын арасында Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» аттуу чыгармасы да салмактуу орун ээлейт. «Диван лугат ат-түрк» лингвистикалык, фольклористикалык, тарыхый-этнографиялык булак катары азыркыга чейин илимий кызыгуунун объектиси болуп келе жатат.

Түйүндүү сөздөр: түрк элдери, түрк тили, араб жазуусу, караханиддер, мурас, Жусуп Баласагын, «Кутадгу билиг», дидактикалык чыгарма, Махмуд Кашгари, «Диван лугат-ат түрк», сөздүк.

РАННИЕ ОБРАЗЦЫ НАСЛЕДИЙ НА ТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В древние времена и в раннем средневековье тюркоязычные мыслители и образованные люди, проживавшие в Центральной Азии, начали создавать произведения в различной форме и содержания на тюркских языках. Они синкретичны, универсальны и многогранны. Литературные памятники этих эпох можно рассматривать как образцы тюркской цивилизации. Одним из первых памятников на тюркском языке является «Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагына («Благодатное знание»). С его появлением возник тюркский письменный язык, который оказал большое влияние на развитие тюркоязычной литературы. Произведение Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-түрк» занимает значительное место среди тюркоязычного наследия. «Диван лугат ат-түрк» как лингвистический, фольклорный, историко-этнографический источник по-прежнему служит объектом научного интереса.

Ключевые слова: тюркские народы, тюркский язык, арабская письменность, наследие, Юсуф Баласагын, «Кутадгу билиг», дидактический труд, Махмуд Кашгари, «Диван лугат-ат түрк», словарь.

THE FIRST EXAMPLES OF TURKIC LANGUAGE HERITAGE

Abstract

In ancient times and in the early Middle Ages, Turkic-speaking thinkers and educated people living in Central Asia began to create works of various forms and contents in the Turkic languages. They are syncretic, universal and multi-faceted. The literary monuments of these epochs can be considered as examples of the Turkic civilization. One of the first monuments in the Turkic language is «Kutadgu bilig» by Yusuf Balasagyn («Blessed Knowledge»). With its appearance, the Turkic written language emerged, which had a great influence on the development of Turkic-language literature. The work of Mahmud Kashgari «Diwan lugat at-turk» occupies a significant place among the Turkic language heritage.

Key words: Turkic peoples, Turkic language, Arabic script, heritage, Yusuf Balasagyn, «Kutadgu bilig», didactic work, Mahmud Kashgari, «Diwan lugat-at turk», dictionary.

Байыркы замандарда жана орто кылымдардын баштапкы мезгилдеринде Азиянын, өзгөчө, Борбордук Азиянын учу-кыйырыз мейкиндеринде өмүр-тиричилик өткөргөн ар түркүн элдер, уруулар бирде ынтымакка келип, эбегейсиз күч-кубатка ээ болгон биримдикке баш кошушса, бирде ички-сырткы факторлордун аркасында бытырап таркап күн кечирип келишкен. Коомдук-саясий турмуштун кандай шарты болбосун, ошол элдерден чыккан ойчулдар, илим-билимдүү чыгармачыл инсандар түрдүү формадагы жана мазмундагы эмгектерди жаратып, ал замандардын эстелиги катары кийинки муундарга мурас калтырышкан. Мындай эмгектерди бир жактуу адабий, же тарыхый, же философиялык, же лингвистикалык, болбосо илимдин тигил же бул багытындагы илимий эмгек деп так дифференциялоого болбойт. Алар синкретикалык, универсалдуу мүнөзгө ээ болуп, көп жактуу маалыматтарды камтыйт. Далай элге, өзгөчө, түрк тилдүү тектеш элдерге данакер болгон, эмгектери бүтүндөй түрк-ислам дүйнөсү үчүн орток мурас болгон даңктуу инсандардын катарында кимдерди атай алабыз? Борбор Азия чөлкөмүнөн эле бир канча ысымды атоого болот: Аристотелден кийинки «Экинчи мугалим» деген атакка ээ болгон философ Фараби (870–950), энциклопедист-аалымдар Абу Райхан Беруни (973–1050) жана Ибн Сина (980–1037), чыгыш илиминдеги астрономиянын туу чокусун жараткан Улугбек (1394–1449) ж.б. Бул тизмеге Ала-Тоо чөлкөмүнөн чыккан Махмуд Кашгари менен Жусуп Баласагынды сыймыктануу менен кошууга болот. Бул эки инсандын эмгектери түрк адабий тилдеринин башатында, орток түрк мурастарынын, Түрк цивилизациясынын үлгүлөрүнүн алдыңкы сабында турушат.

Арийне, түрк адабий тилдери да, түрк тилдүү адабияттар да эле, болбосо кыска убакыттын аралыгында эле бүгүнкү абалына жете койбогону, өнүгүп калыптануунун татаал, кээде карама-каршылыктар орун алган эволюциялык жолу басып өткөнү белгилүү. Түрк жазмаларынын, жазма тилинин жана адабиятынын эң алгачкы эстеликтери болуп ташка чегилген орхон-энесай рун жазма эстеликтери эсептелип жүрөт, бул эстеликтер V–VIII кылымдарга таандык экени маалым.

Түрк тилдүү элдерде жана урууларда рун жазмасы менен катар уйгур жазмасы да колдонулганы тууралуу маалыматтар белгилүү. Бул жазма менен жазылган манихей мазмунундагы алгачкы эстеликтер V кылымга таандык. Андан кийин буддизмдик мазмундагы кол жазмалар, юридикалык документтер, көркөм сөз үлгүлөрүнүн айрым бир фрагменттери да ушул жазуу менен жазылганы илимий изилдөөлөрдө айтылып жүрөт. Уйгур жазуусу менен жазылган алгачкы түрк тилдүү документтер жана эстеликтер болуп буддизм, манихей, христиан диндерине тиешелүү ыйык китептердин котормолору болгон.

Алгачкы түрк жазмалары (рун жазуусу, уйгур жазуусу) менен жазылган эстеликтердин дээрлик басымдуу бөлүгү окулуп, илимий изилдөөлөргө алынган. Бул багытта В. В. Радлов, В. Томсен, С. Е. Малов, П. М. Мелиоранский, Х. Н. Оркун, В. Л. Котвич, А. фон Габэн, Г. Рамстед, И. А. Батманов ж.б. түрколог — чыгыштаануучу окумуштуулардын эмгектери бар экени белгилүү.

Биз төмөндө Караханиддер доорундагы түрк авторлору Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагын, алардын

орток түрк мурастарына кирген «Кутадгу билиг» жана «Диван лугат-ат түрк» эмгектери тууралуу кыскача сөз кылууну туура көрдүк.

Тарыхка кайрылсак, 636-жылы Борбор (Орто) Азияга арабдардын алгачкы чабуул, баскынчылыктары башталган. VIII кылымдын башында бүткүл Борбор Азияны арабдар каратып алат. Араб баскынчылыгынын жана исламдаштыруунун натыйжасында бул аймакта араб тилинин үстөмдүгү башталат: ал буга чейин үстөмдүк кылып келген фарси тилин адабияттан, дин чөйрөсүнөн, илимден жана, атүгүл, административдик башкаруудан сүрүп чыгат. Бирок X кылымдын орто ченинде фарси тили кайрадан үстөмдүк ролго ээ болуп, араб тили экинчи планга жылдырылганы маалым.

X кылымдан тартып түрк тилдүү элдер жана уруулардын Борбор Азияга отурукташуусу күч ала баштаган. Булар, негизинен, караханиддер болуп, алар саманиддердин башкаруусун кулатышат. Түрк-караханиддердин уруулук курамы толук такталбаганы маалым. Бирок саманиддер доорунда эле айрым түрк тилдүү уруулар Борбор Азияга көчүп келип, орун ала башташканы белгилүү. Бул кыймыл 990-жылы Бухаранын кулашы менен аяктаган.

Убакыттын өтүшү менен түрк тилдүү элдер жана уруулар отурукташкан турмушка өтө башташат. Бул уруулар жергиликтүү (негизинен, тажик тилдүү) элдер, уруулар менен аралашып, ассимиляцияга дуушар болушат. Мындай аралашуудан келип чыккан эл пикир алышууда, негизинен, түрк тилин колдонушкан.

Караханиддер исламды 960-жылы кабыл алышат, ал эми көптөгөн түрк уруулары бул динге андан кыйла мурун өтүшкөн. Ислам менен кошо түрк уруулары араб алфавитин да кабыл алышкан, араб алфавити узак убакыттар бою эски уйгур жазуусу менен катарлаш колдонулган. Тилекке каршы, XI кылымдан мурунку убакытка таандык болгон, араб жазуусу менен жазылган түрк тилиндеги бир дагы эстелик биздин күндөргө жеткен эмес. Ошондуктан ислам доорунун алгачкы мезгилиндеги жазма эстеликтер тууралуу айтуу кыйын.

Түрк тилиндеги эң эски эстеликтердин сап башында Жусуп Хас Хажиб Баласагындын «Кутадгу билиги» («Кут алчу билим») турат. Улуу ойчул, акын, саясаттаануучу, мамлекеттик ишмер Жусуп Баласагын 1015-жылы, айрым маалыматтар боюнча 1016-жылы Караханиддер мамлекетинин биринчи борбору Баласагын шаарында (Чүй өрөөнүнүн чыгышындагы азыркы Токмок шаарына жакын жерде) туулган. Анын өмүр баяны жөнүндө маалыматтар толук эмес. Бирок автор өзү жөнүндө жазып кеткен кээ бир фактыларды анын «Кутадгу билиг» поэмасынан кездештирүүгө болот. Изилдөөчүлөрдүн эсеби боюнча, поэманы жазып бүткөн мезгилде Жусуп Баласагын 54 жашта болгон. Автор дастанын Баласагын шаарында баштап, 1070-жылы Кашкарда аяктап, баш аягы 18 айда бүтүргөн да, Кашкар шаарынын башкаруучусу, «хандын ханы» деп аталган Тавгач Буура Карахан Абу-Али-Хасанга тартуу кылган. Ал поэманын терең мазмунун түшүнүп, алкыш иретинде акынга «Улуг-Хас-Хажиб» деген наам берген. «Улуг-Хас-Хажиб» — хан ордосунда кызмат өтөгөн өтө кадырман адамдын наамы.

Автор өз дастанын түрк тилиндеги алгачкы эмгек катары сыпаттаган. Бирок эстеликтин тилинен байкал-

гандай, түркиче адабий салт буга чейин эле орун алып келгендей. Ырас, «Кутадгу билигдин» пайда болушуна кыйла узак даярдык мезгили өбөлгө түзгөнү түшүнүктүү, дал ушул мезгилде уйгур, карлук жана башка уруулар менен элдердин, анын ичинде огуздардын тилдеринин базасында жазма түрк тили түзүлгөн. Бул мезгилге карата уйгур тилинде түрдүү мазмундагы көптөгөн эмгектер жаралган. Ошондуктан туюндуруунун ык-амалдары кыйла иштелип калган системасы бар уйгур тили караханиддер доорундагы жазма түрк тилине, айрыкча, анын пайда болуп өнүгүүсүнүн алгачкы мезгилинде өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Андан кийин карлуктар жана огуз урууларынын кээ бир бутактары уйгурлар менен аралашып, кошулуп кетет да, жалпы жазма тилди жана жалпы маданиятты жаратышкан. Ошого байланыштуу, «Кутадгу билигдин» тили байыркы уйгур тилинен айырмаланарын изилдөөчүлөр көрсөтүшкөн.

Аталган дастан бизге үч варианттагы кол жазма түрүндө жеткен. Алар Каирде, Венада жана Ташкентте сакталуу. Вена варианты 1439-жылы уйгур жазуусу менен жазылып, Герат шаарынан табылган, азыр Венадагы Клостернойбург Ройал китепканасында сакталуу; Каир жана Ташкент (Наманган) варианттары араб жазуусу менен жазылган. Каир варианты Катарда табылып, 14-кылымдын 1-жарымында Египеттеги Кедиван китепканасында көчүрүлгөн. Намангандан табылган үчүнчү нускасы азыр белгилүү болгон нускалардын эң толугу болуп эсептелет. Эстеликтин бул нускасы азыр Ташкенттеги Чыгыштаануу институтунун кол жазмалар фондунда сакталып турат. Дастандын түпнускасы араб жазуусу менен жазылган деген пикирлер бар. Каир варианты та'лик, ал эми ташкенттик варианты сулус кол жазмасы менен жазылган жана сулус та'ликтен мурдараак пайда болгон. Белгилей кетүүчү нерсе, бул дастандын тилинде араб-перс элементтери абдан аз.

«Кутадгу билиг» — чыгыш маданиятында кеңири тараган санат-насыят маанисиндеги этикалык-дидактикалык эмгек. Мазмуну жагынан дастан дидактикалык мүнөздө болуп, пәнд-намә катары сыпатталат. Чыгарма ыр жана кара сөз менен жазылган.

Бул жанрдын тарыхы байыркы Египет, Индия, Иран адабияттарынан башталып, кийин жалпы чыгыш элинин жазуу, оозеки адабиятында салттуу формасына айланган.

Кыргыздар жана башка түрк тилдүү элдер «Кутадгу билиг» дастанын өздөрүнүн жазма адабиятынын алгачкы түрк-мусулмандык шедеври деп эсептейт. «Кутадгу билигдин» жаралышы менен жаңы жазма тил пайда болгон. Ал — түрк тили, Караханиддер мамлекетинин чыгыш тарабынын карлук-уйгур жазма тили. Бул тил түрк тилиндеги адабияттардын өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген.

Түрк тилинде жазылган эмгектердин дагы бир көрүнүктүүсү, түркологиянын башаты катары сыпатталып жүргөн «Дивани лугат-ат түрк» да ушул мезгилдерге таандык. Анын автору — Махмуд Кашгари. Чыгыштаануу илиминде Махмуд Кашгари эң алгачкы илимпоз-түрколог деп да, XI кылымдагы түркология илиминин «Радлову» катары да бааланып жүргөнү белгилүү. Аны бул деңгээлге жеткирген — аталган эмгеги. Ал далай жерлерди кыдырып, зор эмгек кылып топтогон материалдарынын негизинде түрк тилдери, диалекти-

ри менен наречиелерин алгачкылардан болуп илимий негизде сыпаттоого кадам койгон аалым болуп эсептелет. Бул үчүн анда жогорку деңгээлдеги илимпоздук даярдыктын болуш зарылдыгы айтпаса да түшүнүктүү.

Бул жерде сөз анын араб тилин мыкты билгени менен гана чектелбейт. Негизги фактор — орто кылымдарда араб тил таануусу илим катары бир кыйла деңгээлде өнүккөндүгү. Окумуштуулардын пикирлерине таянсак, араб лингвистикалык системасы ошол доордо өз заманынын алдыңкы лингвистикалык салттарын жараткан. Демек, арабдардын лингвистикалык илимий салты Махмуд Кашгаринин сөздүгүнүн жаралышына чоң таасир тийгизбей койгон эмес. Ал, маселен, Халил ибн Ахмед Фархунинин биздин күндөргө жеткен эң байыркы грамматика, араб тилинин түшүндүрмө сөздүгү болгон «Китаб аль-айн» эмгегин жакшы өздөштүргөнү айтылып келе жатат. Кашгари «Дивандын» кириш бөлүмүндө өзү да эскерип, Халил аль-Фархунинин гипотетикалык сөз бирдиктерин кошуп сөздүк түзүү ыкмасын колдонуу ою болгонун көрсөткөн [6, 56-б.]. Бирок аль-Халилдин ыкмасын априори тандаганы менен, ал ыкма түрк тилдерине ылайык келбегендиктен, андан баш тарткан. Албетте, түрк тилдери араб тилинен айырмаланып агглютинативдүү тилдер системасына кирери, түрк тилдери үчүн араб тилинин уңгулуу тыбыштар системасы туура келбей турганы жөнүндөгү тыянактар Махмуд Кашгариге белгисиз болгон. Ошентсе да, этиштин мамилелери менен чактарынын жасалышы боюнча түшүндүрмөсүнөн окумуштуу эки тил системалык-типологиялык жактан айырмалана турганын, араб тилинин бардык эле мыйзам ченемдүүлүктөрү түрк тилдерине ылайык келе бербестигин баамдаганы көрүнөт.

Кашгари өз доорунун дагы бир топ философ, тилчи, тарыхчы, географ, теолог ж.б. ойчулдарынын эмгектери менен да дурус тааныш болгон. Маселен, Берунинин мурастары, Орто Азиялык арабист-тилчи Абу Ибрахим Исхак Фарабинин араб тили боюнча сөздүгү «Диван ал-адаб» менен жакшы тааныш болгонун изилдөөчүлөр белгилешкен. Алсак, изилдөөчү Г. Бергштрассер өз макаласында М. Кашгаринин сөздүктү түзүүдөгү ыкмасы аль-Фарабинин эмгегине негизделгенин биринчилерден болуп көрсөткөн. Анын бул пикирин кийинчерээк К. Броккельман, Ж. Келли, А. Халидов сыяктуу арабист-окумуштуулар да ырасташкан [6, 57-б.]. Египеттик окумуштуу Ахмад Мухтар Омар тарабынан жарыяланган «Диван ал-адабда» жыйырма төрт миндей лексикалык бирдик камтылып, алты «китептен» турган экен. Анда арабча сөздүн арабча түшүндүрмөсү берилип, көп учурда сөз иллюстрациялык мисалдар менен жабдылган. Ал эми сөздөрдү жайгаштыруу тартибин алсак, сөздөр уңгулук консонанттардын алфавиттик тартибинде берилген. Махмуд Кашгари «Диванда» лексикалык бирдиктерди берүүнүн дал ушундай ыкмасын, т.а., сөздөрдү алфавиттик тартипте жана иллюстрациялык материалдар менен жабдып берүү ыкмасын колдонгон жана ал методика алгылыктуу болгон.

«Диван лугат ат-түрк» кириш бөлүмүндө түрк тилдерин үйрөнүүнүн мааниси, бул эмгек кимге арналганы жана багытталганы, автордун түрк элдери жана уруулары жашаган аймактарды кыдырып материал топтогону, сөздүктү түзүүдөгү методикасы, түрк элдери кол-

донгон он сегиз тамгалуу алфавит, түрк элдери менен урууларынын аталыштары, жашаган аймактары, алардын тилдеринин эң алгачкы илимий классификациясы боюнча маалыматтар камтылган. «Диван» формалык жактан алганда сөздүк тартибинде түзүлгөн. Анда, жалпысынан, түрк элдеринин тилдеринен тандалып алынган 7500 лексикалык бирдик (сөз) камтылган. Сөздөр уңгусунун алфавиттик тартиби боюнча уячаларга жайгаштырылып, ар бир сөздүн арабча котормосу орун алган. Жөн гана котормо берилбестен, көп учурда кеңири түшүндүрмө, иллюстрациялык мисалдар менен коштолгон. Эмгекте түрк тилдериндеги айрым бир грамматикалык мыйзам ченемдүүлүктөр айкындалып, диалектилик, топонимдик жана географиялык маалыматтар да берилген. Демек, Махмуд Кашгари дал ушул эмгеги менен түрк тилдүү элдердин өз доорундагы энциклопедиясын түзүү боюнча бийик ой-мүдөөнү турмушка ашырган.

Жалпылап алганда, Караханиддер доору маданият жана илим жогорку деңгээлде өнүгүп өскөн маал болуп, байыркы Кытай, Египет, Рим цивилизациялары сыяктуу эле Түрк цивилизациясы өз доорун сүргөн деп айтсак, аша чапкандык болбойт. Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиги» жана Махмуд Кашгаринин «Диван лугат-ат түрк» эмгеги — дүйнөлүк руханий мурастын, түрк адабиятынын, маданиятынын жана илиминин залкар эстеликтери. Алар лингвистикалык, фольклористикалык, тарыхый-этнографиялык булак катары азыркыга чейин илимпоздордун кызыгуусуна объект болуп келе жатканы жана боло берери шексиз.

Адабияттар

1. *Abdirazakov A. Türk Atanın baldarı bolsok...ce ruh başattarı. / A. Abdirazakov. — Ankara 1995. — 183 б.*

2. *Махмуд Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы. Китепте: Кыргыздар. 2-т. / Түзгөн: К. Жусупов. — Бишкек, 1991. — 428–441-бб.*

3. *Махмуд ибн Хусейин Кашгари. Түркий тилдер сөз жыйнагы (Диван лугат ат-түрк). Китепте: Кыргыздар. 2-т. / Түзгөн: К. Жусупов. — Бишкек, 1991. — 441–459-бб.*

4. *Наджип Э. Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. Автореф. дис. докт. фил. наук. / Э. Н. Наджип. — Москва, 1965. — 94 б.*

5. *Стеблева И. Түрк тилиндеги байыркы адабият. Китепте: Кыргыздар. 2-т. / Түзгөн: К. Жусупов. — Бишкек, 1991. — 410–428-бб.*

6. *Чороев Т. К. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы» / Т. К. Чороев. — Фрунзе, 1990. — 92 б.*

7. *Усмамбетов Б., Кыргыз тилиндеги материалдык маданиятка тиешелүү сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу / Б. Усмамбетов // К. Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. — 2011. — № 2 (19). — 241–243-бб..*

УДК 347.071(078.06) 60

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_77

Жолмат кызы Д.,
К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети,
аспирант

КЫРГЫЗ АҢГЕМЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ИДЕЯЛЫК-ТЕМАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз адабиятынын тарыхында классикалык мураска айланып калган, окурман көп окуган аңгемелердин идеялык-тематикалык айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен сөз болот. Автор алардын жанрдык табиятына ылайык адамга гедонисттик таасир берүүчү күчү тууралуу баяндайт. Макалада кыргыз адабиятынын отузунчу-элүүнчү жылдарындагы аңгемелери мисалга тартылган, алардын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу айтылат. Макалада аңгемелер аркылуу жамандан жакшыны, ырайсыздан сулууну, зомбулуктан акыйкаттыкты ажырата билүү кенири баяндалат. Дайыма жакшылык менен жамандык чогуу жүрөрү, ар бир адамдын элесине согуш окуяларын тартып, мекенчил сезимдерин козгогон, адилет, таза сүйүү менен зордуктун ортосундагы курч күрөш сүрөттөлөт. Жаш журукко кетпес так салган баягы тентиген турмуштун элеси уктап баратканда да коз алдынан кетпейт.

Түйүндүү сөздөр: аңгеме жанры, идеялык-тематикалык багыт, мекенчилдик, пейзаж, сюжет жана композиция, көркөм образ, романтикалык тема, кульминация, мурас, өзгөчөлүк

ОБ ИДЕЙНО-ТЕМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ КЫРГЫЗСКИХ РАССКАЗОВ

Аннотация

В статье акцентируется внимание на широкий круг представлений об идеологических и тематических особенностях наиболее читаемых рассказов, ставших классическим наследием в истории кыргызской литературы. Автор статьи описывает их жанровую природу, выявляет внутрижанровые разновидности, идейно-тематическое и художественно-стилевое своеобразие произведений, показать писательское мастерство и творческую оригинальность авторов. В статье приводятся рассказы наиболее известных и популярных авторов в кыргызской литературе, рассматриваются их идейно-тематические особенности. Указывается на то, что первые образцы кыргызской реалистической прозы стали появляться в кыргызской литературе именно в жанре рассказов, что рассказ, прежде всего, характеризуется малым объемом, ограниченностью сюжетных линий, которым свойственна эволюция, обуславливаемая развитием литературы и общества.

Ключевые слова: сюжетный жанр, идейно-тематическое направление, патриотизм, пейзаж, сюжет и композиция, художественный образ, романтическая тема, кульминация, наследство, особенность.

ON THE IDEOLOGICAL AND THEMATIC FEATURES OF KYRGYZ STORIES

Abstract

The article focuses on a wide range of ideas about the ideological and thematic features of the most read stories, which have become a classic legacy in the history of Kyrgyz literature. The author of the article describes their genre nature, identify intra-genre varieties, ideological-thematic and artistic-stylistic originality of works, show the writing skills and creative originality of the authors. It is indicated that the first samples of Kyrgyz realistic prose began to appear in Kyrgyz literature in the genre of stories, that the story is primarily characterized by a small volume, limited plot lines, which are characterized by evolution, conditioned by the development of literature and society.

Key words: plot genre, ideological and thematic direction, patriotism, landscape, plot and composition, artistic image, romantic theme, culmination, inheritance, feature.

Акыркы мезгилдерде китеп окулбай калды, аны компьютер технологиясы, андагы интернет булактары алмаштыруу аракетинде болуп жатат, бирок, тээ илгертен бери келе жаткан адамдын жан дүйнөсүнө таасир этүүнүн бирден бир жолу болгон китеп, көркөм адабият дале болсо коомдо өз актуалдуулугун жогото элек. Бизден мурдагы муундун көркөм адабиятка болгон кызыгуусун азыр биз тамшануу менен кабыл алып калдык. Көрсө алар жомоктор, алардын сюжетинин негизинде жазылган чыгармалардан кийин эле улуу жомокчу Г. Н. Андерсендин «Кар ханышасы» деген аңгемеси менен таанышышыптыр. Идеялык мазмуну жагынан бул кадимки эле укмуштуу-кереметтүү жомокторго окшош. Жамандан жакшыны, ырайсыздан сулууну, зомбулуктан акыйкаттыкты ажыратып билүүдө бул жомоктун мааниси зор болгондугун көп ирет уктук. Улуу жомокчунун чыгармаларында дайым жакшылык менен жамандыктын элдешпес күрөшү берилгендигин айтып калышаар эле.

Анын чыгармалары жомок болсо да (а чынында жомоктун негизинде жазылган аңгеме) кадыресе турмушка жакын. Бул чыгарманы окууда андагы негизги идеяны түшүнүүдө адам анчалык деле кыйналбайт. Андерсендин аңгемелерине удаа эле кыргыз жазуучусу Кусейин Эсенкожоевдин «Үчүнчү шар» аңгемесин окушат. Ошондогу кыргыз адабиятындагы балдар үчүн жазылган биринчи фантастикалык аңгеменин идеялык мазмунун түшүнүү деле ошондогу мектеп балдары үчүн анчалык татаал болбоптур. Ал эми «Чолпонбай», «Мурат», «Ал эми жетим эмес», «Зарлык», «Кыйын кезең», «Пайдага чечилген чатак» сыяктуу аңгемелерди окугандар ушул аңгеме жанрынын чакан жанр болгону менен көп нерсеге жөндөмдүү экендигине көздөрү жеткен. Алардын көпчүлүгү очерк түрүндө болсо, айрымдары баяндоо ыкмасындагы чакан аңгемелер эле. Арийне, бул аңгемелердин ар биринин өзгөчөлүгү бар. Айталы, улуу жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун «Пайдага чечилген чатак» аңгемеси бригадир Борбук менен жылкычы Келдибектин чыгармада сүрөттөлгөн «чатагында» өз ишине өтө берилген, бир эле маселени эки башка түшүнүшкөн адам мүнөздөрү, алардын аракет-кыймылдары, диалогдору аркылуу ачылат. Ал эми аңгемеге караганда очеркке жакыныраак жазылган жазуучу К. Жантөшевдин согуш темасындагы «Чолпонбай» чыгармасында: «Дал ошол секундда Чолпонбай чыгыш тарапты бир карады. Алда кайдан аркайган Ала-Тоо карап тургансыйт, калдайган кыргыз эли “талкала жоону”, — дегендей, кол булгалагансыйт. Ак асаба кызыл туусун кармап, айгайлаган ызы-чуусун салып, Аккуласын алкынтып, кырк чоросун жулкунтуп, баатыр Манас келе жаткансыйт. Анын оң тарабында казактардын хан Көкчө, сол жагында Төшүк, өзбек ханы Санжыбек, түркмөн ханы Музбурчак» деген жомоктук жорго сөз менен автордук баяндоо басымдуу. Мындай темадагы чакан аңгемелер ар бир адамдын элесине согуш окуясын тартып, анын мекенчил сезимдерин козгобой койбойт.

Дегинкиси, чыныгы аңгеменин талаптарына жооп берүүчү прозалык чыгармалардын эң алгачкыларынын бири — жазуучу А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемеси. Аңгеме жөнүндө сөз кылганда тике эле К. Асаналиевдин: «Элдик байыркы уламанын негизинде жазылган бул аңгемени жанрдык жагынан алып караганда проза

менен жазылган лирикалык-романтикалык аңгеме деп тайманбай айтууга болот... Анткени тоо суусундай ташкындаган лирикалык күчтүү агым кичине, чакан чыгарманын бүткүл майда кан тамырына чейин тараган. «... Күүнүн сыры» — кыргыз элинин өткөн мундуу турмушу жөнүндөгү символикалык чыгарма» [1, 61–62 б.].

Аңгемедө дөгүрсүгөн, колундагы чексиз бийлиги менен малына чиренген, Кызыл буурул аты менен Ак чагыр бардеңкесине менменсиген ала көөдөн «баатыр» менен таза ак сүйүүнүн ортосундагы курч күрөш сүрөттөлөт. Автор байыркы элдик уламыштын көркөмдүк күчүн ошол бойдон толугу менен аңгемедө бере алган. Чыгарма узак жолдогу карыянын аңгемесинен башталат. Оозунан бал тамган карыя сөз берметтерин төгө берет да, анын кеби окурманды «арбай баштайт». Саймалуу сөз «жол азабын жеңип, узун жолду кыскартат. Бул чакан аңгемени окуган адамдын биринчи таанышканы — «...кабагына караганда качандыр атактуу баатыр болгондой түрү бар, көздүн чарасы тереңден көрүнгөн кудуктай, кареги араң эле жытылган, мурду берендин тумшугундай болуп, тиши жок оозуна карай имерилген өлчөмсүз чоң жана толук жүзүнө караганда анчалык кары эмес, бирок калдайган купкуу этсиз кулагы, оркойгон арык мурду карылыгын алда кайдан далилдеген олчойгон сары киши». Эзелки мурастай көрүнгөн, бир караганда турушу менен табышмактуу карынын урунган буюму да өзүнө төп, өзүнө шайма-шай. Колундагы комузу карыя жөнүндө кошумча түшүнүк берип тургансыйт. Эзелкинин эстелиги сыяктанган ошол комуз да бир көргөн кишинин эле көңүлүн өзүнө бурат. «Колундагы өрүктөн жасалган комуз карыя менен эбактан бери жолдош болгон сыяктуу кара күрөң тартып чыныгып бүткөн». «Нөөкөрлөнгөн кең өтүгүнүн кончунан килейген мүйүз чакчасын сууруп алып, алкактай жез чагарагын шаркылдатканы» болбосо, карыя кепке да сараң. Анын кезек-кезек гана: «Ии, балам! Элиңер эсен жатабы? Ии, балам! Эмне өнөрүң бар?» — дегени, насыбай атымда бир күүнү он кайрып черткени окурманга чоң таасир калтырат. «Карыя улам-улам күүсүнүн башынан түшөт. Анын ниети ошол гана күүнүн айланасында тургандай. Эл күүнү тыңшайбы, жокпу, аны менен жумушу жок, өзүнө-өзү макул, бул жерде өзүнөн башка эч ким жоктой»...

Чыгармада окуянын өнүгүшүнө ошол окуяны башынан өткөргөн карыя менен жолоочу жигиттин маеги шарт түзөт. Жазуучу негизги окуяны баяндоодон мурда бир канча даярдыктардан өткөрөт. Ансыз жок жерден чыга калган окуяга окурмандын ишениши кыйын. Аңгемедөги бардык окуя үч гана кишинин: Кызыл Буурул аты менен Ак чагыр мылтыгына сыйынып, менменсиген ала көөдөн «алачыктай баатырдын», акылдуу, намыска бекем, ошол убактагы түзүлүшкө тайманбай каршы чыккан баатыр кыздын жана дүйнө капар, бейкут турмушу бузулуп башы байланып кул болуп келген жаш баланын айланасына топтоштурулган. Эртели-кеч чертиле берип, эч ким да капарына албай калган Зарлыктын күүсүнүн сыры да ошол окуяны баяндоо менен чечилет.

Көркөм адабиятка кызыккан ар бир зээндүү окурман Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги Даниярдын обонун унутпайт. Ал гана эмес айрым окурман казак жазуучусу Ильяс Жансүгүровдун «Күүчү» поэ-

масы менен да тааныш. Даниярдын обону менен домбурачынын күүлөрүндө не деген күч, не деген сыр бар эле! Ырас, булардын баары ошол чыгарманын ар биринин жазылган убагына ылайык салыштырылганда гана өз баасында болмок. А. Токомбаевдин Зарлыгынын күүсү менен Жансүгүровдун домбурачысынын күүсүндө сырткы окшоштуктар бар. Алардын экөөнүн тең күүсү — адилетсиз турмушка каршы чертилген.

Ошентип, аңгемеде адилет, таза сүйүү менен зордуктун ортосундагы курч күрөш баяндалат. Он жашка чыккан Зарлык алачыктай болгон кызыл буурул ат минген «баатырга» туткун болду. Мына ушул жерден эле «баатырдын» мүнөзү ачыла түшөт. Болбосо ашкан «баатыр» да бейкүнөө, күчсүз-алсыз, жылкы сугарганын чоң иш көргөн балага кол салмак беле? «Баатырдын» сөзү да зардуу, кичине бала менен чоң душманындай сүйлөшөт. Кенедей баланы табалап сүйлөгөнү да байкалып турат. «Унчукпай жүр! Ыйласаң, өлтүрөм! Менден эч нерсе сураба. Оозунду ачып сүйлөсөң өлөсүң!» Атактуу «баатырдын» балага кылган мамилеси ушул. Ал эми кыздын айылына келгенде эрегишкен жоосун жеңип, бир элдин белгилүү чыгаан баатырын байлап келгендей: «Мына, баягыңар! Алгыла!» — деши да анын табиятын таанытат. Мына ушундай колунда чексиз бийлиги, куралы да бар, астында качса кутулуп, кууса жетчү аты да бар, өзүнүн максатын орундатыш үчүн эч нерседен кайра тартпаган, бир жагынан ала көөдөн, бир жагынан жеткен кекчил, ары сараң, ары өзүмчүл «баатырга» он-ондон өрүлгөн көмүрдөй кара чачы эчен имерилип, тал-талынан өрүлгөн, жубардай ак, ары назик, ары наздуу, кирдүү кол менен кармагыс, бирок ашкан баатыр кыз» каршы чыкты.

«Баатыр» менен кыздын биринчи чатагынан кийин он алтыга келип калган идиреги бар жаш баланын «баатырды» жек көрүүсү күчөйт. Ал эми жигит менен кыздын ортосундагы жеке намыс талашуу сынчы К. Асаналиев айткандай «сөздүн толук маанисинде социалдык мүнөзгө өтөт». Окуя ырбап, сюжет чиелене баштайт. Кыз баланын чоо-жайын тартып, канчалык деми бар экенин билет да, эски салттан кол үзүү аракетин кылат. Сөздөрү орундуу жаш бала менен качууга кыз биротоло бел байлап, зордуктун туткунунан бошонуу камылгасына өтөт. Андан аркы сюжет нукура романтикалык мүнөзгө айланат. «Качуу» — жеке мүнөздөгү протест, эски салттан биротоло кол үзүү дегендик эле. Өзүнүн туулган чөйрөсүнө карабай жарыбаган кедейдин баласы менен качуу, мунун үстүнө каргашалуу салтка баш ийбөө — ошол мезгилдин турмуш шартында эң кеминде, эң жогорку чыныгы романтикалуу баатырдык. Ал эми кыздын «баатыр» жигит менен жекеме-жеке беттешүүсү нукура элдик романтика менен толтурулган. «Түлкү качырган бүркүттүн чуусундай күркүрөгөн» добуш менен келе жаткан «баатыр» жигиттен жалтанбай төөнүн мойнун бура тартып, текенин мүйүзүнөн жасалган саадагын кармап кыздын күтүп турушу — элдин гана сүйүүсү, элдин гана романтикасы менен жаралган чыныгы баатыр кыздын образын элестетет» [1, 61–62-б.]. Жекеме-жеке беттешүүдө «баатырга» караганда руханий жагынан алда канча күчтүү келген кыз бул эр таймашта жеңип чыкты. Бул эрөөл ар бир адамды суктандырбай койбойт. Айрыкча кыздын: «Мен антымды орундадым.

Сага койгон антымдан сенин эрдигиң үчүн кечтим. Намыс эркек менен ургаачыга бирдей экендигин эсинден чыгарба!» — деген сөздөрүнө таасирленүү гана керек.

Бардык кыйынчылыктарды жеңип келип, сүйүшкөн жаштар тилектерине жетпей калды. Кызды жолборс жара тартты. Ошентсе да «Күүнүн сырындагы» баатыр кыз жолборско эмес, ошол убактагы каргыш тийген коомдун адилетсиздигине, андагы айрым айбан адамдарга жем болду. Бирок кыз өлсө да, анын асыл максаты, шум замандын түрү суук типтүү өкүлү болгон «баатыр» жигитке каршы жүргүзгөн күрөшү түбөлүккө өлбөстөн, өзүнүн артынан унутулгус тарыхый дабышын калтырды» [2, 37–38-б.]. Зарлыктын комузу дал ошону чертип, күүсү дал ошону дабыштап отурат.

А. Токомбаевдин «Жол жомогу», «Акылмандын жомобу», «Даат» ж.б. чыгармалары да ушул Күүнүн сыры» аңгемеси сыяктуу романтикалык мүнөздө жазылган нукура классикалык чыгармалар. Сөз болуп жаткан аңгемедеги салыштыруулар, архаизмдер, идиомалар, афоризмдер, көркөм сөз курамалары жазуучунун көркөм сөз менен мыкты иштөө чеберчилигин көрсөтүп турат. Мисалы, «баатырдын» аракет-кыймылы «кекилик алган бүркүтчө», «ок тийген арстандай», «түлкү качырган бүркүттүн дуусундай, бүркүт апчыгандай» деп салыштырылат. К. Асаналиевдин ою боюнча, «элдик чыгармаларда, шарт боюнча, бул салыштыруулар оң маанидеги типтердин образ системасында колдонулат. Аалы Токомбаев мындай шартты «бузат», бул салыштыруулардын ар бирине автор ирониялык оттенка киргизет».

«Күүнүн сыры» — өзүнүн тилегине, эркиндигине жетпегендердин сыры, караңгычылыктын капасына тумчуккандардын сыры, ошол мезгилдеги социалдык турмуштун, наадандыктын, зордуктун кысымчылыгына каршы тайманбай күрөшкөндөрдүн сыры» [1, 62-б.] экенин ошондогу окурман журту жазбай түшүнгөн. Өзүнүн адам деген атын, адамдык касиетин сактап калыш үчүн дөгүрсөгөн «баатырга» коомдук тузулуштун жетектөөчү кара күчүнө кашкай каршы чыккан кыз менен Зарлыктын айланасындагы окуяларды, ошол армандуу күндөрдү күнгүрөгөн күүгө салып калган Зарлыктын күүсүнүн сырын ачууга жазуучу бардык күч аракетин, чыгармачылык дараметин жумшаган экен.

Кыргыз аңгемелеринин ичинен көркөм-эстетикалык кунары, сюжети менен композициясы мыкты иштелген, ары кыскалыгы менен кескин айырмаланып турган чыгармаларынын бири — жазуучу Мукай Элебаевдин «Бороондуу күнү» аңгемеси. Таланттуу акын, чебер прозаик Мукай Элебаевдин бул аңгемеси өзүнүн адаттан тышкары кыскалыгы, кызыктуу лиризм жана терең психологизми менен ошондогу башка аңгемелерден кескин айырмаланып турат. Бул кичинекей аңгеме кыргыз элинин революциянын алдындагы бүтүндөй бир социалдык абалын алаканга салып койгондой көрсөтө алган. «Мукай Элебаев кыргыз прозасында биринчи болуп азыркы кездеги реалисттик жазуунун тажрыйбасын өздөштүрүп, ошону менен ал замандын духуна ушул кездеги адамдардын сезимине жана ой-максаттарына үндөш болгон чыныгы чыгарманы түзө алган» [3, 3-б.], — дейт жазуучу Ч. Айтматов.

«Отузунчу жылдардын экинчи жарымында Мукай

Элебаев ырды чочугандай анда-санда бир жазып коюп, ыкыласын көбүрөөк кара сөз жагына оодурду, — деп жазат сынчы С. Жигитов. Көркөм адабияттын бул тармагында ал ийгиликтүү иштеп, «Узак жол» жана «Борондуу күнү» сыяктуу ашкан мыкты табылгаларга ээ болду... Башкаларды ким билет, мен Мукай Элебаевдин художниктик кудурети жана профессионалдык чеберчилиги поэзияга караганда прозада толугураак да, таасыныраак да көрүндү деп эсептейм. Кара сөзгө жөндөмү күчтүүрөөк экенин ал өзү деле сезген болуу керек. Менин болжолумда, ошол жылдары Мукай атүгүл ыр жазганды биротоло токтотуп, бүтүндөй кара сөзгө өтүү жагын ниет кылып жүрүшү да ыктымал эле. Тандамал поэтикалык чыгармаларын «Ырларынын толук жыйнагы» деп чыгарышы да бекеринен эместир...» [4, 157–158-б]. Сынчынын бул болжолунда чындык бардай сыяктанат. Эмнеси болгондо да М. Элебаевдин прозалык чыгармалары анын ырларына караганда жазуучуга атак-даңк алып келген чыныгы чыгармачылык жеңиш болуптур.

Аңгемеде көзгө өзгөчөлөнүп көрүнгөн каарман деле жок, атүгүл алардын аттары да аталбайт. «Кай жылы экени жадымда жок, январь айынын бир суук күнү жолдо келе жатып, кеч кирип бара жаткан кезде, бир үтүрөйгөн боз үйгө бурулдум. Бул бир кашаттан түшө бериште сарайчанын жанындагы жалгыз үй болчу», — деп баштайт аңгемесин жолоочу. Ошентип, адегендеги көзгө урунган нерсе: бороон улуган кышкы кеч, сукка кайыгып келаткан жалгыз жолоочу бала, кашаттан түшө бериштеги чалдыбары чыккан сарайча, анын жанында жалгызсырап турган үтүрөйгөн боз үй... Мына ушул көрүнүштөн эле жазуучу өзү айткандай, эзелки «сур замандын» бир элеси көз алдыга даана тартылат. Борошо бетке урган чыйыры жок жолдо кечке ачка жөө жүрүп чарчап, андан ары бут шилтөөгө чамасы келбеген учурда гана бала ошол үтүрөйгөн боз үйгө кайрылууга аргасыз болду. Үйдөгүлөр кирип келген жолоочу балага көңүл бөлгөн да жок. Алар эле жыргап отуруптурбу... Жазуучу андан ары үй ичинин «жасалгасын» (интерьер), турмушжайын сүрөттөп да отурбайт. Үйдө бир-эки эркек, аял, кемпир, анан «жанындагы кишиге аркасын ыктай, отту карай демитип, этеги жамаачыланган көк мата көйнөгү бар, оттун табына бөрткөн кызыл балтыр, сегиз-тогуз жашар секелек кыз». Бирөөнүн аймончоктой алпештеген жалгыз кызынын кийгени «этеги жамаачыланган көк мата көйнөк». Бүт турмуш-жагдайды автор ачты да койду. Ал эми боз үйдүн сырты эле үтүрөйүп турбастан, ичи да үтүрөйүп тар: «Мага назарын салган ушундан бир кемпир болду. Бери болгондо жети-миштин кырындагы киши. Бул экөөбүздүн ортобуздан тутамдап саман жаккандай жер коюп, катар отурабыз. Отун ным. Бирде жалбырттап жанып кетсе, бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күнүрттөй түшөт». Чыгарма башталган эле жерден суз замандын суук илеби уруп турат. Алиги күйбөгөн ным отундай бирде жалбырттап жанып, бирде жалп өчкөн турмуштун оту көзүңө чагылат.

«...Бая мен келгенде гана секелек кыздын артында отурган киши: — Алдындагы түйүнчөгүң эмне? — деп, менден бир ооз кеп сураган.

— Ал дүйнө дейсиңби, өзүмө жараша бир көр оокат да...

Мындан кийин биз жайыбызда калып, алар өз алдынча боло берди. ...Жанымдагы кемпир мага сүйлөп отурат:

— Жетимчиликти көп тарткан экенсиң. Тескейге баратам дедиңби?

— Ооба.

— Ата-энең качан өлгөн?

— Көп жыл болду,

— Кайра ошонун жакшы, кулунум. Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө: «Балам алда кандай болду экен» — деп, санаркап курубайт беле? Акыры өлбөсөң, бир күн жетилип кетерсиң... Түн ичинде көзү кургур да көрбөйт. Болбосо, тизендин береги жерин бүрүп берет элем. Чокоюң да суу... Бул да бир күнү унут болор, балам. Көргөн-билген баары тең артта калмак. Мал да, дүнүйө да эч кимге ооба болбойт.

Ушундан кийин көпкөк тарамыштары саналып турган, калтыраган этсиз арык колундагы жыгач менен отту көсөп жиберип, ошол жерге мелтирей кадалып, тынып, ойлоно калып, кадалган ойдун артынан козголуп коюп, куураган чачынын арасынан кол жүгүртүп, кечиге ченин кашып алды да, мага шыбырачу немедей, жакындай түшүп, акырын гана:

— Бөрк алдында не болбойт. Дос, душманды айрып жүр. Колундан келип турган күнү бөйпөндөп, бак тайган күнү, баса берген киши дос болбос. Жок-барда бирдей болуш керек, — деди.

Аңгемедеги кемпир «Узак жолдогу» Бурмакеге кеп жагынан окшош. Карыпка болгон не бир жылуу сезим аны ушунчалык жылдыздуу кылып көрсөтөт. Кемпирдин купкуу чачы нечен бир кыйын турмуштун, кары тарыхтын күбөсү сыяктанат. Анын жүзүнөн, аракет-кыймылынан, сөзүнөн энелик мээрим төгүлүп, карт жүрөгүнөн жолоочу баладай бечараларга качан да болсо орун табылат. Көпкөк тарамыштары саналып турган арык колу менен канча шордуу баланын башынан сылап, демкүч берди экен. Далай жетим-жесирдин жашын көрүп, мурдагы кундуздай кара чач тигинтип купкуу болгондур. Өчүп бараткан отту көсөп коюп, анан аны телмире тиктеп отуруп калганын карачы! Балким, ал жанагы эле жолоочу балага айткан сөздөрүн кайрадан акыл таразасына салып отургандыр. «Ата-энең барбы?» — деген анын суроосуна жолоочу бала: «Жок, эчак өлгөн» — деген. Ошондо кемпир: «Кайра ошонун жакшы, кулунум», — деп жооткотподу беле. Эне-атадан эрте ажырагандын эмнеси жакшы болсун. Бул кемпирдин айласы түгөнгөндөгү сөзү болчу. Эми мына өчүп бараткан отту карап унчукпай телмирет. Ошол өчүп бараткан оттун ары жагынан не бир түркүн тагдырлар, адам турмушунун чийеленишкен драмалары кемпирдин көз алдынан чубап өтүп жаткандыр. Бүтүн дүйнөнү унутуп жибергендей саамга үнсүз боло калып, анан селт этип жанындагы балага карап: «Акыры өлбөсөң, бир күнү жетилип кетерсиң... Түн ичинде көзү кургур да көрбөйт. Болбосо тизендин береги жерин бүрүп берет элем. Чокоюң да суу... Бул да бир күнү унут болор, балам», — деди. Не деген жылуу сезим, не деген мээрим жатат. «Бөрк алдында не болбойт. Дос, душманды айрып жүр. Колундан келип турганда бөйпөндөп, бак тайган күнү баса берген киши дос болбойт. Жок-барда бирдей болуш керек». Нечен турмуш тажрыйбасынан алынган бул насаатты кемпир көрүнгөн эле кишиге айта да бер-

бейт. Мына ушул чүкөдөй кемпирдин колунан эч нерсе деле келбейт. Аны сезимтал жолоочу бала өзү да билип турат: «Конор-конбосум али ачылган жок. Үй тар, адамы көп. Балким, мына бул казандагы тамак ичилгенден кийин бирөө: «Чырагым, эми жайды көрүп турасын», — дей турганын ким билди. Мага келгенден ыкласын салып отурган кемпирдин колунда бийлик жогун адегенде эле байкагам. Айтор, не болсо да бул жагынан капарымда жок кишидей камырабай отура бердим, анткени мындайды бүгүн эле көрүп отурган жан эмесмин да!» Автордук бул баяндоодон жолоочу балага мүнөздүү белгилер да ачык боло баштайт [5, 68-б.]. Жыртык тон кийип, айрык шымынан тизеси кызандап көрүнүп турган, береги коломтодо от жагып отурган жетим жүүнү боштордон эмес. Ал жазуучу айткандай «токсон тозокту башынан өткөргөн», «кайгыга күлүп, кубанычка жарылбаган» бала.

Жатаар убактагы окуядан кемпирдин мүнөзү дагы тереңирээк ачылат. «Э, ботом, Жийдекан, бул бала эмне болот?» — деди бир кезде ал. Жийдекан да «Апей, катүгүн... мен...» деген сөздөн башка эч нерсе айталбай калды.

— Эми кандай кылам? Төшөктүн баары салынып...

— Баягы тердик кана?

— Аны башка жаздап койбодум беле. Жатарга жер да калбагыр...

— Иши кылып бирдеме бер. Бол.

— Мен аяп отурамбы? Жүк тирелип тургандай сүйлөйсүңөр да! — деп, бу жерге келгенде кемпирди бир каарып өттү.

Төшөнчү, жаздыктын сыягын өзүм да көрүп турам! Ошентип, туруп, Жийдекан бир кезде жаалап жибергенде далдалчылардын сүрөөнү менен арзан сатылып бараткан малына кейиген кишиче, кынжылып барып эңкейип, канжыгадай самсаалаган тердикти сууруп алганда, төшөгүнүн башы жапырайып калды.

— Ушундай эле болот мага — деп, ирегеде жаткан бир кап тезектин жанына тердикти жая салдым. Жаздыгым ошол боло турган. Бут сунар жер жок, Жанымда — коломто. Жатканымдан кийин талпакты сүйрөп келип, үстүмө таштап койду да, кемпир:

— Эртең бороон басылганда кет. Жолдо куруп каласың, — деди күңкүлдөп.

«... От өчтү. Үй жер кепедей караңгы. Жымжырт. Жалгыз гана тыштан улуган бороондун күчү менен илдибары кеткен жаман үзүк делпилдеп, уукту сабап турду... Эртеси бул үйдөн бир адам серпиле электе туруп алып, жолго түштүм. Мунумду кечеги мээримдүү кемпир да билбей калды. Аны кетерде бир байкаганымда — колу, буту мышыктыкындай чогулуп, уйпаланган, жүдөгөн башы койнуна кирип, мууздаган малдай кыркырап жаткан эле. Тышка чыксам, бороон басандай тартып калган экен, бирок күн али бүркөө. Кантсе да кечке жетермин деп ишенип, тетиги көк тиреген мунарага окшогон, ак кардуу бийик заңгелди бет алып, жалгыз талаада бара жаттым. Бүгүн карасам, ошондон бери баскан сансыз жол бүлбүлдөп алда кайда калган!...»

Аңгеменин бүт пафосу, аны жаратуудагы жазуучунун бүт көңүл жайы мына ушул саптарда берилген. Жаш жүрөккө кетпес так салган баягы тентиген турмуштун элеси уктап баратканда да көз алдынан кетпейт. Капкара көрдөй болгон жер кепедей караңгы үй. Жымжырт.

Жалаң гана тыштан улуган бороон, илдабары кеткен жаман үзүк делпилдеп, ууктарды сабайт. Мынчалык муңдуу, мынчалык суз эмне деген сүрөттөөлөр, эмне болгон оопасыз турмуш! М. Элебаев турмуштун бурганак бороонунан жалтактабай, кайра ага көкүрөгүн тосуп, тээ алыста, «көк тиреген мунарага окшогон, ак кардуу бийик заңгелге» жетиш үчүн сансыз узак жол басты...

Тилекке каршы, кыргыз адабиятында ошол Аалы Токомбаевдей, Мукай Элебаевдей кыска, чакан, бирок мезгилдин чоң проблемаларын көркөм чагылдырган мыкты аңгемелер жокко эсе, ар бир мезгилдин өзүнө жараша темасы, идеясы, проблемалары болот, көркөм адабият ошолорду ыкчам чагылдыруу милдетин алат эмеспи.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки / К. Асаналиев Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасы, — Ф., 1957. — 61–62 — б.

2. Бейшембаев К. А. Токомбаевдин прозалары / К. А. Бейшембаев // — Пржевальск, 1962. — 37 — б.

3. Айтматов Ч. Т. Кыргыздын жаш искусствосу өсүү жолунда / Ч. Т. Айтматов // Кыргызстан маданияты, 1969. — 10-дек. — 3-б.

4. Жигитов С. Ырлар жана жылдар / С. Жигитов — Ф., 1972. — 157–158 — б.

5. Мурзахмедова Г. М. — Литература и история — актуальные проблемы взаимосвязи / Г. М. Мурзахмедова // Вестник БГУ им. К. Карасаева, 2012. — № 21. — с. 70.

6. Мамытбекова Ч. Фольклорные мотивы в романах Ч. Айтматова / Ч. Мамытбекова // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2008. — № 1. — С. 122-127.

УДК 347.071(078.06) 60

DOI: 10.35254bhu/16948130_2021_55_82

Жолмат кызы Д.,

**К. Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университети,
аспирант**

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ҮЙ-БҮЛӨЛҮК
БААЛУУЛУКТАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
(Ч.АЙТМАТОВДУН «БАЛАЛЫК» ЭСКЕРҮҮ КИТЕБИНИН НЕГИЗИНДЕ)**

Кыскача мазмуну

Бул макалада Ч.Айтматовдун «Балалык» китебинин кеңири сүрөттөлүшү келтирилген, анда жазуучунун балалык кезиндеги эскерүүлөр, балалык окуялардын көрүнүктүү жазуучу Чыңгыз Айтматовдун андан ары калыптанышына жана өнүгүшүнө тийгизген эбегейсиз таасири камтылган. Дал ушул себептен биз анын чыгармачылыгын “Доордун жомогу” деп эсептейбиз. Убакыт, доор, окуялар, адамзат жана айлана-чөйрө - ушунун бардыгы азыркы дүйнөдөгү курч көйгөй; адамдардын ортосундагы мамилелер жана гумандуулук баалуулуктар жазуучу тарабынан чыгармаларындагы каармандар аркылуу так жана даана чагылдырылган. Макаланын автору жазуучунун Ч.Айтматовдун үй-бүлөсүнө дагы таасирин тийгизген, керексиздердин кеңири жайылган саясий репрессиялары менен байланышкан ошол доордогу тарыхый окуяларды сүрөттөө чеберчилигин текшерет.

Түйүндүү сөздөр: фантазия, өлбөстүк, түбөлүктүүлүк, толкундоо, сүрөттөө, сулуулук, чөйрөө, дүйнө, гумандуулук, баалуулук.

**ОТРАЖЕНИЕ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА
(ПО КНИГЕ ВОСПОМИНАНИЙ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «ДЕТСТВО»)**

Аннотация

Эта статья дает подробное описание книги Чингиза Айтматова «Детство», в которую включены воспоминания писателя о детских годах, об огромном влиянии событий детства на дальнейшее формирование и развитие выдающегося писателя Чингиза Айтматова. Именно по этой причине, мы рассматриваем его работу как “Рассказ Эры”. Время, эра, события, человечество и окружающая среда – все это является острой проблемой в современном мире; отношения людей и гуманные ценности - ярко и четко отражены писателем через героев в его произведениях. Автор статьи рассматривает мастерство писателя в описании исторических событий той эпохи, связанной с широкой политической репрессией неугодных, коснувшейся и семьи Ч.Айтматова.

Ключевые слова: фантазия, бессмертие, вечность, волнение, описание, красота, окружение, пространство, гуманизм, ценность.

**REFLECTION OF FAMILY VALUES IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV
(BASED ON THE BOOK OF MEMOIRS OF CHYNGYZ AITMATOV CHILDHOOD)**

Abstract

This article gives the detailed description of the great impact of literary world so called “childhood” on the formation and development of an outstanding writer Chyngyz Aitmatov, as well as the whole humanity. It is for a reason that we consider his work as a “Short-story of an Era”. Everything are vividly and accurately reflected through the writer’s heroes. The author of the article examines the writer’s skill in describing the historical events of that era, associated with the widespread political repression of the unwanted, which also affected the family of Ch. Aitmatov.

Keywords: fantasy, immortality, eternity, excitement, description, beauty, space, environment, humanism, value.

Генийликтин белгиси — жөнөкөйлүктө дешет. Генийлердин адамгерчилиги терең болгондуктан, өздөрү жөнөкөй болсо болгондур. Бирок алардын өмүр жолу, тагдыр турмушу татаал келет окшобойбу. Улуу инсандардын өмүр жолу жөнүндө сөз болгондо мындай суроолуу сүйлөм жөндүү окшойт. Анткени алар жараткан чыгармалар гана эмес, өздөрүнүн турмуш-тагдырлары да кийинки муундар учун табышмактуу сыр боло берет көрүнөт. Биз алар жөнүндө билчүүдөй көрүнгөнүбүз менен али көп нерселерди билбейт экенбиз. Кызыгы, улам билүүгө далалат кылгын сайын дагы белгисиз жактары чыга берет, адамды билүү кумарына чакырат.

Жазуучунун балалыгы кандай өттү, кандай таасирлер анын балалык баё мүнөзүнө оң жана терс жактарын тийгизди. Дегеле балалык деген эмне? Ал кандай тарбияда чоңоюп, эл катмарынын кандай сапаттарынан азыктана алды? — деген суроо Чыңгыз Айтматовдун өмүр таржымалына кайрылган ар бир окурмандын оюнда өзүнөн өзү туулат. Бул туурасында Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн айткандарына кайрылууну туура таптык: “Адам мүнөзүндөгү прагматизм, рухий жармачтык, жүрөксүздүк, ойдун мажирөөлүгү сыяктуу сапаттардын негизинде эмне жатат. Албетте, балалыктын жардылыгы, кунарсыздыгы. Эгер адам өспүрүм же тестиер кезинде, же андан да мурдараак бүткүл өмүрү өткөн чак да, келечек да даана ачылган адам рухунун бийик сересин жана эн бир толкундатуучу улуу мүнөттөрүн башынан өткөрбөсө, андан чыныгы личностуктун өсүп чыгышы кыйын.”

Ошондуктан, баланы тарбиялоодо аны аяп же эркектүүнүн ордуна анын дүйнөсүн түшүнүп, мамиле этүү зарыл. Биз балалыктын дүйнөсүнө астейдил кунт коюп карай туган болсок, мүмкүн өлбөстүк, түбөлүктүүлүк сыяктуу керемет сезимди баштан кечирээр элек.

Адамда балалыктын сакталышына кандайдыр обочолонгон фантазия эмес, текерисинче ал келечек, турмуш учун зарыл шарт. Балалык, менимче, адам духунун, чыгармачылыгынын, поэтикалык ажардуулугунун синоними. Бүгүнкү күндө “балалыктын, өспүрүм кездин жана жаштыктын” темасына кайрылуу адабий процесстин реалдуу фактысы болуп отурушу да мына ушуну менен түшүндүрүлөт [1, 465-6.].

Мына ушул өңүттөн алып караганда жазуучу өзүнүн балалык чагынан көп нерселерди сиңирип алуу менен аларды кийинки жолуна азык катары пайдалануу аркылуу келечегин бекемдейт.

Балдарынын улуусу Чыңгыз гана «мезгилинен эрте балалык менен коштошуп» чон киши катары Шекерден үлүш (жер) алып, ошол айылда иштеп калат. “Апам менен биздин өмүрүбүзгө, тагдырыбызга жоопкер болуу милдетин Чыңгыз өз мойнуна өтө эрте алды — дейт балдардын кенжеси Роза Төрөкуловна. Анткени Москвадан апам төрт бала менен келгенде поездден түн ичинде түшүүгө туура келет. Поезд болгону эки минута токтомок экен. Мен колунда алты айлык бала, көтөргөнү сумка, дагы уч баланы түшүрүү керек. Апам мени менен сумканы өзү көтөрүп, Ильгиз менен Люцияны Чыңгыздын эки колуна жетелетет. Эптеп поездден түшкөндөн кийин станциянын жанындагы эле вокзалга жетмектери тозок болуптур. Сумканы Чыңгыз менен Ильгиз карангыда сүйрөшкөн экен. Ошол түндөн баштап, тогуз жашынан

ал биздин түйшүгүбүздү апам менен тең көтөрдү.”

Жийдеге келгенден баштап Нагима эне эл көргөн күндү көрүп, иштээрме иши, жашарга үйү бар дегендей. Бирок мындай күндө көңүл тынуу кайдан? Айрыкча анын жүрөгүн өйүгөн нерсе — балдарынын окуусу. Улуусу Чыңгыз Москвадан 2-классты бүткөндөн каргаша башталып, 3—4-классты Шекерден, калганын райондун борборунан уланткан болду. Кийинки үч баласы мектеп жашында болгону менен жарытышып окуша элек. Анын үстүнө Жийдедеги мектеп купулуна толбойт [2, 7-б.].

Аңгыча согуш бүтөт. Шекердеги уулун да Жийдеге алып келет. Эми балдардын окуусун жөнгө салууну ойлоп, ылайыктуу мектеп издей баштайт да, ошол аймактагы “эң кучтүү” деп эсептелинген окуу орус-тилинде жүргүзүлүүчү “Покровка” орто мектебин тандайт. Мектеп өздөрү жашаган Жийде айылынан бир топ алыс экенине карабай (экөөнүн ортосу 6—7 чакырым) адегенде улуусу Чыңгызды орноштурат. “Мектепке кечикпей баруу үчүн Чыңгыз али жылдыз тарай электе жолго чыкчу” — деп эскерди Толгонайдын кызы Жакеш апа. Жазуучунун чыгармачылыгында сүрөттөлгөн таң сулуулугун ал боз улан кезинде көрө билген экен деген ой кетти мага. Сизген жанга таң ажары ажайып сулуулук эмеспи! Аруу тилек, асыл максаттар ак таңдарда жолго чыгат. Балким табиятынан дилгир жаралган боз уландын максат-тилектери да өзү менен кошо ак таңдарда жолго чыгып, анын каармандарынын бүт ааламга жар салган байсалдуу сапарларына дем-күч бергендир. Кантсе да чебер сүрөткердин жазуучулук тагдырында бул жолдордун өз салымы бардай.

Покровка мектебинен Чыңгыз Айтматов окуусун улантып, согуш мезгилинде үзгүлтүккө учурагандыктан, айрым класстарды аттап өтүүгө жетишет. Ошондо ал апасынын кеңеши менен бир жагынан жашы да класстагы балдардан бир топ улуу болгондуктан 8-классты бүткөндөн кийин окуусун Жамбулдагы зооветтехникумдан улантмак болот [2, 8-б.].

Баарынан да түйшүктү мойнуна эрте алган улуусу техникумду бүтүрүп диплом алып келет. Келээри менен апасына кеңеш салат: “Апа, мен эми иштейин. Өзүбүзчө үй сатып алалы, анан уй сатып алалы. Канчага чейин бирөөлөрдүн эшигиде жүрөбүз.”

— Кой балам — дейт, алысты көрө билген камкор эне. Сен ушул орто билим менен калайын деп турасынбы? Үй менен уйга сен жогорку билимдүү болгондон кийин деле жетебиз. Андан көрө сен Фрунзеге бар, балам. Сенин атаң ким эле?! Эң эле билимдүү адам болчу.

Жөндүү сөздү баалай билген Чыңгыз Фрунзеге келип “Айыл-чарба” институтуна өтөт.

Студент кезинде Чыңгыз Айтматов газетчи бала жөнүндө аңгеме жазып, аты чыгат гезитке, бүт айыл дуулдап... Эненин жүзү жаркып, жүрөктү эзген кайгыны унуга түшкөнсүйт. Көп узабай уулу экинчи окуусун бүтүп, Чон-Арыкка жумушка орношуп, эңсеп жүргөн өзүнчө үйгө жетет [2, 11-б.].

“... я знал, что больше мы не встретимся с отцом ... Уткнувшись в подушку, я зарыдал, а в груди застывший комочек, который, казалось, никогда не растает. Этот твердый комочек не давал мне покоя... Теперь я, как старший мужчина в семье, ответственен за маму, за братишку и двух крохотных сестреноч”, — деп жаз-

ган Ч. Айтматов [3, 31-б.].

Ооба, атанын мээримине, коңур үнүнө, шамдагай кыймыл-аракетине болгон кусалык мотиви чыгармаларында өтө таасирлүү сүрөттөлөт. Чыңгыз Айтматов “Атамдан калган элестер” эскерүүсүндө өз атасы Төрөкул жөнүндө мындай дейт: “Атам мага ар дайым мындайча тартылат: капкара коюу чачы, талаага кийген көйнөгү, кончу узун булгаары өтүгү. Атам көбүнчө кош ат чегилген араба менен жүрчү. Арабада киши отура тургандай тери менен капталган тактай отургучтары бар эле. Атам дайыма аркасына отурчу, алдыда араба-кеч” [4, 73-б.].

Аны Аралдын бакыйгандыгы чексиздиги жана Волга дарыясынын улуулугу таң калтырган. Москвадагы жашоону жазуучу «бүтпөс корком бейиштин убактысындай сезими менен толтурулгус, майрам» деп мүнөздөгөн.

Бирок 1937-жылдын башталышы менен Айтматовдордун үй-бүлөсү үчүн Москвадагы жашоосу каргашалуу аяктаган. Айтматовдун үй-бүлөсү учун, атасынын камакка алынуусу каргашалуу окуя менен аяктаган. Атасынын камакка алынуусу менен бейкут болгон балалыгы бүткөн [5, 53-б.].

Г. Мурзахмедованын жазганы боюнча, өтө терең билимдүүлүгү жана усталыгы сүйлөө жөндөмдүүлүгү менен Айтматовго балалыктын төрөлүшүндөй жаңы жаркын түстөр менен элес калтыргандай сезилди. Ал ушул убакта өзүнө биринчи жашоосундагы жөндөмдүүлүгүн кабыл алды. Жазуучу согушта болбогон бирок анын балалыгын жана жаштыгын бул убакыттын тартыштыгына окшоштурган. Ошол себептен жазуучу Айтматов анын бүткүл жашоосундагы чыгармачылыгы баарынан жогору анын бүт чыгармачыл өмүрү, боорукердик жана адамгерчилик суроолору: ата-бабаларыбыз бизге салып берген нерсени кантип коргоп калуу, адам бойдон калуу маселелери эң көп тынчсыздандырган [5, 53-б.].

Жазуучунун узакка түбөлүктүү эмес айтылган “балалыгындагы” өзү жөнүндөгү үзүндүлөр көрсөтүлгөн. Айтматовдун “убактысы өзү жөнүндө эмес” өзүнүн чөйрөсүн “балалык” — ар кырдуу өтө кызыктуу эскерүүлөр менен жазуу калтырган.

Айтматов бул окуялар менен өзүнүн жеке жашап өткөн материалдары буткул чыгармачылыгы өзүнүн жашоосу менен байланышкан. Ал өзүнүн жашоосунан чыгармачылыкты жараткан [6, 175-б.].

Адабияттар

1. Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов жана көркөм процесс / А. Акматалиев. — Б., 1988. — 91-б.
2. Айтматов Ч. Легенданын жаңырышы / Ч. Айтматов // Кыргызстан маданияты. — 1996. — 3-июнь. — 2-б.
3. Айтматов Ч. Детство / Ч. Айтматов. — Б.: Илим, 2011. — 205-б.
4. Айтматов Ч. Легенданын жаңырышы / Ч. Айтматов // Кыргызстан маданияты. — 1996. — 3-июнь. — 2-б.
5. Мурзахмедова Г. “Детство” Чингиза Айтматова / Г. Мурзахмедова // Вестник Ассоциации высших учебных заведений Кыргызстана. — 2018. — № 3. — 52–54-б.
6. Токонова А. Нравственная проблематика повести “Ранние журавли” Ч. Айтматова / А. Токонова // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2009. — №1. — С.175-177.

УДК:811.581:811.161.1

DOI: 10/35254/bhu/16948130_2021_55_85

Алтымышова Ж.,
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети,
окутуучу

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СИМВОЛДУК ОБРАЗДАР

Кыскача мазмуну

Бул жазып жаткан макалада автор Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы символдук образдар боюнча кеңири көрсөткөн. Адабий чыгармаларда каармандарынын көп колдонулганы: текст менен, эпостогу жана драмалык тузулуштор. Жазуучулар символиканы түзүү белгилери менен бирге окурмандар менен сүрөттөлүштөрдү түзүүнүн аныксыздыгын, көбүрөөк колдонуусун белгилеп келишет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы символдорду мисал катары колдонуп, автор сөздүн көркөм сүрөтчүсү катары улуттук жана дүйнөлүк адабий процесстин алдыңкы тенденцияларын чагылдыргандыгын көрсөтүп турат. Чыңгыз Айтматов өзүнүн каармандарынын символдук образдары жана аракеттери аркылуу үйрөтүп жаткан нерсе. Турмушту таанып билүүдөн улам табигый түрдө жаралган шарттуулдук бара-бара көркөм сөз ээлери атайлап колдоно турган каражатка айланат. Жазуучу ага образ жаратууда чыгарманын сапатын арттыруу үчүн атайлап кайрылат.

Түйүндүү сөздөр: символ, повесть, метафора, салт, жомок, трагедия.

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация

В этой статье автор подробно описывает символические образы в творчестве Чингиза Айтматова. Наиболее часто используемые персонажи литературных произведений: текстовые, эпические и драматические конструкции. Наряду с признаками символизма авторы подчеркивают неопределенность и злоупотребление созданием изображений читателями. На примере символов произведений Айтматова автор показывает, что как художник слова он отражает ведущие тенденции отечественного и мирового литературного процесса. Этому учит Чингиз Айтматов через символические образы и действия своих героев. Обусловленность, которая естественно создается познанием жизни, постепенно становится осознанным инструментом мастеров художественного выражения. Писатель сознательно обращается к нему с просьбой улучшить качество работы по созданию образа. Таким образом, условность - это средство образного, эстетического познания мира.

Ключевые слова: символ, рассказ, метафора, обычай, сказка, трагедия.

SYMBOLIC IMAGES IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Abstract

In this article, the author describes in detail the symbolic images in the work of Chingiz Aitmatov. The most commonly used characters in literary works: textual, epic and dramatic constructions. Along with signs of symbolism, the authors emphasize the ambiguity and abuse of the creation of images by readers. Using the symbols of Aitmatov's works as an example, the author shows that, as an artist of words, he reflects the leading trends of the domestic and world literary process. Chingiz Aitmatov teaches this through the symbolic images and actions of his heroes. Conditionality, which is naturally created by the knowledge of life.

Key words: symbol, story, metaphor, custom, fairy tale, tragedy.

Көркөм адабияттагы шарттуулук поэтиканын орчундуу проблемаларынын бири. Көркөм дүйнө өзүнүн бүткүл турган турпаты менен шарттуу. Адабиятта активдүү дүйнөнүн субъективдүү образы деп айтышат. Мындай дегенибиз ал дүйнө таануунун шарттуу ыкмасы сыяктуу, б.а. аны көркөм образдар аркылуу кабылдоо. Ошентип, шарттуулук дүйнөнү образдуу, эстетикалык таанып билүүсүнүн каражаты.

Адабият таануу илиминде шарттуулукка «турмуштагыдай эмес», «андан башкача» деген туюнтма берилет. Эң эле жөнөкөй мисал, турмушта айбанаттар, жаратылыш сүйлөбөйт, ал эми шарттуулуктун закон ченемдүүлүгү боюнча алар көп учурда адамдын кейпин кийип калат. Демек, турмушту дал өзүндөгүдөй көрсөтүү мүмкүн эместигинен улам пайда болгон көрүнүш биринчи маанидеги табигый шарттуулук деп аталат экен. Аны «Адабият таануу» терминдеринин сөздүгүндө мындайча түшүндүрүшүптүр: «Литература отражает жизнь в образах, отличных от прототипов... это несовпадения реальности с ее изображением в литературе и искусстве называется условностью или первичной условностью» [1, 368-б]. «Другие писатели предпочитают иносказательный способ обобщения явлений, характерных черт людей. Этот способ получил наименование вторичной условности» [2, 368-б]. Шарттуулуктун мындай түрүнө аллегория, символ, фантастика, гротеск, ал эми троптун түрлөрүнөн метафора жана метонимиялар кирет. Оозеки чыгармачылыктын жанрларынан болсо миф, легенда, тамсил, жомокторду да экинчи шарттуулукта таандык деп эсептешет.

Шарттуулукту фольклордук жана реалисттик деп да экиге бөлүштүрүшөт. Булардын аттары эле айтып тургандай, бирөө фольклордо, экинчиси реалисттик адабиятта жашап, ар бири өздөрүнө таандык кызмат аткарат. Эгерде эки шарттуулук кимиси улуу деген маселеге келе турган болсок, албетте алардын байыркы формасы фольклордо жашаган. Анын себеби түшүнүктүү. Ал заманда адам менен табият бир даражада эсептелген. Жаратылыш да адамдар сыяктуу жандуу, «тирүү» деп келип, адамзат пендесинде эмне касиет болсо, жаратылышка да ал толугу менен таандык сыяктуу ойлошкон. Эпостор менен жөө жомоктордо айбанаттар адамча сүйлөп, алар менен мамиле-катнашта турат. Буга «Төштүк» менен «Кожожаш» эпостору мисал боло алат. Турмушту таанып билүүдөн улам табигый түрдө жаралган шарттуулук бара-бара көркөм сөз ээлери атайлап колдоно турган каражатка айланат. Жазуучу ага образ жаратууда чыгарманын сапатын арттыруу үчүн атайлап кайрылат.

Шарттуулук искусстводо байыркы мезгилден бери жашап келе жатат. Анын өзүнүн өнүгүш эволюциясы бар.

Реалисттик искусстводо шарттуулуктун аткара турган кызматы да мол. Бул жөнүндө көрүнүктүү ишмерлердин төмөнкү сөздөрүн эскерсек болот: «Из всех родов сочинений самые неправдоподобные сочинения драматические (А. С. Пушкин). Все должно быть по существу жизненно, не обязательно все должно быть, жизненно. Среди многих форм может быть и форма условная (А. Фадеев)» [3, 95–96-б].

Бул жерде келтирилген цитаталарда жалпы эле искусство, өзгөчө алганда реалисттик адабияттагы

шарттуулук тууралуу сөз жүрдү. Ал эми көп булактарда шарттуулук айрыкча романтикалык стилдик багыттагы жазуучуларда мол орун алары маалымдалып жүрөт. Мисалга кайрылсак, Н. В. Гоголдун «Мурун» аттуу чыгармасында гротеск абдан ыктуу пайдаланылыптыр. Анын каарманы мурдун жоготуп жиберип, аны издеп кайра таап алыптыр. Муну менен коомдогу ашкан акмакчылыктар сынга алынган. Салтыков-Щедрин «Бир шаардын тарыхы» романында да кызыктуу апыртып сүрөттөөнү колдонот. Шаар башчысы Брудастыйдын башын денесинен бөлүп алууга мүмкүн эмес. Ээси аны кээде чыгарып алып, механизмдерин оңдотуш үчүн устага алып барып берет. Жазуучунун бул аркылуу айтайын деген идеясы — анын башы баш эмес эле, ичи көндөй бирдеме. Ага каалаган нерсени салып койсо, жарай берет. Бул шарттуу образ аркылуу адамдын кейпи, касиети, сапаты жок маанисин туюнтат. Гротеск аркылуу апыртып сүрөттөөнү Маяковский да мыкты колдоно билген. Ушуга байланыштуу Аскарвудун төмөнкү сөзүн келтире кетүү ылайыктуу. «Там где вещи и явления нельзя изобразить, передать ни в какой адекватной их реальным свойствам в форме, условность возникает как способ, форма выражения этого невозможного» [4, 99–100-б].

Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларына кайрылсак шарттуулуктун мисалдарын көп эле табууга болот. Алсак, фольклордук, символикалык традициялуу образдар булбул менен гүл, алгыр куш менен ак кептер, бүркүт менен кулаалы, алтын менен күмүш, ай күн менен сыяктуулар акындарыбыздын поэзиясында деле туруктуу жолугат. Ж. Бөкөнбаевдин «Ажал менен ар намыс» аттуу романтикалык поэмасындагы шарттуу туюнтмалар өлүм менен өмүрдүн ортосундагы күрөштү туюндурат. Ал эми А. Осмоновдун «Ак саткын менен Мырзауул» поэмасындагы сүйлөшкөн эки жаштын мүрзөсүнүн үстүнө өсүп чыккан кош ак кайың тунук махабаттын эч качан өлбөстүгүнүн символу. «Эшимкандын терегинде» терек да шарттуу образ. Ал кандуу согушка карата болгон элдик көз карашты жана караниет адамдардын акыры жакшылык көрбөсүн түшүндүрөт. А. Осмоновдун поэзиясында сөздүн өтмө маанисиндеги шарттуулуктар да көп колдонулат. Мисалы:

Малына күчүм жетпейт деп,

Аккак бут аяз алаңдайт.

Калкына алым жетпейт деп,

Жылаңайлак чилде жалаңдайт.

Мындагы «аккак бут аяз», «жылаңайлак чилде» шарттуу формада — адамдар сыяктуу элестетилип көрсөтүлдү.

Ч. Айтматовдун чыгармаларында шарттуулук өтө көп. Аны бир нече топторго бөлүп кароого болот. Биз бул жерде чыгарманын атына коюлган шарттуу түшүнүктөр тууралуу гана бир аз сөз сала кетели. Мисалы, «Бетме-бет» повестинин аты сырдуу, символикалуу ат. Мында карама-каршы адам мүнөздөрүнүн кагылышы туюндурулат. Ал эми атактуу «Жамийланын» алгачкы аты «Обон» болчу. Аны Александр Твардовскийдин сунушу боюнча кийинки атына өзгөрткөн. Ал эми «Обон» деген алгачкы аты символикалуу, шарттуу мааниси туюндурат. «Биринчи мугалимде» сырдуулук, сыйкырдуулук, шарттуулук айылдын чекесиндеги дөбөчөдө өсүп турган кош тереке катылган. Анын мындай өзгөчө касиети чыгарма-

нын прологундагы сүрөттөөдө эле байкалат. «Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок бул теректердин бир укмуштуу касиети — алар бөтөнчө үндүү, тил бүткөндөй жандуу теректер. Күнү-түнү тынбай качан болбосун жалбырактар дирилдеп, чайпалган чокулары айкалыша, теректер ар кандай үнгө салып шуулдайт. Бирде жээкке урунган жеке толкундай угулар-угулбас шыпшынып, бирде тымтырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой, алда эмнеге муңкана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, бутактарын кайрып тирегенде, теректер бой тиреше чыңалып, «бизди жыга албайсын» дегендей өжөрлөнө күүлөнүшөт» [5, 404-б]. Айткандай эле кош тиректе чоң сыр бар экен. Аны повестин башкы каарманы академик Алтынай Сулайманова айылдаш художнике Москванда жазган катында төкпөй-чачпай баяндап берет.

«Биринчи мугалимдеги» шарттуулук чыгарманын атында эмес, затында, б. а. ички маңызында — кош терек баянында. Ал эми «Саманчы жолуна» келгенде, символдук шарттуулукту теманын өзүнөн эле байкайбыз. Муну биз символдук-легендалык типтеги шарттуулукка киргизебиз. Чыгармада «Саманчы жолу» миф-легендасы бир нече жолу эскерилип, ошонун баардыгында ал каармандардын өмүр-тагдырындагы кандайдыр бир бурулуш учурларга туш келип, өзүнчө идеялык-көркөмдүк жүк көтөрүп турат.

Повестеги көркөм шарттуулуктун дагы бири «Жер эне» менен «Толганай эненин сүйлөшкөнү». Бул диалог чыгарманын бүтүндөй композициялык курулушун аныктап, анын бүтүндүгүн камсыз кылып турат. «Жер эне» «Толганай» сыяктуу эле өзүнчө бир образдык кызматты аткарат. «Жер эне» бүтүндөй адамзат пендесине таандык, орток деп айтсак да туура болот. Ал төгүлүп-чачылган берекенин, калыстык менен айкөлдүктүн символу сыяктуу. Бул тууралуу профессор Аскарров мындай дейт: «Своеобразие композиционного строя повести вызвана не стремлением автора произвести эффект или желанием добиться внешней броскости, необычности. Цель его — глубокое и всестороннее раскрытие идейного замысла. Образ земли огранически входит ткань произведения, обогащает его. Земля — единое целое людми. В этом заключено значение «мостика» перекинутого от неправда — подобности к правде» [6, 99–100-б].

«Эрте жаздагы турналар» повести көп жагынан автобиографиялуу, анткени анда сүрөттөлгөн негизги окуяны автор өз башынан кечирген жана ал тууралуу «Манас атанын ак кар, көк музу» аттуу макаласында айтып берген. 7-класста окуп жаткан беш бала Султанмураттын жетекчилиги менен Ак-сай деген жерде дың бузууга киришет. Ошол убакта кырсык болуп, уруулар алардын коштогу мыкты аттарын алып кетишет. Ошондо Султанмурат алар менен жекеме-жекеге чыгып, кармашка түшөт... Чыгармада ага коюлган ат символикалуу-контекстүү. Турналардын эрте келиши жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзү бар экен. Султанмурат мына ошол символ сөзгө ынанып, алар айдаган талаага конгонукеле жаткан турналардын артынан тызылдап чуркайт. Максаты, эптеп бирөөнү кууп жетип, канатынан бир тал үзүп калып, ошону төлгө катары Мырзагүлгө көрсөткүсү келген. Бирок тилегине жетпеди, куштар кайра асманга көтөрүлүп кетишти. Ушул жерде Г. Гачевдин бир сөзү эске

түшөт. Ал мындай деп жазган экен: «Ранние журавли — символ необходимый в мире Айтматова, который здесь на тех же правах, что и «Белый пароход и мать-олениха предыдущей повести» [7, 240-б]. Демек, «Эрте жаздагы турналар» деген чыгарманын аты токтолукту, жакшы маанай, жалындалган үмүттү символдоштуруп турат.

«Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөткө» келсек, мындан да символдук-шарттуулук мазмун камтылып турат. Чыгармада ал атка берилген түшүндүрмө мындай: «Ала-Дөбөт булуңунун колтугунда деңизди омуроолой жиреп кире турган аска бар. Алыстан караан көзгө чын эле деңиз жакалай жорткон Ала-Дөбөткө окшоп кетет. Боорунда иттин кеч түшкөн даакысындай ала чокул өскөн бадалы бар. Жайкы чилдеге чейин кетпей жатчу мөңгүсү шалпаң кулак өңдөнүп, төбөсүнөн бир жагы ылдый салаңдап турат. Тескейиндеги жука чабында агарган кар көпкө эрибей жатат. Ошондон улам аталып калган Ала-Дөбөт деңизден болсун, токойдон болсун алда кайдан көрүнөт».

Чыгармада Ала-Дөбөт жогорку сүрөттөөгө караганда туулуп өскөн жердин символу сыяктуу элестейт. Нивхилер үчүн «Ала-Дөбөт» ыйык, анын карааны алыстан көрүнгөндө, алар атасын көргөндөй сүйүнүшөт. Повесте балыкчылардын бардыгы өлүп, жалгыз Кирик кайыкта эси ооп жатканда «Ала-Дөбөттүн» карааны алыстан көзалдыга тартыла түшөт. Ошондо бала акыркы күчүн жыйнап, башын көтөрүп, эптеп тырмышып жатып, кайыктын кырына чыгып отурат. Караса «тек маңдайында деңиздин кара көк жонун ашып баланы көздөй Ала-Дөбөт жортуп келатыптыр. Кайра гана Ала-Дөбөт!». Г. Гачев бул повест жөнүндө мындай деген оюн билдириптир. «Два сюжета обнаруживаются в повести: в глубине и на поверхности. Во сне — мифе — любви и наяву: в жизни — в труде — охоте — во вражде — войне. Сюжет мифолога-романтической — фантастической сказки и сюжет бытово-реалистической, в обстоятельствах места, времени и прагматики житейской. И первый помощи, красоте и исполнению когда и заливаает, затмевает второй в повести Айтматова» [8, 255-б]. Бул сөздөн биздин чыгаралы деп турган корутундубуз мындай: жазуучуда мифолого-романтикалык-фантастикалык сюжет басымдуулук кылып, чыгарманын бүтүндөй кан-жүлүнүн аралап өтүп жаткандыгы бул анда шарттуу-символдук учурлар арбын дегенди түшүндүрөт.

Повесте чыгарманын атындагы символдон башка дагы жеке маанидеги шарттуулуктар кездешет. Мисалы, «улуу туман» — кара күч, «бакадагы суу» — өмүрдүн символу. Улуу туман тарабай мергенчилердин баары өлүп, жалгыз гана бала калат. Кыргыз элинде өлүмгө жакындаган адамдын «суусу түгөндү» деген каймана, өтмө маанидеги түшүнүгү бар. Ошол сыңары бочкадагы суу бүтсө, баланын жылдызы да өчмөк. Баса, бул жерде жылдыздын да символикасы бар. Ал жарыкчылыкты, жакшылыкты элестетип турат. Асманда жылдыз көрүнгөндө Кирик эми аны кайра батып, кетпей, ага күч кубат берип, тура туруусун тилейт. Ошентип символдор биринин артынан бири уланып чыгып отуруп, муну менен чыгарманын идеялык-көркөмдүк салмагы артат.

Жазуучунун «Кассандра тамгасы» аттуу романында да символдор көп кездешет. Мималы, тамга кыргыз тилинде илгертен жашап келет. Ал көбүнчө малдын, өз-

гөчө жылкынын санына басылып, муну менен ал мал кимге тиешелүү экендигин туюнткан. Эл сөздөрү колдонгон желек-тууларына да, символ-тамга колдонушкан. Алсак, «Манаста» жыгачтын башына ай тамгасынын сүрөтү түшүрүлүүчү экен. Элибизде «мандайыма жазганды көрөм» метафоралык символ дагы бар. Муну менен адамдын тагдыры эненин курсагында жатканда эле аныкталат деген маанини туюнтулган. Ч. Айтматов да ушул элдик шарттуу философияга таянып отуруп, аны чыгармага ыктуу киргизген. Романда мындай деп жазылат: «Тавро Кассандры — это знак беды, крохотный сигнал о великой нашей беде, неожиданной прежде, неведомой людям» [9, 104-б]. Демек, ал шарттуу белги, болгондо да жаманчылыктын сигналы. Бул тамга боюна бүткөн аялдын чекесине чыккан темгил түрүндө көрүнөт экен да, бир аз мезгилден кийин жоголуп кетет экен. Чекесине Кассандра чыккан аялдын жатынындагы түйүлдүк кандайдыр бир жаманчылыкты элестетип турат имиш. Муну генетик-окумуштуу Крыльцов (Филофей) ачыптыр.

«В повести «Белый пароход» Чингиз Айтматов выразил в образе Мальчика символ добра, надежды, любви к окружающему его миру», — деп Г. Мурзахмедова жазган [10, 115-б].

Жыйынтыктап айтканда, Айтматовдун чыгармаларынын дээрлик көпчүлүгүнүн аты шарттуу-символдук мааниге ээ болуп турат. Алардан башка да бир катар повестеринде, романдарында символдор өтө көп.

Адабияттар

1. Новиков Н. И. *Энциклопедический словарь юного литературоведа* / Н. И. Новиков. — Москва: Педагогика, 1988. — 416 с.

2. Новиков Н. И. *Энциклопедический словарь юного литературоведа* / Н. И. Новиков. — Москва: Педагогика, 1988. — 416 с.

3. Аскаров Т. *Эстетическая природа художественной условности* / Т. А. Аскаров. — Фрунзе: Илим, 1966. — 157 с.

4. Аскаров Т. *Эстетическая природа художественной условности* / Т. А. Аскаров. — Фрунзе: Илим, 1966. — 157 с.

5. Айтматов Ч. *Гүлсарат*. — Фрунзе: Кыргызстан, 1978. — 551 — б.

6. Аскаров Т. *Эстетическая природа художественной условности* / Т. А. Аскаров. — Фрунзе: Илим, 1988. — 157 с.

7. Гачев Г. *Чингиз Айтматов и мировая литература*. / Г. Гачев. — Фрунзе: Кыргызстан, 1982. — 285 с.

8. Гачев Г. *Чингиз Айтматов и мировая литература*. / Г. Гачев. — Фрунзе: Кыргызстан, 1982. — 285 с.

9. Айтматов Ч. *Тавро Кассандры*. / Айтматов Ч. — Москва: Эксмо, 1995. — 200 с.

10. Мурзахмедова Г. *Вымысел и факт в художественной литературе*. / Г. Мурзахмедова. — Б., 2003. — 159 с.

11. Мамытбекова Ч. *Сюжетно-композиционная структура повести “Прощай, Гульсары” Ч. Айтматова* / Ч. Мамытбекова // *Вестник БГУ им. К. Карасаева*. — 2008. — №1. — С. 122-127

УДК.811.581:811.1

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_89

Токтобаева А.
К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети,
окутуучу

ЖАЛПЫ АДАМЗАТТЫК БААЛУУЛУКТАРДЫН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ, ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ ЖАНА ОРДУ

Кыскача мазмуну

Бул макалада ааламдашуунун алкагында жүрүп жаткан процесстер улуттун мындан ары социалдык жана маданий жактан өсүп-өнүгүү багытын аныктоо сыяктуу актуалдуу маселелерди жаратат. Дүйнө жүзүндөгү экономикалык жана маданий чектердин кеңейүүсү менен бирге экологиялык көйгөйлөр, адам өмүрүнүн коопсуздугуна шек келтирген көрүнүштөрдүн алкагында жаш муундарды жалпы адамзаттык баалуулуктарга карата көз караштарын калыптандыруу изилдөөнүн негизги өзөгүн түзүп турат. Мындай жагдайда бардык адамдардын биригүүсү үчүн кызмат кыла турган жалпы адамзаттык баалуулуктарды кармануу, ааламдашуунун натыйжасында келип чыккан дүйнөлүк кризиске карата олуттуу туруштук бере ала турган жаштарды тарбиялоо маселесин актуалдаштырат. Бул маселе, ар бир өлкөдөгү атуулдар, жазуучулар, окумуштуулар, социалдык жана гуманитардык тармактардын өкүлдөрү тарабынан жалпы адамзаттык баалуулуктар жөнүндө теориялык практикалык ой-тутумдарга кайрылууну талап кылат.

Түйүндүү сөздөр: баалуулук, адамзаттык баалуулуктар, таалим-тарбия, укук, билим, ой-пикирлер, этика, эстетика, атуул, гуманизм.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ ИХ ЗНАЧЕНИЕ И МЕСТО В ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются процессы, происходящие в условиях глобализации, поднимаются такие важные вопросы, как определение направления дальнейшего социального и культурного развития нации. Наряду с расширением экономических и культурных границ по всему миру, экологические проблемы, проблемы в отношениях, формирование отношения молодого поколения к общечеловеческим ценностям в контексте явлений, угрожающих безопасности человеческой жизни, составляют основу исследования. В этом контексте приверженность общечеловеческим ценностям, которые служат объединению всех людей, поднимают вопрос о воспитании молодых людей, которые могут серьезно противостоять глобальному кризису, вызванному глобализацией. Этот вопрос требует обращения граждан, писателей, ученых, представителей социальной и гуманитарной сфер каждой страны к теоретическим и практическим представлениям об общечеловеческих ценностях.

Ключевые слова: ценности, человеческие ценности, воспитание, право, образование, мнения, этика, эстетика, гражданин, гуманизм.

THEORETICAL FOUNDATIONS AND EDUCATIONAL SIGNIFICANCE AND PLACE OF UNIVERSAL HUMAN VALUES.

Abstract

The current processes of exchange raise important issues such as determining the direction of further social and cultural development of the nation. The main focus of the study is to strengthen the views of the younger generation on universal values in the context of nuclear biological weapons, environmental problems, the rise of religious extremism, etc., which threaten the security of human life, accompanied by the expansion of economic and cultural borders around the world. In this context, adherence to universal human values, which will serve to unite all people, raises the issue of educating young people who can seriously withstand the global crisis caused by globalization.

Keywords: values, human values, education, law, knowledge, ideas, ethics, aesthetics,

Коомдук өнүгүүнүн бир баскычынан башка бир баскычка өтүү процесси, ар дайым жалпы адамзаттык баалуулуктарды аныктоо талабын коёт. Өзгөчө XXI кылым жалпы адамзаттын астына жалпы адамзаттык баалуулуктардын артыкчылыгын таануу маселесин актуалдаштырды. Жалпы адамзаттык баалуулуктар — ар кандай тарыхый доордогу адамдардын жашоо ишмердүүлүгүнө таандык болгон адам баласынын жалпы кызыкчылыктарын чагылдырат жана социалдык-экономикалык көндүмдөрүн да камтуу менен бирге бүткүл адамзаттын маданий өнүгүүсүндөгү орчундуу багыт болуп эсептелет. Илимий логикага жараша бир нерсе туурасында талкуулап, талашып, бир нерсени далилдеп, аны четке кагып, сыңдоодон мурда, ошол терминдин, сөз айкашынын, сүйлөмдүн, түшүнүктөрдүн мазмунунун маанисин түшүнүп алуу керек, анткени ушул терминдердин баары абстракттуу ойлоону процесстеринде орун алат. Андыктан, “баалуулук” деп эмнени айтаарын, “жалпы адамзаттык” деген термин эмнени түшүндүрөөрүн, андан кийин “жалпы адамзаттык баалуулуктар” эмнени билдирээрин тактап алуу зарылчылыгы келип чыгат жана жалпы адамзаттык баалуулуктар, алардын адамдын жашоосундагы орду жөнүндө түшүнүктөргө, изилдөөлөргө кайрыла турган болсок, төмөнкү аныктоолорго токтолобуз. Аксиологиянын теория укугун, статусун алып, өзүнчө окуу катарында калыптанып өнүгүшү немец физиологу жана философу Г. Лотценин ысмы менен байланышкан. Ал XIX кылымдын 60–70-жылдары баалуулук дүйнөсүн өзүнчө ажыратып караш зарылдыгын далилдеген. Баалуулук — аксиология (грекче *axio*—кымбат, баалуу жана *locos*—окуу) дегенди билдирет. Баалуулуктар табияты, алардын бири-бирине байланышы жөнүндөгү окуу.

Аксиология — баалуу, кымбат нерселердин теориясы, ошол туурасындагы 12 илим болуп эсептелет [1]. Аксиологиядагы негизги нерсе — баалуулук жөнүндөгү түшүнүк. Баалуулуктар маселесинин пайда болушу жалпы жонунан тигил же бул доордо маданий салттардын баркы түшкөндүгүнөн жана коомдун туруктуу көз карашынын алмашышынан пайда боло турган көрүнүш. Баалуулук багыттары, инсандын ички, рухий түзүлүшүнүн маанилүү элементтери. Баалуулуктардын негизги мазмунун адамдын саясий, философиялык, адептик ишеничтери, башкача айтканда анын терең жана туруктуу байланыштары, жүрүм-турумдун адептик принциптери түзөт [2, 70–6]. Ырасында эле коомдун алмашуусу менен адамдардын көз карашы өзгөрүп, анын ички маанилүү элементи болгон баалуулуктар дагы алмашууда.

Баалуулук — адам жана коом үчүн айлана чөйрөдөгү объектинин (жаратылыш жана коомдук турмуштун кубулуштарында кездешүүчү жыргал, жакшылык жана кара санатайлык, сылыктык жана оройлук, сулуулук жана көрксүздүк ж.б.) оң же терс маанини ачуучу өзгөчө социалдык аныктама болуп эсептелет. Үстүртөн караганда баалуулук буюмдун же көрүнүштүн өз касиети сыяктуу сезилет, чындыгында ал касиет жаратылыштын өзүндө, объектилердин ички структурасында эмес, ал адамдын коомдук турмуш чөйрөсүнө гана таандык жана адамдын социалдык мамилелеринин бир чагылышы болуп эсептелет [3, 375–6]. Баалуулук айрым учурларда кандайдыр бир буюмдун касиети сыяктуу сезилет, бирок жо-

горидагы аныктамадан улам ал адамдардын чөйрөсүнө гана таандык экенине ынанарбыз. Баалуулук — адамдын ички сыры, жан дүйнөсү, сезими, адамдар менен карым-катнашы, изгилиги, иш-аракетте билине турган кайрымдуулугу, туруктуулугу, мээримдүүлүк тарбиясы — деп берилген. Ушул белгиленген баалуулуктарды таратуучулар: жеке инсандар, социалдык топтор, саясий көз караштары бирдей кишилер. Байыркы булактарды карай турган болсок, байыртадан эле Сократ, Платон, Аристотель сыяктуу көптөгөн улуу ойчул-философтор идеалдуу адамдын образын негиздөөгө умтулуу аркылуу негизги баалуулуктарга басым жасашкан. Афина шаарынан чыккан алгачкы философ Сократ алгачкылардан болуп адам өмүрүнүн маңызы, адам бул жашоого келгендеги вазыйпасы, дегеле жамандык менен жакшылык сыяктуу ойлордун тегерегинде терең ойлонгон. Ал өзгөчө моралдык баалуулуктарга маани берүү менен алардын чыныгы мазмунун таанып-билүүгө үндөгөн жана аларды өзгөртпөй түзүүгө аракет кылган. Сократка моралдык баалуулуктардын, башкача айтканда, адеп-ахлактын алгачкы баштоочусу деген наам ыйгарылган. Сократ биринчилерден болуп кеңпейилдик, сулуулук, бакыт, акыйкаттык сыяктуу түшүнүктөрдү баалуулук катары белгилеген. Маселен “бакыт” түшүнүгүн ала турган болсок, Сократ адам материалдык дүйнө менен бактылуу боло албасын жана адамдын жан дүйнөсүнө жакшылык жыш толгондо гана адам бактылуу болоруна көзү жеткен. Платон баалуулукту изилдөөдө анын ар бир адамда өзгөчө чагылаарын көрсөтүп, “адам — бардык нерсени ченөөнүн чени” деген ой пикирди киргизген. Ар кайсы тарыхый доорлор баалуулук түшүнүгүнө өзүнүн изин калтырып кеткен. Мисалы орто кылымдарда баалуулук түшүнүгү диний ишенимдер менен байланышат, ал эми кайра жаралуу доорунда баалуулуктар биринчи планда гуманизм түшүнүгү менен үндөшүп турган. Платондун пикири боюнча адам рухий баалуулуктарды унутуп кара курсак менен кызыл кекиртектин кулуна айланса, башкача айтканда, дүнүйөнүн кулуна айланса анда ал башка жандык болуп кайрадан дүйнөгө жаралып тиричиликтин азап-тозогун кайрадан тартат деген. “Качан гана адам оомалуу-төкмөлүү дүйнөнүн жалган азгырыктарынан жогору болуп, рухий баалуулуктарга шайкеш жашаганда, анын жаны кайрадан ажайып кооз, ырыскы менен бакытка бөлөнгөн мекенине кайтып келип түбөлүккө жай табат” [4, 97–6]. Ал эми Платондун окуучусу болгон Аристотелдин 14 окууларында билим, этика, искусство, акылмандык, айкөлдүк, марттык, даанышмандык сыяктуу түшүнүктөр кеңири орун алган. Аристотель баалуулук категориясын башка философиялык түшүнүктөрдөн ажыраткан жана жаңы баалуулуктар иерархиясын түзгөн. Аристотель баалуулук деп кудай жараткан жыргалчылыктарды, тактап айтканда адамдын жан дүйнөсүн, анын акыл эсин таанып, “Чоң этика” деген эмгегинде жыргалчылыктардын бул түрүнө “баалануучу” (“тимиа”) деген аныктама берет. Аристотель этикага чоң маани берүү менен өзүнүн эмгектеринде этиканы, адамды активдүү ишмердүүлүккө чакырган үгүтнасыятын илими катары мүнөздөгөн. Ал бийлик менен рахаттарга умтулууну четке каккан. Даанышман адам бардык чөйрөлөрдөгү ашыкча нерседен оолак болууга аракет кылат, анткени адеп-ахлактуу-

лук кандайдыр бир чен өлчөмдү сактоодон турат. Немец философу Р. Г. Риккерт жана Рим философу Л. А. Сенека дүйнө жүзү, андагы адамдар жана баалуулуктар жөнүндө төмөндөгүдөй пикирлерин билдиришкен. Р. Г. Риккерт чындык баалуулук менен айкалышып тураарын жана дүйнө чындыктардан жана баалуулуктардан турат деген. Белгилүү Рим философу Л. А. Сенека адамзат жөнүндө айтканда аны бир бүтүн эл катарында карап, бүткүл дүйнө — бардык элдердин Ата Мекени деп көп айткан. Анын чыгармалары адеп-ахлак жана практикалык маселелерге тийиштүү болгондуктан өтө кызыгууну туудурат, ал маселелер Сенекада философиялык жактан негизделген. Анын турмуштук акылмандык жөнүндө айткандары күнү бүгүнгө чейин маанисин жогото элек: “Өзүңдөн жогору турган адам сага кандай мамиле жасарын кааласаң, сен да өзүңдөн төмөн турганга ошондой мамиле жаса». Демек, Сенеканын бүткүл дүйнөнү бардык элдердин ата-мекени деп кароосу, бардык элдер үчүн жалпы баалуулуктар болушу керек деген ойду туюнтат.

Баалуулуктарды байыркы ойчулдардын философиялык кол жазмаларынан кол жазмаларынан кеңири орун алгандыгын дагы көрүүгө болот, анда жалпы адамдардагы баалуулуктардын негизги бөлүгүн кең пейилдүүлүк, адилеттүүлүк жана жүрүм-турум нормалары ээлеп турат. Мындан жалпы адамдардагы баалуулуктардын эң негизги көрсөткүчү болуп адам жана адамга карата мамиле жана андагы баалуулуктар түзүп тураарын белгилөөгө болот. Адам болумунун маани-маңызы, адамдагы баалуулуктар, адам жашоосунун маңызын издөө жөнүндө австриялык психиатр В. Франкл өзүнүн “Адам — жашоонун маңызын издейт” аттуу эмгегинде терең ой жүгүртөт. В. Франклдын пикири боюнча адам баалуулуктарды кабыл алуусу менен өзүн байытат, ал эми адамдын ички дүйнөсүнүн байышы, анын жашоосунун маңызын түзөт, — деп руханий баалуулуктардын ордун өзгөчө баса белгилейт [5, 94-6]. Баалуулуктар боюнча илимий изилдөөлөрдө баалуулуктар жана алардын жаратылышы жөнүндө көп кырдуу ой-пикирлер орун алат. Мурзахмедова Г. М. Манастын жети осуятында мекенчилдик, жоопкерчилик, заманбап жаштардын Мекенине болгон сүйүү менен көрсөтүлгөн баалуулуктар дагы бар деп эсептейт [6, 184-6]. Баалуулуктарга көптөгөн окумуштуулар өздөрүнүн изилдөөлөрүндө кайрылышып, ага байланыштуу бир нече изилдөөлөрдү жүргүзүп келишет. Ал изилдөөлөргө А. Г. Здравомыслов, М. С. Каган, В. А. Караковский, М. Рокич, В. П. Тугаринов, А. С. Жантаев, Т. А. Конурбаев изилдөөлөрүн жана А. Н. Асипованын ж. б. эмгектериндеги баалуулуктар жөнүндөгү пикирлерин кошууга болот.

Демек, улуттук маданияттардын, диндердин, адамдардын жашоо деңгээлдеринин жана жер жүзүндөгү элдердин өнүгүү деңгээлинин айырмачылыгына карабай, жалпы адамдар үчүн бийик тутулган жалпы адамзаттык баалуулуктар бар экендигине ынанууга болот. Жалпы адамзатты, аларды курчап турган руханий кризистен чыгарып кетүү үчүн ал жалпы адамзаттык баалуулуктар ар бир адам тарабынан аткарылышы зарыл [7, 18-6]. Ал эми жалпы адамзаттык баалуулуктар болочок мугалимдердин гуманисттик көз караштарын калыптандыруудагы эң негизги каражат деген ойдоб-

уз. Ошентип, учурдагы билим берүү системасында бир кыйла жаңылануулар, кайра өзгөртүп түзүүлөр жүрүп жатат. Ошондой кайра өзгөрүүгө багытталган билим берүү саясатынын ичинде жалпы адамзаттык баалуулуктар жөнүндөгү теориялык окууларда, Ж. Деллор сунуштаган сыяктуу жоболордо, келечектеги жаш муундарга таалим-тарбия берүүчү болочок мугалимдерди даярдоо үчүн иштелип чыккан толуктоолор киргизилип калса, жаш муундарыбыздын XXI кылымдын талаптарына жооп бере ала турган, толук кандуу инсан болуп өсүп-жетилишине бирден бир шарт түзүлмөкчү.

Адабияттар

1. *Философия энциклопедиялык окуу куралы* — URL.: <https://www.bizdin.kg> — (дата обращения: 10.02.2021)
2. *Кыргыз совет энциклопедиясы башкы*. — Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедия башкы редакциясы, 1976. — Т. 1: А-БЮСТ. — 608-б.
3. *Ивин А. Аксиология* / А. М. Ивин. — Москва: Высшая школа, 2006. — 390 с.
4. *Мамбетакунов Э. М. Педагогиканын негиздери* / Э. М. Мамбетакунов Т. М., Сияев. — Бишкек: Айт, 2008. — 304-б.
5. *Философиялык (энциклопедия). Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору* / Бишкек: Кыргызстан, 2004. — 253-б.
6. *Мурзахмедова Г. Роль эпоса «Манас» в патриотическом воспитании молодежи (на примере семи заветов Манаса)* / Г. Мурзахмедова. — Вестник КНУ. — Б., 2013. — № 4. — С. 184–187.
7. *Келдибай кызы М. Ч Айтматовдун “Кылым карытар бир кун” романында нравалык маселелердин корком чагылдырылышы* / Келдибай кызы М. // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2008. — № 4. — С. 128–133.

УДК:81-25:811.512.154(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_92

Ураимова А.,
Кыргыз Республикасынын
Эл аралык университети,
улуу окутуучу

ПОЭТИКАЛЫК ТЕКСТТЕРДИ КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КОТОРУУДАГЫ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

Кыскача мазмуну

Макала поэзияны которуудагы изилдөөлөргө жана поэтикалык тексттерди кыргыз тилине которуунун өзгөчөлүктөрүнө арналган. Поэтикалык котормо котормонун башка түрлөрүнөн айырмаланып, котормочудан өзгөчө профессионализм талап кылаары аныкталды. Терминге аныктама берилип, байыркы доордун философторунун ачылыштары, орто кылымдагы Европанын алгач изилдөөлөрү жана азыркы учурдагы жергиликтүү илимпоздордун бул суроого болгон ой-пикири каралып чыкты. Кыргызстандагы поэтикалык котормонун өнүгүү этаптары белгиленди. Дж.Г. Байрондун “Fare thee well!” чыгармасынын орус жана кыргыз тилине болгон котормолоруна талдоо жүргүзүлдү. Талдоодо чет тилиндеги чыгарманын кыргыз тилине түздөн түз которулбагандыктан мааниси өзгөрүүлөргө учураганы далилденди. Түп нусканын түздөн түз которулушу шарт экени айтылып кетти. Котормо илими теоретикалык жана практикалык жактан өнүгүп бара жатканы белгиленди.

Түйүндүү сөздөр: поэтикалык текст, поэзия, поэтикалык котормо, котормонун анализи, котормо, поэтикалык чыгарма, автордук стиль, кыргыз тилине которуу, орус тилине которуу, поэтикалык ритм.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация

Статья посвящена исследованиям поэтического перевода и особенностям перевода поэтических текстов на кыргызский язык. Установлено, что поэтический перевод отличается от других видов перевода тем, что от переводчика требуется особый профессионализм. Даны определения термину. Рассмотрены открытия философов античности, первые исследования средневековой Европы и мнения современных отечественных ученых по этому вопросу. Определены этапы развития поэтического перевода в Кыргызстане. Проведен анализ переводов произведения Дж.Г. Байрона “Fare the well!”. В ходе анализа доказано, в связи с тем, что иноязычное произведение переведено на кыргызский язык не на прямую его значение подверглось изменениям. Отмечено, что в науке о переводе идет развитие как теоретическом, так и практическом плане.

Ключевые слова: поэтический текст, поэзия, поэтический перевод, анализ перевода, перевод, поэтическое произведение, авторский стиль, перевод на кыргызский язык, перевод на русский язык, поэтический ритм.

FEATURES OF TRANSLATION OF POETIC TEXTS INTO THE KYRGYZ LANGUAGE

Abstract

The article is devoted to the research of poetic translation and the peculiarities of translation of poetic texts into the Kyrgyz language. It is established that poetic translation differs from other types of translation in that special professionalism is required from the translator. The discoveries of the philosophers of antiquity, the first studies of medieval Europe and the opinions of modern Kyrgyz scientists on this issue are considered. The stages of the development of poetic translation in Kyrgyzstan are defined. The translations of Byron's work “Fare the well!” is analyzed. It is noted that the science of translation is developing.

Key words: poetic text, poetry, poetic translation, translation analysis, translation, poetic work, author's style, translation into Kyrgyz, translation into Russian, poetic rhythm.

Поэтикалык тексттерди которуу котормонун башка түрлөрүнөн өзүнчө турат. Ал котормочудан өзгөчө мамилени талап кылат. Поэтикалык текстти которууда котормочу көптөгөн кыйынчылыктарга тоскоол болот. Ал тоскоолдуктар бир гана эки тилдин ортосундагы лексикалык же грамматикалык өзгөчөлүктөрдө эмес. Котормочу өзү дагы акындык өнөрү бар болуусу тийиш. Ал жазуучунун стилин сактап, поэтикалык чыгарманын маанисин берүүгө аракет кылыш керек. Бир саптарынын уйкашын жана көлөмүн сактоосу зарыл.

Гейне, Шиллер, Гораций же Расул Гамзатовдун чыгармаларынын котормолорун окуган окурман ал чынында эле Гейне, Шиллер, Гораций жана Расул Гамзатовдун ыр саптарын окуганына, бул акын — котормочу ага бүт негизги, маанилүү, олуттуу нерселерди жоготпой, акындардын чыныгы ойлорун жана сезимдерин жеткиргенине ишениш керек. Баарынан маанилүүсү, которулуп жаткан акындын чыныгы жүзүн, анын жашаган доорун жана улутун, анын эркин, ички дүйнөсүн, мүнөзүн, темпераментин айтып берүү [3, 372-б.].

Поэтикалык котормону өз ишин билген, чет элдин тили, маданияты, тарыхы менен жакшы тааныш, мыкты адис, профессионал гана аткара алат. Тажрыйбалуу котормочу гана окурман аудиторияга так, сапаттуу жана түшүнүктүү котормону сунуштоого кудурети жетет. Туура которулган чыгарма окурманга таасирин тийгизип, кандайдыр бир эмоцияны жаратып, ой жүгүртүүгө алып келет.

Башка котормолордон айырмаланып поэтикалык котормо өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ жана талаптары да башкача. Ал тургай прозалык котормодон да айырмаланып турат. Котормочунун өзгөчөлүктөрү: эрудиция өтө жогорку дэңгээлде болот, ар бир маданияттын өзгөчөлүктөрүн даана жана так билүүлөрү шарт, башкача айтканда бир тилден экинчи бир тилге гана которбостон, бир маданияттан экинчи маданиятка которуу шарт болуп саналат. Поэтикалык котормо — бул баарлашуунун өзгөчө формасы болуп саналуу менен, социалдык коммуникациянын өзгөчө түрү б.а. элден элге которулуучу маалымат болуп эсептелет. Ошондуктан котормочунун миссиясы ошол элдин поэтикалык жүрөгүнүн согушун сезүү жана андагы ыргактарды туура жана так берүү. Поэзияны которуу — көркөм чыгармаларды которуунун эң бир татаал формасы [2, 131–132-б.].

Поэтикалык котормонун маңызын түшүнүү үчүн анын тарыхын изилдөө зарыл. Поэтикалык котормонун түп тамырын байыркы доордон издөө керек. Алгачкы поэтикалык котормонун практиги деп Луций Ливий Андроникти эсептесек болот. Ал Гомердин “Одиссеясын” жана көптөгөн башка трагедияларды жана комедияларды грек тилинен латын тилине которгон. Поэзияны которуудагы теориялык изилдөөлөргө байыркы римдин философу Цицерондун салымы чоң. Ал сөзмө сөз которуудан алыстоого, сөздүн маанисин, негизги оюн гана берүүгө чыккан. Орто кылымдарда Европада котормону изилдөөгө басым жасала баштаган. Францияда Этьен Доле которуунун “эрежелерин” тузуп, көптөгөн трактаттарды жазган. Англияда белгилүү акын, котормочу Джон Драйден котормо боюнча биринчи теоретикалык эмгек басып чыгарган. Ал которуунун үч түрүнө

көңүл буруу керектигин айтып кеткен. Бул “метафраз”, “перефраз” жана “имитация”. Драйден “алтын эрежелерди” иштеп чыккан: (а) акын болуу, (б) түп нусканын тилин жана эне тилин билүү, (в) автордун жеке өзгөчөлүктөрүн түшүнүү, (г) өзүнүн таланты менен автордун талантын биргелештирүү, (д) түп нусканын маанисин сактоо, (е) түп нусканын маанисине зыян келтирбей, чыгарманын өзүнө тартуу сапатын сактоо, (ж) котормодо ырдын сапатын сактоо, (з) азыркы англичандардын сүйлөө стили кандай болсо, авторду ошондой сүйлөөгө мажбурлоо, (и) анын ички дүйнөсүн жоготуп албоо үчүн, түп нусканы сөзмө сөз кайталабоо, (к) түп нусканы жакшыртууга аракет кылбоо [4, 19–22-б.].

Улуу англис акыны Хенри Лонгфеллоу, тексттеги негизги проблеманын кайсыл экенин так билүү керек жана ошол ойлор кантип, кандайча айтылды — ошолорду которуу керек экендигин айткан. Ал эми англиялык акын Перси Бишше Шелли болсо поэзияны которуу мүмкүн эмес экендигин көрсөтүп кетет. Поэзияны которуу үчүн анын жытын, түсүн, боёгун сезе билүү керек, андан сырткары өсүмдүктүн даны — уругу сыяктуу ырдын өзгөчө ароматы өзүнүн тамыры менен себилген жерде өсөт, башка жерге которсо гүлдөбөй калышы мүмкүн деп образдуу кылып айтып кетет [2, 14-б.].

Кыргызстанда поэтикалык котормонун өнүгүүсү 1950 — жылдан башталат. Ошол жылдары орус поэтери А. Пушкиндин, М. Лермонтовдун чыгармалары кыргыз тилине алгач которулуп, кыргыз тилинде дүйнөлүк адабиятты окууга мүмкүнчүлүктү пайда кылат. Англис тилиндеги адабиятка “Отелло” которгон А. Осмонов жана “Гамлетти” которгон К. Эшмамбетов жолду ачышкан. Ошол мезгилде англис тилинен түздөн түз кыргыз тилине которууларды жасоого мүмкүнчүлүктүн жогунан баардык чыгармалар орус тилине которулган варианттарга багытталган [1, 4-б.]. “Кааласак, каалабасак да мындай котормолор өзгөрүүлөргө учурайт. Ошого карабастан англис классиктеринин чыгармаларынын орус тили аркылуу болсо да кыргыз маданиятына келиши кыргыз элинин руханий дүйнөсүнүн байышына алып келери бышык” [2, 26-б.].

Азыркы учурда кыргыз котормочуларга жол ачылып, англис тилинен кыргыз тилине, кыргыз тилинен англис тилине түздөн түз которуулар көбөйүп, котормо боюнча илимий эмгектер, макалалар жарыка чыкты. Бул кыргыз котормосунун келечеги чон экенине ишеним жаратат.

Поэтикалык текстти которууга киришкен котормочу өзүнө чоң жоопкерчиликти алат. Ал сөзмө сөз которуудан алыс болуп, автордун стилин, ырдын мүнөзүн, ритмин сактап калуусу зарыл. Автордун өзгөчөлүгүн жоготпой окурманга анын толук оюн жеткириш керек.

Поэтикалык котормонун мисалы катары англис акын — романтик Дж. Г. Байрондун чыгармасын карап кетсек.

Акындын “Fare thee well!” чыгармасын талдап көрөлү. Бул чыгарма 1816 жылдын мартында Байрондун жубайы Анна Изабелла Милбенк менен ажырашуудан кийинки жазылган коштошуу каты болуп эсептелет. Жубайлар бир жыл гана жашап, кыздуу болгондон кийин Анна өз ата энесинин үйүнө кетип, ажырашууну каалаганын айтып, кайтпай коет. Бул окуя эл арасында

ушак сөздөрдү жаратып, Байрондун намысына коркунуч келтирип, аны Англияны калтырууга мажбурлайт.

Бул ырдын биринчи саптарын карап көрөлү. Мисал катары И. И. Козловдун орус тилине которулган варианты жана Э. Н. Турсуновдун кыргыз тилине которулган вариантын алалы.

“Fare thee well! and if for ever,
Still for ever, fare thee well:
Even though unforgiving, never
‘Gainst thee shall my heart rebel.”
“Прости! И если так судьбою
Нам суждено — навек прости!
Пусть ты безжалостна — с тобою
Вражды мне сердца не снести.”

“Кечир, жаным! Тагдыр бөлсө кантили? —
Кезикпейли, биротоло кетели.

Жек көрсөң да кек санашпай өтөлү,
Жеңил бекен жүрөккө аны көтөрүү?”

Бул саптарда “Fare thee well” деген соз түздөн түз которгондо “кош” же “коштошуу” деп которулат, бирок орус котомочу И. Козлов “Прости” деп которгон, кыргыз котормочусу Э. Турсунов да котормону кечирим сөздөр менен баштаган. Ошентип коштошуу ыры, кечирим суроо ырына айланган. Кийинки сапта автор түбөлүккө кош деп кайталайт, Козлов да “навек прости” деп кайталоодо, Турсунов бул жерде кечир деп кайталабай “биротоло кетели” деп коштошуу сөздөрүн айтып жатат. “Even though unforgiving, never ‘Gainst thee shall my heart rebel.” дегенди сөзмө сөз которгондо «Мен сени кечибесем да, жүрөгүм сага каршы эч качан чыкпайт» болот. И. Козлов “Пусть ты безжалостна — с тобою Вражды мне сердца не снести.” Э. Турсунов “Жек көрсөң да кек санашпай өтөлү, Жеңил бекен жүрөккө аны көтөрүү?” деп которушкан. Түздөн түз которгондо акын кечирбейм, бирок каршы чыкпайм деп өзүн намыскөйлүгүн көрсөтүп жатса, орус жана кыргыз котормолордо кек санашууну акындын жүрөгү көтөрө албастыгын түшүнсөк болот.

“Would that breast were bared before thee

Where thy head so oft hath lain,
While that placid sleep came o’er thee
Which thou ne’er canst know again.”

“Не может быть, чтоб повстречала
Ты непреклонность чувства в том,

На чьей груди ты засыпала
Невозвратно-сладким сном!”

“Бар сезимиң аябас да багынбас,
Ал сезимиң кайра мага кабылбас,
Башың жөлөп көкүрөгүмө, уктаган

— Балдай уйкуң кайталанбас, табылбас.”

Түзмө түз которгондо “Эгерде бул көкүрөк сенин алдында ачык болгондо, сен башынды көп жолу коюп жүргөн, тынч уйку келгиче, ал сен учун башка эч кайталанбайт (сен аны башка билбейсин)”. Бул саптарды салыштырсак оригиналдуу текстте сезим жөнүндө сөз жок, орус жана кыргыз варианттарында болсо “сезим” саптардын негизинде турат. И. Козлов сезимдердин жок болушуна ишенбей жаткандыгын көрсөтүп жатса, кыргыз вариантында өкүнүү сезими сүрөттөлүп жатат. Түздөн түз котормону карасак автор өкүнүп жатканы билинбейт, тескерисинче “сен үчүн

кайталанбайт” деп, ыр саптары арналган адамга ал кандай жоготууга учурап жатканын айтып жаткандай.

“Still thine own its life retaineth,
Still must mine, though bleeding, beat;
And the undying thought which paineth
Is — that we no more may meet.”

“Твое то ж чувство сохраняет;
Удел же мой — страдать, любить,
И мысль бессменная терзает,
Что мы не будем вместе жить.”

“А сенде да болсо керек ал санаа,
Ашыктык дарт мени белден бек басат,
Өмүр сүрүп бирге жашап калбаган,
Өкүнүчтүү өлбөс сезим жеп жатат.”

Бул саптарды которуп көрөлү, “Дагы деле сенин өз жашоон сакталып келет, дагы деле меники (жүрөк) канап жаткан, бирок согуп жатат. Бир гана өчпөс ой мага оорчундуу — биз башка жолуга албаганыбыз”. Бул жерде И. Козлов “Still must mine, though bleeding, beat;” дегенди “Удел же мой — страдать, любить,” деп, Э. Турсунов “Ашыктык дарт мени белден бек басат,” деп которушкан. Автор жүрөгү канап жатканы менен сокконду токтоткон жок деп, турмушту андан ары улантып кетүүгө күчү бар экенин көрсөтүп жатса, котормолордо “удел”, “страдать”, “дарт” деген сөздөр колдолнулуп жоопсуз ашыктыктан кыйналып жаткан, көңүлү чөккөн адам сүрөттөлөт.

Биз берилген мисалдардан байкап кеткендей котормо ар дайым түздөн түз которулбайт. Акын — котормочунун өз көз караштары, стили, башынан өткөн турмуш тажрыйбасы да поэтикалык котормонун мазмунуна чоң таасир тийгизет. Кыргыз тилине которулган көп чыгармалардын түп нуска менен топ келишпестиги анын көбүнчө орус тилинен которулгандыгынын себеби. Кандай болсо да, кыргыз тилине которуп, кыргыз элин батыш адабияты менен тааныштырган, алысты жакын кылган, акын — котормочуларыбызга таазим. Жылдан жылга Кыргызстанда котормо илими өнүгүп жатат. Чет тилиндеги адабият гана которулбай, кыргыз тилиндеги чыгармалар башка тилдерге которулуп, кыргыз маданияты менен дүйнө жүзүн тааныштырууда. Котормо багытында изилдөөлөр жүрүп илимий эмгектер көбөйүп, котормо илиминин келечеги бар экени шексиз [5, 167 — 6.]

Адабияттар

1. Ийсаева А. Дж. Котормо жана анын лингвистикалык табияты: усулдук көрсөтмө / А. Дж. Ийсаева. — Каракол: ЫМУ, 2017. — 38 б.
2. Караева З. К. Котормонун теориялык жана практикалык негиздери / З. К. Караева, Н. К. Касымбеков. — Бишкек: Фаст прин, 2019. — 175 б.
3. Маршак С. Я. Поэзия перевода / С. Я. Маршак // Собрание сочинений в 8 томах. — т. 6. — М.: Художественная литература, 1971. — С. 371–375
4. Нестерова Н. М. Теория перевода: ключевые вопросы: учеб. пособие / Н. М. Нестерова, Е. А. Наугольных, А. Ю. Наугольных. — Пермь: Изд-во Перм. нац. исслед. политехн. ун-та, 2012. — 108 с.
5. Бегеева Ж. А. О качестве художественных переводов с русского на кыргызский язык в 30–40-е годы / Ж. А. Бегеева // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2009. — №2 (15). — С. 166–168.

УДК:821.161.1

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_95

Токонова А.

БГУ им. К.Карасаева,
старший преподаватель

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ДЕТАЛЕЙ В РАССКАЗАХ А.П.ЧЕХОВА

Аннотация

В данной статье выявлена роль художественных деталей в рассказах А.П.Чехова как «Толстый и тонкий», «Хамелеон», «Ионыч», «Человек в футляре» и их значение для раскрытия философского содержания данных произведений. Чеховские детали способны раскрыть особенность характера, отразить фон повествования, добиться художественной конкретизации, что помогает в создании подтекста в произведениях. В статье отмечена широта тематики творчества А.П.Чехова, а также особое внимание уделяется тому, что художественная деталь несет основную нагрузку, с помощью которой писатель образно указывает на поведение человека как представителя определенной социальной группы или психологические черты, а также раскрывает его исключительно индивидуальные и личные качества. Благодаря художественной детали в произведениях А.П.Чехова подчеркивается характер пейзажа, обстановки.

Ключевые слова: деталь, роль, реализм, художественный прием, пейзаж, рассказ, подтекст, характер, чинопочитание, образ.

А.П.ЧЕХОВДУН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕГИ КӨРКӨМ ДЕТАЛДАРДЫН РОЛУ

Кыскача мазмуну

Макалада А.П.Чеховдун «Семиз жана арык», «Хамелеон», «Ионныч», «Футлярдуу адам» баяндарында көркөм болуктодун ролу жана алардын философиялык мазмунун ачылышына маанилүүгү аныкталган. Макалада А.П.Чеховдун чыгармачылыгынын темасынын кеңдиги белгиленип, ошондой эле көркөм деталь негизги жүктү көтөрүп, анын жардамы менен жазуучу адамдын белгилүү бир адамдын өкүлү катары жүрүм-турумун көрсөткөндүгүнө өзгөчө көңүл бурулган. Социалдык топ же психологиялык касиеттер, ошондой эле анын жеке жана жеке сапаттарын ачып берет. Окуя жанрынын өзгөчөлүктөрү, алардын формасы кыска жана мазмуну терең. А.П.Чеховдун чыгармаларындагы көркөм детальдын жардамы менен пейзаждын жана жайдын мүнөзүнө басым жасалган. А.П.Чеховдун чыгармасындагы подтекст анын поэтикасынын конкреттүү өзгөчөлүгү, аны башка жазуучулардын арасынан айырмалап турат. Жазуучунун чыгармачылыгындагы көркөм деталдар анын чыгармаларында подтекст жаратууда чоң мааниге ээ.

Түйүндүү сөздөр: бөлүк, ролу, реализм, көркөм ыкмалары, пейзаж, окуя, подтекст, мүнөз, намыс, образ.

THE ROLE OF ARTISTIC DETAILS IN THE STORIES OF A.P. CHEKHOV

Annotation

This article identifies the role of artistic details in Chekhov's stories such as Fat and Thin, A Chameleon, Ionych, A Man in a Case and their meaning for disclosure of philosophical content of these works. Chekhov's details are able to disclose character traits, reflect the background of the narration, achieve artistic concretization, which helps in creating a subtext in compositions. The article notes the breadth of the theme of A.P. Chekhov's work, and also pays special attention to the fact that the artistic detail carries the main load, with the help of which the writer figuratively indicates the behavior of a person as a representative of a certain social group or psychological traits, and also reveals his exclusively individual and personal qualities. Thanks to the artistic detail in the works of A.P. Chekhov, the character of the landscape and the setting is emphasized.

Key words: detail, role, realism, artistic method, landscape, story, subtext, character, honor, image.

А. П. Чехов — гениальный русский писатель. Его называют мастером короткого жанра — рассказа. Но в чем же своеобразие его рассказов? До Чехова многие русские писатели творили в жанре романа. Чехов же начал писать в жанре рассказа. Одной из главных художественных открытий писателя заключается в том, что его рассказы имели романное содержание при малом объеме. В них раскрывались те же нравственные и социально — философские проблемы, что и в больших романах. Благодаря именно Чехову жанр рассказа достиг уровня эпических произведений. Писатель смог добиться этой поставленной задачи с помощью подтекста, т.е. лаконичности, сжатости своих рассказов, которые затрагивали глубокие, серьезные вопросы того периода. Именно подтекст является ключевым звеном в творчестве писателя, той необычной особенностью его поэтики, которая делает его творчество специфичным в среде других писателей. Психологизм рассказов писателя был достигнут именно благодаря деталям, так как с их помощью автор передавал духовное состояние, внутренние переживания своих героев. Удивительно, что в поздних произведениях Чехов мог разместить развитие действия своих произведений в одно предложение. К примеру, то что прошло еще несколько лет. Этот прием тоже сжимает объем текста, но не нарушает последовательность действия.

Так, художественные детали в творчестве писателя являются значимыми в создании подтекста в его произведениях. Чеховские детали в его произведениях разнообразны. Это, например, детали в психологическом пейзаже, детали-намек, детали из предметного мира, детали запахи, цветовые детали, детали-символы. Они играют важную роль и выступают одним из действенных и важных средств, которые писатель применяет в своих произведениях. Тонкости такого глубинного, психологического изображения возможны достижению благодаря именно этому, которое раскрывается через подтекст.

В произведениях с помощью одной только детали можно раскрыть основные черты характера героя. Также детали помогают отразить фон повествования и добиться художественной конкретизации.

Мастерство в использовании художественных деталей сделало имя А. П. Чехова знаменитым икрепила за ним славу профессионала жанра рассказа. Рассказы А. П. Чехова необычны тем, что в них заключен глубокий философский подтекст. Автор рассказов мог в небольшом объеме уложить глубинное содержание. Поэтому художественная деталь несет в себе смысловую основную нагрузку.

В рассказе «Хамелеон» каждая мелочь, каждое слово являются значительными, так как они дают понять более точные описания и выражения авторской мысли. Например, в этом рассказе такими деталями выступают, узелок в руке надзирателя Очумелова, верхняя одежда полицейского, окровавленный палец Хрюкина — потерпевшего мастера золотых дел, решето конфискованного крыжовника. С помощью художественной детали мы можем наглядно представить того же надзирателя в его новой шинели, которую он на всем протяжении рассказа то надевает, то опять снимает, то запахиивается в нее вновь. Читатель благодаря детали понимает как

меняется отношение, поведение Очумелова в зависимости как меняются обстоятельства. От услышанной информации из толпы, когда ему сказали, что собака возможно человека с высоким чином, героя бросает то в жар, то в холод. Очумелов говорит: «Сними-ка, Елдырин, с меня пальто... Ужас, как жарко!»; «Надень-ка, брат Елдырин, на меня пальто... что-то ветром подуло...» [1, с.28]. Эта деталь помогает раскрыть сущность характера полицейского Очумелова. Очумелов, как хамелеон (пресмыкающееся теплых стран), который меняет свою окраску при перемене окружающей среды. Он в любой момент готов выслуживаться, подличать и пресмыкаться перед людьми занимающих высокие чины, и помыкать низшими... «Ты, Хрюкин, пострадал и дела этого так не оставляй... А собаку истребить надо...» [1, с.30]. Как только ситуация изменилась, надзиратель меняется и начинает кричать: «Собака — нежная тварь... А ты, болван, опусти руку! Нечего свой дурацкий палец выставлять! Сам виноват!» [1, с.30]. Характер другого персонажа можно узнать по следующей фразе, что он собаке «цигаркой в харю для смеха, а она — не будь дура, и тяпни...» [1, с.28]. Поступок Хрюкина не подобают его возрасту, ведь он уже мужчина в возрасте. От нечего делать он издевается над незащищенной собакой, за что и поплатился — она его укусила. Символично само название рассказа, которое раскрывает главную мысль рассказа. Мнение полицейского меняется так часто и координально в зависимости от обстоятельств, как ящерица хамелеон, меняющая окраску кожи, в зависимости от природных условий.

В следующем рассказе «Человек в футляре» А. П. Чехов описывает героя всегда чем-то недовольного, который прячет все свои вещи в коробочки и ящички, отгораживается от окружающего мира блокируя все. Удивительное состояние имело его лицо когда он лежал в гробу. Оно было умиротворенным, успокоившимся наконец-то. Эта деталь тончайшим образом показывает, как человек не абсолютнл не хочет менять свою жизнь, впускать новое. Новшество его пугает, он сторонится его всякий раз.

Характер главного героя Беликова можно определить теми вещами, которые его окружали. Он стремился окружить себя «футляром», «оболочкой», чтобы защититься от неопределенного, необычного, неизвестного, что скрывала в себе жизнь. Даже обычная езда на велосипеде по мнению главного героя рассказа является безрассудством. Он часто употребляет в своей речи фразу — «Кабы чего не вышло» [1, с.388], которое говорит о том, что он постоянно находится в состоянии беспокойства. Даже ночью для него не было покоя, и он закрывался в «футляре». В этом случае футляром выступает уже одеяло. Образ Беликова стал нарицательным, который является образцом полного человеческого пессимизма, и который всегда тоскует по чему-то светлomu.

Еще точнее, конкретнее образом в рассказе выступает темные очки Беликова. Очки не дают увидеть все краски окружающей среды и отделяют человека от всего живого. Плащ, теплое пальто на вате, зонтик, чехольчик для перочинного ножа все эти вещи также примыкают к «темным очкам», как и другие внешние детали: «лицо, казалось, тоже было в чехле, так как он

все время прятал его в поднятый воротник» [1, с.387].

Главным героем рассказа «Смерть чиновника» является мелкий чиновник. Случайно чихнув в театре, он обрызгал голову генерала. Червякова, благоговевшего и трясшегося от страха перед вышестоящим чином эта ситуация так поразило, что он несколько раз приносил свои извинения перед Бризжаловым. Генерал доброжелательно принял извинения Червякова. Фамилие героя говорит о его характере. Страх не дает ему покоя и он все время ищет момента опять извиниться. Впоследствии, генерал не выдерживает назойливости Червякова и выгоняет его вон. Боязнь Червякова, что его карьере конец доводит его до того, что он умирает от страха перед человеком с высоким чином. Одна только деталь дает полную характеристику героя: «Придя машинально домой, не снимая вицмундира, он лег на диван и... помер» [1, с.17]. Писатель отмечает, что герой умирает не сняв вицмундира: как будто эта чиновничья униформа приросла к нему. Обличение рабской психологии, пресмыкательство перед вышестоящим чином дается одним штрихом к портрету главного героя.

А в рассказе «Дама с собачкой» писатель с помощью детали образно показывает читателю изменения внутреннего состояния Анны Сергеевны, главной героини произведения. Лорнетка выступает символом того мира, откуда героиня старается освободиться. Автор показывает это желание тогда, когда она теряет ее перед тем как она влюбится. Это начало «побега» от мужа, от мрачной, скучной, тоскливой жизни в провинциальном городе. Героиня пытается освободиться от такой жизни и хочет изменений. Герой рассказа Гуров увидел Анну в конце рассказа с лорнеткой в театре, что дает нам понять, что ничего не вышло. Все вернулось на свои места. Попытка бегства от такой жизни не удалась.

О состоянии души и характере героев образнее говорят маленькие детали в произведениях, которые в романах других писателей достигались благодаря подробнейшему описанию поведения, образа мысли, внешности героя. К примеру вышеперечисленные: лорнетка, калоши, зонт, вицмундир и т. д.

Мировоззренческое открытие Чехова “среда заедает человека” ярко раскрывается в следующем произведении писателя — «Ионыч». Автор показывает процесс деградации души главного героя Ионыча, в частности, через портрет. В начале произведения главный герой «шел пешком не спеша... и все время напевал» [1, с.369] песню. В конце произведения Ионыч «пополнел, ожирел, тяжело дышит и уже ходит, откинув назад голову», «пухлый, красный» [1, с.385]. В этом эпизоде есть важная цветовая деталь: и Ионыч, и его кучер — оба стали красными, что вызывает у читателя отвращение к ним.

Автор в начале рассказа представляет главного героя официально как Дмитрий Ионыч или же его зовут Дмитрий Старцев. В финале рассказа от героя остается только короткое Ионыч, который звучит просто и даже пренебрежительно. В герое исчезло все светлое, рассеялись мечты. Старцев, после неудавшейся встречи думает не о Котике, а о совсем ином: «Ох, не надо бы полнеть!» [1, с.384], или например, когда он ждал Екатерину Ивановну, главного героя волновал вопрос об ее иму-

ществе: «А приданого они дадут, должно быть, немало» [1, с.378]. Эта деталь ярко показывает, как начался процесс деградации героя. Ярким контрастом автор изображает как Ионыч изменился, духовное в нем умерло, и он уже не способен был проявить истинную любовь. Еще одна яркая деталь в этом рассказе, это когда Ионыч садился на коляску, тройка лошадей приседали. Таким тонким деталям автор показывает, как герой растолстел, что лошади с трудом поднимали его вес. Яркий пример мировоззренческого открытия Чехова — “среда заедает человека”. Писатель описывает своего героя в начале произведения, как он шел на работу пешком, песни пел, у него были грандиозные планы, мечтал стать отличным специалистом, помогать людям. А в итоге можно увидеть как герой ездил только на коляске, пополнел, раскраснел, перестал мечтать, и только думал о своем состоянии, копил не зная для чего, а по ночам считал свои деньги.

В произведениях Чехова немаловажную роль играют сквозные детали. Они соединяют части сюжета, а также дают характеристику герою на протяжении всего рассказа. К примеру, в жинзи Беликова, такой сквозной деталью выступает футляр — чехол, а в в рассказе “Крыжовник” это кислая ягода, которая стала смыслом жизни главного героя, а для Ионыча, такой деталью выступает коляска. В следующем рассказе “Душечка” такой деталью является, то что героиня все время повторяет слова и выражения сказанные мужьями и другими персонажами произведения. Это подчеркивает серость жизни героини, что она даже не имеет собственного мнения. Такая же проблема поставлена в произведении “Попрыгунья”.

Писатель лаконичен во всем, даже в изображении пейзажа. Описывая пейзаж, писатель показывает также внутренне состояние своих героев. Например, описывая осенний сад автор изображает короткое чувство влюбленности главного героя рассказа “Ионыч” в Котика: «Приближалась осень, и в старом саду было тихо, грустно и на аллеях лежали темные листья. Уже рано смеркалось» [1, с. 384].

Выразительная подробность является еще одной особенностью художественной детали. Она помогает читателю лучше представить предмет и его несхожесть от других. Например, в рассказе «Толстый и тонкий» главные герои представлены писателем в основном через детали. К примеру, изображение толстого, как его губы блестели в масле, как спелые вишни, и пахло от него дорогим одеколоном, и дорогими духами, и то, что он вышел из ресторана. Уже по этим деталям мы многое можем узнать об этом человеке. Ясно, что он живет в достатке, не испытывает нужду, обедает в ресторане, и очевидно ел он дорогие блюда. Читателю с самого начала становится ясно, что толстый достаточно уверенный в себе, обеспеченный, преуспевающий человек.

Тонкий же выходит из вагона с кучей чемоданами, непонятными картонками, и пахло от него не так, как от толстого. Трапезничал он ветчиной и кофейной гущей. Эти детали дают нам понять, что тонкий человек у которого нет стабильной работы. Герой все время меняет место жительства и окончательно не обосновался в одном месте, не устроился в жизни. Он скромно обедал в вагоне, живет он очень даже скромно. Свое такое по-

ложение подтверждает и сам тонкий своим рассказом. Из-за плохого жалованья, ему и его жене приходится заниматься подработкой. Еще больше информации о героях дают следующие детали. Это их прозвища в период учебы в гимназии. Тонкий вспоминает о них. Со слов героя читателю становится понятным, что их положение в настоящий момент связано с их прошлым. Толстого звали Геростратом. Эта деталь дает достаточно информации о характере толстого, который во всем должен быть первым. Тонкого звали Эфиальтом, так как он любил ябедничать. Тонкий так и не изменился, выслуживался перед начальством донося на других.

Благодаря деталям писатель тонко передал удивление своего героя, когда тот узнал о чине своего приятеля. Детали «сжегился, сгорбился, сузился» [1, с.22] ярко передают как тонкий привык к чинопочитанию. Его состояние, и внешнее и внутренне сразу принимают иное состояние, когда он узнал, что толстый до тайного советника дослужился. Чемоданы стали меньше, а сын принял серьезную стойку. Все изменилось, в речи тонкого появились слова как «ваше превосходительство», «помилуйте», «приятно-с», смех подхалимства. Все это дает читателю понять сущность тонкого и его общение с вышестоящими людьми. Тонкий сам себя унижает перед людьми с высокими чинами, что вызывает отвращение даже у самих чиновников высшего ранга. Чехов осуждает таких людей. Выдавливать с себя по капелькам раба — вот к чему призывает автор.

Таким образом, поведение, характер, судьба героев раскрываются именно благодаря деталям в рамках короткого рассказа. Авторское отношение к героям также передается через детали. Писатель осуждает чинопочитание. Чинопочитание победило в тонком все остальные качества. Даже толстому неприятно с таким человеком общаться. Несмотря на то, что произведения Чехова относятся к маленькому жанру, использование в них всех видов деталей позволяет глубоко раскрыть содержание текста.

Огромный вклад Чехов внес в развитие русской прозы, и это несомненный факт. Произведения Чехова благодаря деталям стали понятными, интересными, короткими, что немаловажно в наш век, когда любителей читать становится все меньше.

Достоевский, Толстой, Набоков, Бунин в своем творчестве также особое внимание уделяли точности деталей, но именно у Чехова деталь несет оттенок «психологизма», что делает творчество этого писателя совершенным.

Литература

1. Чехов А. П. *Дама с собачкой: рассказы. Повести. Пьесы. Воспоминания писателей о Чехове/А.П.Чехов.* — М.: Эксмо, 2009. С. 630.
2. Бердников Г. *Чехов. Идеи и творческие искания.* — М., 1984. С. 549.
3. Исмаилова Е. Э. *Роль художественной детали в формировании подтекста в рассказе А. П. Чехова «Ионыч» // Молодой ученый.* — 2018. — № 1. С. 175.
4. Есин А. *Принципы и приемы анализа художественного произведения. 2-издание.* — М., 1979. С. 248
5. Полоцкая Э. А. *Пути чеховских героев.* — М., 1983. С. 96.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК: 81.25:81.33(575.2)(04)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_99

Акалын Режеп,

К.Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университети,
аспирант

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕ ДЕНЕ-МҮЧӨ АТАЛЫШТАРЫНЫН ПОПУЛЯРДУУ ЖАСАЛЫШ ЫКМАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул илимий макалада кыргыз жана түрк тилдериндеги дене-мүчө аталыштарынын популярдуу жасалыш жолдору тууралуу сөз болот. Кыргыз жана түрк элинин тили окшош болгонуна байланыштуу сөз жасоодо бул эки окшош ыкмаларды колдонушкан. Илимий иликтөө кезегинде кыргыз тилинин да, түрк тилинин да дене-мүчө аталыштарынын жасалыш жолун сүрөттөө ар бир элдин өзүнө тиешелүү тилдик каражаттар менен ишке ашты. Кыргыз жана түрк тилдеринде дене-мүчө аталыштары күнүмдүк турмушта жыш кездешкендиктен анын актуалдуулугу артууда. Дал ушул себептен улам, эки тектеги тилдеги дене-мүчө аталыштарынын жасалыш жолдору, сөз жасоо баскычтары, коомдун аң-сезиминде кандай сыпатта колдонулганы бул макалада көрсөтүлөт. Кыргыз жана түрк тилдеринде дене-мүчө аталыштарынын жасалыш жолдору илимий иликтөөгө алынды.

Түйүндүү сөздөр: сөз жасоо, морфологиялык ыкма, синтаксистик ыкма, кыргыз тили, түрк тили, соматизм, улуттук баалуулук, айырмачылык, окшоштук, универсалдуулук.

ПОПУЛЯРНЫЕ МЕТОДЫ СОСТАВЛЕНИЯ ИМЕН ТЕЛ НА КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В этой научной статье рассматриваются популярные способы словообразования имен частей тела на кыргызском и турецком языках. Из-за схожести языков кыргызского и турецкого народов они использовали эти два схожих способа речи. В свою очередь, описание формирования частей тела как кыргызского, так и турецкого языков проводилось с помощью языковых средств каждого народа. В кыргызском и турецком языках названия частей тел становятся все более актуальными в повседневной жизни. Именно по этой причине в данной статье описаны способы образования названий частей тела на двух родственных языках, этапы словообразования и их употребление в сознании общества. Изучены способы изготовления частей тела на кыргызском и турецком языках.

Ключевые слова: словообразование, морфологический метод, синтаксический метод, кыргызский язык, турецкий язык, соматизм, национальные ценности, различия, сходство, универсальность.

POPULAR METHODS OF MAKING BODY NAMES IN KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

This article discusses popular ways of making body parts in Kyrgyz and Turkish languages. Kyrgyz and Turkish peoples used these two similar methods of speech. The description of the formation of body parts of both languages was carried out with the help of language tools of each nation. Body names are becoming more relevant, for this reason, this article describes the ways in which the names of body parts in two related languages are formed, the stages of word formation, and how they are used in the consciousness of society. Ways of making body parts in relative languages were studied.

Keywords: word formation, morphological method, syntactic method, Kyrgyz language, Turkish language, somatism, national values, differences, similarities, universality.

Түрк тилдерин илимий жактан изилдөө иши XVIII кылымдын аягында XIX кылымдын башында башталып, алардын өз ара тектештиги XIX кылымда эле белгилүү болгон. Түркологиянын өзүнчө илимге айланышы орус окумуштуусу В. В. Радловдун сиңирген эмгеги менен байланыштуу. Түрк тилдерин илимий жактан изилдөө ишине, орус окумуштуулары, о.э. Батыштын окумуштуулары да катышкан. Бирок Батыш окумуштуулары айрым түрк тилдерин изилдөө менен чектелген. Орус окумуштуулары бардык түрк тилдерин (бардык түрк тилдери 30 га жакын) изилдөөгө киришет [9, 85-б.].

Адам өзүнүн тигил же бул дене-мүчөсүнүн катышы менен кандайдыр бир кыймыл-аракет жасайт. Дене-мүчө аталыштары жөн гана кайсы бир органды атап тим болбостон, алардын жардамы менен уюшулган тил каражаттары адамдын эмоциясын, макулдугун же каршылыгын, физикалык, психикалык абалын да чагылдырат. Мисалы: баш чайкады, баш ийди ж. б.

Тил жана тилдик каражаттар улуттун пикирин гана чагылдырбастан, улут басып өткөн жолду, тарыхын, географиясын, тажрыйбасын, каада-салтын түздөн түз көрсөтүп турат. Жалпы эле түрк элдеринин, анын ичинен кыргыз жана түрк улутунун дини, тили бири-бирине окшош болгондуктан, бул эки тилде сөз жасоо жолдорунда абдан окшоштук көп.

Түрк тилдеринин негизги сөздүк фондусу, грамматикалык түзүлүшү жана тыбыштык составы жагынан, сөзсүз жакындык бар. Мисалга айрым сөздөрдү алып көрөлү. «Сакал» деген сөз түрк тилдеринде төмөндөгүдөй вариантта колдонулат. Бул сөз якут тилинде гана «бытык» түрүндө колдонулат. Кыргызча, казакча, каракалпакча, кумыкча, ногойчо, татарча — сакал; өзбекче — сокол; түркмөнчө — сакгал; алтайча, хакасча — сагал; тувача — сал; чувашча — чухал; башкырча — хакал; шорчо — ээк сагал [9, 88-б.].

Тил бул улуттун менталитетин чагылдырган эң негизги каражат да болуп эсептелет. Улуттук баалуулуктарды атоо маселесинде кыргыздардын жана түрктөрдүн эң маанилүү дене-мүчө аталышын колдонуп жаңы сөз жараткандары таң калтырбайт. Аталган эки улутта тең «баш» ыйык жана улуу нерсе катары ассоциялаштырылат. Мисалы: Başasistan, başbakan, başçavuş, başdizgici başmürettip). başeski, başgardiyan, baş garson, başgedikli, başhekim (baştabıp). başhemşire, başimam, başkent (başşehir). başkoşe, başmurakıp, başovuncu, bagog. retmen, başpehlivan, başrol, başsavcı, başyazar (başmuharir). başyazı (başmakale) ж. б.

Түрк тилинде «баш» сөзү жана анын негизинде пайда болгон туундуларды карап көрөлү. Мисалы: Baş (I) 1. İnsan ve hayvanlarda beyin, beyin, göz, kulaburun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, kafa ser. 2. Bir topluluğu yöneten kimse 3. Başlangıç 4. Temel, esas. 5. Arazşden en yüksek nokta 6. Bir şeyin genellikle toparladıkça ucu 7. Bir şeyin uçlarından biri 8. Kasaplık hayvanlarda ve bazı yiyeceklerde tane 9. Para değiştirirken verşlen veya alınan üstelik, sarrafiye 10. Bir şeyin yakını veya çevresi [6, 234-б.].

Кыргыз тилинде БАШ 1. Адамдын, жалпы эле жаныбарлардын көз, мурун, ооз, кулак, мээ орношкон дене-мүчөсү. Эсен унчукпай гана башын ийкеди да, Жу-

манын арпынан баспы (Жантөшев). Таякчан, көпчүлүгү көз айнекчен, Кашка баш чекелери бир карышпап (Токомбаев). Ат башы менен эр башы Абалдан кайда калбаган (Бөкөнбаев). 2. Адамдын же айбандын өзү. Башпагыдай апазнең Малга саппайп башынды (Тоголок Молдо). Жаңжалдан жалын чыкпайбы, Жамандык башпы жуппайбы («Эр Табылды»), Санаса, баарысы опуз эки баш бодо (Бейшеналиев). || Белгилүү бир бирдик, бир бүтүн катарында алынган эсеп саны. Кош башына бир семиз Жылкыдан пандап сойгула («Эр Табылды»). 3. Бир нерсенин алгачкы чыккан жери, жогорку жагы, башталышы. Жыл башы январь. Ишпин башы жакшы башпалды Мен суу башына барамын, Жогорпон кечүү чаламын («Эр Табылды»). Сай башынан кыйгач канал чыгарып, Так өзөндүн үспү менен жүргүзгөн (Маликов). Ууру! Жылганын башын көздөй чапкыла (Байтемиров). 4. Дан эгиндердин дан берүүчү бөлүгү. Кызыл буудайдын ар биринин башы кере карыш (Абдукаримов). || Кээ бир өсүмдүктөрдүн тоголоктонуп чыккан желе турган бөлүгү, түбү. Шамбеп, сенин Женишпайың ал күнү бир баш кызыл пиязды бүп жеди (Сыдыкбеков). Капуспанын ар бир башы чарадай (Осмонкул). Жалпы эле өсүмдүктөрдүн, бак-дарактардын эң жогорку жагы, учу. Кышпакпын эли кандайдыр бир сары гүлдүү чөппүн кургапылган башпанын укалап чайнекке салып демдешеп (Абдукаримов). Салкын жел көк шибердин башын ыргайп (Нуркамал). Эки жараканын башын опко салып коюп бир кемпир опурап (Бөкөнбаев). 5. Чоку, төбө, бир нерсенин жогорку, үстүнкү бөлүгү. Тоо башпанына караңыз, башыңыз айланбайп, — деди (Сыдыкбеков). Каныбек бийик асканын башында апасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап, опурап (Жантөшев). 6. Тескөөчү, башкаруучу, башчы. Айымкан менен Жээнпай спол башы болуп опурушап (Бөкөнбаев). Анда он үйгө бир он башы (Жантөшев). Элүү башы, жүз башы, Эл башпаган эрлериң, Бириң калбай баарың кел («Сейтек»). 7. Болуп жаткан иштин, окуянын ж. б. дал үстү, өзү, жаны. Башына келип көп малдын Башкарма көрүп макпансын (Маликов). Жинхуа үч кыз менен очок башында памак жасашып жүрөп (Жантөшев). 8. Мыкты, тандамал, башкалардан жогору, биринчи. Баш козу. Баш жылкы. // Ойдо жапкан паш элең Орокчунун башы элең (Тоголок Молдо).

Тектеш эки улутта эң көп сөз жасоо жолу морфологиялык жол экени бизди таң калтырбайт. Себеби эки тилде дене-мүчө аталыштарына жалгануу менен жаңы сөздөрдүн жасалышында сөз жасоочу мүчөлөрдүн дагы кыргыз жана түрк тилдеринде өз ара окшоштуктары арбын. Кыргыз тилинде сөз жасоодо өнүмдүү мүчө болгон —чы мүчөсү: БАШЧЫ Белгилүү бир топту, ишти башкарып, жетекчилик кылуучу, башкаруучу. Башчысы Бакай дагы бар, Баатырлардын баары бар («Манас»). Салык жылкы фермасынын башчысы болуп иштөөчү (Каимов).

Аталган мүчө түрк тилинде дагы баş сөзүнө жалгануу менен жаңы түшүнүктү туюндурган сөз жасайт: BAŞCI 1. İşçi başı. 2. Çiğ veya pişmiş koyun, kuzu, siğir başı satan kimse.

— ка мүчөсү кыргыз жана түрк тилдеринде баш сөзүнө жалгануу менен бирдей маанилерди туюндурган жаңы сөз жасайт:

БАШКА 1. Бөлөк, өзгө. Башка колхоздорго да киши

жибердик (Байтемиров). Жыйналыштын акыры башка күнгө калды (Убукеев). || Айырмасы бар, айырмалуу, өзгөчөлүгү бар. Жумуру баш адамдын Башка-башка өнөрү (Токтогул). 2. Бөтөнчө, өзгөчө, айрыкча, артык. Манастын уулу Семетей Адамдан башка жаралган («Манас»). Баатырдыгы башкача, Балбандыгы эң башка («Эр Төштүк»).

БАՖКА 1. Bilinenden ayrı, deęişik, farklı, öze. 2. Nitelik yönünden alışılmışın dışında bir üstünlüğü olan. 3. Konu edilen, bilinenden ayrınesne ve kimse için teklik veya çokluk olarak başkası, başkaları biçiminde kullanılır. 4. «Ayrıca üstelik bir yana» anlamlarında — dan / — den başka biçiminde kullanılır. başka biri, diğer bir kimse.

Ошондой эле дагы бир сөз жасоонун популярдуу ыкмасы бул синтаксистик жол. Себеби, кыргыз жана түрк тилдери түбү бир тектеш тилдер болгондуктан дене-мүчө аталыштары менен байланыштуу туруктуу сөз айкаштарында бир катар кызыктуу факты материалдар сакталып калгандыгы изилдөө мезгилинде белгилүү болду.

Кыргыз тилинде ат жабдыктар ээр токум //ат токулга //ээр токулга болуп аталат. Ат жабдууларынын ээр, жүгөн, куюшкан, үзөңгү ж.б. сыяктуу бөлүктөрү бар. Диал. жавы, жааз; Ысык. турман; Лейл., энжим; каз жабдык, ер турман; монг. тохум; өзб. жабдук; Биринчи татаал сөздүн экинчи бөлүгү жабды «зарыл бол гон нерселер менен камсыз кылуу, ар кандай тие шелүүлүгү бар курал-шаймандар, жасалгалар ж.б. менен толуктоо» этиштик негизден турат. Кийинки (—ык) морфемасы азыркы кыргыз тилинде аз өнүмдүү сөз жасоочу мүчө болуп эсептелинет. Жогорудагы сөздөрдү түрк элдеринин көпчүлүгүндө кезиктирүүгө болот. Мис.: өзбек тилиндеги — жабдук; от жабууга “сбруя” епмок “закрывать, покрывать” этиштик негизден пайда болгон (УРС, 1959, 76;). Экинчи синонимдеш колдонулган сөздүн — токум бөлүгү току < так (кадоо, илүү) этиштик негизден жана этиштен зат атоочторду жасоочу — ым мүчөсүнөн турат. Өтмө маанисинде таш токум “ат көтөрө алгыс оордук” маанисинде кездешет: Таш токум болуп арыган, өзү кашаң, карыган (фольк). Үчүнчү сөздүн — токулга бөлүгү жогорудагы токум бөлүгү менен тектеш сөздөрдөн. Ал эми аякы — ылга (//-га) мүчөсү этиштен зат атоочту жасоочу мүчө болуп эсептелет. Тыбыштык жоготууга учураган. Бул мүчө Б. Орозбаева боюнча: “-ылга” мүчөсү монгол тилиндеги: тогого, кереге, кеме, улага ж.б. сөздөр менен бирге кыргыз тилине кирген” — деп белгилейт (Орозбаева, 1964, 127) [10, 241-б.].

Кыргыз жана түрк тилдеринде дене-мүчө аталыштарынын ортосундагы синтаксистик окшоштуктар катары калыптанган сөз айкаштары туурасында сөз кылууну туура көрдүк.

Кыргыз тилинде: БАШ АЙЛАНУУ 1. Көнүлү караңгылоо, өзүн начар сезүү, башы тегеренүү, алысырап кетүү. Башым айланып, бүпкөн боюм жанчылгандай, пырп эперге каруум жокпой сезилеп (Жантөшев). Ышыкынаалы көчөгө жепкенде, башы айланып кепчүдөй сендирекпей барып покподу (Бейшеналиев). Туруп олпуруп сүйлөшсөм болоп эле башым айланып кепеп (Осмоналиев). 2. Кандайдыр бир ишти аткарууда, маселени чечүүдө ж.б. учурда көпкө чейин ойлонуп, эмне кыларын билбей ыргылжың болуу, өзүнчө бир чечимге келе албай башы маң болуу. Капыспан бул маселе алдына коюлуп, порго

чалып алды да, Абылкасым буйдалып, башы айланып, бир попко бул пордон чыга албай пурду (Абдукаимов).

Түрк тилинде: BAŞI DÖNMEK 1. İnsana, eşyanın dönmesi, ayağının altından yerin çekilmesi gibi bir duygu gelmek. 2. Sıkıntı yaratan bir durum karşısında bunalmak. 3. Görkemli bir şey karşısında şaşırarak. 4. Para veya mevki sebebiyle şaşırıp şıarmak.

Сөз болуп жаткан кыргыз жана түрк тилдеринин ортосунда дене-мүчө аталыштары аркылуу жасалган туруктуу сөз айкаштарында бир катар айырмачылыктарды жолуктурууга болот. Мындай айырмачылыктар сөз айкаштары туюндурган маанилердин арасында түрдүү түшүнүктөрдү туюндуруп калгандыгы изилдөөнүн жыйынтыгында белгилүү болду.

Уңгу сөз жасоодо өзгөчө мааниси, белгилүү кызматы бар тилдик бирдик. Бул барыдан мурда уңгулардын сөз жасоодо негизги морфеманын бири катары кабыл алынышы жана сөздүн маанисин берүүдө аткарган кызматына карай көрүнөт. Сөз жасоо процессиндеги уңгунун негизги бирдик болуп саналышынын себеби уңгу сөздүн лексикалык мааниси жана сөздүн лексикалык маанисине ядро боло алат, анткени тилде бир лексикалык маани экинчи лексикалык маанинин негизинде жасалат. Уңгу сөздүн лексикалык маанисинин негизинде туунду сөздүн жаңы мааниси жасалат. Мисалы: баш+чы, баш+тык, баш+кар, баш+та ж.б. Бул сөздөрдүн баарынын маанисинде жакындык бар, себеби алардын баарынын жасалышына баш деген бир сөз негиз болду. Мында, ал ошол туунду сөздөрдүн маанисине өзөк болгондуктан, аларда маани жагынан окшоштуктары, жакындыгы бар, алардын маанилик байланышы көрүнүп турат.

Ошентип, уңгу сөздүн мааниси менен ал аркылуу жасалган туунду сөздүн мааниси өтө тыгыз байланыштуу жана ал капысынан болгон кубулуш эмес. Ал, асыресе, сөз жасоо уяларындагы сөз жасоо баскычтарында өтө айкын көрүнөт. Себеби, бир сөз жасоо уясынын сөз жасоо баскычтарында бир тубаса негизден тараган туунду сөздөр болгондуктан, уңгу сөз жасоо уясындагы сөз жасоо баскычтарын түзүп турган бардык сөздөрдүн курамында кайталанып отурат.

Дене-мүчө атоолорун сөз жасоо уясынын негизи катары алуудан мурда, алгач, алардын тил илиминде, анын ичинде кыргыз жана түрк тилдеринде изилдениш деңгээлин аныктап алган жакшы. Ушуга байланыштуу дене-мүчө атоолоруна байланыштуу маселелер кандай даражада жана кантип изилденигени туурасында айта турган болсок, биз көптөгөн илимий макала, изилдөө иштерине күбө болобуз.

Жалпы сөз жасоо баскычы бир сөздөн экинчи туунду сөздүн жасалуу чегин билдирерин айттык. Бирок бир баскыктагы негизден белгилүү сөз жасоо жолу менен жасалган туунду сөзгө байланыштуу. Туунду сөздөргө туунду уңгулар менен аналитикалык жол менен жасалган бардык сөздөр кирет. Алар: туунду негиз, бириккен сөз, кош сөз, татаал сөз, кыскарган сөз.

Ушулардын ичинен дене-мүчө атаоолорунун негизиндеги сөз жасоо уяларындагы баскычтардан кошумча жасалган туунду негиздер, синтаксистик жол менен жасалган бириккен сөздөр, кош сөздөр, татаал сөздөр жана лексика-семантикалык жол менен жасалган сөздөр

кездешет. Булардын колдонулушу чектелүү эмес. Алардын көпчүлүгү күндөлүк турмушта кездешкен карапайым сөздөр.

Кыргыз тилинде да, түрк тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу да, синтаксистик жолу да кеңири пайдаланылат. Сөз жасоо жолдору сөз жасоодогу негизги түшүнүктөрдөн болуп эсептелет. Биз жогоруда айтып өткөндөй кыргыз тилинде жана түрк тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу да, синтаксистик жолу да өнүмдүү болот. «Морфологиялык жол аркылуу жасалган сөз бирде туунду сөз, бирде туунду негиз делинсе, мындай сөздүн кайсы сөз түркүмүнө жата тургандыгы эске алынып, туунду зат атооч, туунду этиш деп айтылат. Морфологиялык жол менен сөз жасоодо туундунун мааниси түзүүчү сөздүн лексикалык мааниси менен курандынын сөз жасоо маанисинин биригишинен келип чыкса, сөз жасоо мааниси, тескерисинче, туунду менен түзүүчү сөздөрдүн лексикалык маанилеринин айырмасынан келип чыгат» [2, 308-б.].

Дене-мүчө атоолорунун негизинде жасалган сөз жасоо уяларынын баскычтарындагы туунду негиздер кыргыз тилинде да түрк тилинде да курамы жагынан алганда, эки бөлүктөн башкача айтканда негиз жана сөз жасоо мүчөдөн турат. Мисалы: баш+ла=башта, тиш+ла=тиште ж.б.

Сөз жасоо уясындагы тизмектер бир баскычтуу гана эмес, бир нече баскычтуу болорун билебиз. Анын үстүнө тизмектердин баскычтагы тарамы болуп, ошол эле мезгилде анын ар бир мүчөсү тизмекке башка тарам кошушу мүмкүн.

Ал эми түрк тилинде бул сөздөн жасалган мисалдарды келтирсек: başa baş, başağaç, başa baş, başağaç, baş ağırlik, baş ağırısı, başaktör, başaktris, başaltı, başa sisten, baş aşığı, başbakan, başbayi, başbuğ, başçavuş, başdanışman, başdekorcu, başdizgici, başdümenci, başdümene başefendi, başekspert, başeser, başeski, başfiyat, başgardiyan, başgarson, başge — dikli, başhekim, başhemşire, başhostes, başiboş, başibozuk, başımam, başkafiye, başkahraman, başkarakter, başkâtip, baş kent, başkesit, başkilise, başkişi, başko mutan, başkonakçı, başkonsolos, başköşe, başkumandan, başlâhana, başmabeyinci, başmakale, başmisafir, başmuallim, başmubassir, başmuharrir, başmurakıp, başmüddür, başmüfettiş, başmühendis, başmürettip, başmüsevvit, başnokta başoda, başoyuncu, başöğretmen, başörtü, başpapaz, başparmak, başpehlivan, başpiskopos, başrahip, başrejisör, başrol, başsavcı, başşehir, baştaban, baştabib, başuzman, başülke, başilistü, başvekâlet, başvekil, başvurdurma, başvurdurmak, başvurma, başvurmak, başvuru, başvu rulma, başvurulmak, başyapıt, başyar — dımcı, başyargıcı, baş yarma, başyaver, başyazar, başyazı, basyazman, başyemek, başyıldız, başöğretmen, basyukart. baş başa, baş belâs, başucu, başucu, başvurma, başteknisyen, başvurmak, başvurucu, Baştankarağiller, baştanımza, baştanımazlık, baş yastığı, başat karakter, başatlık yasası, başı açık, başı bağılı, başı devletli, başı dimdik, baş dönmesi, baş kaldın, baş örtüsü, baş sağlığı, baş tacı, baş tanımazlık, baş bezi, baş bıçağı, baş biti, baş çanağı, baş döndürücü ж.б.

«Baş» сөзү менен байланыштуу сандаган фразеологизмдердин да бар экени дароо байкалат. Мисалы: Baş belası, Başı belaya uğramak, Başı derde girmek, Başı için,

Başına bela getirmek, Başına kalmak, Başına bela kesilmek, Başını kurtarmak, Başının çaresine hakmak, Başının derdine düşmek, Başın sağ olsun, Dünya başına, zindan kesilmek, Yalnız başına ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, бул илимий макалада кыргыз жана түрк элинин эң популярдуу тил жасоо ыкмалары тууралуу сөз кылдык. Тектеш тилдерде тарыхый, диний жана тилдик жакындык болгондуктан, сөз жасоо ыкмаларында жалпылыктар өтө көп. Андай болсо да, ар бир элдин улуттук өзгөчөлүгү да жок эмес. Мындай окшоштук жана айырмачылыктар тилде жаңы сөз жасоо кезегинде чагылдырылган. Биз сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалган “баш” сөзүнүн варианттарын кеңири иликтедик. Эгерде сөз жасоонун дагы башка жолдорун изилдөөгө ала турган болсок, анда албетте берилген сандар алда канча жогору болмок. Бул эки тилдин ортосундагы окшоштук катары сыпатталууга тийиш.

Адабияттар

1. Абдразакова Г. Ш. Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр / Г. Ш. Абдразакова. — Бишкек: [б.у.], 2015. — 96 б.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология / И. Абдувалиев, Т. Садыков. — Бишкек: [б.у.], 1997. — 296 б.
3. Aksan D. Dil, Anlam, Sözcük. (Anlambilim ve Sözcükbilim Konuları) / D. Aksan. — Eskişehir: [б.у.], 1991. — 150 s.
4. Wilson J. Dil ve Anlam. Çeviren: Recep Songün / J. Wilson. — İzmir: [б.у.], 1988. — 168 s.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн / К. Дыйканов. — Ф.: Мектеп, 1980. — 156 б.
6. Duymaz E. Türkçede Anlam Bilgisi / E. Duymaz, A. Turan. — İstanbul: [б.у.], 2006. — 191 s.
7. Кубрякова Е.С. — Язык и знание: На пути получения знаний о языке (2004) / Е. С. Кубрякова. — М.: [б.у.], — 560 стр.
8. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении / К. М. Мусаев. — М.: Наука, 1975.
9. Сартбаев К. К. Тил илиминин маселелери / К. К. Сартбаев. — Фрунзе: [б.у.], 1987. 43 б.
10. Усмамбетов Б., Кыргыз тилиндеги материалдык маданиятка тиешелүү сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу / Б. Усмамбетов // К. Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. — 2011. — № 2 (19). — 241–243-бб..

УДК 811.111:811.512.154(575.2) (045)
DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_103

Койчуманова Г.,
Кыргыз Республикасынын
Эл аралык университети,
окутуучу

АР ТҮРДҮҮ МАДАНИЯТТАГЫ «ЭМОЦИЯ» КОНЦЕПТИ

Кыскача мазмуну

Макалада «эмоция» концепт катары каралып. Концепт жөнүнүндө кыскача түшүнүк берилди. Концепти кимдер изилдегени иликтөөгө алынды. “Эмоция” термини эмнени түшүндүрөт жана кайсы убактан баштап өзгөчө көңүл бурулуп, кимдер иликтеген тууралуу жазылды. Адамдын эмоциясы, татаал жана көп кырдуулугу белгиленип. Эмоция аркылуу адамдын физиологиялык өз абалын сезүү гана байкабастан, ошондой эле адамдын дүйнөнү таанып-билүүсүн, улуттар аралык өзгөчөлүктөрү жана жеке психологиясынын, темпераментинин өзгөчөлүктөрүн байкоого болот. Улуттук өзгөчөлүктөр эмоцияны кабыл алууга да түздөн түз таасирин тийгизерин жана мындай өзгөчөлүктөр адабий чыгарманы бир тилден экинчи тилге которуу да өз таасирин тийгизери көрсөтүлдү. Ошол эле убакта ар кандай улуттар аралык иштерди жүргүзүүдө көп тозокдуктарды жаратаары жазылды.

Түйүндүү сөздөр: эмоция, концепт, түшүнүк, улуттук өзгөчөлүктөр, күтүсүздүк, коркуу, жылмаюу, маданият, психикалык ишмердүүлүк, сезим.

КОНЦЕПТ «ЭМОЦИЯ» В РАЗНЫХ КУЛЬТУРАХ

Аннотация

В статье рассматривается концепция «эмоция». Кратко изложено понятие концепции. Были рассмотрены труды ученых, посвященных изучению «концепта». Здесь объясняется, что означает термин “эмоция” и с какого времени уделяется особое внимание и кто его исследовал. Через эмоции можно не только наблюдать, как человек физиологически чувствует свое состояние, но и наблюдать за тем, как человек познает мир, имеет межнациональные особенности и особенности собственной психологии, темперамента. Было показано, что национальные особенности напрямую влияют на восприятие эмоций, и что такие особенности также влияют на перевод литературного произведения с одного языка на другой. В статье также рассматривается особенность концепта, которая создает массу препятствий в ведении различных межнациональных дел.

Ключевые слова: эмоция, концепт, понятие, национальные особенности, неожиданность, культура, страх, улыбка, умственная активность, чувство.

THE CONCEPT OF «EMOTION» IN DIFFERENT CULTURES

Abstract

The article considers both the concept of “emotion” and a brief explanation of the word «concept» itself. Those who studied the «concept» were studied. It explains what the term emotion means and who researched it. Emotions, complexity and versatility of a person are noted. Through emotions it is possible not only to observe how the person physiologically feels the state, but also to observe how the person learns the world. It was shown that national characteristics directly affect the perception of emotions, and that such characteristics also affect the translation of a literary work from one language to another.

Key words: emotion, concept, notion, national characteristics, surprise, culture, fear, smile, mental alertness, feeling.

Бул макалада эмоция концептиси жөнүндө жазылмакчы. Сөз башынан болсун биринчи «концепт» деген эмне, кандай аныктамалар берилген карай кетсек. Заманбап илимде “концепт” түшүнүгүнүн бирдиктүү аныктамасы жок. Аны эксперттер ар башкача чечмелешет жана ондогон аныктамаларды беришет. Концепция — тилге, лингвистикага (биринчи кезекте когнитивдик лингвистикага) гана эмес, адабий сынга, гносеологияга, логикага, маданият таанууга, этнологияга жана жалпы философияга таандык. Окумуштуулар белгилешкендей, азыр “концепт” термини тил илиминин ар кандай тармактарында кеңири колдонулат. Концепт түшүнүгү хх кылымдын башында пайда болуп, “түшүнүк” термининин синоними катары каралып келген. Ал эми азыркы убакта бул эки терминдин көп айрымачылыктары жана өзгөчөлүктөрү бар экенин тастыкталган. Орус окумуштуусу М. В. Пименова концепт бул тилде көрсөтүлгөн, жеке көз караштын белгилери менен татаалдашкан улуттук образ, символ, түшүнүк деп айткан жана аны классификациялоону сунуш кылат. Алсак, концепти төмөнкү үч категориялык класска бөлөт жана ошол эле убакта үч топко толук бөлүп коюу мүнүн эместигин эскертет.

1. Базалык концепти, алар тилдин негизин жана бүткүл дүйнөнүн баяндоосунун (космостук (ай, күн, жер, жаан, шамал, жылдыз, ж. б.), социалдык (эл, улут, кедей, бай, кыргыз, орус, ишмер ж. б.) жана психикалык-руханий (жан дүйнө, сезим, эмоциялар ж. б.)) концептиси;

2. Концепт-дескрипторлор, бул базалык концептин квалификациялайт, алар дименсионалдык, квалитативдик, квантитативдик болуп бөлүнөт. Дименсионалдык концептер бир аталыштын же нерсенин чен өлчөмүн көрсөтөт (өлчөмү, көлөмү, тереңдиги, бийиктиги, салмагы ж. б.). Ал эми квалитативдик концептер сын сыпатын билдирет (жылуулук, суук, катуулук — жумшактык). Квантитативдик концептер сан өлчөмүн берет (бир, көп, аз, жетиштүү — жетишсиз).

3. Концепт-релятив мамилелердин ишке ашыруу түрлөрү, алардын арасында Баа — концептиси (жакшы — жаман, туура — туура эмес, зыяндуу — пайдалуу). Абал же элеген орду концептиси (каршы, бирге, катар, жакын — алыс, заманбап — эски). Жеке концептиси (өз — бөтөн, алуу — берүү, ээлик кылууга — жоготуу, кошууга — чыгаргандай) [1, 129-б.] В. И. Карасик концепцияны көп тараптуу семантикалык формация катары аныктайт, анда баалуулук, образдык жана концептуалдык тараптарды бөлүп көрсөтүүгө болот. Окумуштуу бул багыт тилдик аң-сезимге сиңип, бир сөз менен аталып калса, түшүнүктөр жөнүндө сүйлөшүү керектигин белгилейт жана үчкө бөлөт:

1. Этномаданиятка жана социумаданиятка багытталган концепт, изилдөөдө маданияттын өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

2. Этномаданиятка жана социумаданиятка багытталбаган концепт, маданияттын өзгөчөлүгүнө көп көңүл бөлүнбөй, маданияттын ички, жашыруун маанисинин байланыштарын изилдейт.

3. Универсалдуу концепт маданияттын өзгөчөлүктөрүн камтылбаган концепт. [2, 100-б.]

И. А. Стернин концепти, бир түзүмдүн базалык катмары, же ядросу деп карап, ал эми калган кошумча ког-

нитивдик катмарлар бирге жандап жүрөт деп эсептейт. Бул окумуштуу да, концепти үч типке бөлөт.

1. бир деңгээлдүү, булар базалык катмардан гана турат (сары, жашыл, таттуу, чыны, табак ж. б.);

2. көп деңгээлдүү, булар базалык катмардан тышкары, когнитивные катмардан туруп абстракциясынын деңгээли менен айрымаланат.

Мисалы:

сабаттуулук — базалык катмары: сабаттуу адам.

жазганды билүү жана окуганды билүү; эң жакшы окуганды жана эң жакшы жазганды билүү; же эң жогору деңгээлде натыйжалуу барлашууну билүү ж. б. бул когнитивдик катмардын ар түрдүү абстрактуу даражасы.

3. сегментүү бир базалык катмардан туруп, бир нече сегменттердин курчап турусу. Мисалы Базалык катмары — концепт сабырдуулук; чыдамдуулук, токтоолук;

сегменты: саясий сабырдуулук, илимий сабырдуулук, турмуш-тиричилик сабырдуулук, администрациялык сабырдуулук ж. б. [3, 58–65 — б.]. Юдахиндин алфавиттик сөздүгүндө концепция бир нерсенин негизги түшүнүгү; кубулуштар жөнүндөгү көз караштардын системасы деп жазылган [4]. Филология илимдеринин кандидаты Мамадинова Д. Б. концепт — антропоцентристик лингвистиканын негизги категориясы. Ал татаал түзүлүшкө ээ жана түздөн-түз байкоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк бербейт, анткени ал аң-сезимде анын бирдиги катары колдонулат деп чечмелейт. Бул окумуштуулардын ар биринин берген аныктамалары өзүнчө уникалдуу жана терен маанини камтыйт. [5, 41 — б.] Концепт бул улуттук аң сезимден, этномаданияттын өзгөчөлүгүнөн турган татаал бир түзүмдүн түшүнүгү деген чечимге келдик.

Жогоруда айтылып кеткен М. В. Пименованын үч категориясына кайрылсак “Эмоция” базалык концептисинин психикалык — руханий категориясына киргизебиз. «Эмоцияны» концепт катары карасак. Көп жылдар бою тил изилдөөчүлөрдүн арасында эмоцияны изилдөө зарылдыгы барбы же жокпу деген карама каршы болгон адисттердин тирешүүсү болуп келген. Француз лингвисти Кэтрин Кербрат-Орекионин айтуусу боюнча «Тилдин максаты, актуалдуу маалыматтарды так, рационалдуу түрдө жеткизүү жана кийинки муундарга өткөрүп берүү. Ал эми эмоцияны жеткизүү көйгөлүү маселелерден эмес» деп айткан бул ойду америкалык лингвист Эдуард Сепирдин оюна таянып айтса керек. Себеби Э. Сепирадин айтуусуна караганда эмоция лингвистикада эч кандай кызыгуу жаратпайт же аны изилдөөнүн кереги жок, себеби эмоциялар (эмоцияны түшүндүргөн сөздөр) сөздүн негизги семантикасын билгизбейт деген. [6, 6 — б.]

Ал эми башка лингвистер Швет лингвисти Шарль Балли жана Э. Станкевич эмоцияны көрсөтүү же жеткизүү тилдин эң негизги максаттарынын бири, кандай гана маалымат болбосун эмоцияны талап кылат деп белгилешкен. Мишель Бреаль кеп — сыпаттоо, баяндоо ар кандай ой жугуртулорду, жана ошондой эле каалоосун билдирүү үчүн, ал эми мунун баары эмоциянын коштоосунда жүргүзүлүшү абзел деген. [7, 67–б.]. Турк окумуштуусу, проф. Док М. Эргин «Тил байланыш курган табигый каражат, жандуу зат, социалдык курулуш, сырдуу мамиле түзүлүшү, ошондой эле сыйкырдуу зат. Сезим жана пикирлерди туюндурган, ар түрдүү белгилер-

ден пайда болгон, көп тараптуу кең система» [8, 32-б.]

Биринчи жолу Берлин шаарында 1987-жылы XIV эл аралык лингвисттердин конгрессинде Франтишек Данеша аттуу чех илимпозу өз докладында тилдин эмоционалдык жагдайынын мааниси тууралуу айтып чыккан. Мына ушун күндөн кийин көптөгөн лингвисттер эмоцияны туюндурган сөздөрдү ар тараптан изилдешип көптөгөн диссертациялар, статьялар, сөздүктөр жана атайын сөздүктөр жазылып чыккан. Эмоцияны концепт катары же эмоциалык сөздөрдү кыргыз тилинде көптөгөн тилчилер изилдеп келишет. Алсак Ашырбаева Т. «Сөздүн биринчи өзгөчөлүгү — анын ар кандай түшүнүктүн атоосуз бөлө алгандыгы. Бул касиет ар кандай маани берүүчү сөздүн башкы белгиси болуп саналып, ал эми ушул башкы белгинин адам тарабынан кабылалынышы же түшүнүлүшү адамдын жеке интеллектуине жараша болот» [9, 57-б.]. Доцент А. Сапарбаев өзүнүн

«Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» аттуу окуу китебинин семасиология бөлүгүнө «Сөздүн эмоционалдык мааниси» деген бир кыйла көлөмдүү теманы атайы киргизип, айрым сөздөр сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин да билдирип, ал сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү эмоционалдык маани кошорун, мындай сөздөр эмоционалдык сөздөр деп аталарын, ал лексикалык жана эмоционалдык маанилердин бирдигинен турарын; анын лексикалык мааниси нерсе же көрүнүштөрдү атап көсөтүүгө негизделсе, эмоционалдык мааниси сүйлөөчүнүн ошол нерсе же көрүнүштөргө карата болгон субъективдүү мамилеси, баалоосу аркылуу аныкталаларын белгилейт. Мындан тышкары эмоционалдык маанидеги сөздөр маани жагынан өтө бай экенин белгилейт [10, 150–179-б.].

Эмоциянын мааниси жана орду менен таасири канчалык деген суроолор адамзатты дайыма кызыктырып келген. “Эмоция” сөзү латын тилинин “*emoveo*” сөзүнөн алынып бизге которгондо толкундантам дегенди түшүндүрөт. Эмоция адамдардын жана айбанаттардын сырткы жана ички дүүлүктүрүүлөргө кубануу, коркуу, ырахаттануу, нааразылануу ж.б. түрдө көрүнгөн субъективдүү реакциялары. Эмоциялар адамдардын психикалык ишмердүүлүгүн жана жүрүм-турумун регуляциялоонун ички механизми болуп кызмат кылат. Эмоциялар жүрүм-турумдун пайдалуу формаларын, эрежелерин өздөштүрүүгө көмөк көрсөтөт. Адам эмоциясынын түптөлүшү анын инсан катары калыптанышынын негизги шарты. Сезимдер адам эмоциясынын өнүгүшүндөгү эң жогорку натыйжа болуп саналат. Эмоцияны бир-гана лингвисттер эмес философтор, психологдор, социологдор да изилдеп келишет.

Адамдын сезимдери универсалдуу тамырларга ээби же маданияттар боюнча айырмаланып турабы?

Жер үстүндө жашап жаткан ар бир адам өзүлөрүнүн эмоцияларын башкарууга аракет кылып жана ошондой эле терс эмоцияларга жол бербегенге аракет кылышат. Ар бир улуттун өзүнүн маданий колорити, ой жүгүртүсү бар бул эмоцияларды кабыл алуу да байкалат. Улуттук маданият адамдардын сезимдерин билдирүү жана сезүү сезимине чоң таасирин тийгизиши мүмкүн. Мисалы, бир эле убакта, бир эмоцияны эки улуттун эли, эки түрдө ка-

был алып, кайчылаш ойду пайда кылуусу мүнкүн. Мисалы Европа да, кыргыздар да жылмаюну сылык, достук мамиле менен түшүнсө, ал эми ошол эле жылмаюну японияда акылы кем, тайкы адам менен салыштырат. Булардын түшүнүгү боюнча жолугушуда, конференциялар да нейтралдуу гана эмоцияда бошул керек деп эсептешет. Колюх О. А., Коверко И. А., Хакимова З. Р бул окумуштуулардын жүргүзгөн изилдөөлөрдө төмөнкү жыйынтыка келишкен. “Аныкталган маданий айырмачылыктар сезимдердин бири-бирине тийгизген таасиринен, б.а. бир сезим башка эмоцияны күчөтөт же басат. Мисалы, татарларда коркуу кайгырууну күчөтсө, немецтерде коркуу кубанычты арттырат, бул коргонуу механизми, башкача айтканда, стресстүү кырдаалда калсак, татарлар кайгылуу жана кайгылуу болот, ал эми немистердин маанайы көтөрүлөт ... жана алар үчүн стресстүү кырдаалдан чыгуу жеңилерээк болот”. Түндүк Каролинадагы (АКШ) Чапел Хилл университетинин өкүлдөрү. Германиянын Йена шаарындагы Макс Планк атындагы Табигый Илимдер Институтундагы кесиптештери менен биригип, эмоцияны оозеки чагылдырууда өзгөчөлүктөрдү изилдешип. Изилдөө ар кандай маданияттардагы сезимдердин концептуалдаштырылышында олуттуу айырмачылыктарды тапкан: аларда түстү сүрөттөө үчүн колдонулган терминдерге караганда үч эсе көп вариация болгон. Мисалы, кээ бир тилдерде “күтүсүздүк” сөзү адатта коркуу сезими менен байланышкан сөздөр менен айкалышса, башка тилдерде ошол эле түшүнүк бакыт сыяктуу жагымдуу абал менен айкалышкан. [11, 3-б.] Көркөм котормо тилдер аралык мамилелердин маанилүү фактору болгондуктан, башка адабияттардын руханий мурасы менен таанышууга мүмкүнчүлүк берет, чыгармачыл жактан байытуу каналдарынын бири болуп саналат. Котормонун аркасында улуттук адабияттар жакындашууда, анткени которулган адабият жалпы адабий процессте активдүү катышат. [12, 77-б.]

Адам баласынын эмоционалдык жаратышы татаал, бай жана ар кандай аныктамалды өзүнө камтыйт жана ошондой эле улуттук өзгөчөлүктөр сезимдерге, эмоцияларга чоң таасирин тийгизери билдик. Мындай айырмачылыктар чыгармаларды бир тилден экинчи тилге которуда же ар кандай улуттар аралык иштерди жүргүзүүдө көп тозокдуктарды жаратат.

Адабияттар

1. Пименова М. В. Типы концептов и этапы концептуального исследования / М. В. Пименова // Вестник — КемГУ. — 2013. — № 2 — С. 127–131
2. Карасик В. И. Иная ментальность / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова. — М.: Гнозис, 2005. — 352 с.
3. Стернин И. А. Методологические проблемы когнитивной лингвистики / И. А. Стернин. — Воронеж, 2001. — 183 с.
4. Юдахин К. К. Русско — Кыргызский словарь [Электронный ресурс] — Режим доступа: URL: <http://tili.kg/dict/d2> (дата обращения: 9.03.2021)
5. Мамадинова Д. Б. Концепт традиция в русском и кыргызском языках: дис. канд. филол. и лингв. / Д. Б. Мамадинова — Б., 2020. — 205 с.
6. Шаховский В. И. Язык и эмоции в лингвокультурологии / В. И. Шаховский — Волгоград, 2009. — 154 с.
7. Погосова К. О. Концепты эмоций в английской и русской языковых картинах мира: дис. канд. фил. наук. / О. К. Погосова — Владикавказ, 2007. — 197 с.
8. Айшен Кожжа Түрк тилдериндеги эмоционалдык экспрессивдик маанини туюндуруучу тилдик каражаттар жана алардын семантикалык топтору: филол. и лингв. канд. дис. / Кожжа Айшен — Б., 2009. — 213 с.
9. Ашырбаева Т. Кыргыз тилинин стилистикасы / Т. Ашырбаева — Б., 2000. — 200 с.
10. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы / А. Сапарбаев — Б., 1997. — 328 с.
11. Колюх О. А. Психологические особенности проявления базовых эмоций у представителей различных этнических групп / О. А. Колюх, И. А. Коверко, З. Р. Хакимова // Концепт — Павлодар, 2017. — № 7. — С. 3661–3665
12. Бегеева Ж. В. Шушкиндин аңгемелерин кыргыз тилине которуу проблемасы / Ж. Бегеева // Вестник — БГУ им. К. Карасаева. — 2019. — № 4(50) — С. 158.
13. Кареева З. К. Перевод и семиотика / З. К. Кареева. — Б., 2006. — 100 с.

УДК: 659.1 (575.2)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_107

Bakazova N.,
KIRGIZISTAN-TÜRKİYE
'MANAS ÜNİVERSİTESİ

АЧИК HAVA REKLAMLARINDAKİ YASAL DÜZENLEMELER

Özet

Kırgızistan'da reklam alanına yönelik ilk yasal düzenlemeler 24 Aralık 1998 yılında kabul edilmiştir. Ona göre reklamların resmi dillerde olması, Kırgız Cumhuriyeti'nde yaşayan etnik grupların ana dillerinin de eklenebileceği bildirilmiştir. Devlet dili Kırgızca ve Rusça olmasına rağmen reklamlarda tek dil kullanılması, gramer kurallarına ve alfabeye uyulmaması yaygın görülen hatalardır. Denetimsizlik nedeni ile ortaya çıkan bu hatalar kısa sürede önlenmezse reklamcılık sektörünün imajı sarsılacak ve bireyler tarafından ciddiye alınmayacaktır. Çalışmamızın amacı Kırgızistan'da açık hava reklamlarının yasal ve etik kurallar çerçevesinde yapılıp yapılmadığını ortaya koymaktır. Buradan yola çıkan çalışmada açık hava reklam faaliyetlerinin yasalara uygunluğu ve yaygın olarak karşılaşılan etik sorunlar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, açık hava reklamcılığı, yasal mevzuat, reklam, reklamveren, billboard, Bışkek, yasal düzenleme, kanun, etik kurallar

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НАРУЖНОЙ РЕКЛАМЫ

Аннотация

В 1998 году 24 декабря в Кыргызстане был принят закон "О рекламе". В нем говорится, что реклама на территории Кыргызской Республики распространяется на государственном и официальном языках и по усмотрению рекламодателей дополнительно на языках народностей, проживающих в стране. Распространенными ошибками в рекламе являются использование только одного языка и несоблюдение орфографических правил. Если эти ошибки, возникающие из-за отсутствия надзора, не будут предотвращены за короткое время, имидж рекламной индустрии будет поколеблен. Цель нашего исследования - выяснить, выполняется ли наружная реклама в рамках правовых и этических норм в Кыргызстане. Исходя из этого, в исследовании обсуждались законность наружной рекламы и общие этические проблемы.

Ключевые слова: Кыргызстан, наружная реклама, правовое законодательство, реклама, рекламодатель, билбордин, Бишкек, правовое регулирование, закон, этические правила.

LEGAL REGULATIONS IN OUTDOOR ADVERTISEMENTS

Abstract

The first legal regulations on advertising in Kyrgyzstan adopted on December 24, 1998. According to him, it has been reported that the advertisements are in official languages and the mother tongue of the ethnic groups living in the Kyrgyzstan also be added. Although the state language is Kyrgyz and Russian, it is common mistakes to use a single language in advertisements and not to comply with grammatical rules and alphabet. If these errors arising due to lack of supervision are not prevented in a short time, the image of the advertising sector will be shaken and individuals will not be taken seriously.

Keywords: Kyrgyzstan, outdoor advertising, legal regulations, advertisement, advertiser, billboard, Bishkek, legal regulation, law, ethical rules

Reklam ve Açık Hava Reklamcılığı

Günümüzde her geçen gün ürün yelpazesine bir yenisinin eklenmesiyle, tüketicilerin benzer ürünler arasında tercih yapmaları zorlaşmaktadır. Seçim aşamasında yönlendirici temel faktör kitle iletişim araçları ile oluşturulan reklamlar olmuştur. Kitleleri etkileyip, onların yaşam biçimlerini değiştirebilmiştir. Reklamlar iletişim ve haberleşme biçimi olmasının yanı sıra ekonomik faaliyetler arasında adeta itici bir güç haline gelmiştir. Güçlü rekabet ortamında reklamın önemi giderek artmış hatta piyasada varlık göstermek isteyen firmalar için bir zorunluluk haline gelmiştir. Ayrıca siyasi, sosyal ve kültürel değerler kullanılarak oluşturulan reklamlar aracılığı ile bireylerin hayatının tüm alanına nüfus edebilmektedir. Reklamın avantajlarının keşfedilmesiyle de artık reklamsız bir iş yapılmamakta ve bu doğrultuda giderek reklamcılık sektörü gelişmektedir. Yapılan reklamların verdiği mesajlar, adil rekabet ortamı, tüketicuyu doğru yönlendirme gibi konularda problemler yaşanmaması için, reklamcılık sektörünü kontrol altına almak amacıyla her ülke kendi kanunları doğrultusunda yasal düzenlemeler yapmaktadır.

En klasik tanımlarından birine göre reklam; ‘bir ürün ya da hizmetin, bedeli kimin tarafından ödendiği belli olacak şekilde, geniş halk kitlelerine kitle iletişim araçlarından yer ve zaman satın alarak tanıtılması çabalarının bütünüdür’ [1, s.17]. Reklam; bir işin, bir malın veya bir hizmetin para karşılığında, genel yayın araçlarında, tarif edilerek geniş halk kitlelerine duyurulmasıdır. Amerikan Pazarlama Birliği’nin reklam tanımı ise şöyledir: “Bir malın, bir hizmetin veya fikrin bedeli verilerek ve bedelin kimin tarafından ödendiği anlaşılacak biçimde yapılan ve yüz yüze satış dışında kalan tanıtım faaliyetleridir” [2, s.28]. Reklamı sürekli; yeniliği, sütekliliği gerektiren bir bilimdir, bir sanattır. Reklamcı alışılmışın dışında düşünen, yaratan, gelişmelere öncülük eden kişidir. Sürekli izlemek, okumak ve öğrenmek zorundadır. Bir diğer tanıma göre; “Bir mala ya da hizmete ilişkin bir iletiyi (mesajı) sözlü ya da görüntü olarak pazar birimlerine sunmak için yapılan eylemlere reklam yapmak denir” [3, s.13]. Bu tanımda ise reklamın bir iletişim biçimi olduğu ancak bu iletişimin reklamı yapan işletmeden tüketicilere doğru bir yön izlediği vurgulanmaktadır. Reklamın bilgilendirme ve motive etme yönünü ortaya koyan başka bir tanımda ise reklam; “tüketicileri bir mal veya markanın varlığı konusunda uyarmak ve mala veya markaya, hizmet veya kuruluşa doğru eğilim yaratmak amacıyla göze veya kulağa hitap eden mesajların hazırlanması, bu mesajların yayılmasıdır” [4, s.67] şeklinde tanımlanmıştır.

Reklam esas itibarıyla hedef aldığı tüketici kitlesi üzerinde belirli bir etki yaratmak ve bu kitlenin düşünme ve alışkanlıklarını etkilemek yoluyla satın almaya yönlendirmek ve işletmenin

karlılığını arttırmak amacını taşır. İşletme, malların tüketici nezdindeki fayda-maliyet dengesini reklam yoluyla işletme açısından daha karlı olacak biçime dönüştürmüş olur [5, s.31]. Ancak yukarıdaki amaca varabilmek için reklamın hedef aldığı tüketici kitlesine ulaşması,

mesajlarını bu kitleye verebilmesi gerekmektedir, bu da reklamın öncelikle iletişim amacını yerine getirmesiyle mümkün olabilir.

Reklam işinde satışı arttırmakla birlikte bilgi vermek de en önemli amaçların sırasındadır. Yukarıda belirtildiği

gibi, reklam tüketici grubu ve kamuoyunu etkileyerek satın almaya teşvik eder ve bununla birlikte kurumun gelirini artırmayı hedefler.

Pazar ekonomisinin gelişmesine paralel olarak uzmanlaşma ve üretim noktası ile tüketim noktası yani üretici ile tüketici arasındaki mesafenin açılması kaçınılmaz bir durum olarak

ortaya çıkar. Bunun doğal sonucu olarak da üretici ile tüketici arasında kişisel ilişkinin kopması yani iletişim boşluğu meydana gelir.

İşte günümüzün ekonomik dünyasında üretici firmaların reklamlardan bekledikleri ilk görev, meydana gelen bu iletişim boşluğunu doldurmasıdır. Bir iletişim süreci olarak da değerlendirebileceğimiz reklam, sürecin tüm öğelerini bünyesinde toplamaktadır. Kaynak; reklam veren kişi, kurum ya da kuruluştur. Çünkü bir firma tarafından bir ürünün sadece üretilmesi satış için yeterli koşul değildir. Üretim, fiyatlandırma, dağıtım kanalları vb. kadar önem taşıyan bir unsur da üretilen malın, o malı hiç tanımayan hedef tüketici kitle tarafından tanınması, özelliklerinin bilinmesi ve satın alma isteğinin sağlanmasıdır. Mesaj oluşturma aşamasında reklamın hedef aldığı tüketici kitlesinin doğru biçimde tanımlanması, reklamın yaratıcılığına ait çalışmaların yeterli düzeyde, titizlikle ve olabildiğince özgün biçimde tasarlanması gerekmektedir [6, s.24]. Mesajın iletilmesi için en uygun kitle iletişim araçlarının seçilmesi, bu araçlar içerisinde yine en uygun süre ve yerin belirlenmesi de önemli sorunlardan bazılarıdır. Çünkü kaynaktan yani üreticiden çıkan mesajları bu reklam araçları tüketici kitleye ulaştırır. Eğer doğru araç ve zaman seçilmez ise yapılan çalışmalar hiçbir anlam ifade etmez. Örneğin: Çocuklara yönelik yapılan bir reklamın veya iletinin gece saat 23.00’te tv’de yayınlanması ya da okul öncesi çocukları için başlatılan bir reklam kampanyası için gazeteyi, o reklam kampanyasının reklam ortamı olarak seçmek harcanan çabaların sonuçsuz kalmasına yetecektir. Burada dikkat edilmesi gereken bir başka husus da gürültü unsurudur. Gürültü unsuru; bir iletinin kaynaktan hedefe ulaşma yolunda karşılaştığı tüm engellerdir. Reklam çalışmalarında da bu tür engellerle karşılaşılabilir.

Reklamdan beklenen, gerçekleştirilmesi istenen başlıca amaç; üreticinin pazara

sunduğu ürünün satılmasını sağlamak ya da satışı devam eden bir ürünün pazar tarafından varolan talebini arttırmaktır. Reklamın satış amacı kısa vadede ve uzun vadede olmak üzere iki biçimde görülür [7, s.19].

Reklamın, ister uzun vadede isterse kısa vadede satış amacını taşısın şu ortak amaçları içerir;

- Tüketicuyu ya da aracıya bilgi vermek, ürün ya da hizmeti hatırlatmak ve satışa ikna etmek,
- Mal ya da hizmetin satışını sağlamak,
- Toptan ve perakendeci satıcıya yardımcı olmak,
- Mal ya da hizmete karşı talebi artırmak,
- Talebin yaratacağı fiyat esnekliğini en aza indirmek [8, s.56].

Reklamı pek çok değişik bakış açılarına ve değişik ölçütlere göre sınıflandırmak mümkündür. Onlardan birisi de açık hava reklamcılığıdır. Adı üstünde kapalı mekanlar dışında kalan alanlarda yapılan reklamlara ‘açık hava reklamcılığı’ denir. En eski reklam mecralarından biridir. Hesaplı olması, kullanılan tüm reklam mecralarını

destekleyerek tamamlaması, geniş hedef kitleyi **günün** her saatinde yakalaması, akılda kalıcılık açısından en fazla oranı karşılayan reklam **türüdür** ve prestij sahibi olmak isteyen firmalar tarafından tercih edilir. Bina giydirmeden otobüs duraklarında **gördüğünüz** afişlere kadar geniş bir alanda uygulanan açık hava reklamları **günümüzde** oldukça hızlı bir şekilde gelişmiş ve neredeyse tüm yaşam alanlarımızda varlık **gösterir** hale gelmiştir [9, s.81].

Kırgızistanda da açık hava reklamcılığına verilen önem giderek artmaktadır. Bişkek'te de **günümüzde** bir **sürü** açık hava reklam mecraları ile karşı-karşıya gelmekteyiz. Açık hava reklam mecralarını bu kadar çok tercih etmelerinin en önemli nedeni, en kısa **sürede** **tüketiciye** ulaşabilmeleridir. Bireyleri diğer reklam türlerine göre daha kısa **sürelerde** yakalayabilmektedir. **Çünkü** insanlar **günün** bir kaç kısmını açık havada geçirmektedirler.

Bişkek şehrinde reklam kampanyaları yada özel kuruluşlar açık hava reklamlacılığın çok yoğun kullanılmaktadır. Dışarıya ilk adım atığımızda bile reklamları karşı karşıya gelmekteyiz. Bu durumda, **ülkemizde** ana dil olarak kırdız dili, resmi dil olarak da rus dili geçtiği için dışarıda yer alan reklamları rusçadan çevirmektedirler ve bazen inanılmaz hatalar karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte ana dil normlarına doğru gelmeyen afişler, bannerler yer almaktadır. Bu **görünü**ş son zamanlarda toplum tarafından çok olumsuz karşılanmaktadır.

Reklamcılıkta Yasal Düzenlemeler

Kırgızistan'da reklam alanı 1991.yılı **ülke** egemenliğini aldıktan sonra yer almaya başlamış. O zamana kadar kitle iletişim araçlarından sadece siyasi bilgiler aktarılmıştır ve firma reklamlarına yer verilmemiştir. 1991.yılından itibaren Kırgızistan'da reklam alanında yeni faaliyetler yer almaya başlamıştır. Kırgız reklam piyasasına ilk **önce** Koka-Kola firması kendi bannerlerin asıp, Tv'dan reklamlarını **göstermiştir**. Bunun gibi yurt dışı reklamlardan etkilener ve onlardan **örnek** olarak kırgız reklamcılar reklam için yapmaya başlamışlardır. **Göründüğü** gibi Kırgızistan'da reklam alanı çok fazla tarihe sahip değildir. **Ülkemizde** teorik olarak da pratik olarak da yeniden gelişmeye başlamıştır. Reklam işlevinin yeniden başladığı **dönemlerde** sigara ve **alköllu** içeceklerin de reklamları açık yapılmıştır. Daha sonraki yıllarda reklam etiğine uygun olmayan unsurlar reklam içeriklerinde çok yer almıştır. **Örneğin**, alkol **üreten** bir yerel firmanın reklamında kırgız değeri sayılan baş giyise kalpağı giyip, eşeğe ters binen TV reklamı toplum arasında çok olumsuz karşılanmıştır. **Ülkedeki** ilk reklam yapanlar **kültürel** değerlerin toplumun bilinç altına nasıl etki ettiğini bilmediğinden dolayı ve kırgız reklam alanında yasal ve etik **düzenlemelerin** olmadığından **böyle** bir sorunlar yer almıştır. Bu sorunların yer almasından dolayı Kırgızistandaki reklam alanına ait yasal **düzenlemelerin** ortaya çıkmasına ihtiyaç duyulmuştur.

1998.yılı 24.Aralıkta Kırgız Cumhuriyeti reklamla ilgili yasal **düzenlemeler** kabul etmiştir. O yasalara layık: "Bu Kanun, Kırgız Cumhuriyeti'nin menkul kıymetler piyasası, bankacılık, sigorta ve fiziki ve yasal fonların kullanımı ile ilgili diğer hizmetleri de içeren, malların, işlerin, hizmetlerin (bundan sonra mal olarak anılacaktır) pazarlarına reklamın **üretimi**, yerleştirilmesi ve dağıtılması **sürecinde** ortaya çıkan ilişkileri **düzenler**..."

"...Bu Kanun, yabancı **tüzel** kişiler ve yabancı vatandaşlar ve vatansız kişiler için — **öngörülen** şekilde kayıtlı bireysel girişimciler, Kırgız Cumhuriyeti'nde reklamların **üretimi** ve dağıtımı için geçerlidir..."v.b [10].— diye geçiyor. Bu kanunun 2. **bölümünün** 5. Madde'sinde: (Reklam İçin Genel Şartlar)

Kırgız Cumhuriyeti topraklarında reklam, devlet ve resmi dillerde verilmesi şarttır ve reklamverenlerin isteğine göre Kırgız Cumhuriyeti'nde yaşayan etnik grupların ana dillerine ek olarak dağıtılmaktadır.

Reklamın yazılı ve **sözlü** metinleri edebi dil normlarına (alfabe ve yazım kuralları) uymak zorundadır [11] kanunun 2. **bölümünün** 5. Madde'sinde:

Bunun dışında Kırgız Cumhuriyeti Devlet Dili Hakkında'ki kanunun 27.Maddesinde "Kırgız Cumhuriyeti'nde reklamlar, ilanlar, fiyat listeleri ve diğer **görsel** bilgiler **önce** devlet dilinde, daha sonra resmi dilde ve gerekirse diğer dillerde de hazırlanır. Diğer dillerde metnin yazı tipi boyutu, ana dilindeki metnin yazı tipi boyutunu geçmemelidir."

Reklam yasalarının ortaya koyulmasına rağmen **günümüzde** açık hava reklamcılığında yukarıda **gösterilen** kanundaki şartlara uymayan reklamlar yer almaktadır. **Örneğin**, reklamları sadece rusça veriyorlar yada çince yazıyorlar veya kırgızca çok hatalı yazıyorlar. Son zamanlarda bu problem toplum tarafından da olumsuz karşılanmaktadır. Bu durumu **öne** almazsak reklam işinin imacı **düşecek** ve birey tarafından da algılanması ciddi olmayacaktır.

Açık hava reklamların Kırgız Cumhuriyeti Devlet Dili komisyonu ve Bişkek Belediyesi kontrol altına almaktadır. Ama yasalara uymayan dış reklamlar karşımıza çıkıyor.

1. Açık hava reklamlarının uygulama örnekleri

Araştırmanın kapsamı Bişkek şehrindeki açık hava reklamlarında yer alan yasal **düzenlemelerin** bozulmasıdır. Araştırmanın sınırlılığı ise Bişkek şehrinin Ahunbaev-Baytik baatır caddesinin başlayıp **Çüy** — Baytik baatır caddesine kadar yer alan açık hava reklamları içerisinde billboardlar ele alınmıştır.

Bu caddede toplam 300 kadar açık hava billboard reklamları yer almaktadır. Bunun içinden yaklaşık 100'e kadar billboard reklamlarında Reklam Yasal **Düzenlemelerin** uygun olmayan hatalar **görülmektedir**. Bu reklamlarda yer alan hatalar: sadece rus dilinde yazılanlar yaklaşık 60 'a kadar yer almaktadır.

Reklam yasasının 2. **bölümünün** 5. Madde'sinde: (Reklam İçin Genel Şartlar) "Kırgız Cumhuriyeti topraklarında reklam, devlet ve resmi dillerde verilmesi şarttır ve reklamverenlerin isteğine göre Kırgız Cumhuriyeti'nde yaşayan etnik grupların ana dillerine ek olarak dağıtılmaktadır". Reklam metnlerinin **önce** devlet dilinde yazılması gerektiği Reklam Yasasında **gösterilmesine** rağmen sadece rus dilinde yazıyorlar. İlk rus dilinde sonra kırgız dilinde yazılan reklamlar ise 20 civarında. Ana dili de resmi dili de kullanmış ama yazı puntoları farklı olan reklamlar 10 civarında. Kırgız Cumhuriyeti Devlet Dili Hakkında'ki kanunun 27.Maddesinde "Kırgız Cumhuriyeti'nde reklamlar, ilanlar, fiyat listeleri ve diğer **görsel** bilgiler **önce** devlet dilinde, daha sonra resmi dilde ve gerekirse diğer dillerde de hazırlanır. Diğer dillerde metnin yazı tipi boyutu, ana dilindeki metnin yazı tipi boyutunu geçmemelidir."

Bunun dışında edebiy dilin normlarına uymayan açık hava reklamları da 10 civarında görülmektedir. Reklam kanunun 2. bölümünün 5. Madde'sinde: Reklamın yazılı ve sözlü metinleri edebi dil normlarına (alfabe ve yazım kuralları) uymak zorundadır. Bu örnekte yasalara uymayan iki hata var. Onlardan birincisi reklam metninin önce resmi dilde yazıldığı sayılmaktadır. İkincisi ise yazılı metinlerin edebi dil normlarına (alfabe ve yazım kuralları) uymamaktadır. 'Кийим кечектер' (kiyim keçekter) sözü edebi dil normlarına göre "кийим-кечектер" olarak iki kelimenin ortasına tire konularak yazılır. "Баардык" (baardık) kelimesi "бардык" (bardık) diye yazılır. "Үй-бүлөө" (üy-bülöö) kelimesi iki 'öö' harfiyle değil sadece tek 'ö' ile "үй-бүлө" olarak yazılır. "Суммкалар" (summkalar) kelimesi iki 'mm' harfiyle değil "сумкалар" (sumkalar — çantalar) olarak yazılır.

Daha bir reklamdaki hata "үйбүлөөңөргө" kelimesinin hata yazıldığıdır. Doğrusu, "үй-бүлөңөргө". Edebi dil normlarına (alfabe ve yazım kuralları) uymayan bu dış reklam örneğinde "кийимдер" (kiiimder) yazısıdır. Doğru yazılımı "кийимдер" (kiyimder-elbiseler) olur.

Çalışmamızın amacı Kırgızistan'da açık hava reklamlarının yasal ve etik kurallar çerçevesinde yapılıp yapılmadığını ortaya koymaktı. Sonuç olarak Bişkek'teki dış reklamlara baktığımızda reklam yasasında belirtilen kurallara uymayan reklamların da yer aldığı görüldü.

Kaynakçalar

1. Müge Elden. *Reklam ve Reklamcılık/ Müge Elden, İstanbul: Say Yayınları 2018, s.44*
2. Fusun Topsümer — Müge Elden. *Reklamcılık/ F. Topsümer — M. Elden, İstanbul: İletişim Yayınları 2015, s.224*
3. Ünsal, Y. *Bilimsel Reklam ve Pazarlamadaki Yeri/ Ünsal, Y, Ankara: 1984, s.189*
4. Карлова, Л. В. *Основы Рекламы/ Карлова, Л.В, Изд-во Томского Пол. Университета, Томск: 2009, стр.231*
5. Günay, R. *Kültürel Farklılıkların Reklam Stratejilerine Etkileri/ Günay, R. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi: 2000, s.195*
6. Антипов, К. В. *Основы Рекламы/ Антипов, К. В. Москва. 2009. стр.170*
7. Isıl Karpat. *Kurumsal Reklam/ Isıl Karpat. Yayınevi Yayıncılık, İstanbul: 1999, s:68*
8. Özgür Ziya, *Televizyon Reklamcılığı/ Özgür Ziya, Der Yayınları, No:141, İstanbul, 1994, s.173*
9. Грицук А. П. *История Рекламы/ МГУП, Грицук А. П. Москва: 2010, s.168*
10. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/162/210?cl=ru-ru>
11. <http://cbd.minjust.gov.kg>

УДК: 811.161(575.2)(04)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_111

Мусаева Ч.,
Бишкекский государственный
университет
им. К.Карасаева,
старший преподаватель

ПАТРИЛИНЕЙНАЯ СИСТЕМА РОДСТВА У МЛАДШЕГО ПОКОЛЕНИЯ В КИРГИЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье рассмотрена патрилинейная система младшего поколения киргизского языка. Представлены результаты, исследования терминов родства патрилинейной системы киргизов. Выявлено принадлежность системы родства киргизского языка к общетюркскому словарному фонду, а также рассмотрены характерные черты данного лексического поля. Рассмотрены термины родства, такие как: «бала» (уул), «небере», «чөбөрө», «кыбыра» и другие. Термины условно названы: «Патронимы младшего поколения» (ПМП) и постараемся определить специфику в пределах данного функционального поля, с опорой на лексикографические источники. Выявлено, функционально-семантическое совпадение гиперонима с гипонимом. Процесс наблюдается при актуализации одного из основных значений семантического строения гиперонима. Обнаруживается и обратное случае: гипоним выполняет функционально-семантическую нагрузку гиперонима, что тесно связано процессом нейтрализации одного из ярких дифференциальных признаков семантической структуры гипонима.

Ключевые слова: патроним, патрилинейность, кыргыз, предки, потомки, поколение, «бала» (уул), небере, чөбөрө, кыбыра.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАШ УРПАКТАРЫНЫН ПАТРИЛИНЕЙЛИК СИСТЕМАСЫ

Кыскача мазмуну:

Макалада кыргыз тилиндеги жаш урпактарынын патрилинейлик системасы жөнүндө сөз болот. Натыйжада, кыргыз тилиндеги патрилинейлик системасынын туугандык шарттарын изилдөөлөр келтирилген. Кыргыз тилинин тууганчылык тутуму жалпы түрк сөздүнө таандык экендиги аныкталды, ошондой эле ушул лексикалык талаанын мүнөздүү белгилери каралды. Терминдер шарттуу түрдө «Жаш муундун патронимикасы» (ЖМП) деп аталат жана биз лексикографиялык булактарга таянып, ушул функционалдык чөйрөнүн чегинде өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет кылабыз. Гиперонимдин гипоним менен функционалдык жана семантикалык мүнөздөрүнүн окшоштугу аныкталды. Гиперонимдин семантикалык түзүлүшүнүн байланыш процесстери аларды актуалдаштырганда байкалат, жана анын карама-каршы жагдайы аныкталат: гипонимдин гиперонимдин функционалдык жана семантикалык катыштары көрсөтүлөт, гипонимдин семантикалык структура-сынын дифференциалдык белгилеринин биринин процесстери менен тыгыз байланышта экендиги аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: патроним, патрилинейлик, кыргыз, жете, жото, ата-баба, тукум, муун, небере, чөбөрө.

PATRILINEAR SYSTEM OF KINDING IN THE YOUNGER GENERATION IN THE KYRGIZ LANGUAGE

Abstract

The article discusses the patrilineal system of the younger generation of the Kyrgyz language. The results, studies of the terms of kinship of the patrilineal system of the Kirghiz are presented. It is revealed that the system of kinship of the Kyrgyz language belongs to the common Turkic vocabulary fund, and also considered the characteristic features of this lexical field. The terms of kinship are considered, such as: «bala» (uul), «nebere», «chöbörö», «kybyra» and others. The terms are conventionally named: «Patronymics of the younger generation» (PMP) and we will try to determine the specifics within this functional field, based on lexicographic sources.

Key words: patronymic, patrilineal, Kyrgyz, ancestors, descendants, generation, «bala» (uul), небере, chöbörö, kybyra.

Киргизам свойственно было соблюдать иерархию во всем, в том числе в родственных отношениях.

Ниже рассмотрим термины родства, такие как: сын, внук, правнук, и «бала» (уул), «небере», «чөбөрө», «кыбыра» и другие. в русском и киргизском языках, и условно назовем их: «Патронимы младшего поколения» (ПМП) и постараемся определить специфику каждого языка в пределах данного функционального поля, с опорой на лексикографические источники.

В киргизском языке в значении «дети» широко употребляются лексемы бала, (перзент), которые носят характер гиперонимов в отношении лексем уул мальчик. В свою очередь, лексемы уул, кыз являются гипонимами по отношению к гиперонима бала, (перзент — из языка фарси-ребенок — Ч. Ж.)

Следует отметить, что имеется различие между семантическими структурами терминов бала и перзент в отношении наличия признака «мужской пол». Признак «мужской пол» более прозрачно осуществлен в семантической структуре лексемы бала, чем в семантической структуре лексемы перзент. Эта функционально-семантическая особенность лексемы бала ярко наблюдается при употреблении его в значении «мальчик», «сын».

Отметим, что имеются различия между семантическими структурами терминов бала и перзент в отношении наличия признака «мужской пол». Признак «мужской пол» более прозрачно осуществлен в семантической структуре лексемы бала, чем в семантической структуре лексемы перзент.

Можно обратить внимание на следующий пример, часто встречаемый в разговорной речи киргизского языка: Балаң барбы? — Жок, эки кызым бар. У тебя есть дети? — Нет, есть две дочери [8].

Фактические материалы нашего исследования свидетельствуют: что гипероним в функционально-семантическом плане нередко совпадает с гипонимом. В вышеперечисленном примере представляется совпадение подобного характера, где гипероним бала вбирает в себя семантическую нагрузку гипонима уул мальчик, сын бала = уул.

Функционально-семантическое совпадение гиперонима с гипонимом наблюдается при актуализации одного из основных значений семантического строения гиперонима. Обнаруживается и обратное случае: гипоним выполняет функционально-семантическую нагрузку гиперонима, что тесно связано процессом нейтрализации одного из ярких дифференциальных признаков семантической структуры гипонима.

Выше было сказано, что между гиперонимами бала (дети, дитя) и гипонимами уул (мальчик, сын) наблюдается функционально-семантическое сходство по отношению к признаку естественного рода семантической структуры. Но это не значит, что бала (мальчик) и уул (сын) имеют однозначную функционально-семантическую характеристику. Они отличаются друг от друга в отношении признака (семы) «степень возраста» семантической их структуры. В семантической структуре гиперонима бала-мальчик основным является признак(сема) младенчество, что является наиболее слабым в семантической структуре гипонима-лексемы уул сын. В этом отношении

семантическая структура бала сходится с семантической структурой лексемы бөбөк, наристе. (младенец, ребенок).

Термины родства «бала», «небере» рассматриваются по женской линии и по мужской линии, однако, нас будет интересовать термины родства: по мужской линии.

В толковом словаре киргизского языка:

«бала» — зат.1) бойго жете элек жаш уул, кыз; жалпы эле уул, кыз (ата-энесине карата) кыз бала, эркек-бала (подросток мальчик или девочка по отношению к своим родителям) Н.: Канча балаң бар? — десе, абышка; эки уул үч кызым бар, — деди. («Ала-тоо») — Сколько у тебя детей, спросили у старика — Два сына и три дочери, — ответил он.

3) улуу адамдардын өзүнөн кичүүлөргө, өз балдары курактууларга

кайрылганда айтылат (в обращении всех взрослых всем молодым людям, которые одного возраста с его детьми) Н.: Ырас, балам Искендер, журттан айла кетти. (Турусбеков) Сын мой, Искендер, меня стойбище беспокоит.

4) өтмө мааниде: эн эле жаш, жаш өспүрүм (переносное значение ласк. уменьш.) Н.: Мен бир чыккан эмгекчиден балапан. (А. Токомбаев) Я птенец сын, выходец из трудящихся. Здесь просматривается метафорический перенос значения.

«бала» — 1. Наристе жаш бөбөк, жалпы эле уул кыз (ата энесине кара та) (ребенок м. ч. дети, но нас интересует этот термин родства в значении «сын») Н.: Эне төрөйт баланы, жарайт деп түрдүү намыска. (Жантөшов). Матери рожают своих детей, чтобы они защищали честь.

Жалпы эле улуулардын кичүүлөргө карата кайрылуусунда колдонулат (исключительно в обращении всех взрослых по отношению к молодым). Н.: Кой сен да убара болбо, балам (Сыдыкбеков) Нет сын мой, ты тоже не беспокойся.

*бала болуу — өз ата-энеси болбосо да, башка бирөөлөргө өз, баласы катарында туруп калуу, өз тукумдары катарында алынып кетүү (стать сыном кому-то, быть усыновленным) Н.: Аралаш конуп бир жүрүп бала болуп калды элем.(Олжобай менен Кишимжан). Всегда вместе с ними ходил и стал им, как сын родной. эркек бала, уул бала мальчик, сын; кыз бала девочка, дочь; бала кылып ал, усыновить; балдар;

2. Внук (по мужской линии),

а) атанын баласы(достойный) своего отца.

б) уст. Благородного происхождения (сын знатных или благородных родителей);

Н.: же мен атасынын баласы эмес белем?

А я —что хуже других, что ли, что я не сын своего отца?

«небере» — зат. Уулунун же кызынын баласы, баласынын баласы. Н.: Эшиктен жаңы кирген чоң-энеси, китеп окуп отурган небересин көрүп ичи жылып, аны эркелетти. (Сыдыкбеков). Бабушка, увидев, как внук читает книгу, приласкала его.

«чөбөрө» — зат. Майда кичинекей жаш балдарга, балапандарга карата, жалпысынан айтылуучу сөз. Н.: Ушинтип эки үйдүкүн кошкондо жалаң чөбөрө балдар ондон ашык. (Эшбаев). Вот если собрать из двух семей, маленьких детей больше десяти.

По мнению профессора А. Н. Сыдыкова, киргизы по нижней вертикали также считали до седьмого колена. Например, когда кого-то хвалили или благословляли, говорили: «Өркөнүң өссүн!» — что означало «Пусть будут счастливыми твои потомки». Вспомним один из основных широко употребляемых вариантов: 1. Бала (или уул-сын) 2. Небере (внук) 3. Чөбөрө (правнук) 4. Кыбыра (праправнук) 5. Тыбыра (правнук-5) 6. Чүпүрө (правнук-6) 7. Өркөн (правнук-7) [6, с. 10]

Некоторые сказители трилогии эпоса «Манас», следуя стародавним традициям, добавляют еще 4 потомка, которые защищали свой народ от завоевателей, таким образом, доводя потомков главного героя до седьмого колена по нижней вертикали. В киргизской фольклористике, они называются малыми эпосами.

Так, в варианте Жусупа Мамайя перечисляются следующие эпические сказания: «Манас» 1. «Семетей» 2. «Сейтек» 3. «Кененим» 4. «Сейитим» 5. «Асылбача-Бекбача» 6. «Сомбилек» 7. «Чигитей» [5].

Анализ данных примеров и словарных статей показал, что некоторые термины кровного родства младшего поколения в киргизском языке не были исследованы. Это такие, как: «кыбыра», «жыбыра».

Патрилинейную систему младшего поколения киргизского языка можно представить в следующей схеме:

ал(он(а))→бала(уул,)→небере→чөбөрө→кыбыра→тыбыра→чүпүрө→өркөн

Литература

1. Абдуллаев Э. Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Абдуллаев Э. Э., Исаев Д. — Фрунзе: Наука, 1969. — 211 с.
2. Большой российский энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] — <https://slovar.cc/enc/bolshoy-rus.html> (дата обращения: 03.04.2021)
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. — Б.: AVRASYA PRESS, 2011. — 880 — б.
4. Манас. Киргизский героический эпос. Книга 1. — М.: Гвардия редакция восточной литературы издательства «Наука», 1984. — 216 с.
5. «Манас» энциклопедиясы. — Б., 1995. — 223 с.
6. Сыдыков А. Н. Сакральное число «семь» в киргизской этнолингвистике / А.Н.Сыдыков // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2020. — №1(51). — С. 9-11.
7. Цыбиков Г. Ц. О центральном Тибете, Монголии и Бурятии / Г.Ц.Цыбиков. — М.: Наука, 2012. — 120 с.
8. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь в двух книгах. — Кн.1. — Фрунзе: Кыргызстан, 1985. — 449 с.

УДК: 81.243(575.2) (04)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_114

Эркинбек кызы Н.,
Бишкекский государственный
университет
им. К. Карасаева
преподаватель

КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ «УЗАК», «ИЛГЕРИ» ДЕГЕН МААНИНИ БИЛДИРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Кыскача мазмуну

Акыркы мезгилде илимде лингвокультуралык көйгөйлөргө арналган көптөгөн эмгектер пайда болду. Бул макалада биз фразеологиялык бирдиктердин лингвистикалык жана маданий өзгөчөлүктөрүн кыргыз жана орус тилдеринде «узак», «илгери» маанисинде карап көрөбүз, анткени орус жана кыргыз тилдериндеги убакыт түшүнүгү негизинен фразеологиялык бирдиктер менен берилген. Фразеологиялык бирдиктерди изилдөө менен көптөгөн лингвисттер да алектенишкен, анткени фразеологиялык бирдиктер эне тил дүйнөсүнө, кырдаалга өзгөчө көз карашты таңуулайт. Фразеологиялык бирдиктерди салыштырмалуу талдоонун жана салыштыруунун жардамы менен каралган тилдердин лингвистикалык жана маданий окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоого аракет кылабыз. Орус тилинде дагы, кыргыз тилинде дагы бир нерсени көбүртүп-жабыртып жиберүү тенденциясы байкалат, айрыкча «илгерки» түшүнүгү жөнүндө сөз болгондо. Албетте, каймана компоненттеринде айырмачылыктар да байкалат.

Түйүндүү сөздөр: фразеологиялык бирдиктер, айкалыштар, убакыт, кылым, илгерки, узак, мезгил, тил, мезгил, жашоо.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СО ЗНАЧЕНИЯМИ «ДОЛГО», «ДАВНО» В КЫРГЫЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В последнее время в науке появилось большое количество работ, посвященных лингвокультурной проблематике. В данной статье мы рассматриваем лингвокультурную специфику фразеологизмов со значением «долго», «давно» в кыргызском и русском языках, так как временная лексика в русском и кыргызском языках представлена в основном фразеологизмами. Изучением и исследованием фразеологизмов тоже занимались многие ученые лингвисты, так как фразеологизмы навязывают носителям языка особое видение мира, ситуаций. С помощью сравнительного анализа выявляются языковые и культурологические сходства и различия сопоставляемых языков. Как в русском, так и в кыргызском языках есть тенденция преувеличивать что-либо, особенно, если это касается понятия «давно». Естественно, что будут наблюдаться различия в образных составляющих.

Ключевые слова: фразеологизмы, сочетания, время, век, давно, долго, период, язык, период, жизнь.

PHRASEOLOGISMS WITH THE VALUE «LONG» IN THE KYRGYZ AND RUSSIAN LANGUAGES

Abstract

Recently, a large number of works devoted to linguocultural problems have appeared in science. In this article, we consider the linguistic and cultural specifics of phraseological units with the meaning “long”, “long ago” in the Kyrgyz and Russian languages, since the temporary vocabulary in the Russian and Kyrgyz languages is mainly represented by phraseological units. With the help of a comparative analysis and comparison of phraseological units, we will try to identify linguistic and cultural similarities and differences of the compared languages. Both in Russian and in Kyrgyz there is a tendency to exaggerate something, especially if this concept is «a long time ago.»

Key words: phraseological units, combinations, time, century, long ago, long, period, language, period, life.

История фразеологии как лингвистической дисциплины в России восходит к трудам М. В. Ломоносова. М. В. Ломоносовым были собраны пословицы, впоследствии они вошли в «Российскую грамматику» (1755 г.). В качестве иллюстративного материала. Фразеология как самостоятельная лингвистическая дисциплина возникла в 40-х гг. XX в. в советском языкознании. Влияние на развитие фразеологии оказали также идеи французского лингвиста Ш. Бали.

Б. А. Ларин был первым ученым после Е. Д. Поливанова, снова поднявшим вопрос о фразеологии как лингвистической дисциплине. В русском языке обычно фразеологизмы употребляются в переносном смысле. Меткость и выразительность фразеологизму придает образ, который чаще всего служит основанием его значения [4, с. 41]. В. И. Даль говорил, что «поговорка, устойчивое выражение заменяет прямую речь околной» [2, с. 296]. К выразительным и метким фразеологизмам относятся, такие которые выражают неограниченную длительность в прошлом до настоящего времени.

В кыргызском языкознании впервые предпринята попытка исследовать фразеологизмов видным ученым Ж. Ш. Шукуровым. Первым научным исследованием автора и кыргызского народа является статья на тему «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» (О фразеологических сочетаниях в кыргызском языке), которая была опубликована 1956 году в сборнике института языков и литературы Кыргыз ССР, где подчеркивал необходимость для всех вопросов кыргызской фразеологии важность предстоящей работы.

После этой статьи Ж. Ш. Шукурова интерес к изучению фразеологизмов вырос и появились очень много трудов.

В 1990 году под редакцией Ж. Осмоновой издается фразеологический словарь кыргызского языка (Кыргыз тилинин сөздүгү). Практически эта работа положила начало теоретической разработке кыргызской фразеологии, где впервые очерчен круг относящихся к этой области вопросов. По мнению Эгембердиева, этот труд «создает большой резонанс в обществе и доказывает, что кыргызский язык богат фразеологизмами» [13, с. 27].

В 2001 году Ж. Осмоновой, К. Коңкобаевым, Ш. Жапаровым был заново отредактирован и выпущен фразеологический словарь кыргызского языка, который включает 7980 слов.

В этот период в кыргызском языкознании необходимо отметить труды Р. Эгембердиева такие, как «Фразеологизмдердин маани маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу» (2016), кандидатская диссертация «Манас эпосундагы фразеологизмдер» (1979). Эгембердиев в своей кандидатской диссертации опираясь на богатый материал всемирно известного эпоса «Манас», исследовал лексико-семантические особенности кыргызских фразеологизмов, грамматическую структуру устойчивых сочетаний.

Фразеологизмы со значением времени в русском и кыргызском языках в сопоставительном плане не исследованы.

В данной статье с помощью сопоставительного анализа фразеологизмов времени выявляются соотношения

универсальных и культурно-специфических характеристик «времени». Восприятие и отражение времени по — разному осуществляется в разных культурах и, соответственно, по — разному отображается в системе языка и во фразеологии в частности. Фразеологизмов со значением «время» представляет фразеологический образ, в основе которого лежат национальные традиции и обычаи, исторические факты, сказочные и мифологические сюжеты.

Фразеология, как неотъемлемая часть и своеобразная сокровищница любого языка мира, может особенно сильно способствовать приобщению к национальной культуре и истории любого народа. Поэтому фразеологизмы со значением времени — высокоинформативные единицы языка, как русского, так и кыргызского языков. И представляет особый интерес в сопоставительном плане [14, с. 201].

Фразеологизмы выражающие неограниченную длительность в прошлом до настоящего времени в основном передаются устойчивыми сочетаниями со значениями долго, давно.

Фразеологизмы со значением «долго, давно» как в русском, так и кыргызском языках интерпретируются одинаково. Например, Испокон века — издавна, с незапамятных времен. Ср. от века (Спокон веку дождем разливаются Над родной стороной небеса, Гнутая, стонут, под бурей ломаются Спокон веку родные леса. Некрасов, газетная. Когда мы входили в переднюю, вас уже охватывала та атмосфера довольства, которая стояла в этом доме испокон веку. Мамин-Сибиряк, Приваловские миллионы).

— От века — издавна, с незапамятных времен (Нет, не черкешенка она; Но в доли Грузии от века Такая дева не сошла С высот угрюмого Казбека. Пушкин, ответ Ф.Т.) (От века веков море идет своим ходом, о века встают и падают волны, от века поет море свою собственную песню. Короленко, Без языка).

— В оны дни устар. — некогда, когда-то, очень давно (Ты и не догадывался, что этот побег мы с Чугуновым... порешили еще в дни оны. Гладков, Старая секретная).

— В незапамятные времена, с незапамятных времен — с давних времен, издавна.

— Во время оно — некогда, когда-то, очень давно (Во время оно жил да был в Москве боярин Михаил, Прозваньем Орша. Лермонтов, Боярин Орша).

— Во время оны. устар. (Поселенцы толкуют, что эта местность во времена оны была дном морским и будто гилыки теперь находят на ней вещи с кораблей. Чехов, Остров Сахалин).

— До бесконечности — очень долго (Мы знаем заранее, что обо всем можно спорить до бесконечности. Лермонтов, Герой нашего времени).

— Без конца — очень долго, очень много, бесконечно (Зато крику, шуму, веселья было без конца. Гончаров, Фрагет «Паллада»).

— На веки вечные-навсегда. — на веки-на долгие времена (Коли не жаль, так отдавайте за Африкан Саввича, закалите на веки вечные. Островский, Бедность не порок). (Люди веки вечные ездят, а все никакого толку. Чехов, в ссылке).

— На веки веков — навсегда, навечно (Он прежде служил в военной службе, потом вышел в отставку и поселился на веки веков. Достоевский, Братья Карамазовы).

целый век — очень долгое время, вечность, не видеть кого-либо — Эти полтора года длятся для меня нескончаемым веком (Гоголь Н., письмо Г. И. Высоцкому). — Ушул бир жарым жыл мен үчүн түгөнбөгөн кылым болду.

В кыргызском языке понятия давно, долго передаются с помощью таких же оригинальных фразеологизмов, как илгертеден бери — с давних времен; алмустактан бери — (ал от «ала» великий, мус от «муз» лед, так от «тоо» высокий) со времен ледникового периода.

— Атам замандан бери — давно, с давних времен, досл. со времен отцов, во времена отцов. (Кара ниеттик менен ак ниеттик атам замандан бери кармашып келе жатыптыр. Бердикеев.) (пер. отсюда и дальше перевод Н.Э. — Зло и добро уже с незапамятных времен воевали). Сен атам замандан бери адам менен жан-жаныбарлардын шоруна чыйкан болуп чыктың го. Жигитов. (пер. Вы были источником страданий для людей и животных с незапамятных времен). Атам замандан бери кыргыз эли көлдү баарлап, көл боюнда жашап келе жатат. «Жаштык жарчысы» (С давних времен отца киргизы жили на берегу озера)). [3, с. 54].

— Жер заманда — давным давно (Алар жер замандагы адамдар. Жер заманда болгон иш. Пер. Это люди древности. Работа, которая проводилась в древние времена) [3, с. 54].

— Жер замандан бери, жер каймактагандан бери — давным-давно, очень давно, т. е. земля, когда только зарождалась (Мындай расми жер каймактагандан бери жок эле дегеним да. Пер. Такой традиции не существовало испокон веков. Үмөталиев.

— Жер каймактагандан бери кошокторду бөктөрүп жүргөнсүп сүйлөйсүз да, жарыктык! Пер. Говорите, буд-то, испокон веков оплакивали. (Ала-Тоо). Биз ошол жер каймактагандан бери адамдын кулагы укпаган нерселерди иш жүзүнө ашыра турган адамдарданбыз. Пер. Мы те, кто может делать то, что человеческое ухо никогда раньше не слышало. Байтемиров) [3, с. 55].

В кыргызском языке фразеологизм кылымды баскан означает он многое видел и многое пережил в жизни (Кылымды баскан шер болсоң. Кыраан тууган эр болсоң. Кыйрындап тентип не келдиң — Если ты богатырь, переживший века, если ты храбрый брат, почему ты пришел скитаться. Манас). Кылымдар бою — веками (Кылымдар бою сакталып келе жаткан салт-санаабызды унутпайлы — Не будем забывать наши многовековые традиции) [3, с. 89].

Как в русском, так и в кыргызском языках есть тенденция преувеличивать что-либо, особенно, если это касается понятия «давно». Естественно, что будут наблюдаться различия в образных составляющих. Для того чтобы показать, что событие произошло давно, используются имена из Библии: — Мафусаилов век жить, прожить — О долголетию кого-либо, очень долго. От имени библейского патриарха Мафусаила, якобы прожившего 969 лет. (А ну как я мафусаиловы век проживу. Салтыков-Щедрин, Дневник провинциала в Петербурге) [10, с. 235].

— Адамовы (веки) времена — в русском языке используется библейский образ Адама для того, чтобы подчеркнуть давность событий, по библии Адам (по-древнееврейски — человек) был, согласно ветхозаветному

преданию, первым человеком на земле, то есть прародителем человеческого рода. Он был создан Богом на шестой день после сотворения мира, «веки» в переводе с архаичного русского означают «времена».

— Испокон веков — издавна, с недавних времен (Так было испокон веков, испокон веков голубовцы проводили весну и лето на воде, добывая тысячи пудов разной рыбы. Пер. Ошентип, илгертен бери эле, илгертен бери Голубовдуктар жаз жана жай мезгилдерин суунун үстүндө өткөрүшүп, ар кандай балыктардын миндегенин кармашкан. (В. Закруткин, Плавающая станица) [6, с. 303].

— Испокон века — издавна, с незапамятных времен. Ср. от века (Спокон веку дождем разливаются Над родной стороной небеса, Гнутя, стонут, под бурей ломаются Спокон веку родные леса. Некрасов, газетная.); (Когда мы входили в переднюю, вас уже охватывала та атмосфера довольства, которая стояла в этом доме испокон веку. Мамин-Сибиряк, приваловские миллионы); (У теперешних молодых людей создается впечатление, что спокон века существует телефоны, электрическое освещение, электрические трамваи, подводные лодки и т. п. А. Н. Крылов, Мои воспоминания) [6, с. 303].

— От века веков — издавна, с незапамятных лет времен (От века изобильна была героями и гениями Россия. Пер. Россия кылымдар бою баатырлар жана генийлер менен арбын болуп келген. (Л. Леонов Слава России), От века — издавна, с незапамятных времен (Нет, не черкешенка она; Но в доли Грузии от века Такая дева не сошла С высот угрюмого Казбека. Пушкин, ответ Ф.Т.); (От века веков море идет своим ходом, о века встают и падают волны, от века поет море свою собственную песню. Короленко, Без языка).

— До потопа — Легенда о всемирном потопе — один из самых известных библейских сюжетов. Фразеологизм «до потопа» по значению является синонимом «в незапамятные времена».

— До рождения Христова; Аредовы веки жить устар. — очень долго, о долголетию кого-либо. От имени библейского патриарха Йареда, якобы прожившего 962 года (Ведь, постылый-то муж — беда, матушка! А он же проклятый, чего доброго, проживет аредовы веки! Загоскин, Брынский лес). (Жил был пескарь. И отец, и мать у него были умные: помаленьку да полегоньку аредовы веки в реке прожили, и ни в уху, ни к щуке в хайло не попали. Салтыков-Щедрин, премудрый пескарь). Образы из Библии используются потому, что прожили очень долгую жизнь.

Также во многих фразеологизмах со значением давно, долго используются имена из сказок: При царе Горохе (при царе Косаре), (времена царя Гороха) — в незапамятные времена, очень давно (Точно двести лет назад родился! — бормотал Петр Иванович: — Жить бы тебе при царе Горохе. Гончаров, обыкновенная история) [6, с. 389].

Фразеологизмы Мафусаиловы года (лета); до скончания века; жить в веках; до седых волос; день и ночь; бир кылым күтүү; атам замандан бери — все они имеют положительную коннотацию. В целом отличий в обоих языках не наблюдается. Значение русских фразеологизмов Аредовы веки, Мафусаилов век и кыргызских — бир кылым күтүү; атам замандан бери, описывается как дав-

но. Фразеологизмы до седых волос — чачы агарганча отображают понятие долго, так как процесс появления седины на волосах протекает довольно долго. Русский фразеологизм ничто не вечно под луной составляет оппозицию вышеуказанным, и отражают понятие недолго. Образы луны и солнца постоянны, тогда как некоторые явления и предметы имеют свой конец, то есть период их существования недолог.

Таким образом, фразеологизмы со значением «долго, давно» как в русском, так и кыргызском языках интерпретируются одинаково.

Как показали примеры время кыргызским и русским народами понималось как некий абсолютизм, оно синтезировало себе прошлое, настоящее и будущее в историческом развитии. Но и эти понятия воспринимались народами по-разному в зависимости от уклада жизни. Понятие «давно, долго» у кыргызского народа не воспринималось столь линейно, как у русского народа. Так, как русский народ вел оседлый образ жизни, для них время служило критерием отсчета жизни по вертикали. А у кочевников это была скорее всего горизонталь, вмещающая в себе единство временных модусов и в то же время их индивидуальную определенность.

Литература

1. Балли Ш. *Общая лингвистика и вопрос французского языка* / Ш. Балли. — М.: Изд. иностр. лит., 1955. — 416 с.
2. Даль В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.* — М.: Рус. яз., 2000.
3. *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү / бапкы ред. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров.* — Б.: КТМУ, 2001. — 519 б.
4. Ларин Б. А. *Очерки по фразеологии. // Очерки по лексикологии, фразеологии и статистике.* — Ленинград, 1956. — 200-б.
5. Ломоносов М. В. *Российская грамматика.* — СПб.: Имп., Акад. наук, 1755. — 210 с.
6. Молотков А. И. *Фразеологический словарь русского языка* / А. И. Молотков. — М.: Русский язык, 1986. — 543 с.
7. Ожегов С. И. *Словарь русского языка.* — М.: Русский язык, 1978. — 846 с.
8. *Русский Викисловарь [Электронный ресурс].* — Режим доступа: URL: <https://ru.wiktionary.org/>
9. Сыдыков А. Н. *Из истории развития этнолингвистической науки в Кыргызстане* // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2019. — № 50. — С. 71–75.
10. Федоров А. И. *Фразеологический словарь русского литературного языка.* — М.: Топикал, 1995. — Т. 1. — 608 с.
11. Шукуров Ж. *Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө* / Ж. Шукуров // Труды института языка и литературы АН Киргизской ССР. — Фрунзе, 1956. — 135-б.
12. Эгембердиев Р. *Фразеологизмдердин маани маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу.* — Б. Турар, 2016. — 328 б.
13. Эгембердиев Р. *Фразеологизмы в эпосе «Манас»:* — Фил. ил. канд. дисс.: Фрунзе, 1979. — 170 б.

14. Эркинбек к. Н. *Фразеологические единицы с компонентом «неделя»* // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2013. — №3 (26). — 21-Б.

УДК: 78:39(575.2)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_118

Анарбаева Г.,
Бишкекский государственный
университет
им.К.Карасаева,
аспирант

О ТОТЕМИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Аннотация

Эта статья рассматривает историю возникновения и развития кыргызской музыки - богатейшего творческого и музыкального наследия кыргызского народа, истоки которых уходят корнями в глубокую древность. Рассмотрен вопрос о жанровой классификации вокального творчества фольклора. В частности, речь идет о терминах “бекбекей”, “саксакай”, “шырылдан”, “оп майда”. Фольклор является значимой частью традиционной и духовной культуры народа, выступающий как важный этнографический фактор и отличающий один народ от другого. Народное музыкальное творчество представляет собой ценную область духовного опыта, выделяющийся богатством стилей, тематикой, содержанием и манерой исполнительства, отображающей внутреннее содержание людей, историю, быт, этические и эстетические идеалы.

Ключевые слова: музыка, жанр, заклинания, традиционная, тотемический образ, приуроченный, термин, бекбекей, саксакай, оп майда.

КЫРГЫЗ ЭЛЕНИН МУЗЫКАЛЫК ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ТОТЕМИКАЛЫК АТАЛЫШТАРЫ ЖӨНҮНДӨ

Кыскача мазмуну

Бул макала кыргыз музыкасынын тарыхына кызыккан ар бир адам үчүн кызыктуу болот. Сунуш кылынган макала кыргыз элинин бай чыгармачылык жана музыкалык мурастарынын пайда болуу, теги боюнча терең тарыхты камтыган, өөрчүшүнө жана калыптанышына арналган. Фольклордун вокалдык (аваздык) чыгармачылыгынын жанрынын классификацияланышы каралды. Макалада “бекбекей”, “саксакай”, “оп майда”, “шырылдан” терминдерге басым коюлуп, семантикасына талдоо жүргүзүлөт. Элдердин бири-биринен айырмаланган белгилер касиетке ээ болуу менен негизги этнографиялык фактор болуп саналган элдик фольклор, салттык ырлар жана руханий кыргыз маданиятынын негизги бөлүгү болуп эсептелет. Элдик музыкалык чыгармачылык руханий тажрыйбанын маанилүү тармагы, элдин тарыхын, турмушун, этикалык жана эсте-тикалык идеалын чагылдырып, ыкмасы, тематикасы, мазмуну жана аткаруусу боюнча өзгөрөлүп турат.

Түйүндүү сөздөр: музыка, жанр, салттык, тотемдик образ, таалим тарбиялык, термин, бекбекей, саксакай, оп майда.

ABOUT THE TOTEMIC NAMES OF THE MUSICAL TERMINOLOGY OF THE KYRGYZ PEOPLE

Abstract

This article will be interest to everyone interested in the history of Kyrgyz music. This article devoted to the history of emergence and development of the richest creative and musical heritage of the Kyrgyz people, the origins of which are rooted in antiquity. The article considers the issue of the genre classification of the vocal creativity of folklore. The article focuses on term of bekbekey, saksakay, op mayda. Folk musical creativity is a whole area of spiritual experience, characterized by a wealth of styles, themes content and manner of performance, reflecting the spiritual life of people, history, everyday life, ethical and aesthetic ideals.

Key words: music, genre, spells, traditional, totemic image, timed, term, bekbekey, saksakay, op mayda.

В истории всего человечества, существовавшей и существующей на протяжении многих тысячелетий, музыкальная культура занимает неотъемлемую часть человеческой сущности. «Для меня словосочетание «человек и песня» звучит как «человек и воздух». Если воздуха не хватает, человек задыхается» — сказал русский драматург, журналист Михаил Аркадьевич Светлов.

Музыка — это самое древнее искусство. На заре зарождения человечества, до появления связной речи, древние люди общались с помощью отдельных звуков в разных тональностях. Музыка представляла собой подражание звукам окружающей среды. Постепенно человек научился вычленять, отбирать из огромного количества звуков и шумов окружающего мира звуки музыкальные и осознавать их взаимосвязь между собой. Известно, что люди каменного века изготовили свои первые примитивные музыкальные инструменты, сохранившиеся до наших дней: различные трубы из морских раковин, костей и рогов животных, колотушки. Тогда же сложили и свои первые песни, которые исполнялись одновременно с телодвижениями во время различных обрядовых действий.

Музыкальная культура каждого народа обладает специфическими чертами, проявляющиеся прежде всего в народной музыке, богато представляющая самобытные традиции разных стран. «Музыка может быть названа особой формой коллективной памяти народа, объединяющего все его поколения. Она является важнейшим условием формирования национального характера, средством сознания самобытности народа, прочной основой расширения кругозора в многонациональном мире». [6, с. 57]. Кыргызский народ имеет богатейшее творческое и музыкальное наследие, истоки которого уходят корнями в глубокую древность, которое развивалось и совершенствовалось в соответствии с закономерностями эволюции общества, отображая духовную жизнь людей, выражая быт, историю, этические и эстетические идеалы. Первые письменные сведения о музыкальном прошлом кыргызов имеются в китайских источниках до нашей эры. В 630 году до н.э. китайский путешественник, религиозный деятель Сюань Цзан, отправившись в путешествие в Индию для изучения исконного буддизма и оригиналов священных текстов, путешествуя по территории современного Кыргызстана, пересек Тянь-Шань, обогнул Иссык-Куль и попал в Чуйскую долину, где был с почетом принят ханом Западного Тюркского каганата. Он отметил в книге о своем путешествии «Записки о западных краях (в эпоху) Великой Тан» («Да-Тан Сийю цзи» — ценнейший источник по истории Центр. и Южн. Азии), что пир, устроенный в его честь, сопровождался музыкой, очаровывающей, услаждающей слух, радующей душу и сердце китайского паломника.

Музыка постоянно, повседневно и везде сопровождала жизнь кыргызского народа в различных жизненных ситуациях — от рождения младенца, разрезания пут, женитьбы, встреч гостей до торжественных празднеств, военных походов и поминок. В результате чего сформировалась вокальная культура устной традиции с ее художественно — выразительными и логико-конструктивными принципами и средствами. Музыка существовала исключительно в устном виде, люди раз-

учивали и перенимали друг у друга по слуху. Перенимая, исполняя и интерпретируя, они становились соавторами или даже создателями нового варианта. Такой способ передачи и освоения музыкального произведения в народе обуславливал своеобразный склад музыкального мышления и свободную манеру музыкальной речи. Самобытная эстетика кочевничества определила использование различных музыкальных инструментов (комуз, темир ооз комуз, жыгач ооз комуз, кыл — кыяк, добулбас, керней, жетиген, сурнай, чопо — чоор, сыбызгы, чоор), которые создавались из легкодоступных материалов и были удобны для переноски и при транспортировке в многочисленных кочевых походах. Некоторые духовые инструменты первоначально выполняли сигнальные функции, например, созывание людей на общественные собрания, передвижения стада домашних животных, а затем уже художественные и эстетические.

Богатейшая история, духовный и трудовой опыт, социальные и бытовые отношения воплотились в вокальном творчестве кыргызского народа. Вокальная область фольклора охватывает эпические, акынские и разнообразные малые жанровые виды песенного творчества. «Ведущая роль вокального фольклора в художественном наследии определяется также тем, что вся или почти вся народная инструментальная музыка пропитана его мелодизмом. В совокупности с инструментальной традицией вокальная воплощает истинную музыкальную одаренность кыргызского народа» [3, с. 29]. Важно отметить, что песенное творчество существует в двух важных формах — массовой и народно-профессиональной. Автор и исполнитель песни осознанно старается донести до слушателя музыкально-поэтическое содержание своего искусства в наиболее отточенной форме. «Будучи концертно-преподносимым жанром, такая песня концентрирует в себе духовную энергию, создает особый настрой коллективной психики и выполняет тем самым важную социально-культурную функцию. В профессиональной песне все средства стиля выступают в отшлифованном веками виде, ограниченном творческой индивидуальностью. Отсюда, с одной стороны, доступность ее массовому сознанию, с другой — уникальность заложенного в ней авторского и исполнительского "я"» [3, с. 30]. В музыкальной традиции древности автор и певец выступал в одном лице, в силу этого сочинительство и исполнительство представляли собой единый творческий процесс. Вместе с сохранением этого вида творческой работы, постепенно произошло и ее разделение. Важнейшими терминами вокального фольклора считаются «обон» и «ыр». Термин «обон» имеет иранские корни и означает «мелодия, напев». Двевнетюркский термин «ыр» означает «песня» как синкретическое искусство музыки и слова. К. Ш. Дюшалиев, Е. С. Лузанова, опираясь на свои исследования и фольклорные источники, в своей книге отмечают, что кыргызская народная песенная культура включает две основные группы жанров: специально приуроченных и не приуроченных к какому-либо виду деятельности или событию. К первой группе относятся трудовые или связанные с трудом песни; обрядовые песни и заклинания; культовые напевы. Ко второй группе — лирические жанры; детские, молодежные, комедийные

песенные жанры; исторические песни; песни нового стилевого типа. В качестве критериев определения жанрового статуса песенных произведений принимаются во внимание три основополагающих признака, которые стали уже традиционными в современной фольклористике. Это музыкально-стилевые особенности, идейно-тематическая направленность и социально-функциональные ориентиры. [3, с.31]. И прикрепляют таблицу вокальных жанров. [3, с.332]. Такой закономерный подход к вопросам жанровой классификации позволяет рассматривать фольклор в единстве с самой жизнью и общественным сознанием. Отсюда следует, что в историческом прошлом, а в какой-то степени и в сегодняшней действительности, фольклорные песни кыргызского народа звучат и исполняются в соответствующих ритуальных, культовых или бытовых ситуациях, и одновременно с этим самую такую ситуацию нельзя представить без песен.

На протяжении долгих веков в условиях неоседлого образа жизни кыргызы жили кочевым скотоводческим трудом. И важно отметить, что песенный фольклор был неразрывен от их трудовой деятельности. Из старинных массовых фольклорных произведений, связанных с трудовой деятельностью, отчетливо выделяются жанры «бекбекей», «шырылдаң» и «оп майда». Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө ушул терминдердин түшүндүрмөсү берилген: “Бекбекей этн. Түн ичинде короо кайтарган кыз-келиндердин тамаша — оюн баштап, ырдаган ырлары. Темир комуз кагып, бекбекей айтыштык (Жантөшев). Короо кайтарган аялдардын кыйкырыгы”. (возглас молодых женщин, охранявших ночью двор, перевод наш — Г.А.). “Шырылдаң 1. Кыргыз элдик оозеки поэзиясын эмгек ырларынын бири (жылкычылардын ыры). 2. Күзгү, кеч күздөгү кымыз. (один из жанров трудовых песен кыргызского устного народного творчества, перевод наш — Г.А.). “Оп майда: 1. Темин басуу учурунда малга карата айтылуучу сөз. 2. Темин бастырганда айтылуучу ыр, темин ыры. Орой-орой, оп майда, Ороо толсун, оп майда, Кырча-кырча басканың Кырман толсун, оп майда.” (1 — возглас — поучение домашней скотины во время молотбы; 2 — песня, которая поется во время молотбы, перевод наш — Г.А.) [5, I с.231, II с. 292, 732]

Первые два жанра связаны со скотоводством, а третий — с земледелием. Как утверждают исследователи, эти жанры зародились в середине или конце первобытнообщинного строя. Бекбекей — один из древнейших пастушеских песенных жанров, появление которого было вызвано хозяйственными особенностями кочевой скотоводческой общины, где охрану мелкого скота на летнем пастбище организовывала женская половина общины, потому что в остальные времена года скот держали в загонах. « Впервые об этой песне упоминается в дореволюционных источниках. Русский востоковед Г. Загряжский, изучавший старый скотоводческий быт кыргызов, писал, что «ночью скот оберегают девушки, которые до самой зари выкрикивают песню, чтобы ею отпугивать волка». Тем самым автор верно подметил типичный элемент этого жанра — эмоционально-сигнальные возгласы.» [3, с. 33].

Первое научное определение этого жанра было дано позже известным фольклористом, этнографом, компози-

тором Александром Викторовичем Затаевичем: «Бекбекей-так называются песни, исполняемые киргизскими женщинами, караулящими по ночам стадо баранов» [4, с.385]. В комментарии к опубликованному им варианту этого напева, исследователь сделал акцент на то, что эти песни «обыкновенно заключаются высокой, протяжной нотой, выпадающей из основной тональности и долго замирающей в ночной тишине, в характере предостерегающего возгласа» [4, с.201]. А. Затаевич имел ввиду заключительное интонируемое междометие «ай, ду-у-у-йт!». Одновременно в других вариантах этого напева в конце присутствовал не менее характерный момент — многоголосный смех женщин, интонационно логическое завершение оборота. Эти напевы имели социально-бытовые задачи, которые имели ярко выраженный прикладной характер. Для пастушек данные песни служили не только сигналом для отпугивания хищных зверей, но одновременно и средством развлечения. Это была своеобразная форма популярного для своего времени массового фольклорного музицирования.

По всей видимости, этот термин возник путем двойного повторения слова «бек» с добавлением к нему традиционного эмоционального междометия — окончания «эй», точно также и другое слово из напева — «сак-сак-ай». Слово «бек» означает «крепкий, защитник», а также и имеет другое значение — «господин, титул знати у тюркских народов, эмир». Но к этим напевам несомненно применяется первое значение. Слово «сак» означает «осторожный».

В кыргызско-русском словаре К. Юдахина трактуется: «Бекбекей» — 1. этн. Название женской песни, распеваемой летом при окарауливании овечьего стада ночью; 2. Окрик женщины, охраняющей ночью стадо овец». «Саксакай»-слово, употребляемое в песне бекбекей 1) саксакай-о-ой, сак кайтар! Бекбекей-о-ой, бек кайтар! саксакай, зорко стререги! о, бебекей! крепко стереги! [8, 1-с.125; 2-с.124]

Заслуживает внимания мысль В. Виноградова: «В этой песне есть неосмысливаемые слова, наименования каких-то странных одушевленных существ Бекбекей и Саксакай». [2, с.85]. Вполне можем предположить, что Бекбекей и Саксакай — тотемические образы живых существ, покровительствовавших караульщицам. Очевидно, «странные одушевленные существа» и есть образы-символы ночных сторожей. Из этого следует, что этот жанр получил свое название не только от сторожевого возгласа, но и от подразумеваемого персонажа песни — ночного стража.

Характерный пример текста жанра «бекбекей»:

Бекбекей побежал в горы,
На его поясе красивый кушак,
Саксакай побежал на речку,
На его бедре красивый колчан.
Мы наточили конец копья,
Всю ночь будем пасти стадо.
Мы наточили конец копья,
Хищник — вор, не подходи-
Отрубим голову!
Ай, ду-у-у-йт! Ай, ду-у-у-йт!

К архаичным, давно исчезнувшим пастушеским тру-

довым песням кыргызского устного творчества принадлежит “шырылдаң”. Это песня табунщиков-жылкычы, которые охраняли лошадей своей родовой общины или одного из ее представителей. Из исследований фольклористов мы знаем, что эти напевы звучали в осеннее время года, когда табуны спускались с гор в аил и возле юрты хозяина-бая табунщики запевали хвалебные песни. А тот, услышав пение джигитов, распоряжался отблагодарить их. Можно сказать, что здесь проявляется еще одна особенность этого жанра — песня-прошение. С этой стороны жанр “шырылдаң” напоминает старинные колядные величальные песни, которые бытуют у многих народов.

В киргизско-русском словаре К. Юдахина фольклорный жанр интерпретируется: “шырылдаң песня конских пастухов (пелась обычно зимой, когда пастух приезжал домой в аул за продуктами.” [8, с.423.]

Впервые жанр “шырылдаң” был музыкально обработан и зафиксирован на нотной бумаге А. Затаевичем. В своем комментарии он отметил, что это “напев, с которым горские табунщики былых времен в заботе о хлебе насущном обходили по ночам юрты и аулы за сбором подаяний”.[4, с.376.]

К сожалению, определить время зарождения и пути развития этого жанра весьма нелегко, так как мы не имеем достоверных исторических данных по этому вопросу. То обстоятельство, что нет последних фиксированных фольклорных исследований по этому жанру за последние десятилетия, позволяет утверждать, что этот напев исчез и, возможно, он был вытеснен ныне существующим популярным жанром “жарамазан”. Исследователи предполагают время исчезновения жанра “шырылдаң” из народной музыкальной практики со временем прихода и установления советской власти на кыргызской земле, когда была введена новая система коллективного хозяйства, коренным образом изменившая социальные условия для существования таких песен.

Лексический анализ песен “шырылдаң” разъясняет, что их содержание и тематика более разнообразны. Здесь рассказывается не только о прошение батраков материальных благ у богатых, но и о тотемическом существе, который покровительствует табунщикам.

Чапан дадите мне сейчас,
В том мире палаткой станет для вас,
Если же платье будет мне дано,
В том мире прохладой воздастся оно.
Вместе с горным просом
Охотно вышел Шырылдаң.
Вместе с просом на каменной земле
Желанный вышел Шырылдаң.
С табунщиками в обнимку
Вместе вышел Шырылдаң
Шырылдаң — наш мудрец.
Если будет цел табун,
Отоспаться можем и завтра.
Мы песню поем «Шырылдаң»,
Шырылдың, ты-покровитель наш,
Шырылдаң, ты — песня табунщика.

Итак, «шырылдаң» — музыкально-поэтический термин, который в широком смысле слова относящийся к трудовым массовым песенным жанрам. Семантиче-

ское же его значение можно определить, как имя покровителя и доброго защитника табуна и табунщиков от несчастий и бед.

«Методика песен «шырылдаң» довольно стабильна: она состоит из простейших ритмических и интонационных формул. В. Виноградовым были записаны две песни в этом жанре, А. Малдыбаевым — одна. Все они различны по методике и тексту, но имеют характерный общий речитативный склад. Более интересным в интонационном отношении является «шырылдаң» в записи Малдыбаева, которая включена в «Антологию киргизской песни» в исполнении мужского хорового ансамбля». [3, с.39].

В истории кыргызского народа, в процессе человеческой деятельности, когда помимо разведения скота, земледелие стало основным занятием жителей южного региона страны, в эпоху бронзового века в кыргызском народном творчестве возник и получил свое развитие древнейший вокальный жанр “оп майда”, связанный непосредственно с трудовой деятельностью. “Оп майда” — возглас — понукание молотящих животных, которую пел молотильщик, когда молотил пшеницу, ячмень и другие зерновые культуры после завершения весенне-летнего земледельческого сезона. Такая вокальная трудовая песня подобным названием присуща музыкально-поэтическому фольклору других народов, находящихся в близких культурно-этнических связях с Южным Кыргызстаном. “Подобные песни широко бытовали также среди оседлых земледельческих народов Средней Азии — узбеков и таджиков”. [1, с.340]. Если говорить о семантике слов “оп” и “майда”. В киргизско-русском словаре Юдахина указано, что “оп” — тоже, что “темин”, а “темин”-этн. группа животных (гл.обр. волов и лошадей), которые ногами молотят зерно; “майда” — означает мелко. Из трех имеющихся в научной литературе образцов жанра “оп майда” два записаны В. Виноградовым, а третий — А. Малдыбасановым.

Мелко, мелко,
Помельче молоти,
Всем будет польза.
Беги обмотанный колосом,
Молоти, чтобы полна была зерном яма.
Руби, руби колосья,
Помельче молоти.
Да будет зерном полон ток!
Мякина нужна вам,
А хлеб нужен нам.
Мелко, мелко, мелко...

“Оп майда” — песня очень древнего речитативного жанра, которая имеет аналоги в фольклорной культуре других народов, в отличии от “бекбекей” и “шырылдаң”, являющимися уникальным достоянием музыкального вокального творчества кыргызского фольклора.

С развитием научного технического прогресса, появлением новых механизированных способов молотбы, исчезла возможность существования жанра “оп майда”. Целиком и полностью отделившись от народной земледельческой практики, этот жанр сохраняется лишь в социальной музыкальной памяти и служит материалом для композиторской деятельности.

Будучи одним из ярких и лаконичных средств художественно-эстетического отображения быта и духовного мира кыргызов, фольклорные песенные жанры продолжают свою творческую жизнь в нынешнюю эпоху, возрос интерес молодежи, молодых исполнителей к прошлому музыкальному наследию, которое оставили наши предки. В современных социокультурных условиях фольклорные жанры служат элементами национальной и поэтической культуры кыргызского народа, использующиеся в новом формате. В частности, в операх(“Айчүрөк”), увертюрах (Малдыбаев, Фере, Власов), а также в назидательных в песнях под аккомпанемент комуза и выступлениях эстрадных артистов. Таким образом, можно сделать выводы о том, что фольклорные произведения не исчезают, а совершенствуются в связи с социальными изменениями в обществе.

Литература

- 1.Абрамзон С. М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*/ Абрамзон, С.М.—Л.: Наука, 1971.— 404с.
2. Виноградов В. В. *Киргизская народная музыка.- Фрунзе.: Киргизгосиздат, 1958.-332с.*
3. Дюшалиев К. Ш., Лузанова Е. С. *Кыргызское народное музыкальное творчество: Учебное пособие / Под ред. Е. В. Назайкинскогo.— Б.: Илим, 1999.-344с.*
- 4.Затаевич А. В. *Киргизские инструментальные пьесы и напевы / Сост.и ред. В. Виноградов.-М.: Сов.композитор, 1971.-425с.*
5. *Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк.— Б.: Салам, 2016.-800 б.*
- Экинчи бөлүк.-Б.: Салам, 2016.-800 б.*
6. Сыдыков А. Н. *Национально — культурная специфика лексики кыргызского языка Проблемы современной науки и образования № 09(51). 2016.-136с.*
7. Сыдыков А. Н. *Из истории развития этнолингвистической науки в Кыргызстане Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2019. — №4(50). — С.10-13.*
8. *Кыргызско-русский словарь. В двух книгах. Около 40000слов./ Сост. К.К.Юдахин.— Фрунзе: Главная редакция Кыргызской Советской Энциклопедии, 1985. — Кн.1. — Кн. — 475 с.*

УДК: 347.189.2

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_123

Молдоболотова А.
К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети,
аспирант

АКШНЫН САЯСАТ ЖАНА МАДАНИЯТ ӨКҮЛДӨРҮНҮН АТТАРЫ СОЦИАЛДЫК АБАЛДЫН КӨРСӨТКҮЧҮ КАТАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада инсандын социалдык абалы менен анын ысымын байланыштыруу мүмкүнчүлүгү каралат. Энчилүү ат адамды мүнөздөп, анын социалдык абалы жөнүндө маалымат берип, жүрүм-турум варианттарын бере алат. Ысым инсандын жашоосуна таасир эте алабы же бардыгы айлана-чөйрөгө жана өзүнүн тарбиясына байланыштуубу? Ар бирибиз жашообузда адамдар менен жолугушуп, алар жөнүндө: «Бул кишинин аты ага эч туура келбейт!» деп ойлошубуз мүмкүн. Бул табигый нерсе, анткени ар бир аттын баарына белгилүү жана мазмундуу белгилери бар. Жогоруда айтылгандай, ымыркай өзүн аты-жөнү менен таныйт. Ал Билли, Кевин же Максат экендигин түшүнүп, ушул ысым менен байланышкан мүнөздөмөлөрдү да кабыл алат. Бул макаланын корутусунда ысымдардын социалдык функциясы жөнүндө жыйынтык чыгарылат.

Түйүндүү сөздөр: энчилүү аттар, социум, маданият, социалдык статус, тил илими, көркөм адабият, мүнөз, баалуулук, жашоо образы, маани.

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ АМЕРИКАНСКОЙ ПОЛИТИКИ И КУЛЬТУРЫ КАК ИНДИКАТОР СОЦИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается возможность связи имён собственных с социальным статусом носителя имени. Имя собственное может охарактеризовать человека, сообщить информацию о его социальном статусе. Может ли имя человека влиять на жизнь и судьбу своего носителя или все зависит от окружения? Каждый из нас встречал в жизни людей, про которых говорили: «Как ей не подходит ее имя!». Это естественно, поскольку у каждого имени обязательно есть признаки. Как уже говорилось, малыш отождествляет себя со своим именем. Понимая, что он - Билли, Кевин или Максат, он перенимает те характеристики, которые с этим именем связаны. В заключение делается вывод о социальной функции имён собственных.

Ключевые слова: имя собственное, общество, культура, социальный статус, языкознание, художественная литература, характер, ценности, образ жизни, значение.

PROPER NAMES OF AMERICAN POLITICAL AND CULTURAL PUBLIC FIGURES AS MARKERS OF SOCIAL STATUS

Abstract.

This article examines the possibility of linking proper names with the social status of the bearer. A proper name can characterize a person, provide information about his social status. Can a person's name influence the life or does it all depend on the environment? Each of us met people about whom they said: «Her name does not suit her!» This is natural, every name necessarily has signs. The baby identifies himself with his name. Realizing that he is Billy, Kevin or Maksat, he adopts the characteristics associated with this name. In conclusion the social function of proper names is shown.

Key words: proper name, society, culture, social status, linguistics, fiction, character, values, lifestyle, meaning.

Ар бир адам бүт өмүрүн тигил же бул коомдо, өлкөдө өткөрөт. Ал эми ар бир өлкө, өз кезегинде, башка өлкөлөрдөн айырмаланып, өзүнүн тарыхы, маданияты, тили, баалуулуктары, улуттук мүнөзү, статустары бар өзүнчө лингвимаданий коом. Бул макаланын актуалдуулугу адамдын коомдогу социалдык абалы — анын социалдык өз ара аракеттенүү тутумундагы позициясынын мүнөздөө концепциясы менен тыгыз байланыштуу. Бирок, макала социалдык статус маселесине социологиянын көз карашынан эмес, тил илимини жагынан карайт, тактап айтканда, анын социалдык абалына жараша жеке ысымдардын айрым формаларын колдонуунун ортосундагы мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачып берет. Ошентип, ысымдарды социалдык статустун белгилери катары карап чыгуу маанилүү. Бул эмгектин илимий жаңылыгы каралып жаткан көйгөйгө тил илиминин көз карашынан улам келип чыккандыгына байланыштуу.

Туура коюлган ысымдар ар кандай лингвимаданий жамааттын маданиятына жана тилине түздөн-түз байланыштуу; алар өлкөнүн маданий турмушунун байлыгынын жана ар түрдүүлүгүнүн белгиси деп эсептешет. Ысым адамдын жашоосунда өзгөчө, маанилүү ролду ойнойт: ал адамдардын бири-бири менен байланышын жана өз ара түшүнүшүүсүн камсыз кылат. Ар бир ат улутка түздөн-түз байланыштуу. Өз элинен ысым алып, бала эркисизден өзүн ошол элдин тарыхына жана мүнөзүнө тиешеси бар экенин сезе баштайт. Адамзаттын жана анын өлкөсүнүн тарыхын үйрөнүп, романдарды жана окуу китептерин окуп жатып, бала эркисизден адаштарына көңүл бурат. Алар кандай болушкан? Эмне менен алектенишкен? Аларды урпактары кандайча эскеришет? Аларда өзүнө мүнөздүү же каалаган өзгөчөлүктөрүн жолуктурат, демек, өткөн доордун колдоосун алат: «Ооба, сен ошондой боло аласың!» (Мисалы, эр жүрөк, улуу, акылдуу, тапкыч, калыс.) Ар бир ысым бир нерсени билдирет. Биздин аттарыбыздын бардыгы кандайдыр бир маанини билдирген сөздөрдөн келип чыккан. Мисалы, “Айсулуу”, “Майрам”, “Сезим”, “Кайрат”, “Максат”, “Темирбек” ж.б.

Профессор Дж. Серлдин социалдык онтологиясы боюнча, тилде декларативдүү деп аталган класстар бар. Башкача айтканда, (стили, синтаксиси) алар белгилүү бир нерсени же окуяны буга чейин болуп өткөн факт катары көрсөтө алышат. Ал эми алардын өз ысымдарына токтолсок, Дж. Серль аларга өзгөчө орун берген. Окумуштуу адамдар аларды пайдалуу болушу үчүн өзүнө бир нерсе илип коюшу керек деп, бир нерсе «илинип турат» деп макул болуп, аларды «илгич» (вешалка) деп атаган. «Бирок, илгичтердеги кийимдер үйүлүп жаткан кийимдерден айырмаланарын унутпаш керек, эгерде анын күнүмдүк окшоштугун уланта берсек көп» [1, 65-6.]

Туура ысым биздин иш-аракеттерибиз менен жана өткөн тарыхыбыз менен социалдык жактан байланыштырат. Адамдын аты-жөнү тигил же бул жол менен жүрүм-туруму, укуктары жана милдеттери менен катар анын социалдык абалынын белгилеринин бири катары иштейт деп айта алабыз. Адамдын социалдык абалынын түздөн-түз көрсөткүчү болуп анын ысымы саналат. Жеке ысымды адам төрөлгөндө алат жана эреже боюнча, аны өмүр бою алып жүрөт.

Мындан тышкары, ысымга көбүнчө жынысы жана

улуту, ал эми кээ бир маданияттарда — үй-бүлөлүк абалы, жашы берилет. Мисалы, Maria аялга гана таандык ысым, ал эми Jack эркектин аты. Мохамед же Хуан деген ысымдар көбүнчө адамдын кайсы улуттан экенин көрсөтөт, ал эми Миссис Смит атынын ээси анын үй-бүлөлүк абалын билдирет — ал турмушка чыккан. Ошентип, ысым статустун сүрөтүнүн бир бөлүгү катары каралышы мүмкүн. Биз көбүнчө толук аты-жөнү менен аталган адамды ишенимдүү, олуттуу, кадыр-барктуу жана ийгиликтүү адам катары көрсөтөбүз. Бирок, саясий чөйрөлөрдө салттуу кыскартуу тенденциясы байкалууда, бул массалар арасында популярдуу болгон демократ башкаруучу имиджине өбөлгө түзөт деп эсептешет.

Мисал катары бир нече америкалык саясатчылардын жана маданият ишмерлеринин ысымдарын колдонуп, ушул гипотезаны карап көрөлү: Bill Clinton (William Jefferson Clinton), АКШнын 42-Президенти; Jimmy Carter (James Earl Carter Jr.) АКШнын 39-президенти; Jackie Kennedy (Jacqueline Kennedy)-биринчи айым; Johnny Depp (John Christopher Depp II), актер; Will Smith (Willard Carroll Smith, Jr.) актер. Көрүнүп тургандай, жогорудагы тизмедеги адамдардын бардыгы кыскартылган түрдөгү ысымдары белгилүү. Алар көбүрөөк тааныш жана таанымал: Bill Clinton ким экендиги баарына айкын болот, ал эми Уильям Джефферсон Клинтон (William Jefferson Clinton) деген ысымдын толук формасы ким жөнүндө сөз болуп жаткандыгын түшүнүү кыйынга турушу мүмкүн. William ысымынын бул формасы, тагыраак айтканда, Америка Кошмо Штаттарынын 42-президенти, ушул адамга тиешелүү кылып, расмий статуска ээ болгон негизги, стандарттуу форма болуп калган. Эгер күтүлбөгөн жерден англис тилинде сүйлөгөн адам ушул президенттин ысымынын башка формасын жолуктурса же өзү айтса, анда ал адам менен өзгөчө мамилени же ага карата өзүнүн жеке мамилесин көрсөтүүгө умтулат. 39-президент Jimmy Carter формасы менен аталышы субъективдүү мамилени билдирип, аталышынын кичирейтилген түрүнө карабастан, жалпы эл тарабынан жакшы кабыл алынат. Шайлоо өнөктүгү учурунда да АКШнын болочок президенти ысымдын ушул формасын колдонуп, баракчаларда сүрөт менен кошо жылмайып, шайлоочуларга өлкөнүн тынчтыгын жана өнүгүшүн убада кылган. Мунун баары ага эл үчүн жакын жана түшүнүктүү образды түзүүгө мүмкүндүк берди, натыйжада, президенттик шайлоодо ишенимдүү жеңишке жетишти. Жаклин Кеннеди биринчи айым гана эмес, америкалыктардын эсинде саркеч айым катары түбөлүккө сакталып калган. Ошондой эле, аны кыскартылган Джеки (Jackie — Jacqueline) жакшы таанышкан. Орус транскрипциясында бул ат көбүнчө эркектин аты катары кабылданат. Бирок, англис тилинде эркин сүйлөгөндөр аялзаты жөнүндө текстте Jackie ысымын кездештиргенде, көпчүлүк учурда алар ким жөнүндө сөз болуп жаткандыгын түшүнүшөт.

Бул учур актерлор Джонни Депп (Johnny Depp) жана Уилл Смитке (Will Smith) да тиешелүү. Алар так ушул аттар менен белгилүү жана экөө экинчи атынын бар экендигине карабастан, ысымдарынын кичирейтилген формаларын колдонууну туура көрүшкөн. Мүмкүн алар күйөрмандарына дайыма жаш көрүнгүсү келет? «Жаштык — бул өмүрдүн белгилүү мезгили, адамдын

жашоосунун гүлдөгөн маалы» [5, 258-6] Кыскартылган форманын пайдасы — анын ээсинин өзүнүн негизги аудиториясына — көрүүчүлөргө жакын болуу жана социалдык абалына мүнөздүү болгон башка мүнөздөмөлөр менен катар маанилүү белги болуп саналат, анткени эгер аты оор жана расмий болсо, бардык наамдар менен кошо айтылса адамдын кабыл алуусу башкача болмок.

Окумуштуу Дж. Серль дагы бир компонентти — статус индикаторун эскерет. Чех тил илимпозу Павел Трост дагы ысым бул түзмө-түз бир заттын бир бөлүгү, ал бир заттын аталышын гана билдирбестен, ошол эле заттын өзү деп эсептейт. «Адамдын аты анын бир дагы негизги сапатын билдирбейт, ал сапаттын өзү деп эсептейт» [3, 257-6]

Жогоруда айтылгандардын баарынан, биз статусу тастыктоо үчүн анын укуктары жана милдеттери менен байланышкан учурларда, адамдын ысымдары статус көрсөткүчү катары каралышы керек деген тыянак чыгарсак болот. Белгилүү бир адамга тиешелүү ысым мындай белги эмес, бирок талданган материал бизге ысымдар коомдо жана карым-катнашта маанилүү социалдык функцияларды аткарат деп божомолдоого укук берет: алар адамдардын бири-бирине болгон социалдык таасиринин жолу болуп саналат.

Адабияттар:

1. Searle J. *Social Ontology: Some Basic Principles*. — *Papers* 80, 65. — 2006.
2. Smith E. C. *Treasury of name lore*. N.Y. — L: Harper & Row, 1967, p. 476.
3. Trost P. *Unika a vlastní jméno*. In: *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: TORST, 1995. — pp. 257–259.
4. Карасик В. И. *Язык социального статуса*. — Москва: Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, 1991. — 495 с.
5. Джаркинбаева Н.Б., Жакыпалиева Н. Р. *О некоторых фреймах концепта «молодость/youth» в английской картине мира // Вестник БГУ. - 2015. - №3–4. - С.258.*

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 17:39 (510)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_126

Нурдинова А.,

Бишкекский государственный
университет им. К.Карасаева,
преподаватель

ТРАДИЦИОННЫЙ ЭТИКЕТ КИТАЙЦЕВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотации

Статья посвящена фундаментальным аспектам китайской этики и этикета, рассматриваются отличия восточной, в частности китайской, этики от западной. Описывается влияние этических норм китайского общества на духовную и материальную жизнь индивида. Также в статье рассматриваются традиционные правила этикета китайского народа, влияние учения и наследия Конфуция на образ жизни китайца. Проведен сравнительный анализ традиционного кыргызского и китайского этикета, обозначены общие и особенные признаки. Отмечено также, что несмотря на процессы глобализации китайский этнос смог сохранить самобытную культуру. В статье делается вывод о том, что идеи коллективизма, патриотизма, уважения к знаниям, образованию, почтительности и нравственного совершенства, характерные для традиционной культуры Китая, представляет собой ценностную парадигму и для современного человека.

Ключевые слова: культура, глобализация, вестернизация, мораль, этика, этикет, ритуал, церемония, обычаи, традиция

КЫТАЙДЫН САЛТТУУ ЭТИКЕТИ ЗАМАНБАПТЫН КОНТЕКСТИНДЕ

Кыскача мазмуну

Макал кытай этикасынын жана этикетинин негизги аспектилери арналган, айрыкча чыгыш кытай, этикасынын батыштан айырмачылыктары каралат. Макалада кытай коомунун этикалык нормаларынын инсандын руханий жана материалдык жашоосуна тийгизген таасири баяндалган. Ошондой эле, макалада кытай элинин салттуу этикет эрежелери, Конфуцийдин окуулары менен мурастарынын кытайлардын жашоо образына тийгизген таасири каралат. Салттуу кыргыз жана кытай этикетин салыштырмалуу талдоо жүргүзүлүп, жалпы жана өзгөчө белгилери көрсөтүлгөн. Аламдашуу процесстерине карабастан, кытай этносу өзүнүн баштапкы маданиятын сактап кала алгандыгы белгиленди. Макалада Кытайдын салттуу маданиятына мүнөздүү болгон коллективизм, патриоттуулук, билимге болгон сый-урмат, адептүүлүк жана адеп-ахлактык чеберчилик идеялары заманбап адам үчүн дагы баалуулук парадигмасын чагылдырат.

Түйүндүү сөздөр: маданият, ааламдашуу, батышташуу, адеп-ахлак, этика, адеп, ырым-жырым, каада-салт, үрп-адат

TRADITIONAL CHINESE ETIQUETTE IN THE CONTEXT OF MODERNITY

Abstract

The article deals with fundamental aspects of Chinese ethics and etiquette, examining the differences between Eastern, particularly Chinese, ethics and Western ethics. It describes the influence of the ethical norms of Chinese society on the spiritual and material life of the individual. The article also examines the traditional rules of etiquette of the Chinese people and the influence of Confucius' teachings and legacy on the Chinese way of life. A comparative analysis of traditional Kyrgyz and Chinese etiquette is carried out, common and special features are identified. It is also noted that despite the processes of globalization, the Chinese ethnos was able to preserve its original culture. The article concludes that the ideas of collectivism, patriotism, respect for knowledge, education, reverence and moral perfection, characteristic of the traditional culture of China, represent a value paradigm for modern man.

Key words: culture, globalization, westernization, morality, ethics, etiquette, ritual, ceremony, customs, tradition.

Актуальность темы исследования обусловлена глобализационными процессами, которые стандартизируя все стороны жизни социума, ставят под угрозу уникальность культуры многих народов, и современному человеку с каждым годом становится сложно, сохранить те традиции и обычаи, которые передавались от поколения к поколению и выполняли своеобразную «иммунную» систему этноса: «Глобализация воздействует на традиционную культуру двояко: с одной стороны, она унифицирует, нивелирует традиции и обычаи, сформированные в ходе многовекового развития, обезличивает отдельные культурные образования, которые не смогли противостоять новым темпам техногенной цивилизации; с другой — наоборот, побуждает отдельные этносы начать поиск путей выхода из сложной ситуации в истоках своего историко-культурного бытия» [1, с. 72].

Древний и современный Китай всегда был известен своей необычной культурой и красотой достопримечательностей. Привлекал немало иностранцев своей загадочностью и философией. Китай очень хорошо известен и интересен туристам своей культурой, которая практически не менялась множество столетий. Благодаря легендарным правителям, наделенным мудростью, могущественная империя существовала и развивалась тысячелетиями. У китайского народа всегда было и остается чувство внутреннего превосходства над другими государствами и народами. Одна из самых характерных черт китайского народа — ощущение древности своей истории, своей культуры и цивилизации. Синологам всегда было интересно изучить эту загадочную страну, а также образ мышления его народа.

Цель исследования заключена в философском анализе этикетных норм традиционной культуры Китая и его трансформации в современном мире. Проведённые реформы за последние 50 лет, приведшая Китай к устойчивой, сильной экономике и расцвету культуры свидетельствует не только об эффективном управлении, но и о системной идеологической направленности. Одним из главных факторов которого является сохранение учение Конфуция. Национальной особенностью этики древнего и современного Китая является традиционализм — опора на ценности традиционной семьи, идея единства и сплоченности народа, трудовая этика. Истоки этих духовных ценностей уходит в этико-философские учения древних мудрецов Китая. Например, Конфуций отмечал: «Если при жизни отца следовать его воле, а после его смерти следовать его поступкам и в течение трех лет не изменять порядков, заведенных отцом, то это можно назвать сыновней почтительностью» [2, с. 5]. Рассматривая вопросы управления он утверждал: «Если руководить народом посредством законов и поддерживать порядок при помощи наказаний, народ будет стремиться уклоняться (от наказаний) и не будет испытывать стыда. Если же руководить народом посредством добродетели и поддерживать порядок при помощи ритуала, народ будет знать стыд, и он исправится» [2, с. 7]. Т.е. гармония и единство в семье, на работе были основными категориями в конфуцианстве, которые в свою очередь играют большую роль в социальной гармонизации и солидаризации общественных отношений китайско-

го общества и являются определяющей в государственном проекте образования и нравственного воспитания.

На сегодняшний день, многие традиционные общества потерпели трансформацию под влиянием вестернизации и массовой культуры. Обычаи и традиции предыдущих поколений ушли в небытие, ведь каждое поколение, пропуская через свое «социальное сито» все ценности культуры, сохраняет только то, что на их взгляд является наиболее актуальным. К сожалению, молодое поколение уже не так чтит традиции предков и старается с каждым годом перенимать больше западные тенденции образа жизни, манеры поведения и этикет, что очень возмущает старшее поколение. Но менталитет, мышление, поведение, которое сохранилось в архетипах сознания китайцев остаются неизменными. К какой бы национальности вы бы не были, но если вы хотите, чтобы китайское общество вас приняло с уважением, то придется для этого потрудиться, чтобы познать все тонкости не только речевого этикета, но и этикета поведения, языка тела в различных ситуациях.

Этикет (礼仪) в Китае имеет долгую историю, восходящую к священным обрядам древних времен. Как многие этикетные нормы восточных народов, этикет китайцев был регламентирован. Правила по поведению по социальному статусу отличались. Правила этикета были также отдельно для мужчин и женщин. А также для детей в любом возрасте по отношению к родителям.

С древности этикет играл огромную роль, ведь китайцы уделяли особое внимание ритуалам и обычаям. Повседневная жизнь древних китайских народов состояла из сложной системы определенных запретов, табу и необходимых действий, имевших магическое и священное значение для китайского народа. Но со временем, по мере усложнения социальной структуры общества многочисленные магические и священные ритуалы были забыты и трансформировались в определенную систему этических норм и правил поведения. Ритуальные нормы в Китае отодвинули на задний план мифологию и религию. И этот процесс нашел свое полное завершение в учении Конфуция, где понятия ритуала 礼节 и этикета 礼仪 стали высшим символом для идеального социального устройства. Так, например, синолог Л. С. Переломов отмечал, что Китай, возможно, познать тогда, когда познаешь Конфуция: «Конфуций — великий древнекитайский мыслитель, философ и просветитель. Его учение широко и всеобъемлюще, оно является ценным достоянием мировой духовной сокровищницы. Учение Конфуция оказало огромное влияние на Китай, на весь мир и поныне сохраняет свое важное значение». [3, с. 7]

Также многие американские синологи отмечают, что конфуцианские правила и законы полностью растворились в кодексе династии Тан.

Конфуций 孔子 сам не создавал новых ритуалов, он изучал возрождал древность. Бережное отношение к традициям предков, аккуратность, соблюдение определенных правил и ритуалов стало основой его этического учения. Так, например, по мнению, М. Л. Титаренко именно конфуцианство всегда выступало в Китае главным регулятором всех жизненных связей и отношений.

Конфуций считал, чтобы сформировать гармо-

нические отношения между людьми (关系), необходимо соблюдать правила этикета (礼仪). Именно (礼仪) этикет регулирует поведения человека в разных ситуациях. Конфуцианство очень четко и ясно определяло место человека в обществе [4, с. 19]. Конфуций говорил: «правитель должен быть правителем, подданный — подданным, отец — отцом, сын — сыном» (“统治者应该是统治者，主体 — 主体，父亲—父亲，儿子—儿子.”). Младший в семье должен уважать и слушаться старших, также нижестоящий по социальному положению должен подчиняться к вышестоящему по социальному положению. То есть Конфуций учил, что каждый человек в обществе должен знать свое место, а незнание своего места может привести к различным конфликтам и дисгармонии в межличностных отношениях.

Сегодня сохранившийся современный китайский этикет сильно отличается от сложной этикетной системы, который существовал в традиционном китайском обществе. Морально-этические нормы конфуцианства и жесткая вертикальная структура человеческих отношений остались в прошлом. Ритуалы и традиции предков особо не соблюдаются. Нормы и правила поведения, одежда стали более свободными и больше не зависят от социального происхождения и статуса. Но, несмотря на процессы глобализации и вестернизации, китайцы смогли сохранить многие ценности культуры, такие как уважение к пожилым людям, сыновняя почтительность, бережное отношение к самобытности культуры.

В Китае так же, как и во многих культурах большое внимание уделяется приветствию. Приветствие является одним из самых важных ритуалов. Так, например, с древности принято соблюдать личностное пространство: запрещены объятия, рукопожатия между мужчинами и женщинами. Однако в современном мире, в эпоху тотальной глобализации, часто стираются границы, не так явно видны культурные различия. Слово здравствуйте или привет на китайском языке будет 你好! Nǐ hǎo! Дословно переводится ты хорошо! Т.е. ваш собеседник в прямом смысле желает вам, что бы у вас было все хорошо. Китайцы очень трепетно и почтительно относятся к еде, кулинарная традиция является предметом культа, поэтому в поведении китайцев можно заметить и услышать слова вместо приветствия 你好! 你吃饭了吗 — Nǐ hǎo! Nǐ chīfàn le ma? Что переводится «Здравствуйте! Вы покушали?». Для ответа на такой вопрос обычно следует ответ: «Да! Благодарю Вас! (Спасибо). А Вы?» — «是, 谢谢! 你呢? — Shì! Xièxiè! Nǐ ne?» или «Покушал! — 吃了 — Chī le». Интересно то, что китайцы таким образом стараются наладить с вами контакт и с надеждой будут ждать отрицательного ответа: «Нет!» — 不是! -Bù shì! Или «Не ел» — 没吃 — Méi chī, чтобы пригласить вас куда-нибудь перекусить для дальнейшего знакомства. В современном деловом этикете традиционное приветствие фактически сохранилось. В последнее время китайцы стали использовать эту фразу также в общении с иностранцами. Хотелось бы отметить сходство в традиционном приветствии у кыргызов и китайцев. “Традиционное вербальное приветствие у кыргызов звучит: Об этом свидетельствуют традиционные вербальные приветствия: «Мал — жан аманбы? (смыс-

ловой перевод: всё ли благополучно? Все ли здоровы?») В вышеприведенном примере на первом месте стоит слово «мал» (домашний скот), затем «жан» (душа). Здесь ясно прослеживается первостепенная роль и значение скота в жизни кочевника, и только затем стоит здоровье и благополучие хозяина”. [5, с. 128]. То есть также как у китайцев, в приветствии отмечается наличие пищи, а как известно, для кочевника главной едой было мясо.

В традиционном этикете рукопожатие не приветствовалось, но современной жизни, в связи аккультурацией данное приветствие активно входит в практику. К женщине может подойти близко может только женщина: коснуться ее, помочь одеть пальто, взять под руку. Тоже самое можем наблюдать и в традиционном этикете кыргызов: физический контакт в виде рукопожатия запрещалось между женщинами и мужчинами.

Вплоть до конца XX века сохранялось приветствие, где пришедшие гости должны были в знак уважения хозяину упасть на пол и постучать головой 9 раз. В современном Китае такие жесты сохранились до сих пор только в храмах для поклонения статуи Будды. Таким образом, они демонстрируют почтительность к Будде и духам умерших предков.

Конфуций большое внимание уделял семье. Он часто отмечал, что все начинается с семьи. По мнению Конфуция именно, крепкая и сплоченная семья, где процветает гармония и уважения к традициям является основой крепкого государства. Какие отношения в семье, такие же отношения в государстве, и в обществе утверждал Конфуций: «Молодые люди должны дома проявлять почтительность к родителям, а вне его — уважительность к старшим, серьезно и честно относиться к делу, безгранично любить народ и сближаться с человеколюбивыми людьми. Если после осуществления всего этого у них останутся силы, их можно тратить на чтение книг» [2, с. 3]. Поэтому в конфуцианстве уделяется большое внимание добродетели 孝 Xiào почетное и уважительное отношение к родителям (дословно переводится маленький). Главная задача и смысл семейной жизни у китайцев — воспитание детей (家庭生活的主要意义和目的是养育孩子)。Он четко указывал каждому свои обязанности. По отношению к родителям ребенок в семье должен соблюдать определенные нормы этикета. Например, если это китайцы сельской местности сын должен вставать до первого пения петуха, и в первую очередь навестить родителей и узнать об их здоровье. В разговоре с родителями почтительный сын старается не упоминать об их старости. Конфуций говорил: «Нельзя не знать возраст родителей, чтобы, с одной стороны, радоваться, а с другой проявлять беспокойство» [2, с. 26].

Семья занимает сакральное место в жизни китайца. В Китае не часто распадаются семьи как на Западе. Даже если не все благополучно в семье, ради будущего детей всеми силами стараются сохранить семью. Например, в Японии фактически нет разводов, т.к. там считается, что если человек разведен, значит, он не смог справиться с менеджментом своей семьи, то, как он может строить карьеру? Для разведенного человека карьера в Японии почти закрыта.

Китайцам, как и многим восточным этносам при-

сущее гостеприимство. Они очень тщательно готовятся к приходу гостей. Даже стараются заранее узнать о вкусах гостей, чтобы заранее приготовить еду, которую предпочтет гость. Когда приходят гости, хозяин дома должен выйти на встречу и просить гостя первым войти в его дом. Затем хозяин отвечает ему низкий поклон. Все визиты друг другу проходят строго по назначенному времени. Национальный этикет Китая предписывает всем быть пунктуальными. Китайцы никогда не опаздывают и не отказываются от приглашения, хотя проявляют терпение к тем, кто задержался или отказался по уважительной причине. Если гость впервые дома, то хозяин обязан познакомить гостя со всеми членами семьи. Члены семьи обязаны приветствовать гостя. Жена хозяина, как правило, не садится за стол вместе с гостями, а ухаживает за ними. Такое же правило этикета гостеприимства есть и в традиционной кыргызской культуре. Согласно застольному китайскому этикету, как и в кыргызской, блюдо первым должен попробовать самый почетный гость.

В Древнем Китае особое место занимали этикетные нормы для женщин. Женщина получала признание в обществе, если она была вежлива и скромна. В то же время, роль женщины имела в обществе второстепенное значение, так, например, не принято было уступать женщине место, открывать перед ней дверь. Женщине нельзя было громко смеяться и с открытым ртом. Это был признак невоспитанности. «Для женщин же недопустимым считается курение и употребление в компании спиртных напитков. Если мужчина увидел женщину с сигаретой в руках, то он мог смотреть на нее только с отвращением» [6, с. 17].

У Китайцев уделяется большое внимание подаркам. В Китае принято дарить парные подарки (一对礼物). Например, две кружки, две ложки, два цветка и т.д. так как в миропонимании китайцев весь мир состоит из двух начал, и нельзя нарушать гармонию Инь и Янь. Такое же правило можно заметить и у кыргызов. Древние кыргызы говорили, что все должно быть в паре, так как сущность природы и человека заключается в единстве противоположностей.

В этикете китайцев в момент получения подарка открывать их не принято. По правилам, от подарка с начала трижды надо отказаться перед тем, как принять его окончательно. Не принято также равнодушно относиться к подарку, его необходимо хорошенько рассмотреть поблагодарить, соответственно необходимо сделать такой же ответ. Есть определенные правила — табу: нельзя дарить ножи, ножницы и прочие режущие предметы, соломенные сандалии и носовые платки. Это символизируют разрыв отношений, а соломенные сандалии и носовые платки считаются предметами организации похорон и символом смерти. В этот список также попадают цветы. Не принято подарки заворачивать в голубую, белую или черную бумагу [7, с. 135].

Особое место в культуре Китая занимают цифры. Китайцы избегают любых ассоциаций с цифрой 4. Число 4 считается несчастливой, а 8 счастливым. Все, что с ней связано, приносит удачу. Суть в том, что цифра 4 в Китае звучит приблизительно также как слово «смерть». Четыре — 四 sì, смерть — 死亡 sǐwáng. А произноше-

ние числа 8 — 八 bā похоже на произношение слова 发 fā которое вместе со словом «богатство» 财 cái означает «разбогатеть».

Конфуцианские ценности, являются «опорными» традиционными ценностями, они применимы в ситуации реформ, остаются актуальными для различных ситуаций и обстоятельств. Идеологической основой современной культурной модернизации Китая является опора на ценности традиционной культуры, в которой конфуцианская этика выполняет функции культурной идентичности и ментального кода нации.

Конфуцианство с его идеями коллективизма, патриотизма, уважения к знаниям, образованию, почтительности и нравственного совершенства представляет собой именно ту ценностную парадигму, которая тысячелетиями была зафиксирована в общественном сознании восточного человека. Конфуцианская система управления государством и народом продолжает работать и остается самой актуальной идеологией и системой управления.

Литература

1. Ботоканова Г. Т. Проблемы методологии исследования традиционных знаний / Г. Т. Ботоканова // *Интеграция образования*. — 2014. — № 1 (74). — С. 71–76.
2. Алексеев В. М. Луньюй (образец перевода с китайского первых трех глав «Суждений и бесед» Конфуция и его учеников с полным комментарием Чжу Си и обстоятельными к нему примечаниями переводчика) / В. М. Алексеев. — М., 2002. — В 2 кн. — Кн. 1. — С. 164–165.
3. Конфуцианское «Четверокнижие» («СЫ ШУ») Переводы с китайского и комментарии А. И. Кобзева, А. Е. Лукьянова, Л. С. Переломова, П. С. Попова при участии В. М. Майорова — М.: Издательская фирма «Восточная литература», РАН, 2004. — 233с.
4. Кенеш к. Айнура Разговор о традиционной китайской культуре в преподавании китайского языка как иностранного / А. Кенеш кызы // *Вестник БГУ им.К.Карасаева*. — № 2 (48). — 2019. — С. 18–23.
5. Ботоканова Г.Т., Нурдинова А. К. Особенности этноэтикета кыргызов. Манускрипт / Г. Т. Ботоканова, А. К. Нурдинова. — Тамбов: Грамота, 2020. — Том 13. — Выпуск 10. — С. 127–130.
6. Чжэн, Чжилян. Этика и бытовая жизнь в Китае / Чжилян Чжэн // *Вопросы современной науки и практики. Университет имени В. И. Вернадского*. — 2007. — № 1 (7). — С. 15–20. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2007/01/02.pdf> (дата обращения: 01.04.2021).
7. Казакова И. Китайский этикет / И. Казакова // *Белая Вежа*. — 2017. — № 2. — С. 133–140.

ПСИХОЛОГИЯ

УДК: 612.821.3.

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_130

Сабилов Т.,
Бишкекский государственный
университет
им. К.Карасаева,
преподаватель

ФЕНОМЕН ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению понятия эмоционального интеллекта и его взаимосвязи с эмоциональной и когнитивной сферами психики. Актуальность работы связана с проблемой определения эмоционального интеллекта и важностью изучения данного феномена с позиции психологической науки. Проведён краткий экскурс в историю изучения проблемы психологии эмоций и чувств. Представлен теоретический анализ основных моделей эмоционального интеллекта на сегодняшний день. В данной работе установлено, что эмоциональный интеллект представляет собой сложный конструкт, который выражается в понимании эмоций и умении их контролировать. Изучена взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и рядом личностных характеристик. Обозначены основные механизмы формирования эмоционального интеллекта. Определено место эмоционального интеллекта в качестве системно-функционального свойства личности.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, эмоции, чувства, мышление, когнитивная сфера, эмоциональная сфера, интеллект, регуляция эмоций, психика, способности.

ЭМОЦИОНАЛДЫК АКЫЛ КУБУЛУШ

Кыскача мазмуну

Макала эмоционалдык интеллект түшүнүгү жана анын психиканын эмоционалдык жана когнитивдик чөйрөлөрү менен байланышы каралды. Иштин актуалдуулугу психологиялык илимий аспектиде эмоционалдык интеллекттин жана аны изилдөөнүн мааниси менен тыгыз байланышкан. Макалада сезимдерди жана эмоция психологиясын изилдөөнүн кыскача тарыхый экскурсу көрсөтүлдү. Психология илиминде бүгүнкү күнгө чейинки эмоционалдык интеллекттин негизги моделдерине теориялык талдоо кылынды. Бул эмгекте эмоционалдык интеллект сезимдерди түшүнүү жана аларды башкара билүү аркылуу туюнтулган татаал конструкция экендиги аныкталды. Эмоционалдык интеллект менен бир катар жеке мүнөздөмөлөрдүн ортосундагы байланыш изилденген. Эмоционалдык интеллектти калыптандыруунун негизги механизмдери көрсөтүлгөн. Системалык-функционалдык инсандык касиет катары эмоционалдык интеллекттин орду аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: эмоционалдык интеллект, эмоциялар, сезимдер, ой жүгүртүү, таанып-билүү чөйрөсү, эмоционалдык чөйрө, интеллект, эмоциялардын жөнгө салынышы

PHENOMENON OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Abstract

This article is devoted to investigation of emotional intelligence and interrelation between emotional and cognitive spheres. The relevance of the work is related with definition of emotional intelligence and importance of learning about it from the standpoint of psychological science. The article contains a short summary into the history of psychology of emotional and feelings. The theoretical analysis of emotional intelligence basic models is given. It is determined that the emotional intelligence is a composite construct which is based on understanding emotions and ability to manage them. Correlations between emotional intelligence and different personal characteristics are reviewed. The mechanisms that determine emotional intelligence are described.

Key words: emotional intelligence, emotions, feelings, thought, cognitive sphere, emotional sphere, intelligence, regulation of emotions, psyche, abilities.

Проблема изучения эмоционального интеллекта является одной из наиболее актуальных в психологии и смежных научных дисциплинах за последние несколько десятилетий. Заинтересованность исследователей в данном психологическом конструкте опосредована рядом причин как сугубо теоретического, так и прикладного характера. Эмоциональный интеллект (здесь и далее ЭИ) рассматривается в контексте одного из элементов в структуре общего интеллекта, а также изучается с позиции влияния на жизнь человека и его успешность в различных сферах его деятельности. Важно отметить, что умение понимать собственные эмоции и эмоции окружающих людей, умение контролировать свою эмоциональную сферу, является неотъемлемой частью социализации личности — от самого раннего детства и на протяжении всей последующей жизни. Однако, анализируя данный феномен, ряд исследователей отмечает тот факт, что понятие ЭИ является широко трактуемым и границы его определения зачастую размыты, что зачастую приводит к сложностям в диагностике конкретных элементов, относящихся к системе ЭИ.

Рассматривая ЭИ как сложный психологический конструкт, мы считаем важным выделить ряд основных категорий, в которых будем рассматривать суть изучаемого нами явления. К таким категориям мы относим понятие эмоций как психических процессов и категорию интеллекта, как систему когнитивных способностей человека. Выбор данных психологических категорий обусловлен тем, что эмоциональный интеллект, на наш взгляд, является связующим звеном между эмоциональной сферой человека и его когнитивными возможностями.

Эмоции как психическая сфера жизни людей и животных является одной из наиболее изученных в рамках современной науки. Об этом говорит большое количество проведённых исследований в различных научных отраслях, таких как психология, биология, физиология, и др. Одним из первых авторов, затронувших проблему изучения эмоциональной сферы живых существ, был Ч. Дарвин, чьи работы оказали большое влияние на последовавших за ним исследователей в этой области. Также к наиболее известным авторам в этой области мы можем отнести П. К. Анохина, П. В. Симонина, М. Арнольда, Г. Линдси, П. Экмана и прочих.

Эмоции могут рассматриваться как одна из форм проявления психики, которая имеет важное биологическое, психологическое и социальное значение. Функционал эмоциональной сферы достаточно разнообразен и включает в себя информационную функцию, мотивационную, оценочную, защитную и экспрессивную. Однако, несмотря на разнообразие функциональных возможностей, которые достигаются за счёт формирования и развития эмоциональной сферы, все они подчинены наиболее важной и смыслообразующей функции — это возможность адаптации к изменяющимся условиям среды [7, с. 42].

Наряду с эмоциональной сферой, фундаментальным элементом психической жизни человека является наличие когнитивных возможностей и умений. Специалистами выделяются разнообразные когнитивные процессы, общим признаком для которых является возможность отражать внутреннюю и внешнюю среду, посредством

специфических для каждого процесса механизмов и особенностей [3, с. 22]. К подобным когнитивным процессам в психике принято относить ощущение и восприятие, которые основаны на способности аналитической системы организма воспринимать действующие на него раздражители и обрабатывать на физиологическом и психическом уровнях; память как способность психики сохранять, запоминать, воспроизводить и забывать получаемую информацию; речь как способ взаимодействия людей друг с другом посредством физиологического аппарата и символических структур. В контексте рассматриваемой нами темы, наиболее актуальным психическим процессом выступает феномен мышления как способности анализировать и синтезировать получаемую информацию, делать определённый вывод, тем самым решая поставленные перед нами когнитивные задачи. И именно мышление как психический процесс зачастую либо отождествляется, либо рассматривается в связи с таким понятием как «интеллект».

Проблема изучения интеллекта является одной из наиболее сложных в рамках психологических дисциплин. На сегодняшний день существует ряд определений термина «интеллект», при помощи которых авторы стараются определить суть изучаемого ими явления. В частности, автор Р. Штернберг описывает интеллект как «способность человека достигать успех с позиции его индивидуальных стандартов, в рамках его социокультурного контекста» [2, с. 92]. По С. Л. Рубинштейну: «интеллект эквивалентен общей одарённости личности и представляет собой совокупность общих умственных способностей» [5, с. 96]. Автор Айзенк Г. считал, что интеллект необходимо рассматривать с позиции трёх разных концепций: а) интеллект как биологический феномен; б) интеллект как социокультурный феномен; в) интеллект как психометрическая характеристика. (Бирюкова А. Интеллект как основа развития личности).

Анализируя феномен интеллекта, важно понимать, что сложность заключается не только в широкой трактовке данного понятия, но и в выделении ряда специфических видов интеллектуальных особенностей, которые включают в себя уникальные особенности и свойства. Именно сложность анализа интеллекта как единого психического конструкта приводит к тому, что различные авторы выделяют специфические формы интеллекта. К таким видам интеллекта можно отнести абстрактный, конкретный и социальный интеллект Э. Торндайка, концепцию практического интеллекта Р. Штернберга, адаптивный интеллект Д. Уотсона, теорию профессионального интеллекта М. Смюльсона и концепцию эмоционального интеллекта Дж. Мэйера и П. Сэловея [1, с. 3].

Наибольшее распространение, на сегодняшний день, получила именно модель эмоционального интеллекта, которая сформировалась в конце XX века. Впервые термин EQ или «emotional quotient» был введён физиологом Рувеном Бар-Оном в 1985 году. Под этим термином автор понимал «набор некогнитивных способностей, компетенций и навыков, которые влияют на способность человека справляться с вызовами и давлением внешней среды». Бар-Он обосновывал свои представления об особенностях эмоционального интеллекта

благодаря изучению людей, которые добились определённых успехов в жизни. В результате своих исследований он выделил компоненты, входящие в структуру ЭИ:

1) Познание себя, к которому относится умение осознавать свои эмоции, обладать личностной независимостью, достижение самоактуализации, уверенность в себе.

2) Навыки межличностного общения — где подразумевается способность человека к эмпатии и развитая социальная ответственность.

3) Способность к адаптации — гибкость в подходе к различным проблемам и способность не терять связь с реальностью.

4) Регуляция стресса — способность контролировать импульсивность и устойчивость к стрессогенным факторам.

5) Счастье и оптимизм как преобладающие состояния.

Анализируя подход Р. Бар-Она, можно прийти к выводу, что в данном случае в категорию ЭИ включены не только элементы, непосредственно относящиеся к эмоциональной сфере личности, но и ряд аспектов, которые затрагивают личностную сферу в целом.

Идеи Р. Бар-Она были продолжены и развиты авторами Питером Сэловеем и Джеком Майером в 1990 году. Авторы описывают ЭИ как способность понимать и распознавать собственные эмоции и эмоции других людей, с целью управления ими в различных жизненных ситуациях и во взаимоотношениях с другими людьми [4, с. 208]. В теории Сэловея и Майера, которая была названа «теорией эмоционально-интеллектуальных способностей», разработана четырёхкомпонентная иерархическая модель ЭИ, включавшая в себя ряд последовательно развивающихся в жизни человека способностей: 1) идентификация эмоций; 2) понимание эмоций; 3) использование эмоций в мыслительной деятельности; 4) управление эмоциями. Авторы рассматривали каждую способность как элемент онтогенетического развития личности, где пересекались эмоции человека и его способности к познанию. Именно они и составляют, по мнению авторов, суть эмоционального интеллекта.

Обобщающим трудом, который суммировал первые наработки по новому направлению, выступила монография «Эмоциональный интеллект» Д. Гулмена (1995). Основываясь на исследованиях П. Сэловея и Д. Майера, автор также выделяет четырёхкомпонентную структуру ЭИ, которая состоит из таких элементов как: 1) самосознание; 2) самоконтроль; 3) социальное понимание; 4) управление взаимоотношениями. В своём исследовании Д. Гулмен показал наличие взаимосвязи между развитым эмоциональным интеллектом личности и её социальным успехом, подтверждая, тем самым идеи Р. Бар-Она. Также Д. Гулмен в совместном исследовании с Р. Бояцисом и Э. Макки определил два различных типа навыков, которые характерны для людей с высоким уровнем EQ. К таким навыкам авторы отнесли следующие:

1) личностные навыки, куда входят способности, направленные на контроль человека за собственным эмоциональным состоянием;

2) социальные навыки — способности управлять

взаимоотношениями с окружающими людьми.

На территории постсоветского пространства наибольший вклад в изучение эмоционального интеллекта внёс исследователь Люсин Д. В. [4, с. 212]. Под ЭИ автор понимает способность в управлении эмоциями, как своими собственными, так и чужими. Развивая свою мысль, Люсин Д. В. описывает понимание эмоций как умение человека распознавать у себя эмоции, правильно идентифицировать их и вербально её выразить. Под управлением же эмоций подразумевается возможность контроля интенсивности сильных эмоций и правильное внешнее их выражение, при помощи мимики и жестов. Также Люсином Д. В. вводится разделение ЭИ на две категории: 1) внутриличностный эмоциональный интеллект и 2) межличностный эмоциональный интеллект.

По мнению Андреевой И. Н., наличие высоко развитого эмоционального интеллекта воздействует на проявление эмоциональных реакций со стороны человека, которые выражаются в их естественности и позитивном отношении личности к способности переживать данные эмоции. В данном случае, автор трактует эмоциональный интеллект как способность человека взаимодействовать со своим внутренним миром, к которому относятся эмоции, чувства и желания; управлять эмоциональной сферой за счёт интеллектуальных процессов, таких как анализ и синтез [6, с. 63].

Таким образом, анализируя понятие «эмоциональный интеллект», важно отметить, что, несмотря на большое количество исследований, и теоретических разработок по этому вопросу, на сегодняшний день мы не можем с абсолютной уверенностью говорить о едином понимании данного феномена. Однако нельзя отрицать значимость данного психологического явления в нашей жизни. Проблема эмоционального интеллекта требует пристального внимания к себе со стороны исследователей, так как понимание одного позволит нам лучше понять устройство всей психической жизни человека.

Литература

1. Баурова Ю. В. Развитие эмоционального интеллекта в обучении взрослых / Ю. В. Баурова // Интернет-журнал «Мир науки», 2016. — № 4. — С. 1–9
2. Давыдова Ю. В. Особенности эмоционального интеллекта подростков / Ю. В. Давыдова // Вестник РУДН, «Психология и педагогика», 2007. — № 2. — С. 92–99
3. Мусаева Н. К. Качество и доступность социальной работы с лицами с ограниченными возможностями здоровья в Кыргызстане: анализ результатов исследования / Н. К. Мусаева // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — Бишкек, 2012. — № 3. — С. 21–24
4. Степанов И. С. Психологические факторы становления эмоционального интеллекта / И. С. Степанов // Вестник ЧГПУ, 2012. — № 11. — С. 205–217
5. Трошин П. Л. Интеллект и его виды. Нарушения интеллекта / П. Л. Трошин // European Science, 2016. — № 6. — С. 93–96
6. Шнайдер М. И. Основные направления исследования эмоционального интеллекта / М. И. Шнайдер // Гуманизация образования, 2016. — № 2. — С. 58–64
7. Юматов Е. А. Системная организация эмоций / Е. А. Юматов // Российский психиатрический журнал, 2018. — № 2 — С. 40–49

ИСТОРИЯ

УДК: 796.796.2:398.5

DOI:10.35254/bhu/16948130_2021_55_134

Cemil ŞİMŞEK

Kırgızistan-Türkiye

Manas Üniversitesi

Doktora Öğrencisi

1750D01001@manas.edu.kg

ALTAY CUMHURİYETİ'NDE GELENEKSEL SPORLAR VE OYUNLAR

Ön Söz

Türk Dünyası'nın önemli bir parçası olan Altay Cumhuriyeti, Türklerin tarih sahnesine çıktığı topraklar olarak kabul edilen Altaylar bölgesinde bulunmaktadır. Altay Türkleri için geleneksel spor ve oyunlar gündelik hayat içerisinde önemli bir yer tutmaktadır ve Altay Türkleri bu kültürel mirasın yaşatılmasına gayret etmektedir. Geleneksel spor ve oyunlar, tarihi bağların, geleneksel kültürün anlaşılması ve devam ettirilmesi önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda Altay Cumhuriyeti'nin geleneksel ve modern yaşamında önemli yeri olan geleneksel spor ve oyunların incelenmesi de Türk dünyasının birçok değerinin daha iyi anlaşılması ve tanınmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca doğudan batıya uzanan Türk kültür kök ve bağları daha açık şekilde ortaya çıkacaktır.

Anahtar kelimeler: Altay, Altay Cumhuriyeti, Altay Türkleri, Geleneksel Spor ve Oyunlar, El-Oyun, Sibirya, Türkler, Altay Türkleri, Gorniy Altay, Türk Tarihi

ТРАДИЦИОННЫЙ СПОРТ И ИГРЫ В АЛТАЙСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

Автономная Республика Алтай является важной частью тюркского мира и расположена в Алтайском крае, который в кругах исторической науки признан страной, где тюрки вышли на историческую сцену. Традиционные виды спорта и игры занимают важное место в повседневной жизни алтайских тюрков. Традиционные виды спорта и игры помогают сохранять и понимать исторические связи, а также традиционную культуру. В этом контексте изучение традиционных видов спорта и игр, которые занимают очень важное место в традиционной и современной жизни Республики Алтай, будет способствовать лучшему пониманию и признанию многих ценностей тюркского мира. Кроме того, более отчетливо проявятся тюркские культурные корни и связи, простирающиеся с востока на запад.

Ключевые слова: Алтай, Республика Алтай, турки Алтая, традиционные игры и спорт, Эль-Ойын, Сибирь, тюрки, Горный Алтай, история тюрков, Тюркский мир.

TRADITIONAL SPORTS AND GAMES IN ALTAY REPUBLIC

Abstract

The Altai Republic is an important part of the Turkic World and is located in the Altai region of the Siberian geography. Traditional sports and games have an important place in daily life for the Altai Turks who live in the Altai Republic, and the Altai Turks strive as much as they can to preserve and sustain this cultural heritage. In this context, the study of traditional sports and games, which occupy an important place in the traditional and modern life of the Altai Republic, will contribute to a better understanding and recognition of many values of the Turkic world.

Key words: Altai, Altai Republic, Altai Turks, traditional games and sports, El-Oyun, Siberia, Turks, Gorno-Altai, history of Turks, Turkic world.

Giriş: Sibirya, batıda Ural dağları, doğuda Pasifik Okyanusu, kuzeyde Kuzey Buz Denizi, güneyde Kazak bozkırları, Moğolistan ve Çin sınırı arasındaki yaklaşık 12 milyon kilometrelik geniş bir coğrafyadır [1, s. 243–244]. Altay Cumhuriyeti ise Sibirya topraklarının en güneyinde ve Asya kıtasının ortasında yer alan özerk yapıda bir Türk cumhuriyetidir ve başkenti Gorno-Altaysk'tır. Batıda Kazakistan, kuzeyde Rusya, doğuda özerk Tuva ve Hakas Cumhuriyetleri, güneyde Moğolistan, Çin ve Kazakistan ile komşudur. İklim özellikleri bakımından ılıman karasal bir iklime sahiptir. Kışları soğuk ve yazları sıcak geçer. Bölge son derece dağlıktır ve ormanlar arazinin%25'ini kaplamaktadır [http://www.altai-republic.ru/about-the-region/climate].

Altay Cumhuriyeti'nin nüfusu Ocak 2018 tarihi itibarıyla 218.063'tür [http://www.gks.ru/free_doc/doc_2018/bul_dr/mun_obr2018.rar]. Altay Cumhuriyeti'nde Altaylılar haricinde başka halklar da hayatlarını devam ettirmektedir. Bu cumhuriyetin sınırları içinde yaşayanların% 60'ı Rus,% 31'i Altay Türkü,% 6'sı Kazak Türkü,% 0,9'u Ukraynalı ve% 0,4'ü Almanlardan oluşmaktadır [http://www.turansam.org/makale.php?id=25]. Altay Türklerinin Teleüt boyunun ağzı 1922 öncesinde Altay Cumhuriyeti'nde yazı ve edebiyat dili olarak kabul edilmiştir. Ancak 1922 yılında bu durum değişmiş, Altay Kiji boyu ağzı esas alınmış ve bu dile uygun Kiril harfleri oluşturmuştur. 1928–1938 yılları arasında Latin harflerine geçilmiş olsa da, 1938 yılında tekrar Kiril alfabesine dönülmüş ve dilin grameri oluşturulmuştur.[2, s. 258] Bölgede özellikle Rus nüfus arasında Hristiyanlık yaygın olmakla birlikte Altaylılar eski Kök Tengri inancı ve Şamanizm'in karışımından oluşan inançlarını günümüze kadar taşıyabilmişlerdir. Ancak bunu yaparken 1930 sonrasındaki Sovyetlerin ideolojik politikaları ve bu politikaların bir sonucu olan şamanların yokluğu Altaylıları zora sokmuştur [3, s. 305–306].

Altay Cumhuriyeti'nde çiftçilik gelişmiş olmakla birlikte daha çok buğday ve arpa ekilmektedir. Ayrıca verimli topraklarda pek çok sebze de yetiştirilmektedir. Hayvancılık bu cumhuriyetin ekonomisinin önemli bir kolunu oluşturmaktadır. Özellikle güney bozkırlarında koyun ve inek yetiştiriciliği yaygındır. Ormancılık ta yine en önemli geçim kaynaklarından birisidir. Gıda, demir dışı metalürji, kimya, altın madenciliği, ayakkabıcılık, sütçülük gibi bazı sanayi dalları da ekonomik faaliyetlerde bulunmaktadır. Bölgedeki tek üniversite olan Dağlık Altay Devlet Üniversitesi'nde Tıp Fakültesi, Edebiyat Fakültesi ve Ziraat Fakültesi bulunmaktadır [4, s. 45].

Altay Cumhuriyeti'nin Kısa Tarihi: Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak ortaya koydukları bilgilerde Türklerin anayurdunun Altay Dağları olduğunu belirtmektedirler. Bu bağlamda Altay Cumhuriyeti coğrafyasının Türklerin ilk yurtlarından biri olması yönüyle önemli bir bölge olduğunu söylemek mümkündür [5, s. 537]. Birçok arkeolojik buluntuyla desteklenen bu husus ışığındaki çalışmalarla, bölgenin eski Türk dönemi ile daha önceki Hun ve İskit-Sarmat dönemleriyle yakın bir ilişki içinde olduğu da tespit edilmiştir. Eski Türk dönemine ait birçok dikili taş, balbal, yazıt ve kaya resmi gibi tarihi kalıntılar burada bulunmaktadır. Bu tarihi kalıntılar hem buradaki halk için hem de dünyadaki Türkler için kutsal sayılan ortak bir kültür mirası değerindeki kalıntılardır [http://www.turansam.org/

makale.php?id=25]. Altay Cumhuriyeti'nin kısaca tarihine bakılırsa bu coğrafya MÖ III ve MS I. yüzyıl arasındaki dönemde Hunların hâkimiyetine girmiş, II–IV. yüzyıllar arasına ise Siyenpiler tarafından yönetilmiştir. Daha sonra yani IV. yüzyılın sonu-VI. yüzyılın ortalarında bu bölgeyi Juan-juanlar kendi hâkimiyeti altına almış ve burada yaşayan topluluklar demirden yapıma araç-gereçlerden oluşan vergiye bağlanmıştır. 552 yılında Juan-juanlar, Göktürkler tarafından yıkılmış ve sonrasında bölge, Orta Asya'da ortaya çıkan ve askeri-idari bir birlikten oluşan Göktürk Kağanlığı'nın yönetimi altına girmiştir. Uygurların 745 yılında Göktürk Kağanlığı'na son vermesiyle bu toprakların yönetimi el değiştirmiş ve bölgede Uygur hâkimiyeti başlamıştır.

Kırgızlar 840 yılında Uygur devletini yıkarak kendi kağanlıklarını kurmuşlardır. Böylece Altay bölgesi Yenisey Kırgızlarının yönetimi altına girmiştir. Kırgızlar bölgeyi vergiye bağlamış, bölge halkından sincap ve samur derisi, bunun yanında demirden yapıma araç-gereçleri vergi olarak almışlardır. 920 yılına kadar süren bu Kırgız hâkimiyeti, bu tarihten sonra K'i-tanların eline geçmiştir [http://www.altai-republic.ru/about-the-region/history]. XII. yüzyılın sonundan itibaren Altay'da Cengiz Han ve haleflerinin hâkimiyet dönemi başlamış, XV. yüzyılda Altay, Cüngarya etkisine girmiş ve Cüngarya'ya vergi öder duruma gelmiştir [6, 244]. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kalmuk Devleti'nin Çinliler tarafından yıkılmasıyla Altay'da Çin egemenliği başlamıştır [7, s. 29]. Ancak Ruslar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren burada tam hâkimiyet sağlayarak coğrafyaya yerleşmiştir. 1919 yılında da Altay'da Sovyet iktidarı tamamen hâkim olmuş ve bu bölge Oyrat Otonom Bölgesi olarak Sovyetler Birliğine dâhil edilmiştir. 1948 yılında ise bölgenin adı Dağlık Altay Otonom Bölgesi olarak değiştirilmiştir [6, s. 247]. 3 Temmuz 1991 tarihinde bölge Dağlık Altay Cumhuriyeti olarak özerk cumhuriyette dönüştürülmüş ve Mayıs 1992 tarihinde Altay Cumhuriyeti ismini almıştır. Günümüzde de özerk bir Türk cumhuriyeti olarak bu isimle varlığını devam ettirmektedir [http://www.altai-republic.ru/about-the-region/history].

Altay Cumhuriyeti'nde Geleneksel Sporlar ve Oyunlar: Geleneksel sporlar toplumu oluşturan bireylerin kolektif duygularını besleyen, ortak hafızanın ürünleri olarak fonksiyon göstermektedir. Aynı geleneksel oyun ve sporlardan beslenen bireyler, bunların temelinde aidiyet geliştirebilmektedirler. Bu bağlamda geleneksel sporlar da toplumların değişime karşı direnç sembolleri olarak şekillenmektedir [8, s. 118]. Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan yerli halk ta geleneksel spor ve oyunlara günlük yaşamlarında özel bir önem atfetmekte ve özel gün ve kutlamalarında geleneksel oyun ve spor müsabakaları düzenlemektedirler. Böylece kültürel anlamda milli benliklerini canlı tutmaktadırlar. Onların kendi ifadesiyle Altaylılar geleneksel spor ve oyunlarının olmadığı bir hayat düşünemezler. Çünkü bu onlar için hem kültür ve tarihlerini yaşatma ve yeni nesillere aktarma hem de bir eğlence vesilesidir [https://www.zvezdaaltaya.ru/2016/06/08/narodnye-igry-altaycev].

Altay Cumhuriyeti'nde derin tarihi bağların da etkisiyle geleneksel sporlara ve oyunlara büyük önem verilmektedir. Bunun en büyük göstergesi olarak Altay Cumhuriyeti'nde iki yılda bir tekrarlanan ve geleneksel hale gelen El-Oyin adıyla

anılan ulusal bayramlarını göstermek mümkündür. Altayca El-Oyin olarak adlandırılan bu bayramı ulusal oyunlar olarak tercüme edilebilir [https://docplayer.ru/69332415-El-Oyyn-v-senarodnye-igry.html]. El-Oyin ilk olarak 1988 yılında bu cumhuriyetin Onguday bölgesinde gerçekleştirilmiştir. İki yıl sonra ulusal bayram olarak kabul edilmiş ve 2006 yılına kadarki süreçte farklı bölgelerde 10 defa yapılmıştır. 2006 yılı itibarıyla ise her iki yılda bir ve yine Onguday bölgesindeki Kabaylu-Mejelik (Кабайлу-Межелик) isimli yaylada yapılacak şekilde geleneksel hale getirilmiştir [https://cyberleninka.ru/article/n/respubliki-sayano-altaya-v-kontse-xx-nachale-xxi-vv-novyie-prazdniki-kak-sposob-simvolnogo-vosproizvodstva-etnichnosti/viewer].

Hayvancılığın günlük yaşamda etkili olması, geleneksel oyunlara da yansımıştır [https://www.zvezdaaltaya.ru/2016/06/08/narodnye-igry-altaycev/]. Bu bağlamda birçok farklı türde spor ve oyunlarda yarışmaların düzenlendiği El-Oyin bayramında en çok ilgi çeken yarışmaların at yarışları ve ehli olmayan atı ehilleştirme yarışmalarının olduğunu söylemek mümkündür. El-Oyin bayramı Altay Cumhuriyeti'nin geleneksel sporlara ve oyunlarına, aynı zamanda derin tarihi kültürlerine bağlılıklarını göstermesi açısından önemli bir organizasyondur. Hem bu bayramda hem de diğer milli günlerde gerçekleştirilen spor ve oyun aktivitelerinde milli kostümler ön planda tutulmaktadır. Ancak diğer günlerdeki organizasyonlarda sportif kostümler kullanılmaktadır. Geleneksel olarak düzenlenen El-Oyin bayramları vesilesiyle Altay Cumhuriyeti'ndeki yerli halk milli anlamda yeniden doğuşu yaşadığını, öte yandan Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan halkların hoşgörü içerisinde yaşamalarına önemli bir katkı sağladığını ve böylece özel bir misyonu yerine getirdiğini söylemek mümkündür [https://cyberleninka.ru/article/v/respubliki-sayano-altaya-v-kontse-xx-nachale-xxi-vv-novyie-prazdniki-kak-sposob-simvolnogo-vosproizvodstva-etnichnosti]. Altay Cumhuriyeti'nde birçok geleneksel oyun ve spor olmakla beraber hem El-Oyin isimli bu bayramda hem de diğer özel günlerde yapılan sporlar ve oyunlar genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

Altay Küreş (Altay Güreşi): Tarihi bilgilere bakıldığında barış zamanlarında askerlerin gevşememesi ve askeri anlamda hazır olmaları için güreşe özel bir önem verildiği görülmektedir. Nitekim Zahirüddin Muhammed Bâbü de Babür-name adlı eserinde askerleriyle güreş yapmaya özel önem verdiğini dile getirmektedir [9, s. 258] Küreş-mek kendisine den başka biriyle mücadele etmek, yarışmak anlamındadır. Türk yurtlarında yüzyıllardır hem yerde hem de at üzerinde güreş yapılmaktadır [10, s. 98–99].

Altaylılarda olduğu gibi diğer bütün Türk halklarının kadim kültür tarihine bakıldığında güreşin önemi göze çarpmaktadır. Güreş diğer Türk halklarında olduğu gibi Altaylılarda da derin tarihi bağları olan önemli bir spordur. Altaylıların milli ve geleneksel bir sporu olan güreş Altay dilinde küreş olarak adlandırılmaktadır. Altaylılara has olan Altay küreş günümüzde profesyonel anlamda gerçekleştirilmektedir. Profesyonel anlamda yapılan güreşler, güreş federasyonun belirlediği kurallar çerçevesinde yapılmaktadır. Altay güreşi 5 dakikadan oluşmaktadır. Bu süre içerisinde kazanan tarafın belirlenememesi durumunda ek süre verilir. Profesyonel Altay küreş müsabakaları 10x10 metrelik minderler üzerinde gerçekleşir. Açık havada yapılan

güreşler ise düz çayırılık alanlarda yapılır. En özel kategoriler 52, 58, 66, 74, 82 ve üzerindeki kilolarda gerçekleştirilir. Tartıya çıkma seremonisi ise sabah saat 7–8 arasında yapılmaktadır.

Müsabakalara katılan sporcular yaklaşık dize kadar uzanan ve deriden yapılma yumuşak güreş çizmesi giyerler. Yine sporcuların giydikleri şort ve beldeki kuşak tek renklidir. Kuşak 180–220 santimetre arası uzunlukta, 50–70 santimetre genişliğindedir. Şort ve kuşak için renk olarak sadece mavi veya kırmızı kullanılır. Vücudun üst kısmına ise herhangi bir şey giyilmez. Özel günlerde gerçekleştirilen yarışmalarda sporcular mindere çıkarken milli giysileri üzerlerinde olur. Karşılıklı selamlaşmadan sonra bunlar çıkarılır [https://russia.travel/objects/300645/]. Bu spor oyununun amacı rakibinin vücudunun herhangi bir yerini yere tam olarak değdirmek veya biri bir diğerini belde bağlı olan kuşağın yukarısına kadar kaldırmaktan ibarettir. Bunu başarabilen sporcu kazanan taraf olur [https://docplayer.ru/69332415-El-oyyn-v-senarodnye-igry.html]. Gelenek olarak bu sporu yapacak olanlar çok küçük yaşlarda bu sporla ilgilenmeye başlarlar [11, s. 231].

At Çabış (At Yarışı): Türk halklarında ulusal anlamda yapılan oyunların bütününde atın bulunduğunu söylemek mümkündür [11, s. 231]. Zira at, Türk halklarının günlük yaşamlarında çok önemli bir yer tutar. Bu durum halkların sporlarına da yansımıştır. Altay Türklerinin at çabış adını verdikleri at yarışı, El-Oyin bayramında ve diğer özel günlerde Altaylıların özel önem verdiği sporlardan biridir. El-Oyin bayramında Altay Cumhuriyeti'nin idari yönetim birimi olan rayonların her biri takım halinde yarışmaya katılırlar. Yarışmaya katılmadan bir gün önce her atın yaşı, rengi, ismi, bununla birlikte binicinin adı soyadı, hakem heyetine yazılı olarak deklare edilmek zorundadır. Yarışmaya geçilmeden önce bütün atlılar bir yürüyüş seremonisi düzenlerler ve sonrasında yarışmaya geçilir. At çabış birkaç kategoride gerçekleştirilir. En özel kategoriler 1600 metre, 3200 metre ve 4800 metre vb. şeklindedir [http://www.ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn].

Ok Ja Adış (Okçuluk): Okçuluk, hedefe olan uzaklık ve keskin nişancılığın önem arz ettiği bir spor türüdür [11, s. 231]. Türk halkları arasında çok derin tarihi izleri olan okçuluk, bir spor olarak Altaylılar arasında popüler bir faaliyettir. Hem El-Oyin bayramında hem de diğer özel günlerde mutlaka okçuluk müsabakaları düzenlenmektedir. Bu müsabakalara erkekler ve bayanlar ayrı ayrı katılmaktadırlar. Katılımcılar çeşitli uzaklıklardaki hedeflere atış yaparlar. Puan toplamak için kullanılan hedef tahtasındaki puan sıralaması en dış halkadan içe doğru 2, 4, 6, 8, 10, 8, 6, 4, 2 şeklinde sıralanmaktadır. Atılan ok hangi halka içinde kalırsa yarışmacıya o kadar puan kazandırır. Toplanan puanlar neticesinde birinci olan yarışmacı belirlenir. Hem bireysel hem de takım halinde gerçekleştirilebilen okçuluk müsabakalarında genel olarak yarışmalar şu şekilde gerçekleştirilir:

Müsabakaya katılan okçular arasında yaş sınırı yoktur. Bayanlar ve erkekler ayrı ayrı yarışır. Milli günlerde genellikle yarışmacılar geleneksel kıyafetleriyle yarışmalara katılırlar, ancak sportif kıyafetler giyerek te yarışma gerçekleştirilebilir. Erkekler 40 metreye 10 atış yaparlar. Bayanlar ise 30 metreye 10 atış yaparlar.

Atışlardan önce üç kerelik deneme atışları yapılabilir. Yine bununla birlikte 30 metre ve 20 metreye atışlar yapılarak da yarışmalar gerçekleştirilir [http://ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn]. Bu sporla uğraşanların Altay Cumhuriyeti'nde bir de federasyonları bulunmaktadır [<https://russia.travel/objects/300668/>].

Ködürge Taş (Taş Kaldırma): Güçle yapılan sporlar yarışmalarından biri ködürge taş adıyla bilinen taş kaldırma yarışmasıdır. Kadim dönemlerden beri Dağlık Altay'da yaşayan yerli sakinler yol kenarlarında bulunan taşlarla güç denemeleri yapmaktadırlar [12, s. 281]. Bu bağlamda bu sporun tarihi çok eski dönemlere, Altaylarda göçebe yaşamın ilk dönemlerine kadar dayandığını söylemek mümkündür. O dönemlerde bu spor günümüzdeki kurallarından biraz farklı şekilde yapıldığı bilinmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse o dönemde yapılan yarışmalarda taş kaldıran kişi, taşı kendi atının üzerinden aşırarak ne kadar uzağa atarsa o kişi güçlü olarak kabul edilmiştir.

Günümüzde kodurge taş yine taş kaldırma mantığıyla yapılmaktadır. Ancak taşı kaldıran kişi onu atın üzerinden atmaz, bir kütüğün üzerine bırakır. Üzerine taşın konulduğu kütüğün yüksekliği en az 100 santimetre, çapı ise en az 70 santimetreden oluşmak zorundadır. Taşların etrafı düz ve yarışmacıyı rahatsız etmeyecek şekilde olmalıdır. Her yarışmacı bu denemeyi en fazla 3 kere yapabilir ve 5 dakika zamanı vardır. Kaldırılacak taşların ağırlığı 5 farklı kategoride sıralanmaktadır. Bunlar: 80–90 kilogram arası, 110–120 kilogram arası, 130–140 kilogram arası, 150–160 kilogram arası ve 170–180 kilogram arası şeklindedir [<https://russia.travel/objects/300647>].

Tebek (Tepme): Tebek oyununda kullanılan top, badminton oyunundaki topa benzermekte fakat geleneksel özellikleri bulunmaktadır. Divanü Lûgat-it Türk'te tepük olarak geçen bu oyunla ilgili olarak eserde bu oyunla ilgili olarak "Tepük: Kurşun eritilerek iğ ağırsağı şeklinde dökülür, üzerine keçi kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar" şeklinde bir ibare bulunmaktadır [386]. Bu topun yapımı için keçi veya kuzu derisi ile sarılı kurşun ağırlık kullanılmaktadır. Topun çapı ise 5 santimetre kadardır. Tebek topunun yapıldığı derinin yünleri ne kadar uzunsa bu o topun o kadar iyi olduğu anlamına gelmektedir. Yarışmacı, kategorisine göre sağ, sol veya her iki ayağını da kullanmaktadır. Tebek topu ayağın iç kısmıyla topun tepilmesi ve en fazla tepme sayısına ulaşılması mantığıyla oynanmaktadır ve isteyen herkes bu oyuna katılabilir. En fazla sektirmeyi yapan oyunu kazanır [11, s. 233]. Bu güne kadar ulaşılmış en fazla tepme sayısı ise 800'dür [<https://docplayer.ru/69332415-El-oyyn-vsena-rodnye-igry.html>]. Tebek 3 şekilde oynanmaktadır:

1 — Yarışmacı sağ ya da sol ayağını kullanarak başlar ve ayak değiştirmez. Her tepmeden sonra ayağını yere koymak zorundadır. Amaç tek seferde yani topu düşürmeden en fazla tepme sayısına ulaşmaya çalışmaktır.

2 — Yarışmacı bu kategoride tepme için kullandığı ayağını yere koymadan, tek seferde en fazla tepme sayısına ulaşmaya çalışır

3 — Bu kategoride ise yarışmacı iki ayağını da sırayla kullanmak zorundadır. Sırasıyla sağ ve sol ayağıyla tebek topunu tepmektedir. Yine bu oyunda da topu yere düşürmeden en fazla tepme sayısına ulaşmak amaçlanmaktadır [[http://](http://www.ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn)

www.ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn].

Toncaan Dügürüş (Sırtta Eş Taşıma): Alay Türkçesinde Toncaan dügürüş adı verilen bu yarışmada taşıyıcılık ve güçlülük ön plandadır. Yarışmaya katılım iki kişilik eşler halinde yapılmaktadır. Eşlerden biri bir diğerrinin sırtına biner. Yarışma başlama çizgisinden koşmaya başlayan eş, sırtındaki diğerr eşyle bir tepenin en yüksek yerine kadar koşar. Buradan da başlama çizgisine döner [11, s. 232]. Gidiş-dönüş toplamda 100 metredir. Başlama çizgisinde eşler yer değiştirir ve koşu tekrarlanır. Yarışı en kısa sürede bitiren eşler yarışmanın birincisi olurlar [http://ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn]. Burada koşan eş atı ve onun sırtına binen eş ise at binicisinin temsil edilmektedir.

Tokpok Çaçarı (Tokmak Fırlatma): Altay Türklerinin çoğu kutlamalarında görülebilecek bir yarışma olan tokpok çaçarı çekiç fırlatma sporuna benzer bir spordur. Erkeklerin fırlattığı tokmak 10 kilogramdır, kadınların ki ise 5 kilogramdır [https://04.fsin.gov.ru/news/detail.php?ELEMENT_ID=453229]. Kadınlar ve erkekler olarak iki kategoride gerçekleştirilir. Yarışmacı kendi etrafında dönerek hızını alır ve elindeki tokmağı fırlatır. Hız alma ve fırlatma iki metrelik çember içerisinde yapılması gerekmektedir. Tokmağın sapı melez ağacından tokmağı ise demirden yapılmaktadır ve uzunluğu ise en fazla bir metredir. Tokmağı en uzak mesafeye fırlatan sporcu yarışmanın galibi olur [http://ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn].

Emdik Urediş (Ehli Olmayan At Binme): Altay Türklerinde at, sadece ev işlerine yardımcı, taşıyıcı bir hayvan değil aynı zamanda insanın güvenli bir dostu olarak ta görülmektedir. Bu nedenle at hayatın önemli bir parçasıdır. Bununla birlikte geleneksel sporların ve oyunların vazgeçilmez bir ögesidir. Emik urediş atın ana rol oynadığı bir yarışmadır [11, s. 232]. Altayların rodeosu olarak da adlandırılan emdik üredişte amaç, ehli olmayan atı yakalamak, üzerine semer vurmak ve ata bir süre binerek onu eyere alıştırmaktır. Bu yarışma hem El-Oyın bayramında hem de diğerr özel günlerde en çok ilgi çeken yarışmaların başında gelmektedir. Birinciliğin otomobile ödüllendirildiği yarışmalar bile düzenlenmektedir.

Bu yarışmada her yarışmacı yanındaki iki yardımcı arkadaşıyla birlikte (toplamda 3 kişi) ehli olmayan atı yakalamak, üzerine semer vurmak ve ata binerek sürmek zorundadır [<http://gotoaltay.ru/altay/kulturnye-i-istoricheskie-dostoprimechatelnosti/kulturnye/prazdnovanie-Jel-Ojyn-na-altai>]. Bütün bunları 5 dakika içerisinde yapmalıdır. Yarışmacı ata semer vurduktan sonra en az 1 dakika boyunca at üzerinde kalmak mecburiyetindedir. Bu süreyi dolduramayan yarışmacı oyundan elenir. Hatalı veya kural dışı hareket edenlere ise süre cezası verilmektedir. Atın yakalanması, üzerine semer vurulması ve bir dakika boyunca ata binilmesi sürecini en kısa sürede gerçekleştiren yarışmacı birinci olarak ilan edilir [<https://www.vokrugsveta.ru/article/215030/>].

Möşkö Çıgarı (Sedir Ağacına Tırmanma): Geleneksel olarak yapılan kutlama ve bayramlarda hem gençlerin hem de çocukların severek katıldığı yarışmalardan biri de möşkö çıgarı adlı yarışmadır. Bu yarışma bazen ağaşa çıgar yani ağaca çıkma olarak ta adlandırılmaktadır [11, s. 233]. Ancak yarışma sadece sedir ağacına tırmanma şeklinde değildir. Yarışmacılar ağaca tırmanmadan önce 20 metrelik parkuru

koşarak tamamlarlar, daha sonra ise 10 metrelik sedir ağacına tırmanmaya başlarlar. Ağacın en uç noktasında bulunan kırmızı bayrağı alarak yarışmacı kendi başı üzerinde bunu sallar ve böylece yarışmayı tamamlamış olur. Buradaki amaç koşu parkuruyla birlikte ağaca tırmanmayı ve bayrağı sallamayı en kısa sürede gerçekleştirmektir. En kısa sürede bunu başaran yarışmacı birinci olarak ilan edilir. Sıralamada eşitliğin bozulmadığı durumlarda hakem iki eşit tarafı tekrardan yarıştırmakla sıralamayı kesinleştirir [http://ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn].

Kök Börü (Gök Kurt): Altaylıların dil manzarasında mavi renk olarak kök kelimesi korkusuzluğu, gençliği, gücü temsil eder ve tam anlamıyla gençliğinde güçlü ve korkusuz olan mavi bir kurt imgesiyle ilişkilendirilir [https://www.vtourisme.com/altaj/kultura/1633-kok-boru]. Gök kurt anlamına gelen kök börü sporunun kökleri aslında Dağlık Altay'da oldukça eski tarihlere dayanmaktadır [https://www.vtourisme.com/altaj/kultura/1633-kok-boru]. Bu sporun Altay Cumhuriyeti'ndeki ilk meraklıları Semyon Tuzaçinov, Danil Mamiyev, Adıbaş Mamiyev, Anatoly Unukov olarak kabul edilmektedir [14, s. 202]. Kök börü Türkistan kökenli bir yarışma olup, binlerce yıldan beri, atlı savaşçıların barış dönemlerinde kendilerini zinde tutmak için oynadıkları atlı oyunlardan biridir. Günümüzde Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Moğolistan, Tacikistan ve Afganistan'da da oynanmakta ve seyredildiği zaman tam bir savaş oyunu havası vermektedir [10, s. 34–35]. Altaylarda kök börü sadece bir oyun değil, aynı zamanda oyunu oynayanların boy, soy ve ikamet ettiği yer adına bir gurur kaynağıdır. El-Oyin bayramında her takım kendi yaşadığı bölge adına yarışmaya katılır. Bunun haricindeki yarışmalarda ise takımlar genellikle köy, kasaba, ilçe gibi yerleşim yerleri adına kurulu takımlardan oluşur. Altay Cumhuriyeti'nde, Kırgızistan'da oynanan kök börü oyununun kuralları birebir alınmış ve bu şekliyle bir atlı spor oyunu olarak kabul edilmiştir.

Özellikle son on yılda Altay Cumhuriyeti'nde çok popüler hale gelen ve atlı bir spor oyunu olan kök börü, Orta Asya'da da geniş bir coğrafyada bilinmekte ve oynanmaktadır. Kök börü 20 dakikalık üç devreden oluşur. Her ilin kendi takımı vardır ve her takımda toplamda 12 oyuncu bulunmaktadır. Oyuna ise her takımdan 4'er kişi katılır ve sahada iki takımın oyuncuları toplamda 8 kişidir. Saha ortalama 200x100 metredir ve engebesiz bir arazidir. Sahanın iki ucunda büyükçe bir kazana benzeyen yuvarlak kaleler bulunur [12, s. 57]. Bu kaleler Altaycada toy kazan olarak adlandırılmaktadır. Kalenin yerden yüksekliği 1,5 metredir. Ağız kısmının çapı 3,5 metre, zeminle birleştiği yerin çapı ise 4,5 metredir. Oyun mantık olarak futbola benzemektedir. Top yerine en az 3 yaşında, başı olmayan ve 30 ile 40 kilogram arasındaki keçinin bedeni kullanılmaktadır. Ayrıca keçinin ayakları dizlerinden kesiktir. Ağır olması için keçinin iç organlarına ise dokunulmaz. Keçi rakibin kazanına atılarak sayı kazanılır. Yarışmacılar genellikle 20 ile 40 yaş arasındaki yarışmacılardan oluşmaktadır. Sürenin bitiminde en fazla sayı olan taraf galip gelir. Oyun eleme usulü ve finallere kadar devam eder. Nihayetinde tek bir takım şampiyon olarak ilan edilir [14, s. 201].

Kamçı: Kamçı kelimesi hem Altay Türkçesinde hem de diğer Türk halklarında da bu şekliyle telaffuz edilir. Bu

yönüyle değerlendirildiğinde ortak tarih, dil ve kültürün göstergelerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Adından da anlaşılacağı gibi bu yarışma kamçı ile yapılmaktadır. Yarışmadaki amaç yerde 10–12 santimetre aralıkla dik ve tek sıra halinde dizilmiş olan toplamda 10 tane olan küçük ağaç silindirlerin eldeki kamçıyla vurularak en kısa sürede düşürülmesidir [12, s. 407]. Silindirler düzensiz sıralamayla da düşürülebilir. Yarışmacının silindirlerden uzaklığı kamçı boyu kadar olması gerekmektedir. Kamçının uzunluğu ise 2,5 metreden az olmamalı ve herkes kendi kamçısıyla oyuna katılmalıdır. Yarışma en az sürede en çok silindiri devirme mantığına dayalıdır. Hakem heyetinin gözlemleri sonucunda birinci olan yarışmacı ilan edilir [http://ded-altai.ru/history/prazdnik_narodnykh_igr_el-ojyn].

Altay Şatra (Altay Daması): Şatra, Altaylıların çok eski dönemlerden beri gündelik hayatlarında olan geleneksel oyun çeşitlerinden biridir [11, s. 232]. Eski dönemlerden günümüze ulaşmış ve Altay Türklerinin Altın Bize ve Kozın Erkeş adındaki kahramanlık destanlarında şatra oyunundan bahsedildiği görülmektedir [12, s. 283]. Günümüzdeki versiyonu Altay Şatra olarak adlandırılan oyun, 1970–1980 yılları arasında son halini almıştır ve günümüzde de popülerliğini korumakta olan bir oyundur. Altaylarda çok eski dönemlerden beri oynanan dama oyunlarının günümüzdeki bu sürümünün kuralları Gorno-Altay Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü'nden uzmanların katılımı ile geliştirilmiş ve Zvezda Altaya yani Altay'ın Yıldızı adlı ulusal gazetede ve bazı bölgesel gazetelerde yayınlanarak Altay halkının ilgisine sunulmuştur [http://ria-sibir.ru/viewnews/10979.html?cdate=2005–11–25]. Altay şatra oyununun kendine has bir oyun tahtası bulunmaktadır. Üzerinde toplamda 62 adet kareler mevcuttur. Oyun hem dama kurallarını hem de satranç kurallarını içermektedir. Hamle yapan taşların önünü kesme, gerektiğinde taşları yeme ve nihayetinde rakibi hareketsiz bırakma veya taşlarını bitirmeye yönelik bir oyundur [https://skyruk.livejournal.com/339712.html]. Günümüzde Altay Cumhuriyeti'nde yapılan bütün müsabakalar V. L. Tauskanov tarafından geliştirilen 1983 RSFSR kodlu şatra kurallarına göre düzenlenmektedir [41, s. 128].

Sonuç: Aynı geleneksel oyun ve sporlardan beslenen bireyler, bunların temelinde aidiyet geliştirebildikleri için bunlar toplumların değişime karşı birer direnç sembolü olarak şekillenmektedirler. Bu bağlamda geleneksel spor ve oyunların toplumsal bütünleşmeye, milli kültürün korunmasına ve günümüz nesillerine aktarılmasına, bununla birlikte milli benliğin canlı tutulmasına neden olduğu ve bunlara ek olarak ayrıca rekabet ortamı oluşturmakla fiziksel ve zihinsel gelişim için ortam oluşmasına sebep olduğunu söylemek mümkündür. Altay Cumhuriyeti'nde her iki yılda bir geleneksel olarak gerçekleştirilen El-Oyin bayramının da bu bağlamda önemli bir görevi yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Hem El-Oyin bayramı hem de diğer özel günlerde gerçekleştirilen yarışmalarda sergilenen geleneksel spor ve oyunlar, halkın kaynaşması, milli kültüre dayalı etkileşimler yaşaması ve milli benliğin önemli bir unsuru olan geleneksel yaşam çizgilerinin tarihi süreç içerisinde kaybolmaması açısından önemlidir. Bu nedenle bu benzeri organizasyonların desteklenmesi ve halkın daha çok ilgi göstermesi adına girişimlerin yapılması önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- 1 — Cemil Şimşek, “Sibirya’nın Rusya Tarafından Ele Geçirilmesi”, *BGU Vestnik*, № 3–4(37–38), Bışkek 2016, s. 243–244.
- 2 — İbrahim Dilek, “Altay Türkleri Edebiyatı Tarihi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Ankara 2002, 20. cilt, s. 258.
- 3 — L. P. Potapov, *Altayskiy Şamanizm*, *Akademia Nauk SSSR*, Leningrad 1991, s. 305–306.
- 4 — Elvin Yıldırım-Kürşat Yıldırım, “Güney Sibirya Seyahati-II: Altay”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 366, Haziran 2017, s. 45
- 5 — Alpaslan Ceylan, Taner Aydın, “Elmalı Kaya Resimleri”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, Bışkek 2021, s. 537
- 6 — Anar Somuncuoğlu, “Altay Cumhuriyeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, 20. cilt, s. 244.
- 7 — Giray Saynur Derman, “Sibirya Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 4, Sayı 9, Volume 4, Number 9, 2016, s. 29.
- 8 — Hayati Beşirli, “Kültürel Kimliğin Bir Unsuru Olarak Geleneksel Sporlar”, *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları*, Bışkek 2015, s. 118.
- 9 — Gaybullah Babayarov, “Özbek Milli Sporü-Küreş: Özellikler, Tarihi ve Bugünü”, *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayını*, Bışkek 2015, s. 258.
- 10 — Ahmet Tüzün, *Türk Dünyası’nda Ortak Sporlar*, *Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayını*, Ankara, 2010, s. 98–99.
- 11 — Nikolay Ekeev, “Traditsionnye Sportivnye İğrı Altaytsev”, *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayını*, Bışkek 2015, s. 231.
- 12 — E. V. Ençinov, “Narodnye igry i tantı”, *Altaytsı: Etničeskaya istoriya. Traditsionnaya kultura. Sovremennoe razvitiye*, N. V. Ekeev (ot. red.), *NII altaistiki im. .S. S. Surazakova*, Gorno-Altaysk 2014, s. 281.
- 13 — Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed El Kaşgari, *Divanü Lûgat-it Türk*, çev. Besim Atalay, *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara 1985, s. 386.
- 14 — Tengis Stepanoviç Yabıştayev, “İğra Kök Börü Kak Sotsiyokulturniy Znak Samoidentifikatsii Altaytev”, *Vestnik Arheologii, Antropologii ve Etnografii*, № 2 (15), 2011, s. 202.
- 15 — Vasilıy Petroviç Oynoşev, *Narodnye igry altaystsev*, *BNF RA «NII altaistiki im. S. S. Surazakova»*, Gorno-Altaysk 2015, s. 128.

ЖУРНАЛИСТИКА

УДК: 94:392.1(575.2)(04)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_140

Токтогулова А.

Кыргыз Республикасынын
Эл аралык университети,
окутуучу

КЫРГЫЗ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫН ЖУРНАЛИСТИК ЖАНР КАТАРЫ ЖАРАЛЫШЫ

Кыскачы мазмуну

Бул макалада публицистиканын түптөлүшү, мазмуну жана формасы, өсүп-өнүгүшү, өркүндөшү жана андан ары кеңири кадам шилтешинин тарыхый жолдору каралган. Публицистика деген эмне, ал адабият менен кандай ынаашат, басма сөз аренасына качан келип кошулду, башка жанрлардан айырмасы, өзгөчөлүгү, өзүнө тийиштүү касиеттери кайсылар, кантип калыптанды жана кандай өнүгүп жаткандыгы аныкталды. О.э. публицистикалык ыкма башка адабий жанрлардан өзүнүн эмоцианалдуулугу, полемикалуулугу жана кандайдыр бир терең ойдун артынан түшкөндүгү менен айрымаланары көрсөтүлдү. Публицистика гезит жанрларын (макала, фельетон, очерк, памфлет, ачык кат) жана ошондой эле, адабият, кино, живопись, телекөрсөтүү жанрларын да өзүнө камтыйт. Газеталык жанрлардын ичинен публицистикалык жанр көрүнүктүү оорунду ээлейт, турмуштагы көйгөйлөрдү, кызыктуу маселелерди чагылдырат.

Түйүндүү создор: Гезиттер, жанрдык өзгөчөлүктөр, басма сөз, публицистикалык стиль, искусство, адабият, фельетон, илим, очерк, публицистика.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ КАК ЖУРНАЛИСТСКОГО ЖАНРА

Аннотация

В этой статье рассматриваются исторические пути создания, содержание и форма, рост, совершенствование и дальнейшие шаги развития публицистики. Определено, что такое публицистика, как она соотносится с литературой, когда она вышла на арену печати, в чем ее отличие от других жанров, каковы ее особенности, как она формируется и развивается. Также было показано, что публицистический метод отличается от других литературных жанров своей эмоциональностью, полемичностью и стремлением к какой-либо глубокой мысли. Публицистика включает в себя как газетные жанры (статья, фельетон, очерк, памфлет, открытое письмо), так и жанры литературы, кино, живописи, телевидения. Среди газетных жанров публицистический жанр занимает видное место, отражает жизненные проблемы.

Ключевые слова: Газеты, жанровые особенности, пресса, публицистический стиль, искусство, литература, фельетон, наука, очерк, публицистика.

THE EMERGENCE OF KYRGYZ PUBLICISM AS A JOURNALISTIK GENRE

Abstract

This article examines the historical ways of creation, content, form, improvement and further steps in the development of publicism. It is determined what is publicism, how it relates to literature, when it entered the arena of printing, what is its difference from other genres, what are its features, how it is formed and developed. It was also shown that the publicistic method differs from other literary genres in its emotionality, polemicality and the desire for some deep thought. Publicism includes both newspaper genres, and genres of literature, art, television. Among the newspaper genres, the publicistic genre occupies a prominent place.

Keywords: Newspapers, genre features, press, publicistic style, art, literature, feuilleton, science, essay, journalism.

Басма сөздүн мазмуну кең жана миң кырдуу. Басма сөздүн агитатордук, пропагандисттик жана уюштуруучулук функцияларынын ишке ашышы газетадагы жанрлардын ар түрдүү болушуна түздөн-түз байланыштуу. Ушундан улам ар бир жанрдын өз объектисине жараша басма сөздө ээлеген орду жана мааниси бар.

Журналистиканын жалпы таарыхы жөнүндө кеп козгогондо да ар бир жанрдын өсүш, жаралыш, калыптаныш тарыхы изилденет. Ар бир жанрдын басып өткөн жолу журналистиканын жалпы таарыхынын бир бутагы болуп эсептелет. Газеталык жанрлардын ичинен публицистикалык жанр көрүнүктүү оорунду ээлейт. Публицистика тигил же бул теманы көркөм формада чечүү менен турмуштагы эң кызыктуу маселелерди козгойт-бул маанилүү окуялар, патриоттук башталмалар, бийлик менен элдин жетишкендиктери жана тирешкендиктери чагылдырылат[1, 55-б.]. Публицистика деген эмне, ал адабият менен кандай ынаашат, басма сөз аренасына качан келип кошулду, башка жанрлардан айырмасы, өзгөчөлүгү, өзүнө тийиштүү касиеттери кайсылар, кантип калыптанды жана кандай өнүгүп жатат деген суролорго жооп издешибиз керек. Талдоого киришер алдында “публицистика” деген сөздүн өзөгү жана келип чыгышын карап көрөлүк. “Публицистика” (латын тилинде...коомдук) деген сөзүнөн алынган. Бул коомдук пикирге түздөн-түз таасир берүүгө багытталган ар кыл социалдык көз караштарды чагылдырууга арналган адабияттын кеңири тараган түрү. Публицистика мезгилдүү басма сөздө очерк, памфлет, юмор, сатира жана курч мүнөздөгү макала түрүндө кездешет. Мисалы “Новый словарь иностранных слов” аттуу китептеги энциклопедиялык публицистикага төмөндөгүдөй кеңири аныктама берилип, анын мүнөзү менен маани-маңызы ачылат. Анан публицистика жалпы эле журналистика менен тыгыз байланыштуу экени даана көрсөтүлгөн [2, 211-б.].

Публицистикалык ыкма башка адабий жанрлардан өзүнүн эмоционалдуулугу, полемикалуулугу жана кандайдыр бир терең ойдун артынан түшкөндүгү менен айрымаланат. Публицистика гезит жанрларын (макала, фельетон, очерк, памфлет, ачык кат) жана ошондой эле, адабият, кино, живопись, телекөрстүү жанрларын да өзүнө камтыйт. Ушуга байланытуу, публицистика бир жагынан бөлөктөрдөн кененирээк мааниде экенине басым жасасак болот. Ал эми, экинчи жагынан, публицистика өсүп-өнүгүп, улам жаңы бийиктиктерди багындырып турганын да таанууга болот. Мына ошондуктан публицистиканын ар кандай кырдаал, көрүнүш, окуя жана түрдүү аныктамасы болуусу толук мүмкүн. Искусство (көркөм өнөр) адамдын ички рухий дүйнөсү, ой-мүдөөсү, аң-сезимине таасир этип, жашоо турмушуна багыт бере ала тургандыгы белгилүү. Анын таасири адамдын көз карашын, ой-пикирин өзгөртө алат. Мисалга Г. Абрамовичтен бир цитата. “Искусство-адамдарга сулуулукту жана түрү суук нерсени да, ошондой эле, мүнөздүн кыймыл аракеттин, сезимдин ар кандай багыттарын сездире билген” [2, 203-б.].

Публицистика өзү көркөм адабият сыяктуу эле жандуу сөз аркылуу жашайт, өсүп-өнүгөт жана ишке ашат. Ал коомчулукка таасир берүүнүн өтө күчтүү куралы болгон массалык маалымат каражаттарын кеңири колдонот. Ал

мамлекеттик жана жеке менчик, коомдук саясий, көз карандысыз, оппозициялык гезиттер, радио менен телекөрсөтүү, маалымат агенттиктери аркылуу өтө кубаттуу жана ар тараптуу каражаттар катары күнүмдүк турмуштун ар кыл жагынан чагылдырып турган бүгүнкү күндүн тарыхын жазат. Ошондуктан көпчүлүк учурда публицистика деген атоо, жалпы эле журналистика деген түшүнүк менен кеңири жана тыгыз байланышкан. Маселен, Германияда бул эки түшүнүк бир гана нерсенин синонимдери болгон. Ал эми, публицистиканын өзү бир нече, кээде бири-бирине карма каршы келген түшүнүктөрдөн турарын турмуштун практикасы даана көрсөтүүдө.

Публицистика жөн эле коомдун өсүп-өнүгүүсүн гана көрсөтпөстөн, бүгүнкү күндөгү баардык карама-каршылыктуу жашоону да чагылдырат. Илим, искусство жана публицистика бири-бири менен карым катнашта болот. Публицистика-дүйнөнү таанып билүүдө, элге терең жана ар тараптуу багыт алууга жардам берет. Массалык маалымат каражаттары аркылуу адамзаттын аң-сезимине катуу таасир этүүчү курал катары эчак эле өз оордун тапкан. Ошондой эле ал эки милдетти аткарат. Биринчиден социалдык-педагогикалык милдет, экинчиден, маалыматтык-таанып билүүчүлүк милдет[3, 76-б.].

Адабият таануу жана журналистика илиминде эбактан бери айтылып жаткан “адабият менен журналистика-бир тууган эже сиңдилер” деген түшүнүк бар, себеби адепки жаралыш, калыптанып өсүп-өнүгүш жана өркүндөш жараяны бири-бирине окшош. Анан ар бир илимдегидей эле өздөрүнө энчилүү болгон тарых, теория, усул жана практикага ээ. Анын үстүнө, алар ар дайым эриш-аркак, жараша жашагандыктан көпчүлүгүбүзгө “жазуучу журналист” же “журналист-жазуучу” деген түшүнүктөр жакшы маалым. Англиялык акын жана сынчы Мэтью Арнольд “журналистика — бул чуркап бара жаткан адабият” деп сыпаттаган. Америкалык гезит магнаты Рандолф Херст “гезиттер — цивилизациянын эң зор күчү, алар согуштарды жарыялашып, саясатчыларды ишке коёт жана аларды иштен алат” деген. “Америкада президент төрт жыл башкарса, гезиттер мөөнөтсүз башкарат”, — мындай аныктаманы англиялык жазуучу Оскар Уйалдга айткан[4, 100-б.]. Көркөм адабият эски чындыктарды түбөлүктүү жана өзгөрүлбөс түрдө чагылдырат, публицистикаучурдагы чындыкты берип өзгөрүүнү жаратат. Нобель сыйлыгынын лауреаты, физик Пётр Капинца мынттип айткан. “Массалык маалымат каражаттары — массалык кыргын салуучу каражаттардан кем эмес”.

Публицистика илим менен дагы байланышат. Себеби кайсы гана ойду жанрлар аркылуу чагылдырып жатканда, ал илимий терең талдоону талап кылат. Журналистика пайда болгондон баштап, жөн гана маалыматты жеткирбестен, аны ишенимдүү кылып далилдөө аркылуу жеткирүү талап кылынат. Ал эми, экинчи жагы, ал калктын калың катмары үчүн абдан түшүнүктүү болуу керек. Мындан бир нече кылым мурун (газета пайда болгондо) публицистиканын алгачкы түрлөрү келип чыккан. Албетте, алар бири-бири менен дипломатиялык, ишкердик же болбосо жеке кат алмашуу аркылуу өнүккөн. Каттар кезегинде публицистиканын ролун ойношкон. Ошондой эле публицистиканын элементтери сурап-билүү календарларында да пайда болгон. Мисалы, Гуттенберг басма

станогун ойлоп тапкандан кийин, адегенде 1455–57-жылга календарь чыгарган [5, 12-б.]. Демек мезгилдүү басма сөздүн элементи пайда болгон. Азыркы күндө газеталар аткарып келген функцияны ошол Гуттенбергдин календарлары аткарган. Почта кызматын пайдалануу тажрыйба дагы азыркы эле газетанын бир элементти катары көрүнүп турат. Ошентип, маалымат жыйнактарын чыгаруу, аны почта аркылуу таратуу газетанын пайда болуш жолундагы маанилүү баскычтарынан болгон. XVI кылымда мындай практиканы европанын соода үйлөрү ишке ашырышкан. Орусияда массалык маалымат каражаттарынын өнүгүшү жана публицистиканын ошол каражаттар аркылуу жалпы массага жеткирилиши Петр Биринчиден башталган. Ушул падыша негиздеп чыккан гезит “Ведомость” деп аталган (Кабар). Ал ошол кездеги Орусия өкмөтүнүн расмий саясий органы катары кызмат кылган. Маселен, орустун газеталарынын негиз салуучуларынын бири Борис Волков “мен сизге биздин билдирүүлөр калкка абдан жагат деп айткым келет, анкени алар тарыхты бурмалабай чагылдырат жана жалпы калкка пайда берет” деген билдирүүнү жиберген” [5, 15-б.].

Басма сөз калкты дайыма маалымдап турчу кызмат катары пайда болгондон баштап, публицистиканын өсүп-өнүгүшүнө өзүнүн оң таасирин тийгизбей койгон жок. Жаңыдан пайда болгон мезгилдүү бама сөз газета-журналдар өздөрүнүн көлөмдүк тартыштыгы жагынан да эски жанрлардын ордуна жаңы публицистикалык жанрларды пайда кылды. Мезгил-мезгили менен чыгып туруусу дагы бул басма-сөз каражаттарында жаңы темпти жана стилди жаратты. Мезгилүү басма сөздүн өзү дагы XVII кылымдын ичинде бир топ өсүп-өнүгүүгө жана өзгөрүүгө дуушар болду. Натыйжада, журналистика бир нече адистешкен тармактарга ажырап кеткен. Алардын катарында илимий басылмалар, илимий-популярдуу басылмалар, техникалык сурап билүү, диний жана көркөм адабияттык басылмалар болуп бөлүнүшкөн.

1755-жылы Франсуа журналдарынын биринде улуу орус окумуштуусу М. Ломоносовдун “Философиянын эркиндигин коргой турган журналистердин өз чыгармаларын жазуудагы милдеттери” деп аталган эмгеги жарыяланган. Бул эмгек терең жазылган теориялык иш болуп саналат. Ал чет өлкөлүк басма сөздө орус окумуштуусунун көз карашынын тескери багытта берген макалаларга ой айткан. Орустун гениалдуу окумуштуусу жазган эмгек бүгүнкү күндө да маанилүү. Ломоносов кайсы гана басма сөздө басылган эмгек болбосун автордун жоопкерчилигин биринчи орунга коёт, себеби, ар бир автор өзүнүн эмгектери жалган же чын экендигине окурман алдында жеке жооптуу. Мына дагы бир сөзү. “Мындай каталар аз болмок, эгерде көп жазмакерлер биринчи планга мезгилдүү басма сөзгө жазууну акча табуунун куралы эмес, чындыкты издөөнүн куралы кылып койсо” [5, 21-б.].

Дагы бир мисал. Орустун улуу жазуучусу Николай Гоголь Карл Брюлловдун “Помпейдин акыркы күнү” деген атактуу сүрөтүнө арнап макала жазган. Гоголь жөн гана жазуучу эмес, көркөм өнөрдүн улуу чыгармасынын маңызын түшүнө билгендиги, андагы көркөм жагдайлардын философиясын ача алгандыгы менен айрымаланып, публицистикалык маанайдагы

изилдөөчүлүк эмгекти жараткан. “Публицистикалык жанрлар кийинки мезгилде бир даалай басма сөз изилдөөчүлөрдүн темасына айланды. Эң эле көп изилденген жанр очерк болуп саналат. Фельетон жанры очерк жанрына караганда азыраак изилденген. Репортаждын өзгөчөлүктөрү кеңири изилдөөгө алынган” [6, 279-б.].

Журналистик изилдөөлөр жөн гана илимий иш бойдон калбастан, практикалык журналистикага да таасирин тийгизбей койбойт. Өткөн кылымдын 1950-жылдарынан баштап, совет доорунда белгилүү ири басылмалардын өзүнүн окурмандары менен жоолугушуусу өтө көп практикалана баштаган эле. СССРдин кыйрашы менен ар бир мамлекеттин экономикалык, социалдык, саясий түзүлүшү өз алдынча өнүгүү жолуна түштү. Буга ылайык, массалык маалымат каражаттарынын андан аркы өнүгүшү мезгилдин талабына жана ар бир өлкөнүн өнүгүшүнө карата багыт алды.

Кыргыз адабият таануу илимин тарыхый аспектен алып караганда дүйнөлүк адабияттын, өзгөчө орус совет адабиятынын таасиринде жана анын үлгүсүндө жогорку деңгээлде өнүгүп, калыптанып такталды. Кыргыз публицистикасынын өнүгүү этаптары, тарыхы, теги, жанры, түрү, тематикасы көркөм профессионалдык деңгээли жөнүндө жазылган бир топ эмгектер жаралды. Бирок кыргыз публицистикасын өнүгүү этаптарын доорлорго бөлүп карай турган болсок, кыргыз публицистикасынын “жаралуу таарыхы” совет өкмөтүнүн келиши менен тагыз байланыштуу. Кыргыз публицистикасынын алгачкы чыгармалары идеялык-тематикалык жактан советтик идеологияга сугарылган, өз мезгилиндеги көп улуттуу совет адабиятындагы публицистиканын алкагында калган. Кыргыз публицистикасы эки таарыхый доорду башынан өткөрдү. Биринчиси совет өкмөтүндөгү теңдик, “жаңы заман” деп аталган мезгил, илим-билимге жол ачылып, түп-тамырынан өзгөргөн түшүнүктөр, социалдык идеяга жаңы мамлекет катары советтик бийликтин келиши. Бул мезгил, албетте, узак убакытты кучагына алып, зор тарыхый окуялардын күбөсү болду. Муну менен кошо кыргыз публицистикасы адабияттын башка жанрларындай жаңыдан жаралып, калыптанып совет өкмөтүнүн идеологиясын, жаңы замандын жаңылыктарын жайылтуучу пропагандисттик милдетти өтөп, жанрдык типологиялык жактан көп түрдүүлүгү артып, улуттук адабиятта жана массалык маалымат каражаттагында туруктуу ордун тапкан [7, 19-б.].

Бирок, ушундай жетишкендиктерге карабастан, улуттук адабиятыбыздын жанрында да айрым бир идеялык-тематикалык чектелүүлөр болгондугу айкын. Ушундай себептерден публицистика жетиштүү деңгээлде өнүгө алган эмес. Совет өкмөтү бирдиктүү идеология түшүнүгүн калк тамырына сиңирип, катардагы колхозчудан социалдык эмгектин баатырын чыгарууга шыктандырып, күндөлүк турмуштагы тынымсыз өзгөрүүнү публицистикалык жанрлар аркылуу ишке ашырып, эл эмгегин, эл турмушун чагылдырган документалдуу, далилдүү көрсөтмөлөрү бар көркөм публицистикалык маанайдагы чыгармалар байма-бай жазылып, улуттук басма сөз бетинде өз өмүрүн баштаган. Элдин социалдык абалын, көйгөйлөрүн, көз караштарын, совет өкмөтүнө жан дили менен берилгендикти, ак кызмат

кылууну дал ушул жанрдык чыгармалардан көрө алабыз.

Адабияттар

1. Кудайбергенов С. Публицистикалык стил жөнүндө жалпы маалымат. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү / С. Кудайбергенов. — Ф.: Илим, 1983. — 130-б.
2. Литературный энциклопедический словарь. / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. — М.: Сов энцикл., 1987. — 751 с.
3. Белинский Г. В. Зарождение периодической печати в России / Г. В. Белинский // Журнал Министерства просвещения. — М., 1908. — № 9. — С. 76
4. Усупов С. У. История журналистики. Учебное пособие / С. У. Усупов. — Бишкек: Изд-во БГУ, 2007. — 176 с.
5. Есин Б. И. История русской журналистики (1703–1917) / Б. И. Есин. — М.: Наука, 2000. — 210 с.
6. Султаналиева А. С. Вехи журналистской судьбы / А. С. Султаналиева // Вестник БГУ им. К. Карасаева. — 2011. — № 1 (18). — С. 278–280
7. Орунбеков Б. Журналистиканын негиздери / Б. Орунбеков. — Б., 2015. — 240-б.

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

УДК: 338.124.4:63

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_144

Абдыкадыр кызы Г.

К.Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университети
аспирант

КОРОНАВИРУС COVID-19 ШАРТТАРЫНДА АГРОӨНӨР ЖАЙ КОМПЛЕКСТИ КОЛДООНУН ЭЛ АРАЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада чет мамлекеттердеги агроөнөр жай комплексинин ишмердүүлүгү талданат. Жаңы коронавирустук COVID-19 инфекциясынын таасиринин кесепеттери, ошондой эле Бразилия, Сауд Арабиясы жана ЕС өлкөлөрүндөгү агроөнөр жай комплексинин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү. Бул макалада бардык мамлекеттер тарабынан киргизилген чектөөлөр күтүлбөгөн жана эсепке алынбагандыктан, бардык уюмдар өзүнүн финансылык планында жана стратегиялык өнүгүү планында мындай ири каржылык жана материалдык чыгымдары боюнча маалыматтар берилген. Жумушчу күчүнүн жетишсиздиги дүйнөлүк айыл чарба өндүрүшүндө кеңири тараган көйгөйгө карата белгиленген. АКШда, Германияда жана Италияда дыйкандар жана малчылар коронавирустун жуктуруп алуудан коркунуч жараткан маселелер жана койгойлор тууралуу маалыматтар каралды. Бул макалада социалдык чөйрөгө COVID-19 илдети өзүнүн терс таасирин тийгизип, экономикага терс таасирин тийгизген маалыматтар каралды.

Түйүндүү сөздөр: агроөнөр жай комплекси, мамлекеттик колдоо, коронавирус, чет өлкөлүк тажрыйба, ЕС, дүйнөлүк экономика, фискалдык, ассоциация, комиссия, кризис.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ПОДДЕРЖКИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В УСЛОВИЯХ КОРОНАВИРУСА COVID-19

Аннотация

В статье анализируется деятельность агропромышленного комплекса за рубежом. Были представлены последствия заражения новым коронавирусом COVID-19, а также характеристики агропромышленного комплекса Бразилии, Саудовской Аравии и ЕС. В данной статье приводится информация о таких больших финансовых и материальных затратах в финансовых планах и стратегических планах развития всех организаций, поскольку ограничения, налагаемые всеми государствами, являются неожиданными и не учитываются. Нехватка рабочей силы - обычная проблема мирового сельскохозяйственного производства. В США, Германии и Италии обсуждались вопросы и опасения по поводу риска заражения коронавирусом среди фермеров и пастухов. В этой статье обсуждаются данные о том, что COVID-19 оказал негативное влияние на социальную среду и экономику.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, государственная поддержка, коронавирус, зарубежный опыт, ЕС, мировая экономика, фискальная, ассоциация, комиссия, кризис.

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF SUPPORTING THE AGROINDUSTRIAL COMPLEX UNDER COVID-19 CORONAVIRUS

Abstract

This article analyzes the activities of the agro-industrial complex abroad. The effects of the new coronavirus COVID-19 infection, as well as the characteristics of the agro-industrial complex in Brazil, Saudi Arabia and the EU were presented. This article provides information on such large financial and material costs in the financial plans and strategic development plans of all organizations, as the restrictions imposed by all states are unexpected and do not take into account. Manpower shortages are a common problem in global agricultural production. In the United States, Germany, and Italy, issues and concerns about the risk of coronavirus infection among farmers and herders were discussed. This article discusses the data that COVID-19 has had a negative impact on the social environment and the economy.

Keywords: agro-industrial complex, state support, coronavirus, foreign experience, EU, world economy, fiscal, association, commission, crisis.

Дүйнөлүк экономика үчүн COVID-19 коронавирус пандемиясы 2020-жылы күтүлбөгөн жана чоң көйгөйгө айланды. Мамлекет тарабынан өз жарандарынын коопсуздугун камсыз кылууга багытталган эпидемияга каршы чектөөчү жана режимдик иш-чаралар комплекси, албетте, киреше алып келүүчү жана экономиканын башка тармактарынын аракетсиздигине алып келди. Демек, киргизилген карантин экономикалык тутумга катуу таасирин тийгизип, экономикада рецессияга алып келди. Бул кырдаал анын жашоосунун бардык чөйрөлөрүнө, айрыкча социалдык чөйрөгө өзүнүн терс таасирин тийгизип, анын адеп-ахлактык жыргалчылыгына шек келтирди. Пандемиянын туу чокусуна жеткенде, ЖМКлар кызмат көрсөтүүлөрдүн жана өндүрүштүн айрым чөйрөлөрүндө компаниялардын ишмердүүлүгү токтотулгандыгын жарыялашты. Бардык мамлекеттер тарабынан киргизилген чектөөлөр күтүлбөгөн жана эсепке алынбагандыктан, бардык уюмдар өзүнүн финансылык планында жана стратегиялык өнүгүү планында мындай ири каржылы жана материалдык чыгымдарды эсептешкен эмес.

Россия айылчарба банкынын өндүрүш борборунун маалыматы боюнча, россиялык дыйкандарга үч негизги фактор таасир эткен: рублдин девальвациясы, керектөөнүн өзгөрүшү жана өлкөлөр ортосундагы кыймылдын чектелишинен улам глобалдык жеткирүү тармагынын бузулушу. Дүйнөлүк экономикага таасир этүүчү бир нече булактар бар. Биринчиден, Кытай экономикасына дүйнөлүк базарларга кыйла интеграцияланган жана өз ара тыгыз байланышта, ал эми Кытай экономикасы дүйнөлүк ички дүң продукциясынын (ИДПнын) 16% түзөт. Ошондуктан Кытай мамлекетинин жапа чегип, башаламандыкка дуушар болгон экономикасы дүйнөлүк экономикага көбүрөөк таасир этти. Экинчиден, эпидемиялык ооруларга жана COVID-19 вирусунан каза болгондорго байланыштуу чектөөлөр дүйнөлүк экономикалык өсүштү жайлагты кээ бир мамлекеттерде такыр токтотту. Ошондой эле, пандемияга каршы иш-аракеттер мобилдүүлүктү азайтып жана тамак-аш жана башка продукцияларды жеткирүү тармагынын чектелгендигине байланыштуу бизнестин баардык тараптарынын чыгымдарын көбөйттү. Экономисттер 2019-жылдын аягына чейин улуттук жана глобалдык экономиканын өсүшүн “оң” деп бааласша [2,13–17 б.], ал эми ЭЫДҮ (Экономикалык Кызматташтык жана Өнүгүү Уюму) 2020-жылы глобалдык экономикалык өсүш боюнча божомолун 2,9% дан 2,4% га чейин төмөндөтүп, бул акыркы жылдардагы эң төмөнкү көрсөткүч болоорун белгилеген.

Үчүнчүдөн, белгисиздиктин жогорулашынан, кепилдиктердин көбөйүшүнөн жана фискалдык чыгымдардын көбөйүшүнөн байланыштуу суроо-талап дагы төмөндөйт, бул өлкөлөрдүн бизнес жана социалдык тармактарын каржылоо мүмкүнчүлүгүн төмөндөтөт. Акырында, АКШ долларына карата алмашуу курсунун олуттуу төмөндөшү болот, бул импортко көз каранды өлкөлөргө дагы таасирин тийгизет. Дүйнөлүк азык-түлүк базарлары бул таасирден четте калбайт. Бирок аларга туризм, өндүрүш жана энергетика базарлары сыяктуу логистикалык үзгүлтүктөргө жана суроо-талаптын начарлашына туруштук бере турган башка тармактарга караганда, азыраак таасир этет.

Бириккен улуттар уюмунун (БУУнун) Агробизнес агенттиги улуттук өкмөттөр үчүн колдонмо иштеп чыккан, ал маалыматка ылайык [7], фермерлерди жана алардын уюмдарын колдоо үчүн мезгилдүү жумушчуларга жана транспорттук компанияларга улуттук жана эл аралык чек аралардан өтүүгө уруксат берүү сунуштаган. Дагы бир мыкты сунуш — логистикалык борборлорду өндүрүүчүлөргө жакындоо, мисалы, дыйкандар өз продукциясын базарга чыкпай жеткире турган жаңы кампаларды түзүү.

Акыркы жылдары экономикалык өсүштүн басандашыны (рецессия) БУУнун Агробизнес агенттиги жана анын өнөктөштөрү 2019-жылдын Дүйнөлүк азык-түлүк отчетунда эскерткендей, 77 мамлекеттин 65-индеги жогорку тартыштык менен байланыштуу деп тапкан. Азык-түлүк чынжыры жана өндүрүшү үзгүлтүккө учурабашы үчүн [7], БУУнун Агробизнес агенттиги бардык өлкөлөрдү: аялуу катмардын муктаждыктарына көңүл бурууга жана социалдык коргоо программаларын, анын ичинде акча которууларды кеңейтүүгө; ички азык-түлүк чынжырларынын иштешин жана иштешин сактоону эскерткен.

Дүйнөлүк экономиканын ааламдашуусу жана интернационалдашуусу экономиканын каржылык жана социалдык чөйрөлөрүнө байланыштуу бир катар көйгөйлөрдү чечүүдө синергетикалык натыйжа берээрин моюнга алуу керек [1,4–12 б.].

Дүйнөлүк каржы кризисинин таасири жөнүндө БУУнун отчетуна ылайык, эки маанилүү сунушту белгилей кетүү зарыл:

1.Өлкөлөр тобокелге салынган калктын азык-түлүккө болгон муктаждыгын канааттандырышы керек;

2.Аз камсыз болгон үй-бүлөлөр мектептер жабык болсо дагы, мектеп тамактарын даярдай алышы үчүн, мектеп тамактандыруу программаларын ылайыкташтыруусу керек [7].

Европа өлкөлөрү коронавирус менен эң көп жабыркады, ошондуктан азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу Европа Комиссиясынын приоритеттүү багыты болуп саналып, ошол коопсуздукту жүзөгө ашырган тармактык ассоциация менен тыгыз иш алып барышкан. Айыл чарбасындагы бардык экономикалык субъекттер үчүн Комиссия БУУнун агроөнөр жай департаментинин сунуштарына окшош чараларды көрүштү [7]:

1.Азык-түлүк менен камсыздоо тармагын түзүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу. Комиссия Европа Бирлигинин өлкөлөрү менен тыгыз кызматташтыкта иштеп, алар жашыл коридорлорду түзүү менен товарлардын бирдиктүү рыногунун иштешин орното алышты.

2.Дыйкандардын жана агроөнөр жайларга түзүлгөн чаралар:

— Мезгилдүү айыл чарба кызматкерлери айыл чарба тармагын колдоо үчүн “маанилүү кызматкерлер” квалификациясы аныкталган. Европа Комиссиясы убактылуу жумушчулардын өз жумуштарына эркин жете ала турган шарттарды түзүштү. Мезгилдүү жумушчулар айыл чарба тармагы үчүн мамлекеттик оруп-жыюу, дыйканчылык жана техникалык тейлөө жагынан маанилүү болуп белгиленген (айрыкча ушул мезгилде коронавирус эпидемиясынан сактоо боюнча суроолор жаралышы мүмкүн).

— Фермерлер жана айылдык аймактарды өнүктүрүүнүн башка бенефициарлары 200,000 еврого чейинки операциялык чыгымдарды жабуу үчүн насыяларды же кепилдиктерди өтө төмөн пайыздык чендер сыяктуу өтө ыңгайлуу шарттарда ала алышкан. Жаңы убактылуу чара айылдык аймактарды өнүктүрүүгө каражаты калган ЕС өлкөлөрүнө 2020-жылы дыйкандарга жана чакан азык-түлүк компанияларына кошумча төлөмдөрдү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берген. ЕС өлкөлөрү бир дыйканга 5000 еврого чейин жана чакан жана орто ишканаларга (ЧОИ) 50 000 еврого чейин субсидия бере алышкан.

— Европалык фермерлердин нактадай агымын көбөйтүү үчүн Европа Комиссиясы Биргелешкен Агрардык саясатка (САР) ылайык финансылык төлөмдөрдү көбөйткөн: кирешени субсидиялоо 50% дан 70% га чейин. Айылдарды өнүктүрүү үчүн төлөмдөр — 75% дан 85% га чейин. Фермерлер бул төлөмдөрдү 2020-жылдын октябрь айынын ортосунда алышкан.

— Европа Комиссиясы белгилеген убактылуу мамлекеттик жардам иш-чараларынын алкагында дыйкандарга жана азык-түлүк компанияларына мамлекеттик жардамды көбөйткөн, дыйкандар эми ар бир мүлк үчүн 100000 еврого чейин жардам ала алышкан.

— Тамак-аш компаниялары жана дистрибьюторлору 800 000 еврого чейинки төлөмдөрдү ала алышат. Бул суммаларды өкмөттүн минималдуу программасы боюнча алууга болот, бул агроөнөр жай комплексин мамлекеттик колдоо иретинде, алдын ала уруксатсыз 20000 евро (же өзгөчө учурларда 25000 евро) төлөөгө мүмкүнчүлүк берет.

3. Базарга (рынокко) негизделген өзгөчө чаралар:

— базарды (рынокту) турукташтыруу үчүн жеке логистикалык компанияларды колдоо. Жеткиликтүү запастар убактылуу кыскартылгандан кийин, органда сүт азыктарын (майсыз кургак сүт, май жана сыр) жана эт азыктарын (уйдун, козунун жана эчкинин эти) сактоочу атайын кампалар бар ачылган.

— Европа Бирлигиндеги атаандаштык эрежелерин убактылуу сактабоо Комиссия сүт, гүл жана картошка тармагында Жалпы базар эрежелеринин 222-беренесинде каралган ЕСтин айрым атаандаштык эрежелеринен четтетүүгө жол берет.

Бул операторлорго өз чараларын өз деңгээлинде эң көп дегенде 6 ай бою өз алдынча уюштурууга жана жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, сүт тармагы биргелешип сүт өндүрүүнү пландаштырса, гүл жана картошка тармагы продукцияны базардан алып салышы мүмкүн. Жеке логистикалык компаниялардын продукциясын сактоого дагы уруксат берилет. Комитет керектөөчүлөр үчүн терс кесепеттерди болтурбоо үчүн керектөө бааларынын өзгөрүүсүн тыкыр көзөмөлгө алат.

— Өкмөттөр аралык базарды колдоо программасынын ийкемдүүлүгү. Комиссия шарап, мөмө-жемиштер, аш зайтун, зайтун майы, аары багуу жана башкалар боюнча Европа рыногун колдоо программаларын ишке ашырууда ийкемдүүлүктү камсыз кылат. Бул ийкемдүүлүк рынокту кайра уюштурууга алып келүү үчүн, ар бир тармакта бар сунуштарды чектөөгө багытталган. Мындан тышкары, каржылоонун артыкчылыктуу багыттары кризистик кырдаалды жөнгө салуу чараларына багытталган.

4. ЕСтин жалпы айыл чарба саясатынын ийкемдүүлү-

гүн карап чыгуу жана өркүндөтүү боюнча чаралар.

Европа Бирлигиндеги дыйкандар жалпы мамлекеттер аралык агрардык саясаттын алкагында белгилүү бир талаптарды аткарууда практикалык кыйынчылыктарга туш болушкан. Ал эми Европа Комиссиясы бул көйгөйлөрдү бир катар конкреттүү иш-чаралар аркылуу чечүүнү көздөп, дыйкандарга киреше жана айыл аймагын өнүктүрүүдөгү жеңилдиктерди алуу үчүн арыздарды толтурууга көбүрөөк убакыт берүү үчүн арыздарды тапшыруу мөөнөтүн бир айга узарткан.

Жумушчу күчүнүн жетишсиздиги дүйнөлүк айыл чарба өндүрүшүндө кеңири тараган көйгөйгө айланды. АКШда, Германияда жана Италияда дыйкандар жана малчылар коронавирусун жуктуруп алуудан коркушуп, жумушка барышпай, бийлик жумуш берүүчүлөрдү жумушчуларга жуктуруп алуудан сактоо үчүн кошумча чараларды көрүүгө чакырган. Күчөтүлгөн коопсуздук чаралары туруктуу кызматкерлердин иштешине кандайдыр бир деңгээлде кепилдик бере алса, сезондук жумушчулар үчүн абал бир топ татаалдашкан, мына ушул жерде ЕС өлкөлөрү эң чоң кризиске туш болушту, бирок башка аймактарда (Индия жана Австралия) ушундай көйгөйлөр болгон жана бар. [6].

Индия *bas-mati* күрүчүн 90 өлкөгө берет жана пандемия учурунда анын керектөөсү көбөйгөн, деңиз жолдорунун жабылышынын жана порттордун иштебей калышынын натыйжасында 4 жуманын ичинде контейнерлерди ташуу баасы 20–30% га жогорулаган. Экономикалык кирешелүүлүктүн төмөндөшүнө байланыштуу, өндүрүүчүлөр өкмөттү жок дегенде ички сооданы жөнөкөйлөтүүнү талап кылышкан, анткени ак күрүч экспорттоочулар логистикалык чыгымдардын төмөндүгүнө байланыштуу Мьянма, Пакистан жана Вьетнамдын катуу атаандаштыгына туш болушкан.

Бразилияда дүң жана чекене соода түйүндөрүндө эт азыктарына буйрутмалардын кескин көбөйүшү жүк ташуучу контейнерлердин жетишсиздигине алып келип, Сауд Аравиясынын Жидда портунда кечигип, Кытай порттору талаптагыдай иштебей жаткандыгына байланыштуу Бразилиянын портторунда тоскоолдуктарды болтурбоо жана айыл чарба товарларын ташууну камсыз кылуу үчүн, өкмөт өлкө башчылары менен бүтүндөй өлкө боюнча жумушчулардын жана тоскоолдуксуз транспорттун коопсуздугун камсыз кылуу боюнча ченемдик укуктук актыларды макулдашып иштеп чыгышкан [6].

Кант өндүрүүчү өлкөлөрдө (Индия жана Бразилия) продукциянын баасы 24-февралдан 18-мартка чейин эле ак шекердин экспорттук баасы тоннасына 425 АКШ долларынан 355 АКШ долларына чейин төмөндөгөн, ушул эле мезгилдин ичинде чийки кумдун баасы бир фунт үчүн 15,3 центтен 11,7 центке чейин төмөндөгөн. Балалардын арзандашы коомдук иш-чараларга, тойлорго жана салтанаттарга кеңири чектөөлөрдү киргизүү менен шекердин аз керектелишине байланыштуу болгон. Тайландда өндүрүштүн беш миллион долларга төмөндөшүнөн улам жетишпей жаткан шекер өнөр жайы Индонезияга берүүлөрдүн убактылуу жолун тапкан. Америкалык жарандар үйдө тамактанып жаткандыктан, ресторандарда кымбат баалуу эттерге жана атайын эттерге болгон талап азайган, объективдүү себептерден

тышкары, көптөгөн тармактардын жана өндүрүш чөйрөлөрүнүн өкүлдөрү чарбалардын нормалдуу иштешине тоскоол болушуп жана адамдардын өз продуктыларына болгон көзкарандылыгына каршы турушкан. Ошондуктан, италиялык сүт өндүрүүчүлөр өз продуктуларына кошумча текшерүүлөрдү жүргүзүүгө аргасыз болушкан.

Айыл чарба тармагы бардык өлкөлөрдө белгилүү экендигин эске алганда, өкмөттөн көбүнчө өндүрүүчүлөрдү колдоо талап кылынат. Индиялык фермерлер банктан алынган насыяны реструктуризациялоого чакырып, насыяны узартууну субсидиялоону талап кылышууда, себеби Банк айыптары ишканага олуттуу зыян келтириши мүмкүн.

Учурдагы кризис бул көйгөйлөрдү күчөтөт. Импортко көз каранды өлкөлөрдө убакыттын өтүшү менен азык-түлүк тартыштыгы күчөйт, канттын, соянын жана буудайдын ири экспорттоочуларынын каржылык кыйынчылыктары дүйнө жүзү боюнча терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Азырынча азык-түлүк менен камсыздоо пандемиялык кризистен салыштырмалуу оорутпастан чыгууга мүмкүнчүлүк берет. Бирок жакын арада тамак-аш үчүн биз көнүмүшкө караганда көбүрөөк акча төлөйбүз дегенге баарыбыз даяр болушубуз керек.

Европа Бирлигинин өлкөлөрү айыл чарба жана тамак-аш өнөр жайын коопсуздук талаптарына шайкештигин текшерип турушат. Бирок, учурдагы өзгөчө кырдаалда, административдик жүктү азайтуу жана ашыкча кечигүүлөргө жол бербөө үчүн дыйкандар менен инспекторлордун ортосундагы физикалык байланышты азайтууну көздөп жатышат.

Ошентип, Европа Бирлигиндеги коронавирустун контекстинде айыл чарбасын жана тамак-аш өнөр жайын колдоо бюрократиялык тоскоолдуктарды жоюуга, өкмөттүк текшерүүлөрдү жок кылууга жана дыйкан чарбаларына жана башка айыл чарба объектилерине түздөн-түз каржылоону көбөйтүүгө багытталгандыгы ачык болуп калды.

Коронавирус эпидемиясынын кесепеттери менен байланышкан кризис, албетте, баардык мамлекеттердин айыл чарба тармагын каптайт. Европанын тажрыйбасы көрсөткөндөй, айыл чарба жана тамак-аш өнөр жайы кошумча мамлекеттик колдоону талап кылат[3].

Пандемиянын учурдагы шарттарын эске алганда, жергиликтүү дыйкандарга мамлекеттик колдоо аз башкаруучулук таасирин тийгизип, чарбаларга түздөн-түз каржылоо болушу керек деп эсептейбиз. Бул аларга учурдагы кризистен чыгып, келечекте ийгиликке жетүүгө жардам береринде шек жок.

Адабияттар

1. Auzan A. A. *The Economy under the Pandemic and Afterwards. Population and Economic*, 2020, vol. 4, issue 2, — P. 4–12.

2. Buklemishev O. V. *Coronavirus crisis and its effects on the economy // Population and Economics*. — 2020. — Vol. 4. — № 2. — P. 13–17.

3. Snigireva G., Malysheva N., Adamaitis L., Gamulinskaya N., Zonova N. *Systematic approach to the evaluation of state support efficiency on the basis of the integrated index // В сборнике: MATEC Web of Conferences*. 2018. С. 05068.

4. Bloomberg *коронавирусуна экономикага келтирилген зыянды 2,7 триллион долларга баалаган*. — [Электрондук ресурс]. — Кирүү режими: <https://www.rbc.ru/economics/07/03/2020/5e6355ac9a7947a8e27817e6> (кирген күнү: 10/13/20).

5. Lin J. Y. *China and the Global Economy (Asia economic policy conference) // Federal Reserve Bank of San Francisco*. 2020. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.frbsf.org/economicresearch/files/Lin.pdf> (дата обращения: 14.10.20).

6. РЖ. *Коронавирус эпидемиясы айыл чарба пландарына кандай таасир этет*. — [Электрондук ресурс]. — Кирүү режими: <https://rg.ru/2020/02/18/kak-povliiaet-epidemiia-koronavirusa-na-agrarnye-plany-rossii.html> (кирүү датасы: 14.10.20).

7. БУУнун Уюмунун сайты. *Жаңы коронавирус*. — [Электрондук ресурс]. — Кирүү режими: <http://www.fao.org/2019-ncov/en/> (кирүү датасы: 14.12.2020).

УДК 364.35 (575.2)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_148

Джалилова Л.,

Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева,

ст. преподаватель,

Гапурбаева Ш.,

Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева,

Кандидат экономических наук,

доцент

ФОРМИРОВАНИЕ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В УСЛОВИЯХ ЕАЭС НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается проблемы пенсионного обеспечения в Кыргызстане на современном этапе. А также размеры пенсии, от которых зависит благополучие нынешнего населения, на которое пенсионеры повлиять не могут. Размер пенсии зависит от благополучия нынешнего населения, на которое пенсионеры повлиять не могут. При определении размера пенсии учитывается общий трудовой стаж, средний заработок и сумма накоплений на страховых счетах плательщика. Общий размер пенсии – это сумма базовой и страховых частей пенсии. Базовую часть пенсии получает любой гражданин в старости, ее выплату гарантирует государство, а ее размер зависит от общего трудового стажа пенсионера. Рассмотрены предложения о снижении коррупции в Соцфонде Кыргызской Республики.

Ключевые слова: Страховой стаж, пенсионный возраст, старость, миграция, базовая часть, накопления, современный Кыргызстан, социальное страхование, персонифицированный учёт, социальный фонд.

АЗЫРКЫ ЗАМАНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАНА ЕАЭБ КОНТЕКСТИНДЕ ПЕНСИЯЛЫК ТУТУМДУН ТҮЗҮЛҮШҮ

Кыскача мазмуну

Бул макалада Кыргызстандагы азыркы этаптагы пенсиялык камсыздоо көйгөйлөрү каралат. Ошондой эле учурдагы калктын жыргалчылыгы көз каранды пенсиянын өлчөмү, пенсионерлер ага таасир эте албайт. Пенсиянын өлчөмү учурдагы калктын жыргалчылыгына байланыштуу, пенсионерлер ага таасир эте алышпайт. Пенсиянын өлчөмүн аныктоодо жалпы эмгек стажы, орточо эмгек акы жана төлөөчүнүн кам-сыздандыруу эсептериндеги топтолгон сумма эске алынат. Жалпы пенсия - бул пенсиянын негизги жана кам-сыздандыруу бөлүктөрүнүн суммасы. Пенсиянын базалык бөлүгүн ар бир жаран картайганда алат, анын төлөнүшү мамлекет тарабынан кепилденет жана анын өлчөмү пенсионердин жалпы эмгек стажына жараша болот. Кыргыз Республикасынын Социалдык фондундагы коррупцияны азайтуу боюнча сунуштар каралды.

Түйүндүү сөздөр: Камсыздандыруу тажрыйбасы, пенсия курагы, карылык, миграция, негизги бөлүгү, аманаттар, заманбап Кыргызстан, социалдык камсыздандыруу, персоналдаштырылган бухгалтердик эсеп, социалдык фонд.

FORMATION OF THE PENSION SYSTEM IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND IN THE CONTEXT OF THE EAEU AT THE PRESENT STAGE

Abstract

This article examines the problems of pension provision in Kyrgyzstan at the present stage. As well as the size of the pension, on which the well-being of the current population depends, which pensioners cannot influence. The size of the pension depends on the well-being of the current population, which pensioners cannot influence. When determining the size of the pension, the total length of service, average earnings and the amount of accumulations on the payer's insurance accounts are taken into account. The total pension is the sum of the basic and insurance portions of the pension. Considered proposals to reduce corruption in the Social Fund of the Kyrgyz Republic.

Key words: Insurance experience, retirement age, old age, migration, basic part, savings, modern Kyrgyzstan, social insurance, personalized accounting, social fund.

Сегодня на современном этапе Кыргызской Республики многие вопросы являются поводом беспокойства для многих граждан нашей Республики, уже приближающихся, к так называемой, отметке «пенсионный возраст». Данные вопросы звучат следующим образом: Может ли любой человек обеспечить себе безбедную старость за счет государственной пенсии в реалиях современного Кыргызстана? Если нет, то как сделать это самостоятельно? Для остальной половины, а именно граждан от 18 до 35 лет, пенсия кажется чем-то далеким и не столь значимым в этом периоде жизни. Но рано или поздно наступает время, когда человек начинает задумываться о будущем, которое в условиях неустойчивой экономики, представляется смутно. Поэтому о старости необходимо задуматься уже сейчас, учитывая неспособность государства полноценно обеспечить своих граждан достойной пенсией [1, с. 52].

На сегодняшний день пенсия в Кыргызстане состоит из трех частей:

Базовая — это гарантированная часть пенсии, которую граждане получают по возрасту и с учетом страхового стажа. Ее размер на сегодня составляет 1 500 сомов;

Первая страховая — эту часть получают пенсионеры, имеющие страховой стаж до 1996 года. (Рассчитывается она по следующему принципу: стаж исчисляемый в процентах умножается на заработную плату до введения персонифицированного учета);

Вторая страховая — это часть пенсии, которая начисляется с учетом суммы накопленных взносов с 1996 года.

В Кыргызстане по закону “О государственном пенсионном социальном страховании” [1, с. 1] мужчины выходят на пенсию в 63 года, женщины — в 58 лет. Пенсия по возрасту предоставляется всем без исключения, независимо от того, производил ли гражданин страховые взносы в Социальный фонд или нет. По данным Нацстаткома, пенсионеры по возрасту в КР составляют 73% от общего количества пенсионеров.

Размер пенсии зависит от благополучия нынешнего населения, на которое пенсионеры повлиять не могут. При определении размера пенсии учитывается общий

трудовой стаж, средний заработок и сумма накоплений на страховых счетах плательщика. Общий размер пенсии — это сумма базовой и страховых частей пенсии. Базовую часть пенсии получает любой гражданин в старости, ее выплату гарантирует государство, а ее размер зависит от общего трудового стажа пенсионера.

Мужчина получит свою базовую часть в полном объеме том случае, если его общий трудовой стаж составляет 25 лет, женщина — 20 лет. С 1 октября 2017 года базовая часть пенсии составляет 1,780 сомов. Если человек отработал меньше вышеуказанного срока, размер базовой части сокращается пропорционально выслуге лет. К примеру, базовая часть пенсии женщины-пенсионера, отработавшей 10 лет вместо необходимых 20, составит 890 сомов вместо 1780.

По закону “О государственном пенсионном социальном страховании КР” размер пенсии определяется по следующей формуле:

Общая месячная пенсия (ОП) = Б (базовая часть пенсии) + СП1 + СП2

СП1 — первая страховая часть пенсии или месячный размер страховой части до введения персонифицированного учета;

СП2 — вторая страховая часть пенсии или месячный размер страховой части после введения персонифицированного учета.

Персонифицированный учет — это организация и ведение учета сведений о каждом гражданине, застрахованном в системе обязательного пенсионного страхования.

Если базовую часть можно легко подсчитать, то подсчет СП1 и СП2 гораздо сложнее. Здесь учитываются страховой стаж, среднемесячный заработок, сумма накоплений и коэффициент индексаций. Коэффициент индексаций привязан к изменению цен на продукты питания и средней зарплате по стране за предыдущий год. [2, с. 2]

В 2016 году Соцфонд внедрил онлайн калькулятор для того, чтобы граждане могли самостоятельно подсчитать размер своей будущей пенсии. Соцфонд предупреждает, что он дает лишь предварительные результаты при определении суммы будущей пенсии.

Рисунок 1. Составные части пенсии

Источник: https://www.senti.kg/article/pencionnaya_cictema_kr_kak_obecpechit_svoyu_starost

В случае, если гражданин вводит все свои данные правильно, процент ошибочного подсчета снижается.

Если верить этому калькулятору, женщина, работавшая 10 лет со средней заработной платой в 14 000 сомов, получит пенсию примерно в 3200 сомов, из них 890 сомов — это базовая, остальная сумма — страховая часть пенсии. Если же общий трудовой стаж составляет 20 лет и сумма зарплаты также 14 000 сомов, у нее увеличится как базовая, так и страховая часть пенсии. Базовую часть в этом случае она получит в полном объеме — в 1780 сомов, а приблизительный размер пенсии будет составлять 5800 сомов.

Мужчинам же, для того, чтобы получить базовую часть в полном объеме, необходимо иметь 25-летний стаж. Разберемся с нашими отчислениями в Соцфонд. Ежемесячно с заработной платы каждого работающего по трудовому договору гражданина удерживается 10% на пенсионные нужды, еще 10% — в районное отделение Налоговой службы. За своего работника перечисления производит и работодатель — 17,25% от заработной платы (15% в Пенсионный фонд, 2% — в Фонд обязательного медицинского страхования, 0,25% — в Фонд оздоровления трудящихся). Таким образом, в Соцфонд перечисляется сумма, равная 25% от заработной платы работника.

К примеру, гражданин получает на руки зарплату в 15,000 сомов. Примерно эта сумма является средней заработной платой по Кыргызстану, приводит данные Нацстатком. В этом случае общие расходы работодателя составляют 21,712 сомов. На счет работника он начисляет 18518 сомов, с этой суммы 10%, то есть 1851 удерживаются для Соцфонда, из оставшейся суммы еще 10% (1666 сомов) удерживается в виде подоходного налога и перечисляются в Налоговую службу, соответственно. Также работодатель отдельно платит в копилку Соцфонда 3194 сома, это те 17,25%, которые от суммы заработной платы сотрудника работодатель обязан со своего бюджета направлять в госбюджет. Таким образом, ежемесячно в копилку Соцфонда с каждого работника поступает в среднем 5047 сомов.

Собранные средства распределяются между дей-

ствующими пенсионерами. Получается, что последующее поколение финансирует предыдущее, размер же пенсии в большей степени зависит от благополучия нынешнего населения, на которое пенсионеры повлиять уже никак не могут.

Не секрет, что многие работодатели пытаются избежать налогов, и нанимают работников не по трудовому договору, а высокий уровень безработицы и незнание граждан о своих трудовых правах приводит к тому, что в большинстве случаев выплата средств происходит в конверте. Сегодня на каждого пенсионера приходится 1,2 легально трудящийся. Международная организация труда (МОТ) рекомендует, чтобы эта цифра была в три раза больше, в противном случае происходит дисбаланс пенсионной системы, и она начинает терять свою устойчивость. Если ситуация не поменяется, через 10–12 лет нынешняя модель пенсионного обеспечения будет не способна охватить всех пенсионеров, и государство рискует потерять возможность гарантированно выплачивать гражданам законную пенсию. [6, с. 456]

На сегодняшний день становятся известными факты о хищении с пенсионного фонда. На 1 декабря 2020 года в Кыргызстане количество пенсионеров составляет 687 тыс. 154 человека. После индексации средний размер пенсии составляет 6 тыс. 61 сом.

Как говаривал Аркадий Райкин «... с каждого по рублю бешенные деньги». Председателя СФ арестовали, а коррупционные схемы продолжают (сомнительно что они искоренены).

Чтобы снизить коррупцию в Соцфонде и защитить интересы пенсионеров необходимо хотя бы:

- Заставить СФ предоставлять четкий и подробный расчет стажа и начисление пенсий. Спросить любого пенсионера он не получал четкий письменный расчет стажа и размера пенсии. Какой стаж из трудовой книжки признается, какой нет и по какой причине. За какие периоды он может оплатить страховые взносы и на сколько при этом изменится размер пенсии. Без этого это будет поле для коррупции. Чиновники будут намекать пенсионерам, что за определенную мзду они помогут увели-

Рисунок 2. Калькулятор пенсии с зарплатой в сумме 14000 сом.

Источник: <https://cabar.asia/wp-content/uploads/sites/6/2018/09/002.png>

чить пенсию;

- Разработать формы, этих расчетов, чтобы любой человек мог разобраться в них и получить заверенную копию для обращения в суд и/или другие органы если не согласен с данными СФ;
- Проработать и внедрить многоступенчатый и независимый контроль за законностью и обоснованностью внесения изменений в базу данных Соцфонда по страховым взносам;
- Оптимизировать и улучшить качества обслуживания пенсионеров. В том числе всю цепочку от обращения граждан до получения полноценной услуги. Системность контроля по обслуживанию пенсионеров;
- Максимально сократить необходимость прихода пенсионеров для всевозможных отметок и рассмотреть саму необходимость этих отметок. Они только увеличивают возможность коррупционных рисков.
- Провести детальный анализ и принять актуализированный детальный план искоренения возможных коррупционных рисков с привлечением к данной работе экспертов и общественность.

Трудовая миграция на постсоветском пространстве показывает стабильный рост. За счет нее ряд стран компенсирует падение доходов населения, получая приток капитала благодаря денежным переводам из других государств. Складывается ситуация, когда жители страны, в которой наблюдается профицит трудовых сил («государства-доноры» рабочей силы), переезжают трудиться в страны, где существует недостаток «рабочих рук».

Подобная ситуация достаточно благоприятна для обоих государств, однако существует и ряд проблемных аспектов. В пределах бывшего СССР трудовые мигранты в меньшей степени подвержены проблемам с оформлением документов, подтверждением знания русского языка и медицинским обслуживанием. [4, с. 3]

Единственным проблемным вопросом является пенсионное обеспечение, ведь когда многие мигранты возвращаются на родину в старости, пенсионного стажа для получения пенсии им не хватает.

Какие пенсионные права действуют в ЕАЭС в настоящее время?

В Армении функционирует трехуровневая пенсионная система. Пенсия состоит из следующих составляющих: государственное пенсионное обеспечение, обязательная накопительная пенсионная система, а также накопительная пенсионная система с добровольной составляющей.

Начисляемая пенсия складывается из основной пенсии — 16000 драмов (2180 рос. рубль) и трудовой части пенсии, которая зависит от длительности стажа, причем стоимость года в зависимости от стажа также варьируется. К примеру, при трудовом стаже до 10 лет сумма за год составляет порядка 800 драмов (107 рос. руб.), после 10 лет — 500 драмов (67 рос.руб.). Переменный коэффициент также зависит от количества отработанных лет: 0,1 за год при стаже в 10 лет, 0,01 за год при стаже до 40 лет. Разницы в возрасте между армянскими мужчинами и женщинами нет — общий возраст выхода на пенсию составляет 63 года. [5, с. 222]

Средняя пенсия в Беларуси с 1 августа составляет 438 бел. рубля (ок. 13730 рос. рублей). Пенсия по возрасту начисляется в размере 55% от среднемесячной заработной платы, которую получал работник. Также предусмотрены различные надбавки исходя из сферы деятельности, вредности и т.д. Вместе с тем, пенсия по возрасту не может быть ниже минимального размера, установленного законодательством — 54,23 бел. рубля (1700 рос. рублей). Возраст выхода на пенсию совпадает с Кыргызстаном: 63 для мужчин и 58 для женщин.

В Казахстане размер пенсии напрямую зависит от стажа и величины прожиточного минимума. Выплата казахских пенсий включает в себя 3 основных показателя: базовая пенсия (составляет 16037 тенге= 2670 рос. рублей), трудовая пенсия (актуально для граждан, трудившихся в советское время: учитываются отчисления до 1 января 1998 года), а также накопительная пенсия (отчисления после 1 января 1998 года).

Величина прожиточного минимума для исчисления размеров базовых социальных выплат в 2019 году составляет 29698 тенге (4955 рос. рублей). Таким образом, минимальная пенсия составляет 36000 тенге (6000 рос. рублей), средний размер пенсии по стране составляет 101000 тенге (16900 рос. рублей). Возраст выхода на пенсию в Казахстане для мужчин составляет 63 года, для женщин — 59, однако планируется поэтапное повышение до 63 в 2027 году.

В Кыргызстане средний размер пенсии составит 5820 сомов (5350 рос. рублей), а возраст выхода на пенсию по возрасту составляет 63 для мужчин и 58 для женщин.

Средняя пенсия в России составляет 14 826 рублей, и состоит из 2 частей — фиксированной и накопительной. Пенсию имеют право получать мужчины по достижению возраста 65 лет, женщины — 60 лет.

Литература

1. Орузбаева С. А. Экономическая безопасность Кыргызстана в рамках участия в Евразийском Экономическом Союзе // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2020. — С. 52–55.
2. О внесении изменений в Закон Кыргызской Республики «О государственном пенсионном социальном страховании» от 27 апреля 2018 года № 43
3. http://penscalc.sf.kg/penscalc_2
4. <https://cabar.asia/wp-content/uploads/sites/6/2018/09/002.png>
5. <https://eurasia.expert/obshchee-pensionnoe-prostranstvo-eaes-kak-eto-rabotaet/>
6. Кумсков Г. В. Закономерности и особенности развития миграционных процессов Кыргызстана на современном этапе / Кумсков Г. В., под ред. Е. П. Черновой. — Бишкек. — «Илим», 2018. 222 с.
7. Кокина Ю.П. Политика доходов и заработной платы. / Ю. П. Кокина под ред. П. В. Савченко М: Юрист, 2000. — 456 с.

УДК:339.5(575.2)

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_152

Сманова А.

Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева,
аспирант

ТЫШКЫ СООДАДАГЫ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКСПОРТТУК ПОТЕНЦИАЛЫНЫН АНАЛИЗИ ЖАНА ДИНАМИКАСЫ

Кыскача мазмуну

Дүйнөлүк экономикада глобалдашуу процесстеринин күч алышы жана бизнести трансулутташтыруу масштабдарынын кеңейиши шартында, экспорттук потенциалдын динамикасына, ошондой эле тышкы экономикалык байланыштардын моделдерин оптималдаштырууга болгон муктаждык өзгөчө мааниге ээ. улуттук экономикалардын натыйжалуу иштеши. Импорттун экспорттон ашып кетишин, бир жагынан, иштеп жаткан ишканалар үчүн курулуш материалдарын, технологиялык жабдууларды жана машиналарды, компоненттерди, чийки заттарды, жол жана тоо-кен жабдууларын ж.б. Кыргыз Республикасына импорттоо менен түшүндүрүүгө болот. . Ошол эле учурда, Кытайдан кийим-кече буюмдары, кийим-кече буюмдары жана бут кийим сыяктуу эл керектөөчү товарлардын түрлөрүн ташып келүү улантылууда. Азыркы учурда, Кыргызстандын экономикасында Кытай менен гана эмес, башка өлкөлөр менен да, КМШдан тышкары жана Көзкарандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин чегинде да терс сальдонун өсүү тенденциясы сакталып калууда.

Түйүндүү сөздөр: баланс, шериктештик, экспорт, импорт, рентабелдүүлүк, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, эл аралык соода, экономикалык саясат, импорт, экспорт.

АНАЛИЗ И ДИНАМИКА ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ВО ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛЕ

Аннотация

В условиях усиления глобализационных процессов в мировой экономике и расширения масштабов транснационализации бизнеса особое значение для обеспечения эффективного функционирования национальных экономик приобретает необходимость динамики экспортного потенциала, а также оптимизация моделей внешнеэкономических отношений. Существование превышения импортных поставок над экспортом можно объяснить, отчасти, ввозом в Кыргызскую Республику большого количества строительного, технологического оборудования и машин для действующих предприятий, комплектующих материалов, сырья, дорожной и горнодобывающей техники и т.д. При этом продолжается ввоз из Китая таких видов ТНП, как предметы одежды, обувь и другие принадлежности. В настоящее время в экономике Кыргызстана продолжает удерживаться тенденция увеличения отрицательного сальдо в торговле не только с Китаем, но и с другими странами, как вне СНГ, так и в пределах Содружества Независимых Государств.

Ключевые слова: сальдо, содружество, экспорт, импорт, рентабельность, конкурентоспособность, междунациональная торговля, экономическая политика, ввоз, вывоз.

ANALYSIS AND DYNAMICS OF THE EXPORT POTENTIAL OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN FOREIGN TRADE

Abstract

In the context of the strengthening of globalization processes in the world economy and the expansion of the scale of transnationalization of business, the need for the dynamics of export potential, as well as optimization of models of foreign economic relations, is of particular importance for ensuring the effective functioning of national economies. The existence of an excess of imports over exports can be explained, in part, by the import into the Kyrgyz Republic of a large amount of construction, technological equipment and machinery for existing enterprises, component materials, raw materials, road and mining equipment, etc. At the same time, the import of such types of consumer goods as articles of clothing, clothing accessories and shoes from China continues. At present, the trend of an increase in the negative balance in trade not only with China, but also with other countries, both outside the CIS and within the Commonwealth of Independent States, continues in the economy of Kyrgyzstan.

Key words: balance, commonwealth, export, import, profitability, competitiveness, international trade, economic policy, import, export.

Кыргызстан в 2010–2019 годы старался проводить внешнюю и внутреннюю экономическую политику таким образом, чтобы обеспечить поступательное движение всех секторов национальной экономики, повысить рентабельность и конкурентоспособность отечественного производства.

В 2016 году объем ВВП в фактически действующих ценах составил 458,0 и увеличился против уровня 2015 года на 6,4%; в 2014 году прирост составил 6,3 процента). Дефлятор ВВП показал значение в 7,4% против 22,5% в 2014 году.

Как уже было сказано ранее, в настоящее время в экономике Кыргызстана продолжает удерживаться тенденция увеличения отрицательного сальдо в торговле не только с Китаем, но и с другими странами как вне СНГ, так и в пределах Содружества Независимых Государств, что можно наблюдать по нижеприведенным данным (без учета торговли физическими лицами) (табл. 1).

Существование такого превышения импортных поставок над экспортом можно объяснить, отчасти, ввозом в Кыргызскую Республику большого количества строительного, технологического оборудования и машин для действующих предприятий, комплектующих материалов, сырья, дорожной и горнодобывающей техники и т.д. При этом продолжается ввоз из Китая таких видов ТНП, как предметы одежды, одежные принадлежности и обувь.

Экспорт товаров в ценах FOB сложился в объеме 2022,2 млн. долларов США, что на 5,5 процента выше аналогичного показателя 2018 года. Экспорт без учета золота за отчетный период составил 1 189,4 млн. долларов США, снизившись на 5,0 процента. Экспорт без учета золота и дооценок Национального банка снизился на 3,4 процента и составил 1 132,6 млн. долларов США.

Импорт товаров в ценах FOB по итогам 2019 года составил 4 588,3 млн. долларов США, снизившись по сравнению с соответствующим показателем 2018 года на 7,3 процента.

Соответственно так как импорт превышает экспорт сальдо внешне-торгового баланса за отчетный период отрицательный.

Следует отметить, что примерный рост ВВП в Китайской Народной Республике в период с 1979 по 2010 год в среднем составлял до 10% в год. В пересчете на душу населения, валовой продукт увеличился с 3% от уровня США в 1979 году до 20% в настоящий момент. В случае, если останется существующая скорость роста (табл. 3), то к 2035 году экономика Китая станет выше, чем США и ЕС, вместе взятые, а ВВП Поднебесной на душу населения достигнет 70% от уровня США [5, с. 1]

Международная торговля Китая, преодолевшая в 2015 году планку в 4 трлн. долл. США, формируется, как и прежде, с высокой долей участия в данной деятельности лидеров развитых стран мира: США, государств Евросоюза, Японии, Гонконга. [6:124].

В 2016 году объем инвестиционных ресурсов, направляемых в экономику Китайской Народной Республики, увеличился на 4,1% и достиг значения в 813,2 млрд. юаней (примерно 118 млрд. долларов США). Произошло заметное увеличение инвестиций в жилищно-общественные услуги и недвижимость, при этом в об-

рабатывающую промышленность объем инвестиций снижается (–6.8%). Тем не менее, данная отрасль остается крупнейшим направлением приложения последних (40%). Экспорт капитала из КНР существенно увеличился в 2016 году (на 35%), достигнув за год (только прямые инвестиции) более 190 млрд. долл. США [3, с. 137].

Торгово-экономические взаимоотношения Китая складываются со 182-ти мировыми странами, при этом межправительственные торговые соглашения и контракты подписаны с 80-ю из них. Как уже было сказано ранее, ведущие развитые страны, в основном США и Япония, а также ряд стран Евросоюза, являются основными экономическими партнерами Китайской Народной Республики, на которые приходится более 60% внешне-торгового оборота.

Характерной особенностью современной экономики КНР является сильная корреляция с положением на мировых рынках. Китай занимает первое место в мире по экспорту, что обуславливает поступление 80% валютной прибыли для страны. Около 20 млн. человек занято в различных отраслях, нацеленных на экспортные поставки, а вывоз китайской сельхозпродукции в 2016 году составил почти 85 млрд. долларов США, позволив Китаю считаться третьим в мире экспортером в аграрной сфере.

Вместе с тем исследователи в различных странах отмечают некоторую остановку роста китайской экономики, поэтому взоры последних были направлены к 12 созыву Всекитайского собрания народных представителей (ВСНП) 4 сессии, обсуждению вопросов экономики Китая и рассмотрению проекта 13-го пятилетнего плана (2016–2020 гг.)

Совокупный экспорт из Китая составил 2,49 трлн. долларов в 2019 году. В стоимостном выражении увеличение поставок товаров из Китая по сравнению с 2018 годом составило 0,173%: Экспорт товаров вырос на 4,33 млрд. долларов (в 2018 из Китая было поставлено товаров на сумму 2,49 трлн. долларов).

Особое внимание уделяется экспертами последствиям для мировой экономики замедления экономического роста КНР. Руководством Поднебесной планируется среднегодовой рост ВВП на период до 2020 года не менее 6,5%. Валовой внутренний продукт Китайской Народной Республики, после завершения новой пятилетки, может достигнуть примерно 90 трлн. юаней (13,8 трлн. долларов США) [3, с. 67].

Приостановление китайской экономики после десятилетий впечатляющего роста требует выбора новых приоритетов развития, каковыми могут быть стимулирование внутреннего потребительского спроса и сфера услуг. Инвестиционная деятельность уходит на второй план, так как последняя детерминирует увеличение задолженности. Усилия китайского правительства будут направлены на реализацию цели по «всестороннему формированию средне зажиточного общества» и удвоению ВВП Китая и среднедушевого дохода по сравнению с 2010 годом.

Что касается Кыргызской Республики, то за годы трансформации кыргызстанская экономика существенно интегрировалась в мировое хозяйство, значительно увеличились торговые и финансовые контакты с большинством государств как ближнего, так и дальнего за-

Таблица 1. – Внешняя торговля Кыргызской Республики в период с 2012-2016 гг.

миллионов долларов США [1, с. 252]

	2012	2013	2014	2015	2016	2016 в % к 2012
Внешнеторговый оборот, всего	7503,9	7993,8	7618,4	5636,8	5463,7	72,8
Со странами СНГ	4015,6	3954,6	3787,0	2810,4	2245,4	55,9
Экспорт	1126,1	1010,8	893,4	575,5	574,7	51,0
Импорт	2889,5	2943,8	2893,6	2234,9	1670,7	57,8
Со странами вне СНГ	3488,3	4039,2	3831,4	2826,4	3218,3	92,3
Экспорт	801,5	996,0	990,3	907,4	969,9	121,0
Импорт	2686,8	3043,2	2841,1	1919,0	2248,4	83,7
Сальдо торг. Баланса	-1885,3	-2047,2	-1850,8	-1011,5	-1278,4	67,8

Источник: «Кыргызстан в цифрах» : НСК, 2017. С. 252

Таблица 2. – Внешняя торговля Кыргызской Республики в период с 2017-2019 гг.

миллионов долларов США [1, с. 78]

	2017	2018	2019	2019 в % к 2017
Внешнеторговый оборот, всего	5534,4	5884,8	5416,5	97,8
Со странами СНГ	2781,4	3214,4	3081,4	110,7
Экспорт	712,0	846,2	817,1	114,7
Импорт	2069,4	2368,2	2264,2	109,4
Со странами вне СНГ	2753	2670,4	2335,1	84,8
Экспорт	770,7	186,3	192,4	24,9
Импорт	1982,3	2484,1	2142,7	108,1
Сальдо торг. Баланса	-2569	-3819,8	-3397,4	132,2

Таблица 3. – Внешняя торговля КНР с отдельными странами-партнерами в 2014 г. [1, с. 79]

Страны	Экспорт КНР		Импорт		Сальдо, млрд. долл.
	млрд. долл.	прирост, %	млрд. долл.	прирост, %	
Всего	2210.0	7.9	1950.3	7.3	+259.7
ЕС	339.0	1.1	220.0	3.7	+119.0
США	368.4	4.7	152.3	14.8	+216.1
АСЕАН	244.1	19.5	199.6	1.9	+44.5
Гонконг	384.8	19.0	16.2	-9.3	+368.6
Япония	150.3	-0.9	162.3	-8.7	-12.0
Республика Корея	91.2	4.0	183.1	8.5	-91.9
Тайвань	40.6	10.5	156.6	18.5	-116.0
Россия	49.6	12.6	39.6	-10.2	+10.0

Таблица 4. – Внешняя торговля КНР со всем миром за 2017-2019 гг.

миллионов долларов США [2, с. 98]

	2017	Прирост в %	2018	Прирост в %	2019	2019 в % к 2017
Внешне торговый оборот, всего	4 107 163,4	112,7	4 629 212,7	98,6	4 567 520	111,2
Экспорт	2 263 370,5	110,1	2 494 230, 1	100,1	2 498 569,8	110,3
Импорт	1 843 792, 9	115,7	2 134 982,6	96,9	2 068 950,2	112,2
Сальдо в млн. долл	+ 419 577,6		+359 247,5		+490 618,8	

рубежья. [4, с. 131]

До вступления Кыргызской Республики в Евразийский экономический союз, существенным фактором внешнеторговой деятельности нашей республики являлось становление Кыргызстана региональным центром реэкспорта китайских товаров в Российскую Федерацию и центрально-азиатские страны.

Литература

1. *Платежный баланс Кыргызской Республики 2020 г.*
2. *Годовая статистика международной торговли товарами (ГС02)*
3. <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2017/indexeh.htm>
4. *Ибрагимов М. Геоэкономическая составляющая потенциала развития регионального АПК. Региональные проблемы преобразования экономики// Ибрагимов М., Ибрагимова М. А./ - Бишкек. — 2013. — № 4. — 131 с.*
5. *Утирова Б. А. Внешняя экономическая деятельность КР в условиях глобализации / Б.А. Утирова. — Б., 2014. — 24с.*
6. *Савин В. Е. Экономический пояс «Шелкового пути» в контексте кыргызско-китайского сотрудничества// Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2014. — №3. — С.124.*

УДК 338.2(575.2) (04)

DOI:10.35254/bhu/16948130_2021_55_156

Хубиева С.,
УНПК «Международный
Университет Кыргызстана»
ст. преп.,
Югай Н.,
УНПК «Международный
Университет Кыргызстана»
к.э.н, доцент

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ В КР В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению состояния и перспектив развития цифровой экономики. Приведены реальные и возможные изменения в экономике и обществе под влиянием развития цифровой трансформации. Цифровое управление национальной экономикой и ее отдельными субъектами является основой устойчивого развития Кыргызской Республики. Рассмотрены два подхода к цифровизации экономики - Концепция цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан» и государственное предприятие Центр электронного взаимодействия «Тундук». Показано практическое применение концепции цифровой экономики. Цифровая экономика – это экономика, которая основывается на масштабном внедрении, освоении инноваций во всех сферах и отраслях народного хозяйства, высокотехнологичном производстве продукции и постоянной модернизации, технологическом совершенствовании. Основой такого развития должна служить цифровизация экономических процессов. Сделан вывод по переходу к цифровизации, раскрыты преимущества и недостатки.

Ключевые слова: Цифровая экономика, цифровое общество, цифровизация, трансформация, онлайн, внедрить, программа, проект, инновации, дорожная карта.

КЫРГЫЗСТАНДА ӨНҮКТҮРҮҮНҮН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ САНАРИПТЕШТИРҮҮ МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРДҮН ЗАМАНБАП ШАРТТА

Кыскача мазмуну

Бул берене санариптик экономиканын абалын жана өнүгүү келечегин кароого арналган. Санариптик трансформациянын өнүгүшүнүн таасири астында экономикада жана коомдо реалдуу жана мүмкүн болуучу өзгөрүүлөр келтирилген. Улуттук экономиканын санариптик башкаруусу жана анын айрым субъекттери Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн негизи болуп саналат. Экономиканы санариптештирүүгө эки ыкма каралдыбул «Санариптик Кыргызстан» санариптик трансформациялоо Концепциясы жана «Тундук» электрондук өз ара аракеттенүү борбору мамлекеттик ишканасы. Санариптик экономика концепция-сынын практикалык колдонулушу көрсөтүлгөн. Санариптик экономика-бул масштабдуу киргизүүгө, эл чарбасынын бардык чөйрөлөрүндө жана тармактарында инновацияларды өздөштүрүүгө, продукцияны жогорку технологиялык өндүрүүгө жана туруктуу модернизациялоого, технологиялык өркүндөтүүгө негизделген эконо-номика. Мындай өнүгүүнүн негизи экономикалык процесстерди санариптештирүү болушу керек. Санарип-тештирүүгө өтүү боюнча жыйынтык чыгарылып, артыкчылыктар жана кемчиликтер ачылып берилди.

Түйүндүү сөздөр: Санариптик экономика, санариптик коом, санариптештирүү, трансформациялоо, онлайн, ишке киргизүү, программа, долбоор, жаңылык, жол картасы.

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF DIGITALIZATION OF PUBLIC SERVICES IN KYRGYZSTAN IN MODERN CONDITIONS.

Abstract

This article is devoted to the state and prospects of the digital economy development. Real and possible changes in the economy and society under the influence of the development of digital transformation are presented. Digital management of the national economy and its individual subjects is the basis for the sustainable development of the Kyrgyz Republic. Two approaches to the digitalization of the economy are considered - the Concept of digital transformation «Digital Kyrgyzstan» and the state enterprise Center for Electronic Interaction «Tunduk». The practical application of the digital economy concept is shown. The digital economy is an economy that is based on large-scale implementation, development of innovations in all spheres and branches of the national economy, high-tech production of products and constant modernization, technological improvement. The basis for such development should be the digitalization of economic processes. The conclusion on the transition to digitalization is made, the advantages and disadvantages are revealed.

Key words: Digital economy, digital society, digitalization, transformation, online, implement, program, project, novation, roadmap.

Трансформация процессов социально-экономического развития, цифровизации общественного производства требует выработки и обоснования новых адекватных вызовам информационного и цифрового общества стратегий и тактики повышения эффективности общественного производства, ставит перед страной новые задачи, которые необходимо эффективно решать в ближайшие сроки.

Цифровая экономика основывается на масштабном внедрении, освоении инноваций во всех сферах и отраслях народного хозяйства, высокотехнологичном производстве продукции и постоянной модернизации, технологическом совершенствовании. Основой такого развития должна служить цифровизация экономических процессов. Перспективы развития глобальных и локальных цифровых рынков создают благоприятные условия для страны с высоким уровнем образования населения. Поэтому каждая страна находит возможности для выхода на мировые рынки. В то же время, изменения в экономических отношениях на международном уровне приводит к необходимости накопления и эффективного использования отдельными странами мирового опыта в новых условиях. [1, с. 12]

В современных условиях для производственной деятельности каждому хозяйствующему субъекту и странам в целом необходима информация о партнерах, заинтересованных в установлении устойчивых экономических связей. Основными из них являются инвестиционно-инновационное сотрудничество и цифровизация общественных отношений на макроуровне (государство) и микроуровне (предприятия). Цифровая экономика создает новые продукты, формирует новые потребности, а скорость и объем информации растут с каждым днем. [2, с. 135]

В то же время многое в нашей жизни было изменено благодаря продолжающейся интеграции цифровых инструментов, начиная от цифрового хранилища, операционной системы Windows, электронной почты, программного обеспечения для повышения производительности, такого как Word и Excel, было создано государственное предприятие «Центр электронного взаимодействия «Тундук».

Основной целью «Тундук» является обеспечение технической координации при внедрении электронного управления и электронного взаимодействия между государственными органами, органами местного самоуправления, государственными учреждениями и предприятиями, а также юридическими и физическими лицами, в том числе при предоставлении государственных и муниципальных услуг в электронном формате. [3]

Внутри госорганов многие процессы переводятся в цифровой формат, что повлияет на сокращение рабочих мест среди госслужащих, также среди таких профессий как кассир, оператор, продавец. В связи с этим, государству необходимо продумать переориентацию и дальнейшее трудоустройство граждан данной категории.

Еще одной крупной проблемой цифровизации является национальная безопасность республики. Нестоятельность системы безопасности хотя бы на одном этапе может привести к увеличению финансово-

цифровых преступлений. Внедрение цифровых технологий требует беспрецедентной системы безопасности.

На сегодняшний день Кыргызстан ждет введения ОСАГО, оно начнет работать с июля 2021 года и к 2023 году охватит всех автовладельцев. Продолжается реализация проекта, направленного на фискализацию налоговых процедур с целью выведения коммерческой деятельности из теневой экономики и борьбы с неучтенным товаром, а также введением системы получения патентов в электронном формате и сдачи ответствующих отчетностей в электронном формате. К электронной отчетности прилагается обязательная облачная электронная подпись, которую можно получить в любом ЦОНе.

С апреля 2021 года Кыргызстан перейдет на единую систему электронных техпаспортов транспортных средств, как и другие страны ЕАЭС. Электронный паспорт — запись в базе данных, где есть вся информация о каждом авто: технические данные, сведения об авариях, ремонтах и прочем. Предполагается, что он поможет обезопасить куплю-продажу авто и избежать ряда правонарушений.

Онлайн-запись на прием к врачу, подача всевозможных заявлений в государственные и местные органы самоуправления, постановка в очередь в школу и детские сады — эти плюсы цифровизации знакомы практически каждому гражданину.

В Кыргызской Республике документы для физических лиц чаще всего представлены в бумажном виде, при этом многие государственные услуги доступны онлайн — на сайте «Тундук». В числе его функций — возможность оплатить штрафы, подать налоговую декларацию, оформить временную регистрацию или загранпаспорт и многое-многое другое.[3]

На сегодняшний день к электронному управлению на основе системы «Тундук» подключены более 60 государственных органов. В 68 государственных органах проведены оптико-волоконные линии связи. Через информационные киоски на сегодняшний день всего оказано 218 тысяч 174 государственных услуг (например, из бюро находок, адресные, о несудимости и т.д.) на общую сумму 10 млн. 577 тыс. 900 сомов.[3]

В программных заявлениях правительства Кыргызской республики неоднократно отмечалось о поддержке принципов концепции устойчивого развития страны, путем построения и реализации Концепции цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан 2019–2023», поставлены три стратегические цели. [4, с. 2]

Первое, развитие цифровых навыков, направление для того, чтобы граждане имели все необходимые навыки для использования цифровых дивидендов с точки зрения цифровых технологий. Второе, обеспечение предоставления качественных муниципальных услуг, создание комфортных условий для граждан. Основной посыл здесь в том, что мы отталкиваемся от потребностей гражданина с точки зрения предоставления услуг. Третье, обеспечение устойчивого развития экономики с точки зрения системы госуправления цифровых технологий.

Цифровое управление национальной экономикой и ее отдельными субъектами является основой устойчивого развития страны. Основными из них являются цифро-

визация государственных и муниципальных услуг. Кыргызстан стремится внедрить цифровую экономику в деятельность государственных органов. Они способствуют и повышению качества жизни граждан. Ведь именно эти приоритетные направления активно стимулируют развитие общества, чтобы сократить бумажную работу, увеличить участие граждан в государственном управлении и внедрить программу «Таза Коом» и проект «Умный город». Одним из примеров является «Безопасный город», включает установку видео камер, система мониторинга соблюдения правил дорожного движения, который был введен в начале 2019 года в городе Бишкек и Чуйской области, как и ожидалось, по результатам реализации первого этапа проекта «Безопасный город», смертность на дорогах в Чуйской области снизилась на 36,8 процента.

Главным результатом цифровой трансформации государственного управления должно стать значительное улучшение условий для граждан и предпринимателей при получении государственных и муниципальных услуг.

Электронное взаимодействие между гражданами и государством значительно экономит средства и время граждан и снижает расходы на содержание госаппарата. Внедрение цифровых технологий способствует прозрачности взаимодействия бизнеса и граждан с чиновниками и служит инструментом повышения доверия населения к государству.

Для исключения необходимости предоставления бумажных справок об отсутствии задолженностей юридических и физических лиц на Портале государственных закупок была проведена интеграция базы данных между Департаментом государственных закупок при Министерстве финансов Кыргызской Республики, Государственной налоговой службы при Правительстве Кыргызской Республики, Социальным фондом Кыргызской Республики. Это позволяет получить данные сведения в автоматическом режиме от Государственной налоговой службы при Правительстве Кыргызской Республики. Создание портала государственных закупок пусть и немного, но позволило сократить коррупцию при проведении тендеров в Кыргызстане и обеспечило соблюдение хотя бы видимой законности. Благодаря этому portalу появилась возможность мониторить расходы государственных структур.

Необходимо развивать информационно-коммуникационные технологии с применением инновационных подходов в государственном управлении. Переход к электронному управлению — это неустанная борьба и болезненный процесс, один из главных компонентов борьбы против коррупции. Это также инструмент, который позволит повернуть систему государственного и муниципального управления в сторону гражданина, его ценностей и потенциала. [5, с. 32]

«Умный город» — это не только «Безопасный город», но и другие проекты, охватывающие жилищно-коммунальное хозяйство, предоставление гос.услуг, образование и здравоохранение. Правительство также работает над другими проектами по «Умному городу» — разрабатывает портал с открытыми данными о работе всех госорганов и реализует проект «дорожная карта», который должен определить единые стандарты благоустройства общественных пространств.[6]

Цифровая экономика создает новые продукты, формирует новые потребности, а скорость и объем информации растут с каждым днем. Планируется уделять особое внимание созданию благоприятных условий для успешного развития малого и среднего бизнеса в регионах.

В связи с этим в Налоговый кодекс КР внесены изменения, касающиеся налоговых льгот для инновационных и промышленных предприятий, функционирующих в дотационных районах республики. В связи с данными изменениями, предприятия перерабатывающей и легкой промышленности, сборочное производство, энергетики, предприятия, ориентированные на экспорт, будут освобождены от уплаты налогов таких как: налог с продаж, налог на имущество, налог на прибыль и земельный налог сроком от пяти до десяти лет.

В процессе цифровизации важна синергия между государственным и коммерческим секторами экономики. Необходимо усилить работу по цифровизации государственных услуг в целях обеспечения бесперебойного функционирования государственных органов, которые перейдут на дистанционный режим работы.

Цифровая экономика предлагает широкие возможности для развития системы государственного управления. Современные технологии позволяют в ближайшем будущем создать среду высокотехнологичной цифровой платформы государственного управления, которая обеспечит минимизацию человеческого фактора, сопутствующей ему коррупции и ошибок, автоматизирует сбор статистической, налоговой и иной отчетности, обеспечит принятие решений на основе анализа реальной ситуации.

Прежде всего на наш взгляд сложилась четкая определенная логика внедрения технологий в рыночные процессы. Прежде всего появляется и быстро анонсируется цифровая технология на рынке и рынок, который сегодня практически стал территорией больших данных довольно быстро улавливает как она может быть использована, демонстрируя новые возможности.

Основной обязанностью любого государства является обеспечение и создание благоприятных условий для улучшения жизни и защиты их прав и это реализация свободы [7, с. 21].

В заключение хотелось бы отметить, что внедрение цифровых технологий в экономическую и социальную сферу неизбежно. К преимуществам можно отнести: сокращение госслужащих, соответственно сокращение рабочих мест положительно отразится на госбюджете, получения государственных услуг онлайн тем самым увеличит скорость обслуживания, возможность безналичной оплаты, статус обработки заявления можно узнать, не выходя из дома.

Среди недостатков электронного взаимодействия «Тундук» для физических лиц — отсутствие некоторых услуг онлайн и то, что для получения услуг на портале нужно предварительно зарегистрироваться и подтвердить личность. В переходе на цифровую экономику это слабое финансирование внедрения информационных технологий, отсутствие единого стратегического документа о цифровизации и низкая заинтересованность государственных органов в переходе на предоставление цифровых услуг. Стоит отметить, что на цифро-

визацию государственных органов правительство выделило 50 млн. долларов, несмотря на это, граждане пока так и не получили качественных цифровых услуг.

Литература

1. Кешелава А. В. Введение в «Цифровую» экономику / А. В. Кешелава. — М., 2017. — 12 с.
2. Конягина М. Н. Основы цифровой экономики: учебник и практикум для вузов / М. Н. Конягина. — М.: Издательство Юрайт, 2020. — 135 с.
3. [tunduk.gov.kg/ru](https://portal.tunduk.kg) [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <https://portal.tunduk.kg> (дата обращения 28.02.2021)
4. Концепция цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан 2019–2023» 4 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://ict.gov.kg/index.php> (дата обращения 02.03.2021)
5. Иванов В. В. Цифровая экономика: мифы, реальность, перспектива / Иванов В. В., Малинецкий Г. Г. — М., 2017. — 32 с
6. «ДОРОЖНАЯ КАРТА» по реализации Концепции цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан 2019–2023» [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/216896> (дата обращения 28.02.2021).
7. Канаева И. Б. Проблемы государственной службы в современных условиях // Вестник БГУ им.К.Карасаева. — 2011. — № 1 (18). — С. 20–22.

УДК: 657

DOI: 10.35254/bhu/16948130_2021_55_160

Абдылдаева С.,

Бишкекский государственный
университет им.К.Карасаева,
преподаватель

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ СУДЕБНО-БУХГАЛТЕРСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Аннотация

В статье рассматриваются методы и приемы, используемые в процессе судебно-бухгалтерской экспертизы. Значимость рассматриваемой темы обоснована тем, собственно что своевременное и верное проведение судебно-бухгалтерской экспертизы значимо уменьшает сроки проведения расследования по обозначенным злодеяниям, поможет их действенному раскрытию, установлению реальных объемов причиненного вреда и его взыскания с виновных лиц, принятию важных профилактических событий по сохранности принадлежности собственности. От верного выбора приемов и методов контроля во многом зависит качество и эффективность итогов судебно-бухгалтерской экспертизы. Недоступность системного расклада к данному вопросу приводит к неполному выявлению нарушений и злоупотреблений, а также добавочным и повторным проверкам. В итоге в статье определяются методологические приемы проведения судебно-бухгалтерской экспертизы.

Ключевые слова: судебно-бухгалтерская экспертиза; методы судебно-бухгалтерской экспертизы, приемы судебно-бухгалтерской экспертизы, методика экспертного исследования, метод бухгалтерского анализа, метод экономического анализа, метод документального анализа, формальная проверка, арифметическая проверка, нормативная проверка.

СОТТУК БУХГАЛТЕРДИК ЭКСПЕРТИЗАНЫН ЫКМАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Макалада соттук эсепке алуу процессинде колдонулган ыкмалар жана ыкмалар талкууланат. Каралып жаткан теманын маанилүүлүгү соттук бухгалтердик экспертизанын өз убагында жана туура жүргүзүлүшү көрсөтүлгөн мыкаачылыктар боюнча жана тергөө иштерин жүргүзүү убактысын кыйла кыскартып, алардын натыйжалуу ачылышына, келтирилген зыяндын чыныгы көлөмүн белгилөөгө жана аны күнөөлүү тараптардан өндүрүп алуу жана менчик укугун сактап калуу үчүн маанилүү профилактикалык иш-чараларды өткөрүү. Соттук-бухгалтердик экспертизанын натыйжаларынын сапаты жана натыйжалуулугу контролдоонун методикасы менен ыкмаларын туура тандоодон көз каранды. Бул маселеге тутумдаштыруунун жеткиликсиздиги мыйзам бузууларды жана мыйзам бузууларды толук аныктабоого, ошондой эле кошумча жана кайталап текшерүүгө жана башкаларды алып келет. Натыйжада, макалада соттук бухгалтердик экспертиза жүргүзүүнүн методикалык ыкмалары аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: соттук бухгалтердик экспертиза; соттук эсепке алуу ыкмалары, соттук эсепке алуу ыкмалары, эксперттик изилдөө методологиясы, бухгалтердик эсепке алуу анализинин ыкмасы, экономикалык талдоо методу, документалдык талдоо методу, формалдуу текшерүү, арифметикалык текшерүү, жөнгө салуучу текшерүү.

METHODS AND TECHNIQUES OF FORENSIC ACCOUNTING EXPERTISE

Abstract

The article discusses the methods and techniques used in the process of forensic accounting. The importance of the issue under consideration is justified by the fact that the timely and correct conduct of a forensic accounting examination will significantly reduce the time required for the investigation of these atrocities, contribute to their effective disclosure, determine the real amount of damage caused and return it from the perpetrator and take important preventive measures in order to. The inaccessibility of the systemic alignment to this issue leads to incomplete and identification of violations and abuses, as well as additional and repeated checks.

Key words: forensic accounting expertise; forensic accounting methods, forensic accounting techniques, expert research methodology, accounting analysis method, economic analysis method, documentary analysis method, formal verification, arithmetic verification, regulatory verification.

Метод судебно-бухгалтерской экспертизы — это набор методик, используемых бухгалтером-экспертом при изучении документов, записи в регистрах бухгалтерского учета [1, с. 19].

Методики, используемые бухгалтером, делятся на два независимых, но взаимозаменяемых типа:

1) Методики общей методологии судебно-бухгалтерской экспертизы

Он используется при расследовании материалов по различным делам, независимо от вида расследуемого преступления, ветвей судебной власти и других особенностей.

Получается, допущенные нарушения могут быть стандартными независимо от того, где они совершены. Следовательно, в таких случаях могут применяться приемы общей методики.

Сюда мы можем отнести такие приемы общей методики как, анализ и синтез, дедукция и индукция, аналогия, абстрагирование, моделирование, а также функционально-стоимостной анализ и так далее.

1) Методы частной судебно-бухгалтерской экспертизы.

Некоторые способы совершения правонарушений специфичны: например, воровство в торговых и сельскохозяйственных предприятиях выполняются по-разному, вследствие этого при проведении изучения, кроме совокупных способов методов используются частные методы с учетом специфики преступления, размера его совершения, способов документирования и учета финансово-хозяйственных операций.

Приемами частной методики являются; расчетно-аналитические способы, документальные способы и обобщение, и осуществление итогов экспертизы.

Знание судебной экспертизы определяет основные пути:

- метод бухгалтерского анализа;
- метод финансового анализа;
- своего рода документальный анализ.

Метод бухгалтерского анализа реализуется с использованием функций контроля и защиты компонентов метода бухгалтерского учета и необходим для выявления несоответствий и отклонений в учете хозяйственной деятельности предприятия.

Методы экономического и технологического анализа основаны на принципе системности, которые взаимосвязаны с технологическими и технико-экономическими показателями (себестоимость, объем производства, выручка, прибыль и т.д.). Они основаны на изучении системы количественные и качественные показатели хозяйственной деятельности предприятия и технологические параметры производства по данным производственно-технического учета и отчетности предприятия с целью выявления несоответствий в системе показателей хозяйственной деятельности предприятия.

Способ документального анализа реализован на всеохватывающей финансовой и юридической оценке документов как вещественных носителей инфы о неблагоприятных явлениях хозяйственной практики. [2, с. 36].

В системе способов судебно-бухгалтерской экспертизы, тест документов занимает весомое про-

странство, выделяется особенной периодичностью и обязательностью использования при формировании доказательной базы являющегося предметом расследования. Вследствие этого вернуть необходимую сумму вреда нельзя ввести без исследования основной бухгалтерской документации. Не считая такого, документальный тест делается закономерным продолжением бухгалтерского и финансового анализа.

Главная задача документального анализа является определение соответствия (или несоответствия) исследуемого хозяйственного процесса установленным нормам, правилам, инструкциям.

Раздельные методы проверки документов осуществляются с использованием формальной, нормативной и арифметической проверки.

Формальный обзор состоит из двух основных этапов:

- Анализ соответствия согласованной форме документа;
- детальное изучение входящих в него документов.

В качестве первого шага выясняются вероятные нарушения: внедрение несоответствующих форм, недоступность в документе отдельных реквизитов, присутствие несоответствующих реквизитов. Возникновение добавочных реквизитов не всегда указывает на хищение. Разновидность излишних реквизитов, посторонние записи, иногда выполняемые для запоминания сущности подлога, часто выполняются на обратной стороне документа.

На втором рубеже формального контроля выясняется, собственно, что документ имеет непонятные реквизиты, то есть они ассоциируют всевозможные реквизиты 1-го и такого же документа. На практике есть два типа возможных несоответствий в документах:

- 1) формальные — устанавливаются при сравнении различных реквизитов;
- 2) логические — противоречия в содержании операции, указанной в документе.

Для установления формальных и закономерных противоречий в практике судебной экспертизы применяются всевозможные аналитические способы. Чтобы выявить, непонятных подробностей рекомендовано сопоставить подробности сего документа с подобными составными частями иных этих же бумаги. Это частный способ документов не по форме, а по содержанию.

Нормативная проверка — исследование оглавление хозяйственной операции с точки зрения ее соотношения деятельным общепризнанным меркам, правилам, наставлениям.[3, с. 46].

В нормативной проверке проверяется:

- Соответствие сумм, указанных в документе, действующим стандартам и инструкциям;
- Соблюдение нормативных требований к сделкам, содержащихся в документах для определения законности различных хозяйственных операций.

Нормативные несоответствия показывают на обман в учетном документе, где они были выявлены, и имеют все шансы работать базой для испытания иных документов, в что количестве в организациях связанных друг с другом в соответствии с указанной в документе операцией.

Арифметическая проверка — контроль над корректностью выработанных подсчетов в бухгал-

терском документе. Более свойственные несоответствия обнаруживаются при отслеживании итоговых характеристик, как по горизонтальным, например и по вертикальным строчкам документа.[4, с. 48].

С поддержкой этого способа выявляют надлежащие обманы:

- механическое завышение результатов в платежных ведомостях;
- последующие дописки штрихов и цифр в отдельных графах документа, в результате чего возникают несоответствия в первичных документах учета.

Чтобы установить некоторые факты преступления не всегда достаточно использование приемов исследования взаимосвязанных документов по одной экономической деятельности. Есть некоторые приемы, которые нам позволяют установить отклонения в документах.

1. Метод восстановления счетов в соответствии с бухгалтерскими записями используется:

- пренебрежение бухгалтерией или оперативной бухгалтерией (складской);
- в случае случайного или же намеренного ликвидирования регистров бухгалтерского учета;
- при наличии основных документов, но бухгалтерский учет проводится не полностью;
- с недостаточной детализацией аналитического учета.

2. ежегодный анализ движения запасов и иностранной валюты с последующим определением баланса операции или дня;

3. сравнительным анализом документов, отображающих однотипные операции;

4. с помощью обратного метода расчета.

Частные методы восстановления счетов рассматриваются как восстановление количественного и полного учета и сравнение остатков по чекам.

Основы восстановления количественного и полного учета это можно сказать, что для каждого вида ценностей открывается отдельная карточка, в которой отражается их движение и остатки за проверяемый период на основании инвентарной описи и приходов и расходов. Этот метод позволяет выявить избыток одних и недостаток других ценностей.

Контрольное сравнение остатков — суть метода заключается в том, что данные о стоимостных остатках на начало и конец периода инвентаризации сравниваются с документально подтвержденными доходами и расходами.[5, с. 56]. Метод дает возможность без учета фактурной стоимости выявить наличие выручки или фальсификации в инвентарных ведомостях.

Все перечисленные выше способы дают возможность придать решению профессионала системный нрав, сконструировать выводы по любому вопросу, составить приятное отблеск итогов экспертизы и, при надобности, создать меры по предупреждению преступности.

Литература

1. Пакшина, Т. П. Судебно-бухгалтерская экспертиза: конспект лекций / Т. П. Пакшина, А. В. Соловьева — Витебск: УО «ВГТУ», 2016. — 68 с.
2. Хмельницкий, В. А. Судебно-бухгалтерская экспертиза: учебник / В. А. Хмельницкий. — Минск: БГЭУ, 2005. — 207 с.
3. Алибеков, Ш. И. Судебно-бухгалтерская экспертиза: учеб. пособие / Ш. И. Алибеков. — М.: Юстицинформ, 2006. — 144 с.
4. Савин, А. А. Судебно-бухгалтерская экспертиза: учеб. пособие / А. А. Савин — М.: Вузовский учебник, — 2009. — 263 с.
5. Шадрин, В. В. Основы бухгалтерского учета и судебно-бухгалтерской экспертизы: Учебник для юридических вузов. / В. В. Шадрин. — М.: Юрист. 2017. — 365 с.
6. Савин В. Е. Финансовые последствия теневизации экономики страны. / В. Е. Савин // Вестник БГУ. - 2012. - № 2 (22). - С. 78-80.

СОДЕРЖАНИЕ

І.ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ ПЕДАГОГИКА

Алыбаева Ж. Педагогикалык жогорку окуу жайдагы студенттердин билимин текшерүүнүн жана баалоонун формасы.....	3
Рыбина Е. Личностно-ориентированное обучение.....	7
Кудайбердиева Г. Основыне понятия управления образованием.....	10
Кенжешев К. Кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде орто мектепте окутуун эгемендүүлүктөн кийинки окуу стандартында орун алышы жана проблемалары.....	14
Кенжешев К. Орто мектепте кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу парадигмасын түзүүнүн зарылдыгы.....	18
Таштанова Б. XX к. аягында Бишкек шаарынын жаңы конуштарында наристелерди тарбиялоодогу каада-салттар.....	23
Сабырова Э. Алымбаева Б. Балдарга туура тарбия берүүдөгү улуу окумуштуулардын көз карашы.....	27

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Абулаити А. Предпосылки развития торгово-экономических взаимоотношений КНР со странами Центральной Азии в 1983-1994 гг.: Взгляд из Китая.....	31
Мохаммад Исаак Шафак Перспективы Афганистана в связи с соглашением правительства США и движения Талибан.....	37

ИНОСТРАННЫЕ ЯЗЫКИ

Кадыркулова Ф. Узбекова С. Сүйлөмдүн семантикалык ыкмасы.....	43
Mashkova E.B. Aspects of gender asymmetry in speech.....	47
Ниязова Ж. Медик студенттердин англис тилинде кесиптик байланыш кебин калыптандыруунун көйгөйлөрү жана аны чечүүнүн ык-усулдары.....	52

ЛИТЕРАТУРА

Билбаева Г. Акматовдун «Мезгил» романындагы көркөм чеберчилиги.....	57
Дүйшөбаева А. Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинин баш каарманы Жамийланын образына психологиялык анализ.....	62
Асаналиева А. Художественное своеобразие драматургии Л.Н.Андреева.....	66
Беркмаматова А. Чыңгыз Айтиатовдун “Кассандра тамгасы” романындагы мезгилдин фантастикалык жанрда бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринин чагылдырылышы.....	70
Сатиев А. Түрк тилиндеги мурастардын алгачкы үлгүлөрү.....	73
Жолмат кызы Д. Кыргыз аңгемелери жана алардын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү.....	77
Жолмат кызы Д. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы үй-бүлөлүк баалуулуктардын чагылдырылышы (Ч.Айтматовдун «Балалык» эскерүү китебинин негизинде).....	82
Алтымышова Ж. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы символдук образдар.....	85
Токтобаева А.Т. Жалпы адамзаттык баалуулуктардын теориялык негиздери, тарбиялык мааниси жана орду.....	89
Ураимова А. Поэтикалык тексттерди кыргыз тилине которуудагы өзгөчөлүктөр.....	92
Токонова А. Роль художественных деталей в рассказах А.П.Чехова.....	95

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Акалын Режеп Кыргыз жана түрк тилинде дене-мүчө аталыштарынын популярдуу жасалыш ыкмалары.....	99
Койчуманова Г. Ар түрдүү маданияттагы «эмоция» концепти.....	103
Bakazova N. Açık hava reklamlarındaki yasal düzenlemeler.....	107
Мусаева Ч. Патрилинейная система родства у младшего поколения в киргизском языке.....	111
Эркинбек кызы Н. Кыргыз жана орус тилдериндеги «узак», «илгери» деген маанини билдирген фразеологизмдер.....	114
Анарбаева Г. О тотемических названиях музыкальной терминологии кыргызского народа.....	118
Молдоболотова А. АКШнын саясат жана маданият өкүлдөрүнүн аттары социалдык абалдын көрсөткүчү катары.....	123

ФИЛОСОФИЯ

Нурдинова А. Традиционный этикет китайцев в контексте современности.....	126
---	-----

ПСИХОЛОГИЯ

Сабиров Т. Феномен эмоционального интеллекта.....	130
--	-----

ИСТОРИЯ

Cemil ŞİMŞEK Altay cumhuriyeti'nde geleneksel sporlar ve oyunlar.....	134
--	-----

ЖУРНАЛИСТИКА

Токтогулова А. Кыргыз публицистикасынын журналистик жанр катары жаралышы.....	140
--	-----

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ЭКОНОМИКА

Абдыкадыр кызы Г. Коронавирус covid-19 шарттарында агроөнөр жай комплексти колдоонун эл аралык тажрыйбасы.....	144
Джалилова Л. Гапурбаева Ш. Формирование пенсионной системы в Кыргызской Республике в условиях ЕАЭС на современном этапе.....	148
Сманова А. Тышкы соодадагы Кыргыз Республикасынын экспорттук потенциалынын анализи жана динамикасы.....	152
Хубиева С. Югай Н. Основные направления развития цифровизации государственных услуг в КР в современных условиях.....	156
Абдылдаева С. Методы и приемы судебно-бухгалтерской экспертизы.....	160

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

Редакция Word тексттик редакторунда терилген макалаларды кабыл алат, макалалар электрондук түрдө берилиши керек. Иллюстрациялар (фигуралар, таблицалар, графиктер, схемалар ж.б.) кошумча түрдө автордун электрондук папкасына тиркелген өзүнчө файлдарда берилет. Бардык чиймелер ак-кара түстө жарыяланат.

Жогору сол бурчта, макаланын башында, Жалпы ондук классификациясы (УДК) боюнча номер көрсөтүлөт.

Жогорку оң бурчта:

- Авторлордун фамилиялары, инициалдары ат атоочто жазылышы керек(фамилия аты-жөнүнүн инициалдарына чейин көрсөтүлүш керек: Ташматов П.С., Петров С.И., Кадыров И.П; шрифт коюу эмес, оң жакка тегизделиши керек); иштеген орду жана ээлеген кызмат ат атоочто көрсөтүлүшү керек. Эгерде макаланы жазууга ар кандай мекемелердин авторлору катышкан болсо, анда алардын ар бири жөнүндө маалымат өз кезегинде бирдей тартипте берилиши керек (калың эмес, оң жакка тегизделген).
- Борбордо макаланын аталышы үч тилде: кыргыз, орус, англис. (макаланын аталышы чоң тамгалар менен басылып, калың, борборлоштурулган болушу керек). Аталышы биринчи макала жазылган тилде жазылат.
- Аннотация. Times New Roman 12 тилкесинде, 1 интервал менен, "Аннотация" сөзү калың шрифт менен, аннотациянын тексти калың эмес шрифт менен жазылышы керек. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт. Тиешелүү тилде макаланын аталышынан кийин жайгаштырылат. Аннотация (100 сөз), 3 тилде: кыргыз, орус, англис тилдеринде жазылышы керек.
- Ачкыч сөздөр 10 сөздөн же сөз айкашынан турушу керек. "Ачкыч сөздөр" деген сөздөр орточо калың шрифт менен, ачкыч сөздөр калың эмес шрифт менен жазылат. Аннотация текстинен кийин тийиштүү тилде жайгаштырылат. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт. Сөздөр үтүр менен ажыратылышы керек.
- Макаланын тексти үч тилдин биринде берилиши керек.
- Макалада колдонулган адабияттардын тизмеси камтылышы керек. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт.
- Макала электрондук вариантта Times New Roman №12деги тексттин көчүрмөсү менен, компьютер аралыгы 1,5 интервал, абзацтын чегинүүсү 1.25;
- Чектери: сол, оң, өйдө, ылдый - 2 см.
- Шилтемелер [5, б. 67] түрүндө болушу керек, б.а. адабияттардын тизмесиндеги булактын номери жана ушул булактагы баракчанын номери көрсөтүлүшү керек.
- Кол жазманын жалпы көлөмү, анын ичинде адабияттар, таблицалар жана иллюстрациялар 5 беттен 12 бетке чейин болушу керек.

Ар бир макала Антиплагиат тарабынан текшерилет, уникалдуулугу 75%дан кем эмес болушу керек.

Колдонулган адабияттар макаланын аягында келтирилген ирээтинде жазылышы керек. Колдонулган адабияттардын тизмеси макаланын текстинен кийин жайгаштырылат жана макаланын текстинде эскерүү же цитаталоо иретинде түзүлөт (алфавиттик иретте эмес!). Колдонулган адабияттар - 5тен кем эмес жана 15тен ашык эмес булак болушу керек. Редакция макалаларды кыскартууга жана редакциялоого укуктуу.

Толук маалымат "<https://www.bhu.kg/vestnik>"

email:vestnik@bhu.kg

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

Редакция принимает статьи, набранные в текстовом редакторе Word, статьи должны быть представлены в электронном виде. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.п.) дополнительно предоставляются в отдельных файлах, вложенных в авторскую электронную папку. Все рисунки публикуются в черно-белой гамме.

В левом верхнем углу, в начале статьи, указывается номер по Универсальной десятичной классификации (УДК).

В правом верхнем углу приводятся:

- Фамилии, инициалы авторов в именительном падеже (фамилию следует указывать до инициалов имени и отчества: Ташматов П. С., Петров С. И., Кадыров И. П.; шрифт не жирный, выравнивание справа); указание места работы и занимаемой должности в именительном падеже. Если в написании статьи принимали участие авторы из разных учреждений, информацию о каждом из них следует представлять в том же порядке по очереди (шрифт не жирный, выравнивание справа).
- По центру название статьи на трех языках: кырг., русск., англ. (название статьи нужно печатать заглавными буквами, шрифт жирный, выравнивание по центру). Название пишется первым на том языке, на котором написана статья.
- Аннотация. Пишется шрифтом Times New Roman 12, через 1 интервал, слово «Аннотация» – полужирным шрифтом, текст аннотации – нежирным шрифтом. Не допускается перенос слов. Размещаются после названия статьи на соответствующем языке. Аннотация (100 слов), пишется на 3-х языках: кырг., русск., англ.;
- Ключевые слова должны составлять 10 слов или словосочетаний. Слова «Ключевые слова» пишутся полужирным шрифтом, сами ключевые слова – нежирным шрифтом. Размещаются непосредственно после текста аннотации на соответствующем языке. Не допускается перенос слов. Слова следует перечислять через запятую.
- Текст статьи представляется на одном из трех языков.
- Статья должна содержать список литературы. Не допускается перенос слов.
- Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman №12, компьютерный 1,5 интервала, абзацный отступ 1,25;
- Поля: слева, справа, верх, низ – 2 см.
- Ссылки должны иметь вид [5, с. 67], т.е. указывается номер источника в списке литературы и номер страницы в этом источнике.
- Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации – от 5 до 12 страниц.

Каждая статья проходит проверку через Антиплагиат, уникальность должна составлять не менее 75%.

Цитируемая литература приводится в конце статьи в порядке цитирования. Список литературы располагается после текста статьи и оформляется в порядке упоминания или цитирования в тексте статьи (не в алфавитном порядке!). Список литературы - не менее 5 и не более 15 источников. Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Подробная информация на сайте «<https://www.bhu.kg/vestnik>»

email: vestnik@bhu.kg

REQUIREMENTS FOR ARTICLES

The Editorial Board accepts articles typed in the text editor Word, articles should be submitted in electronic form. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are additionally provided in separate files attached to the author's electronic folder. All figures are published in black and white.

In the upper left corner, at the beginning of the article, the Universal Decimal Classification (UDC) number is given.

In the upper right corner are:

- Surnames and initials of the authors in the nominative case (the last name should be given before the initials of the first and middle names: Tashmatov P. S., Petrov S. I., Kadyrov I. P.; font is not bold, alignment to the right); indication of the place of work and the position held in the nominative case. If authors from different institutions took part in writing the article, information about each of them should be presented in the same order in turn (non-bold font, alignment to the right).
- Center the title of the article in three languages: Kyrgyz, Russian, English (the title of the article should be typed in capital letters, bold font, center alignment). The title should be written first in the language in which the article is written.
- Abstract. An abstract should be typed in Times New Roman 12, 1 spacing, word "Abstract" in bold, text in non-bold. It is not allowed to hyphenate words. They are placed after the title of the article in the appropriate language. Abstract (100 words), should be written in 3 languages: Kyrgyz, Russian, and English;
- Key words should be 10 words or word combinations. The words "Key words" are written in bold, the key words are written in non-bold. They should be placed immediately after the text of the abstract in the appropriate language. Words may not be transposed. Words should be listed, separated by commas.
- The text of the article is presented in one of three languages.
- The article must contain a list of references. Word hyphenation isn't allowed.
- The article is submitted in electronic version with a printout of the text in Times New Roman font #12, computer 1.5 spacing, paragraph indent 1.25;
- Margins: left, right, top, bottom - 2 cm.
- References should have the form [5, p. 67], i.e. indicate the number of the source in the list of references and page number in this source.
- The total length of the manuscript, including literature, tables and illustrations - from 5 to 12 pages.

Each article is checked through Anti-Plagiarism, the uniqueness should be not less than 75%.

The cited literature is given at the end of the article in citation order. The list of references is placed after the text of the article and is designed in the order of mentioning or citing in the text of the article (not in alphabetical order!). The list of references should be no less than 5 and no more than 15 sources. The editorial board reserves the right to reduce and edit articles.

For more information, see the "<https://www.bhu.kg/vestnik>"
email: vestnik@bhu.kg

Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Редакторы: Мурзахмедова Г.М., Миналиев Н.У.

Тех. редактор: Миналиев Н.У.